

Ramiz Mehdiyev

AZƏRBAYCAN: QLOBALLAŞMA DÖVRÜNÜN TƏLƏBLƏRİ

**KEÇMİŞİN DƏRSLƏRİ,
BU GÜNÜN REALLIQLARI VƏ
GƏLƏCƏYİN PERSPEKTİVLƏRİ**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşləri İdarəsinin

KİTABXANASI

XXI
YNE

Bakı-2005

Mehdiyev Ramiz. “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri”.
Bakı, “XXI – Yeni Nəşrlər Evi”, 2005, 464 s.

ISBN 9952-419-01-1

1. Azərbaycan – Siyasət və hökumət. 2. Azərbaycan – Dövlətçilik – Tarix.
3. Qloballaşma – Azərbaycan. 4. Azərbaycan – İqtisadi aspektlər.
947.54 – dc 22

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ramiz Mehdiyevin “Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri” kitabı qloballaşma şəraitində Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü məsələlərinə həsr edilmişdir.

Tədqiqat Azərbaycanın müasir sosial-iqtisadi və siyasi inkişafının dərin təhlilinə əsaslanır və faktiki olaraq, global transformasiyalar, yeni dünya nizamının yaranması və XX əsrin axırları – XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş siyasi proseslərin tranzitar cəmiyyətlərə intensiv təsiri dövründə dövlətin və cəmiyyətin mümkün inkişaf yollarını aşkara çıxarmağa yönəldilmiş futuroloji cəhddir. Kitabda müasir Azərbaycan dövləti və cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və sosial problemlərinin hərtərəfli təhlili verilir. Əsərdə qloballaşan dünyanın yeni reallıqları fikir süzgəcindən keçirilərək yenidən mənalandırılır, qərblişmənin və modernləşmənin Azərbaycan cəmiyyətinə təsiri təhlil olunur. Müəllif postsovet məkanının demokratikləşməsi prosesini də geniş tədqiq edir, Azərbaycanda gedən sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar və proseslər vektorunun ümumi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi üçün Qərb konsepsiyalarından istifadənin yolları və bunun məqbulluq səviyyəsi öyrənilir.

Kitab filosoflar, tarixçilər, politoloqlar, iqtisadçılar, sosioloqlar, beynəlxalq məsələlər üzrə mütəxəssislər, ali məktəblərin tələbə və müəllimləri üçün, habelə müasir tarixlə, o cümlədən də tranzitar cəmiyyətlərin problemləri ilə məşğul olanlar üçün maraq doğurur.

*Azərbaycanın böyük oğlu, müasir
Azərbaycan dövlətinin banisi
HEYDƏR ƏLİYEVİN
nurlu xatirəsinə həsr edilir*

“Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra gedən proseslər, təəssüflər olsun ki, ölkəmizi uçurum kənarına gətirmişdi. Sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi böhran hökm sürürdü. Azərbaycan torpaqları Ermənistanın işğalçı qüvvələri tərəfindən zəbt olunurdu, ölkədə xaos, anarxiya, hərc-mərclik mövcud idi, vətəndaş müharibəsi başlanmışdı. İqtisadiyyat isə tamamilə dağılmışdı. O illərdə baş verən iqtisadi tənəzzül ölkəmizi çox çətin vəziyyətə salmışdı.

Belə bir çətin anda, çətin dövrdə xalqımızın müdrikliyi bir daha özünü göstərdi. Xalqın təkidi və tələbi ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana qayıtdı, xalq onu Prezident seçdi və ondan sonra ölkəmizin inkişaf dövrü başladı. Bütün xoşagəlməz meyillərə son qoyuldu, sabitlik, ictimai asayiş bərqərar olundu, qeyri-qanuni silahlı dəstələr tərkisilah edildi. Bir sözlə, Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoydu”.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

“Əsrin müqaviləsi”nin 10-cu ildönümünə
həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqindən
20 sentyabr 2004-cü il

OXUCUYA

Tarix təkrarlanmağı sevir, çünki o, yüksələn, spiralın yuxarisına doğru genişlənən xətlə inkişaf edir. Ona görə də öz gələcəyini irəlicədən daha yaxşı proqnozlaşdırmaq üçün keçmişini unutmamaq gərəkdir. Bəşəriyyətin təkamülünün real mənzərəsi, bəşər cəmiyyətinin başlanğıcından bu günədək olan təkamülü belədir. Odur ki, bir səhvin iki dəfə edilməsi artıq faciədir, başqa sözlə, reallıqların başa düşülməməsi deməkdir.

J.J.Russo demişdir: “Bəzən zərbə hədəfə dəyməyə bilər, amma niyyət hədəfdən yayına bilməz”. Bu əsər üzərində işləyərkən mənim niyyətlərim bir-biri ilə bağlı olan iki vəzifəni həll etmək – keçmişimizin necə olduğunu göstərmək və yaqın ki, gələcəyimizin necə göründüyü barədə düşünmək idi. Axı, ətrafda baş verən hadisələrə öteri yanaşmayanda, əksinə, bu hadisələri qlobal tarixi proses kontekstində araşdıranda onları anlamaq və dərk etmək bəzən çox asan olur. Vaxtı çatmış bütün məsələlərin və problemlərin hamısını bir yerə cəmlədikdə və ictimai inkişafın bir xətlə getdiyini və alternativsizliyini rədd edən sinergetika elminin prinsiplərinə əsaslandıqda bugünkü günün reallıqlarını dərk etmək daha səmərəli olur.

İndi bəşəriyyət qlobal transformasiyalar dövründə yaşayır. Formasiya paradıqlarının əvəzlənməsi, Tofflerin “üçüncü dalğasının” başlanması, elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişi və nəhayət, milli dövlətin rolunun zəifləməsi və transmilli korporasiyaların əhəmiyyətinin güclənməsi – bütün bunların hamısı müasir insanın, cəmiyyətin və “dövlət, dövlətçilik” kimi şərh etdiyimiz siyasi strukturun simasını digər parametrlərlə birlikdə köklü surətdə dəyişdirir. Məncə, gələcək nəsillər bir vaxtlar bizim olduğumuz kimi ideologiyalaşdırılmış olmayacaqlar. Bununla yanaşı, o da aydındır ki, bir neçə onillikdən sonra dövlət öz vətəndaşları üçün bizdə olduğu qədər müqəddəs anlayış olmayacaqdır. Bu məsələ barədə xeyli proqnozlar var, hərçənd, dünya xalqlarının öz müstəqilliyini yeni dünya hökumətinə qurban verməyə hazır olduqlarını təsəvvürə gətirmək mənim üçün çətindir. Digər tərəfdən, aydındır ki,

kütləvi şüurdakı bütün bu dəyişikliklərin təqsiri təkcə indiki qloballaşmada deyildir. Dünya artıq çoxdan daha darısqal və oradakılar qarşılıqlı surətdə asılı olmağa başlamışdır: məktub bir qitədən digərinə bir göz qırpımında yetişir, maliyyə haqq-hesabları bir neçə dəqiqədə həyata keçirilir. Texnika və texnologiyaların inkişafı sayəsində insan şüuru bəşəriyyəti indiki yaşlı nəslin formalaşdığı eradan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən yeni bir eraya aparır.

İndi təkcə yeni dünya nizamı deyil, həm də yeni həyat tərziformalaşır. İnformasiya cəmiyyətinin “elektron hökumət” kimi anlayışları real şəkil alır. Bütün bunlar təkcə siyasi deyil, həm də iqtisadi və xüsusilə mühüm olan, mədəni dispozişiyadır. Dünya mədəni və ümumhumanitar dəyərlər baxımından getdikcə daha çox vahid olur. Ona görə də, çox böyük ehtimalla geosiyasət və geoiqtisadiyyat, geomədəniyyət və hətta geotarix haqqında danışmaq olar. Başqa sözlə, qloballaşma prosesi, həqiqətən, getdikcə daha da reallaşır, demək olar, bütün planeti bürüyən integrasiya yolları isə vahid mədəni və ümumsivil dəyərlər anlamında bir-birinə daha yaxın olur.

Bir ölkənin, bir qitənin məruz qaldığı təhlükə dünya birliyinin digər bütün üzvləri üçün təhlükəyə çevrilir. Terrorçuların 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-a hücumuna heç bir mədəni dövlət və cəmiyyət biganə qalmadı. Odur ki, biz nəinki dəhşətli terror aktlarının qurbanlarının dərdinə şərik olduq, həm də ümumbəşəri ideallara sadiqliyimizi təsdiqləyərək, bu bəlaya qarşı “müharibə meydanında” beynəlxalq antiterror koalisiyası ilə çiyin-çiyinə durduq. Bu fakt bir daha sübut edir ki, dünya lap gözlərimiz qarşısında dəyişir. Əgər əvvəllər potensial təhlükə ikiqütblü dünyanın mövcudluğu faktının özündən doğa bilirdisə və 1963-cü ilin Karib böhranı iki fəvqəldövlətin qarşıdurması retrospektivində ən qorxulu məqam idisə, indi hədə və təhlükələrin başlıca mənbələrinin aşkar nəzərəçarpan coğrafi koordinatları yoxdur və təəssüf ki, onlar hər hansı əxlaqın və mədəniyyətin təsir dairəsindən kənardadır.

O qədər də uzaq olmayan keçmiş nəzər salarkən bəlli olur ki, Yer kürəsinin əhalisi anladı ki, terrorizm yalnız geniş miqyas al-

maqla kifayətlənmir, həm də hamı üçün təhlükə törədir, göstərir ki, dünya getdikcə daha çox dəyişir, yeni istiqamətlər meydana gəlir, başqa vaxt ölçüsü həyata keçirilir. Əgər belə müqayisə mümkünsə, xatırlamaq olar ki, bəşəriyyət 1945-ci il avqustun 6-da necə diksinmişdirsə, 2001-ci ilin faciəli 11 sentyabr hadisələrini də eynilə, belə səksəkə ilə qəbul etmişdir.

İnsan keçmiş nəzər saldıqda bugünkü bir çox həqiqətləri daha dərindən anlayır. Lakin bu anlamının özü yalnız o halda yeni məna və əhəmiyyət kəsb edir ki, biz keçmişimizi dərk etdikdən və onun üzərində düşündükdən sonra düzgün və doğru strategiya seçirik. Hər bir dövlətin tarixi kimi, bizim tariximizin, Azərbaycan tarixinin də həm faciəli, həm də işıqlı səhifələri var. XX əsrin əvvəllərində dövlətçiliyimizin itirilməsi ümummillə faciə olmuşdur, gələcək nəsillərə öz dövlətinin tamhüquqlu vətəndaşları olmaq imkanına təminat verən müstəqilliyin bərpa edilməsi isə Azərbaycan xalqının çox böyük nailiyyətidir. Tarixin işıqlı səhifələrinin faciəli səhifələrlə mümkün qədər az-az əvəzlənməsi bir çox amillərdən, o cümlədən də siyasətçilərin iradəsindən, gələcək inkişafın yoxlanılmış və dəqiq paradigmasından asılıdır.

Bu kitab üzərində iş prosesi gedirdə Azərbaycanda bir çox mühüm hadisələr baş vermişdir. Həmin səbəbdən də tez-tez əvvələ qayıtmaq, yazılanlara əlavələr etmək və onları tamamlamaq lazım gəlmişdir. Bu, zəhmət tələb edən proses idi, lakin mən bundan, həqiqi məmnunluq duyduğum üçün kitabda ölkənin iqtisadi inkişafının daha yüksək göstəriciləri əksini tapır, onun beynəlxalq aləmdə nailiyyətləri misal gətirilir, sosial məsələlərin həllinə dair real faktlardan danışmaq mümkün olur. Mən bir daha və bir daha dərk etdim ki, indi respublikada gedən proseslər tərəqqiyə və firavanlığa aparan yolda Azərbaycanın möhkəmlənməsinə imkan yaradır. İndi, kitabın yazılıb başa çatdırıldığı vaxtda Fransanın sabiq Prezidenti Valeri Jiskar d'Estyenin söylədiyi bu sözləri xatırlayıram: “Heç bir cəmiyyət onu ruhlandıran ideali yoxdursa, onun quruluşunun rəhbər tutduğu aydın prinsiplərlə silahlanmayıbsa, o, yaşaya bilməz”. Son onillikdə Azərbaycan cəmiyyətinin bütün

söyləri Azərbaycanda qanunun aliliyinin və formalaşmaqda olan vətəndaş cəmiyyəti ilə əməkdaşlığın başlıca prinsiplərinə əsaslanan dövlət qurmaq niyyətinə tabe edilmişdir. Bu, məhz həmin idealdır ki, millətin bütün fikri, məramı ona nail olmağa yönəldilmişdi.

Təbii ki, ideallar zaman-zaman dəyişir, çünki cəmiyyətin inkişafı özlüyündə son dərəcə dinamik prosesdir. Lakin mən bir məsələni qəti yəqin etmişəm: ideallar nə qədər dəyişsə də, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin təmin edilməsi Azərbaycan xalqının həmişə ali ideali olaraq qalacaqdır. Dövlətçiliyimizin təşəkkülü isə yalnız Heydər Əliyevin dahi şəxsiyyəti sayəsində mümkün olmuşdur. Onun liderlik təcrübəsi və intellektual potensialı nəinki çox mürekkəb və kəşməkəşli şəraitdə dövlətçiliyimizi yaratdı, həm də bizim hamımıza özümüzü dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvləri kimi hiss etməyə imkan verdi.

Kitabda müzakirə üçün olduqca genişəhatəli məsələlər qaldırılmışdır, lakin tənqidçi Corc Staynerin yazdığı kimi: “İri məsələlər qaldırmaq səhv cavablar almaq riskinə getmək deməkdir. Suallar verməmək isə, anlama sahəsini məhdudlaşdırmaq deməkdir”. Ona görə də, mən məsələlər qaldırarkən onların çoxuna cavab verməyə çalışmışam. Qalanlarına isə tarix özü cavab verəcəkdir. İş heç də təkə onda deyil ki, biz həyatın irəli sürdüyü bir sıra məsələlərə cavab verə bilmərik. Hər şey Azərbaycanı tərəqqiyə aparan yolla nə dərəcədə düzgün gedəcəyimizdən asılıdır. Bunu isə yalnız zaman göstərəcək və onda biz bu günümüzü düzgün, adekvat şəkildə qiymətləndirə biləcəyik.

XXI əsrə hamı yekdilliklə dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, transmilli iqtisadi strukturların və maliyyə strukturlarının fəaliyyət sahələrinin dünya miqyasında genişlənməsi, kapitalın, malların, işçi qüvvəsinin getdikcə artan yerdəyişməsi əsasında iqtisadi qarşılıqlı asılılığın daha da güclənməsi, insanların hərəkət və ünsiyyət imkanlarının getdikcə artması kimi qəbul edir. Yeni əsr, eyni zamanda, bəşəriyyətin qarşısında dövlətlərin, millətlərin, xalqların və mədəniyyətlərin çoxluğundan vahid dünyaya və hökumətə keçmək prinsipini müdafiə edən mondializm (fransızca mondial dünya, ümumdünya deməkdir) konsepsiyasının gerçəkləşməsinin başlanğıcı kimi dayanır, habelə, bir tərəfdən, informasiya inqilabının, digər tərəfdən isə, biotexnoloji inqilabın genişlənməsi ilə səciylənir.

Yeni yüzilliyin qısa başlanğıc dövründə dünyada elə heyrtəamiz dəyişikliklər baş vermişdir ki, onların geniş miqyası təkə iqtisadi və siyasi sahələri deyil, həm də insanın təkrar istehsalının, təhsil və tərəkükür sistemlərinin fundamental əsaslarını əhatə etmişdir. Dünya inkişafı, hamılıqla inteqrasiya ideyaları ətrafında cəmləşmiş yeni anlayışların formalaşması prosesinin hələ davam etməsinə baxmayaraq, artıq çoxları aydın dərk etmişdir ki, yeni dövr, beynəlsivilizasiya inkişaf erası başlanmışdır. 2001-ci ilin 11 sentyabr hadisələri insanların mövcud reallıqları, təhlükə və təhdidləri qavramasını heç də, sadəcə, köklü surətdə dəyişdirməmişdir. Məhz onların nəticəsi olaraq, kollektiv və fərdi təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemi dünya miqyasında prioritetə çevrilmişdir. Dünya siyasəti yeni şəkil və daha da razılaşdırılmış xarakter almağa başlamışdır, hərçənd, keçmişin tarixi təcrübəsi göstərir ki, bu cür vəhdət uzunmüddətli ola, hər hansı bir ölkənin yeni ekspansiyaçı, hegemonluq siyasətinə qurban verilə bilməz.

Bəşəriyyətin qarşılaşdığı real terrorizm təhlükəsi qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin öz yerini tutması fonunda genişlənin. Ola bilsin ki, bəziləri qloballaşmanı yaşamaq uğrunda mübarizə vəziyyətindən çıxış, bəşəriyyətin birləşməsinə doğru yoldakı

maneələrin aradan qaldırılması kimi təsəvvür edirlər. Digərləri yeni beynəlxalq nizamə neototalitarizmin ilk nümunəsi kimi baxırlar. Hər necə olsa da, dünyada çox dərin transformasiya prosesləri məhz bu ümid və qorxuların yanaşı mövcudluğunun təsiri altında baş verir.

Yeni dünya nizamı yaradılmasının əsas meyarlarını, ola bilsin, hələ də yaxşı ayırd etmək olmur, lakin yaxın gələcəkdə daha fərvan və sabit dünya birliyi qurulmasının real meyilləri getdikcə daha aydın təzahür edir.

Bununla yanaşı, müasir dünyada sosial cəhətdən müdafiə edilmiş iqtisadiyyatın bərqərar olması prosesi də gedir ki, bu iqtisadiyyat da müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin mənafeələrinin uyğunlaşdırılmasına, sərvətlərin bölgüsü zamanı iqtisadi səmərəliliklə sosial ədalət arasında tarazlığın tapılmasına kömək edir. Qloballaşma beynəlxalq hüququn getdikcə yeni-yeni subyektlərini özünə cəlb edərək, milli iqtisadiyyatları vahid ümumdünya sisteminə – kapitalın yerləşməsinin əvvəllər ağırlaşmıyaraq asanlıqla, dünyanın informasiya üçün indiyədək görünməmiş açıqlığına, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin malların və kapitalın sərbəst hərəkəti prinsipinə tərəfdar olmasına, kommunikasiya yaxınlığına, planetar elmi-texniki və texnoloji inqilaba, millətlərarası inteqrasiyaya, təhsilin beynəlmilləşməsinə və digər amillərə əsaslanan sistemə inteqrasiya edir.

Yeni əsrin astanasında dünya inkişafının daha bir ilkin şərti xarici və daxili siyasətdə, qrup münasibətlərində və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə qeyri-zorakılıq və demokratik razılıq prinsipinin bərqərar olmasından ibarətdir. Nə qədər kədərli olsa da, təcavüz və zorakılıq bəşəriyyətin əbədi yol yoldaşı olmuşdur. Ötən beş əsr yarımlıq dövrü təhlil etdikdə biz dəhşət içində xatırlatmalı oluruq ki, həmin dövr ərzində dünya cəmi 292 il müharibəsiz yaşamışdır.

İnsan faciələri və tələfatı ilə müşayiət olunan zorakılıq, təcavüz, müharibə və münaqişələr, hegemonçuluq cəhdlərinin güclənməsi ilə yanaşı, insan həyatının adi gündəlik güzəranına çevrilmişdir. Üstəlik, bu zorakılığa haqq qazandıрмаğa çalışan və bütün böyük

tarixi hadisələrin müharibələrlə, münaqişələrlə, çevrilişlərlə müşayiət olunduğunu iddia edən adamlar həmişə tapılmışdır. İnsanı həqarətlə “fövqəlmənzər” adlandıran Fridrix Nitsşe hesab edirdi ki, zorakılıq insanlara xas olan ünsiyyət üsuludur. Ziqmund Freyd təcavüzkarlığı insan davranışının dəfədlənməz cəhəti hesab edirdi. Maltusun təbliğ etdiyi insanənifət nəzəriyyəsinə görə, “insanların mütləq çoxluğu” mövcuddur və “əhali məskunluğunun təbii qanunu” deyilən qanun var. Nobel mükafatı laureatı, Avstriya biologu Konrad Lorens açıq-aşkar iddia edirdi ki, növdaxili təcavüzü müasir mədəni-tarixi və texniki inkişaf şəraitində bəşəriyyəti hədələyən ən ciddi təhlükə hesab etmək üçün sanballı əsaslar var¹.

İkinci Dünya müharibəsi, sonra isə ABŞ və SSRİ-nin Avropada, Koreya, Vyetnam, Əfqanıstan və Yaxın Şərqdə, Yer kürəsinin digər hissələrində nüfuz dairəsi uğrunda apardıqları son dərəcə amansız mübarizə, ikiqütblü dünya siyasətinin münaqişə kimi başa düşülməsi, əslində, bütün xalqlara və dövlətlərə təsir göstərmişdir. Təəssüf ki, bir dövlətin amirliyinə əsaslanan təqəttüblü dünya nizamının doğurduğu təhlükələrin lazımcı başa düşülməməsi və onlara, bəlkə də, etinasızlıq göstərilməsi bu gün də yeni münaqişəli qarşıdurmaya əsas ola bilər.

Dünya təxminən iki yüz bərabərhüquqlu tərəfdəşdən ibarətdir, özü də aydındır ki, hüquq bərabərliyi iqtisadi və siyasi təsir gücü, hərbi üstünlüklə müəyyən edilərsə, onların həqiqi hüquq bərabərliyi tam şəkildə gerçəkləşə bilməz. Dünya birliyi gələcək nəsillərin həyatı üçün daha təhlükəsiz və qayda-qanunlu məkanın təmin edilməsi naminə daxili inteqrasiyada maraqlı olmalıdır.

Azərbaycan da istisna təşkil etmədi və təcavüzün, zorakılığın və soyqırımın nə demək olduğunu XX əsrdə tamamilə gördü. Ölkə ərazisinin 20 faizi erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal olundu ki, bu da Azərbaycanda bir milyon məcburi köçkünün və qaçqının yaranmasına gətirib çıxardı. Dünya birliyinin vəziyyəti beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həll etmək söylərinə baxmayaraq², Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bütün postsovet məkanında ən mürəkkəb münaqişə olaraq qalır və Azərbaycanın milli faciəsidir. Bununla

yanaşı, onun həll edilməmiş qalması beynəlxalq birliyin fəaliyyət-sizliyinin göstəricisidir, o mənada ki, zərər çəkmiş tərəf onu müəyyən səbəblərə görə maraqlandırmır və narahat etmir. Digər tərəfdən, bu, zərərçəkənin və təcavüzkarın müəyyən edilməsi məsələsində dünya siyasətində hələ də mövcud olan ikili standartların göstəricisidir.

Bəşəriyyətə zorakılığı insan təbiətinin heç də labüd atributu hesab etməyən dahi şəxsiyyətlərin adları da yaxşı məlumdur. Lev Tolstoy və Mahatma Qandiden tutmuş Martin Lüter Kinqe, Erix Fromm və Roma Papası II İohann Paveledək bir çox məşhur mütəfəkkirlər hesab etmişlər ki, təcavüz, zorakılıq, dağıdıcılıq tarixin heç də əbədi “yol yoldaşı” deyildir və insanlar arasında münasibətlərdə əsla aparıcı rol oynamır. Məhz yeni əsrdə qeyri-zorakılıq etikasını artıq sadələşdirmə-utopik etika deyildir və etik fikrin mərkəzi elementlərindən birinə, yaşamaq vasitəsinə çevrilir. Kobud fiziki qüvvə, qarşıdurma, müharibələr öz yerini həqiqətin və haqq-ədalətin gücünə əsaslanan siyasətə verir. Çəkəndirmə siyasəti qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq siyasəti ilə əvəzlənir. Sülh mədəniyyəti sivilizasiyalar arasında dialoqun əsasına çevrilir.

İndi dünyada insanların mənəvi həyatında – həm dünyəvi, həm də dini həyatında birləşdirici proseslər, integrasiya prosesləri getdikcə daha qətiyyətlə təzahür edir. Müasir humanist ideyaları, liberal və sosialist fikri, katolikliyi, pravoslavlığı və islamı, Qərbi mentalitetini və Şərqi etiketini birləşdirə biləcək amillərin gərgin axtarışı gedir. Artıq Vatikan 1054-cü ildən başlanan tənəfiqənin aradan qaldırılması yollarını axtarmağı Pravoslav kilsəsinin iyerarxlarına təklif etmişdir. Sosial-demokrat liderlər kommunistlər və mühafizəkarlarla təmas nöqtəsi tapmağa çalışırlar.

Mədəni dünyada hər bir etnosun müstəqilliyi və nadirliyi, hər bir mədəniyyətin fenomenləri qorunub saxlanılmaqla, etnoslararası və mədəniyyətlərarası integrasiya güclənir.

Gələcək sivilisasiyanın modelinin axtarışı sahəsində nəzərəçarpan irəliləyişlər intellektual inqilabın yaxınlaşdığını göstərir. Müasir dövrün görkəmli alimlərinin fikrincə, dünya Yeni Kainat,

yeni Təbiət strukturlarının kəşfinin astanasındadır və indi insan intellekti yenidən əqli məmnunluq vəziyyətindən fəal təəccübləndirmə və heyətləndirmə vəziyyətinə keçir.

Bütün bunlar yeni əsrin tələbləri və üçüncü minilliyin konturlarıdır. Hər bir ölkənin dünyada yeri, hər bir subyekti üçün güşə ayrılan və nə qaliblərin, nə də məğlubların olmadığı vahid qlobal dünya nizamı qurulması prosesində rolu həmin ölkənin bu tələblərə nə dərəcədə adekvat cavab verə bilməsindən asılı olacaqdır. Hərçənd, ola bilsin ki, bu cür nizam ideyasının özü çoxlarına utopik, cəfəng, virtual görünəcəkdir. Biz real dünyanı elə bir məkan kimi təsəvvür edirik ki, burada hər bir oykumen öz təhlükəsizliyini yadlardan qorumağa qadir olacaq, qarşıdurmasızlıq ideali, ayırıcı xətlərin, münaqişə ocaqlarının olmaması və bir dövlətin digəri üzərində hökmranlığa can atmaması əsas tutularaq dinc birlik qurmaq imkanı həyata keçirilir.

Azərbaycan yeni zamanın tələblərinə etinasızlıq göstərər, hər bir dövlətin, millətin, etnosun və hətta şəxsiyyətin mənafeələrinə toxunan proseslərdən kənarda qala bilməz. Gələcəyin qlobal cəmiyyətində layiqli yer tutmaq üçün bütün xalq, ilk növbədə, siyasi, iqtisadi və elmi elitamız böyük səy göstərməlidir. Eyni zamanda, biz qloballaşma kimi çox mürəkkəb hadisənin bütün aspektlərini də nəzərə almalıyıq. Yadda saxlamaq lazımdır ki, qloballaşmanın müsbət məqamları ilə yanaşı, xeyli mənfi cəhətləri də var. Burada söhbət kütləvi qırğın silahı istehsalı üçün yararlı material və texnologiyaların ölkədən nəzarətsiz surətdə aparılmasından; dövlətlərin münaqişə və müharibələrə səbəb olan ərazi iddialarının meydana gəlməsindən; dözümsüzlüyə və etnik təmizləmələrə gətirib çıxaran millətçiliyin və dini ekstremizmin artmasından; texnologiya və ekoloji fəlakətlər təhlükəsindən; idarə edilməyən miqrasiya proseslərindən, narkobiznesdən, beynəlxalq terrorizmin güclənməsindən, silah və adam alverindən və sairədən gedir.

Yeni dünya nizamının təşəkkülü perspektivini nəzərə almağın zəruriliyi belə bir real faktı inkar etmir ki, bu gün formalaşmaqda olan Azərbaycan cəmiyyətinin mahiyyəti milli siyasətlə, milli təh-

lükəsizlik və milli inkişaf konsepsiyaları ilə müəyyənləşdirilir. Daha geniş səpkidə götürdükdə, milli təhlükəsizlik dövlətin öz yaxın və uzaq qonşuları ilə münasibətlərinin necə təşəkkül tapmasından asılıdır. Bu ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mənəvi, mədəni münasibətlər yaradılması və onların inkişaf etdirilməsi, prinsipcə hər bir dövlətin uzunmüddətli milli mənafeələrinə cavab verməlidir. Azərbaycan kimi yeni, gənc və müstəqil dövlət onun inkişaf strategiyasının bu proseslərə arzu edilən istiqamət və konfigurasiya verən xüsusi dünyagörüşü paradigmaları çərçivəsində həyata keçirilməsi xəttinə ciddi əməl etməlidir.

Keçmişin aradan qaldırıldığı və məhv olduğu təbii prosesdən fərqli olaraq, tarixi prosesdə keçmiş çox vaxt bu gün yaşamaqda davam edir. Buna görə də qəti surətdə təsdiq etmək olar ki, ictimai-tarixi proses ikili xarakterə malikdir. Bir tərəfdən, bu, köhnənin təkamülü, inkişafı və inkarıdır, keçmişlə əlaqənin qırılması və yeninin yaradılmasıdır, digər tərəfdən isə, həyat qabiliyyətinə malik olan həm müsbət, həm də mənfi xarakterli hər şeyin qorunub saxlanması və keçmişdən indiyə və gələcəyə ötürülməsidir.

Özünün bütün mürəkkəbliyinə baxmayaraq, cəmiyyət və dövlətin həyat fəlsəfəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir. İdeal, "kimyəvi cəhətdən təmiz" ictimai sistem mövcud deyildir. İstənilən sistemdə o, hələ rüşeym halında olanda digər, bəzən isə əks sistemlərdən gəlmiş sosial-siyasi, iqtisadi, mənəvi-əxlaqi, ideoloji cərəyan və istiqamətlər olur. Bununla yanaşı, istənilən sistem bir etnosiyasi qurumun, onun həyat tərzinin digərlərindən fərqləndirilməsi və nəsilən-nəslə ötürülməsi baxımından varisliyi saxlayır. Yalnız iki başlanğıcın, – bir tərəfdən, inkişaf və yeninin yaradılması, yeniliklərə say göstərilməsi, digər tərəfdən, keçmişlə varisliyin qorunub saxlanması, – qarşılıqlı əlaqəsi və sıx çulğashması olduqda sosial tarixdən və ictimai-tarixi prosesdən danışmaq olar.

Məhz bu səbəbdən, mövcud ictimai-siyasi reallıqlara uyğun gəlmək istəyən hər hansı sosial-fəlsəfi, ideya-siyasi və ya dövlət-idarəçilik konstruksiyası həmin təməllərin hər ikisini nəzərə almamalıdır. Əks halda, o, ya həyat qabiliyyətli olmayacaq, yaxud da onun

gerçəkləşdirilməsi cəhdləri dövlətə və cəmiyyətə təhlükə törədən nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Transformasiya proseslərinin innovasiyalığı, siyasi idarəçilik prioritetlərinin dəyişməsi Nitşenin "bütün dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi" formulu üzrə baş verir. Bütün bəşər tarixi ərzində formasıların dəyişməsi – antik dövrdən orta əsrlərə, orta əsrlərdən rəşional sivilizasiya və ya kapitalist cəmiyyəti dünyasına keçid məhz belə olmuşdur. Hər bir transformasiya əhalinin ən güclü və fəal hissəsinin mənafeələrini əks etdirən və yaşanan keçid dövrünün mahiyyətini müəyyənləşdirən yeni ideologiya ilə ruhlanmışdır. Fransız mütəfəkkiri Süar demişdir: "Hər bir xalqın rəyi həmişə onun yaşadığı mühitdə hakim olan mənafeələrlə müəyyənləşdirilir"³.

1036

İndiki keçid dövrü kontekstində Azərbaycan 1991-ci ildən sonra öz qüvvələrini xalqın daxili potensial ehtiyatlarının inkişafına yönəltmək üçün nadir imkan qazanmışdır. Biz keçmişlə vidalaşmağa çalışaraq, ayrı bir gələcək qurmağa başladıq. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, siyasi liderlərin və qrupların heç də hamısı yaxın keçmişimizin və bu günümüzün mahiyyətini dərinlən anlamadılar. Burada məsələ heç də tək cə milli siyasətçilərin fərdi keyfiyyətlərində deyil, həm də onların formalaşdığı şəraitdədir. Çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, "insanların rəyləri mühitlə müəyyən edilir; mühit rəylərlə müəyyən olunur"⁴.

Azərbaycanın düşdüyü vəziyyət XIX əsrin ikinci yarısında bir çox Qərb ölkələrinin yaşadıkları və islahatdan sonrakı Rusiyanın yaşamağa başladığı vəziyyətə çox oxşardır. Fransız sosioloqu Emil Dürkheim bu vəziyyəti "fərdin qrup tərəfindən, hissənin tam tərəfindən udulduğu seqment tipli cəmiyyəti səciyyələndirən mexaniki həmrəylik sxemi, əmək bölgüsünə əsaslanan, fərdlərin müstəqil olduqları və öz fəaliyyətinin xüsusiyyətinə müvafiq surətdə qruplaşdıqları cəmiyyətlərin üzvi həmrəyliyi" kimi təsvir etmişdir. Dekartın dəyişdirilərək "mən qiyam qaldırıram, deməli, mən mövcudam" kimi ifadə olunmuş məlum kəlamı cəmiyyətdə bir çox qrupların əhval-ruhiyyəsini və qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən

etmişdir. Lakin Azərbaycanda vəziyyəti belə radikal qrupların heç də təkçə kortəbii, anarxist barışmazlığı səciyyələndirməmişdir. Oğüst Kontun təbircə desək, ölkədə “cəmiyyətin siyasi və mə-nəvi böhranı” tüğyan edirdi, bu böhran “nəticə etibarilə, əqli anar-xiyadan” – “həyatın bütün əsas məsələlərinə münasibətdə zəkala-rın dərin fikir ayrılığından ibarət olan” çox təhlükəli xəstəlikdən asılı idi, “bu məsələlərə qəti münasibət göstərilməsi isə həqiqi sosial intizamın birinci şərtidir”⁵.

Müasir Azərbaycanda ictimai çevriliş çox tez baş verdi və onun gedişində dövlətə və digər sosial təsisatlara münasibətdə siyasi prosesin subyekti kimi vətəndaşın yeni mövqeyi bərqərar oldu. Ona görə də müxtəlif dövlət strukturlarının və ictimai strukturların yeni vəziyyətə və reallıqlara uyğunlaşmağa kifayət qədər vaxtı olmadı. Postsovet dövründə cəmiyyətin və dövlətin böhranlı vəziyyətə düşməsinə, cəmiyyətlə dövlət arasında boşluq yaranmasına, şəx-siyyətin marginallaşmasına məhz bu səbəb oldu.

SSRİ-nin süquta uğramasının doğurduğu böhran tədqiqatçıları və sadəcə, düşünən insanları hələ çox narahat edəcək, bütün post-sovet məkanında cəmiyyət və dövlətin vəziyyətinə, milli inkişaf konsepsiyalarının formalaşmasına təsir göstərəcəkdir. İndi SSRİ-nin süqutu təkçə 15 suveren dövlətin tarixi inkişafının başlanğıcı kimi deyil, həm də dünya geosiyasetinin, geoiqtisadiyyatının, geo-tarixinin, geomədəniyyətinin qlobal şəkildə bütöün dəyişməsinin başlanğıcı kimi təsəvvür edilir.

I FƏSİL

SSRİ-NİN DAĞILMASI: YENİ REALLIQLAR VƏ YENİ İMKANLAR

Şairlərdən kimsə demişdir: “Tarixçi üçün yüzillik nə qədər qi-y-mətlidirsə, müasiri üçün bir o qədər kədərli-dir”. SSRİ-nin dağıl-ması problemi hələ uzun illər geosiyasetçilərin və politoloqların, tarixçilərin, sosioloqların və başqalarının diqqət mərkəzində qala-caqdır. Dünyanın fəvqəldövlətlərindən birinin süquta uğramasının fəlakətli nəticələri bir çox ölkələrin və xalqların siyasi, iqtisadi və mə-nəvi həyatında güc mərkəzlərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyiş-məsində təzahür etmişdir. Ona görə də biz belə bir suala dönə-dönə və yenidən qayıdıraq ki, bu epoxal hadisə tarixən nə dərəcədə labüd idi, SSRİ-nin süqutu və 1991-ci ildə Belovejsk sazişləri im-zalandıqdan sonra postsovet məkanında müstəqil dövlətlərin for-malaşması üçün hansı amillər həlledici olmuşdur.

Araşdırıcıların Sovet İttifaqının dağılmasının səbəbləri və nəti-cələri barədə fikirləri uyğun gəlmir. Bəziləri hesab edir ki, ölkənin dağılması ötən yüzilliyin 80-ci illərinin ikinci yarısında keçirilən, sovet cəmiyyəti üçün ağırlı islahatlara görə baş verdi. Digərləri çoxmillətli dövlətin həyat qabiliyyətli olmamasının qanunauyğun-luğundan, M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsindən hələ əvvəl formalaşmış siyasi və sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin və problemlə-rin dərinliyindən və SSRİ-nin dağılması prosesinin Sov.İKP-nin XXVII qurultayından xeyli əvvəl başladığından danışmağı üstün tuturlar.

Həm də, R.Debre kimi bir sıra müəlliflər bu prosesi son dərəcə bəsitləşdirərək, belə ittihamlarla əsaslandırır ki, guya sovet rəh-bərləri başa düşmürdülər ki, tank diviziyaları rok-n-roll ilə rəqa-bətə girə bilməz, çünki o, tanklardan güclüdür. Əslində, belə ya-naşmalar SSRİ-nin dağılması kimi mürəkkəb prosesi bir və ya iki

səbəblə bağlamağa çalışır, bu məsuliyyəti ideoloji, yaxud iqtisadi amillər arasında bölüşdürür. Bizə, daha mövcud olmayan ölkənin keçmiş vətəndaşlarına isə məlumdur ki, əslində, hər şey deyilənlərdən çox-çox müəkkəb olmuşdur.

Stalinizm və onu əvəzləyən Xruşşovun mülayimləşmə dövrü, eləcə də Brejnev epoxasının başlanğıcı hər cür böhranlar keçirmiş, insan taleləri ilə oynamışdır. XX əsrin 70-ci illərində sovet sisteminin geriləməsi prosesi “durğunluq” halını aldı, 80-ci illərin ortalarına yaxın isə fövqəldövlətin ümumi böhran keçirdiyi aşkar oldu. Belə bir şəraitdə milli problem ön sıraya çıxdı, hərçənd, zənnimizcə, siyasi mübarizədə milli problemlərdən istifadə edilməsi ancaq ümumsistem böhranı kontekstində mümkün olmuşdur. Bu böhran isə millətlərarası və etnoslararası münaqişələrdən bilavasitə asılı olmadan meydana gəlmişdi və onun inkişafının öz məntiqi vardı.

Belə bir faktı da nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, 1970-ci illərin ortalarında Cənubi Avropa ölkələrində – Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliyada inqilabi hərəkatlar genişləndikcə, 80-ci illərdə Polşa, Çexoslovakiya və digər Şərqi Avropa dövlətlərində hökmranlıq edən diktator və totalitar rejimlərə qarşı baş verən və Yer kürəsinin əksər hissəsini bürüyən, bir növ, demokratik dalğanı formalaşdırmış demokratik hərəkatlar artdıqca sovet sisteminin böhranı güclənirdi. Nəticədə, planetin ən müxtəlif regionlarında avtoritar və diktator rejimlərini devirmək meyilləri nəzərə çarpırdı. 1980-ci illərin axırlarından 90-cı illərin birinci yarısınaqədər olan dövr “soyuq müharibə”nin qurtarması, ikiqütblü dünya nizamının süqutu, demokratik siyasi sistemin, təsisatların, dəyərlərin, məqsəd və normaların daha da genişlənməsi dövrü oldu.

Dünya sosialist sisteminin dağılmasına gətirib çıxaran bu çoxvektorlu böhran 1991-ci ildə dünya əhəmiyyətli fəlakətlə başa çatdı: SSRİ-nin varlığına son qoyuldu. Onun xarabalıqlarında 15 suveren dövlət meydana gəldi. SSRİ-nin süqutunun xarakteristikası üçün tanınmış futuroloqun məlum ifadəsindən istifadə edərək, deyə bilərik ki, bu, “üçüncü demokratik dalğa”nın⁶ geniş yayılması demək idi. Lakin tək-cə bu yox. SSRİ-nin tədricən dağılması və real

siyasi subyekt kimi onun dünya xəritəsindən silinməsi Qərbin və 1991-ci ilədək sovet dövlətinin əhatə etdiyi Avrasiya məkanının birləşməsi nəticəsində tradisionalist sivilizasiya ilə texnogen sivilizasiyanın toqquşması problemini ortaya çıxardı.

Sovet cəmiyyəti öz xarakteri etibarilə, texnogen sivilizasiyaya xas olan keyfiyyətlərin müqavimətinə rast gələn tradisionalist sivilizasiya cəmiyyəti idi. Sosial inkişafın yüksək sürəti ilə fərqlənən texnogen sivilizasiya innovasiyalığı, yaradıcılığı, yeni orijinal ideyaların, fəaliyyət nümunələrinin, məqsədli müddəaların həyata keçirilməsini ali dəyər kimi elan edir. Sovet cəmiyyətində innovasiyalar, – hətta onlara yol verilirdisə də, – yoxlanılmış ənənələr çərçivəsində reallaşdırıldığı halda, texnogen sivilizasiyada ənənə nəinki sadəcə təkrar edilirdi, həm də innovasiyaların təsiri altında daim modifikasiya olunurdu. Nəticədə, sovet sistemi peşə təcrübəsinin və sosial təcrübənin ötürülməsinin sərt ailə-korporativ ənənəsinin bərqərar edilməsinə gətirib çıxarmışdı.

Qərb ölkələrində formalaşmış texnogen sivilizasiya ənənəvi göstərişlərə söykənən sovet sistemində fərdiliyin itirilməsinə, insanda yaradıcılıq və fərdilik təşəbbüslərinin boğulmasına yönəldilmiş ənənəvi məqsədləri görürdü. Bu sivilizasiya meyillərinin müxtəlif vektorlu mahiyyətindən danışarkən qeyd etmək olar ki, texnogen sivilizasiyanın ideali, suveren şəxsiyyətin firavanlığı nəminə inkişaf və tərəqqidir, tradisionalist sivilizasiyanın mahiyyəti isə fərdiliyin boğulmasında və fərdin məhz tradisionalizmə xas olan dövlət təsisatlarına, sosial, siyasi-ideoloji təsisatlara və münaşibətlərə məcburən inkorporasiya edilməsindən ibarətdir.

Zənnimizcə, biz bu iki sivilizasiyanın müqayisəsini apararkən Yaponiyanı və Cənub-Şərqi Asianın bir sıra digər ölkələrini istisna etməliyik. Belə ki, onlar dini-ideoloji dayaqlarının özünəməxsusluğu sayəsində tam tradisionalist əsasda uğurla modernləşə bilmişlər. Texnogen sivilizasiyanın Gündoğar Ölkəyə təsirini yapon zəka sahibləri “yapon ruhu – Qərb texnologiyası” formulunda anlamışlar. O ki qaldı Qərbin demokratik ideallarına qoşulmağa, görkəmli yapon siyasətçisi Y.Nakasone yazmışdır: “...Məhz ən qədim

zamanlardan bəri öz eyniyyətini qoruyub saxlayan yapon mədəniyyəti ilə Meydzinin islahatlarından sonra ölkəyə gətirilən Qərbi Avropa mədəniyyəti arasında ideoloji uyurluğa nail olunması xalqın inamının əsasını təşkil edir”⁷.

Beləliklə, XX əsrin son rübü dünya tarixinə təkcə bir sıra yeni demokratik dövlətlərin meydana gəlməsi dövrü kimi deyil, həm də, – bu, daha vacibdir, – “üçüncü demokratik dalğa”nın başlanması dövrü kimi daxil oldu. Siyasətin və idarəetmənin demokratikləşdirilməsinə doğru dəyişikliklər, demokratik dəyərlərin mənimsənilməsi Latın Amerikasında da, Afrika ölkələrində də, ərəb dünyasında da yüksək sürətlə baş vermişdir. Bu prosesləri öyrənən və dünyada azadlığın vəziyyətini təhlil edərək, onun nəticələrini hər il dərc edən Freedom Haus Təşkilatı bildirir ki, əgər 1972-ci ildə dünyada 42 azad ölkə vardısı, 1991-ci ildə onların sayı 75-ə çatmışdır. Qloballaşma prosesləri (onlar təkcə iqtisadiyyat məkanını deyil, ümumbəşəri dəyərlərin, azadlıq ideallarının yayılması sahəsini də əhatə etmişdir) bütün dünya məkanına yayıldıqca, azad ölkələrin sayı da artır.

Təbii ki, tradisionalist əksmeyillər səbəbindən demokratiya heç də bütün ölkələrdə və regionlarda uzunmüddətli olmamışdır. Bir sıra güclü amillərin təsiri nəticəsində Afrikanın və Latın Amerikasının bəzi dövlətləri demokratik ənənə və normalar əxz etmək yolunda uğursuzluğa məruz qaldı və yenidən avtoritarizmə qayıtdı. Bu ölkələrin demokratiyanın Qərb nümunələri istiqamətində kəskin sıçrayış etməyə qadir olmaması qeyri-milli modellərin mənimsənilməsində amortizator rolunu oynaya biləcək endogen ilkin şərtlərin olmaması ilə izah edilir. Bundan başqa, bəzi ölkələr demokratik idealları tamamilə digər tərzdə, bu idealları planetimizin əhalisinin əksər hissəsinin necə təsəvvür etdiyindən olduqca fərqli sürətdə anlamışlar. Həmin ölkələrdə demokratiya hakimiyyətlə kütlələr arasında sırf spesifik münasibətlər xarakteri almışdır. Totalitar keçmişdən ancaq zahirən uzaqlaşmağa çalışan və dünya birliyinin təzyiqi ilə üzleşən bu dövlətlərin hökumətləri ölkələrində sırf virtual demokratik ənənələr və normaları yayırlar. Onlar hesab edirlər ki,

dövlət idarəçiliyinin avtoritar və totalitar metodları demokratik metodlardan qat-qat səmərəlidir. Bu cür maneələrə baxmayaraq, Yer kürəsində “demokratik zolağın” genişlənməsi prosesi öz sürətini azaltmadı və hərəkət vektorunu dəyişmədi. Əksinə, liberal-demokratik dəyərlər mondializmin yeni şəraitinə uyğunlaşaraq, öz coğrafiyasını genişləndirdi, Şərqə doğru sürətlə irəliləməyə başladı.

Tanınmış amerikalı politoloq Frensis Fukuyama hələ 1989-cu ildə özünün məşhur əsəsində liberal dəyərlərin qəti qələbə çalacağını bəyan edərək bildirmişdi ki, bu qələbə “tarixin sona yetdiyi”ndən xəbər verir. Fukuyama bu barədə düşüncələrini belə ifadə etmişdir: “Yəqin, şahidi olduqlarımız heç də, sadəcə, soyuq müharibənin və ya müharibədən sonrakı tarixin növbəti dövrünün sonu deyil, həm də özlüyündə tarixin sonudur, bəşəriyyətin ideoloji təkamülünün başa çatması və idarəçiliyin qəti forması kimi Qərbin liberal demokratiyasının universallaşmasıdır”. Fukuyama bu qənaətini əsaslandıraraq vurğulamışdır ki, “Qərbin, Qərb ideyasının təntənəsi aşkardır, ilk növbədə ona görə ki, liberalizmin həyat qabiliyyətli heç bir alternativini qalmamışdır”⁸.

Bununla əlaqədar ortaya tamamilə yerində olan, eyni zamanda, ritorik bir sual çıxır: bu, doğrudanmı belədir? Verilən suala cavabın axtarışı müasir dünya inkişafı ilə bağlı çoxsaylı köklü problemlər qaldırır və onların hər biri müstəqil şəkildə tədqiqat aparılmasını tələb edir. Aydındır ki, onların hamısı hərtərəfli öyrənilməli, araşdırılmalı və müxtəlif səviyyələrdə geniş diskussiyalar aparmaq üçün ictimaiyyətə təqdim olunmalıdır. Ona görə də axtarışın əsas istiqaməti kimi biz müasir Azərbaycanın inkişafı ilə bağlı bir neçə ümdə problem seçirik. Onların araşdırılması ölkəmizdə demokratik dövlətçiliyin formalaşmasının meyilləri və xüsusiyyətlərinin mahiyyəti barədə ümumi təsəvvür yaradacaqdır.

Söhbət, ilk növbədə, ondan gedir ki, sovet keçmişinin mahiyyəti necə olmuşdur, bu gün bizə hansı yolla getmək sərfəlidir, Azərbaycanın qarşıdakı keçid dövrünün məzmunu nədən ibarətdir. Bu məsələlər inkişafımızın ancaq iqtisadi, siyasi və sosial parametrlərindənmi ibarətdir, yoxsa onların daha geniş mənası vardır?

Qeyri-qərb tradisionalist cəmiyyətlərdə demokratiya mümkündürmü, əgər mümkündürsə, onda bizim üçün kimin təcrübəsi daha məqbuldur? Bizdə dövlət quruluşunun real transformasiyası varmı, yoxsa bu, bir “izmin” digəri üzərində ancaq nominal qələbəsidir? Ümumiyyətlə, biz demokratiyaya bir panaseya kimi baxmalı və demokratikləşdirmənin Qərb nümunələrini tərifi etməliyik, yoxsa, cəmiyyəti öz ənənələrimiz və Azərbaycan sosisumu mentallığının mahiyyət xarakteristikaları əsasında demokratikləşdirməyə çalışmaq lazımdır? Gördüyümüz kimi, problem mahiyyətli məsələlər çoxdur.

Keçmiş müraciət edərkən, SSRİ kimi fövqəldövlətin dağılmasının heç də tək cə siyasi, sosial və ideoloji səbəblərini araşdırmaq lazım deyildir. İri dövlətlərin, imperiyaların, sivilizasiyaların süqutunun labüdlüyünü başa düşmək üçün ən mühüm məsələ bu prosesin iqtisadi determinantının təhlilidir. Ona görə də SSRİ-nin iqtisadi vəziyyətinin elə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır ki, onlar iqtisadiyyatın tədricən tənəzzülə uğramasına səbəb olmuş və nəticə etibarilə, keçmiş sovet respublikalarında siyasi proseslərin gedişinə təsir göstərmişdir. Əlbəttə, iqtisadi determinizmə uymaq və bütün siyasi proseslərin yalnız iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə bağlı olduğunu iddia etmək düzgün olmazdı. Artıq 1980-ci illərdə qloballaşma sürətlənməyə başlayır və beləliklə də, sovet məkanının qloballaşmanın cazibə sahəsinə “daxil olması”, bazar iqtisadiyyatına və demokratiyaya keçmək ancaq zaman məsələsi idi.

Əgər indi, bizim üçün belə məsul tarixi məqamda SSRİ-də mövcud olmuş cəmiyyət tipini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərsək, onda, zənnimizcə, bunları demək lazım gəlir: SSRİ-də sosial-iqtisadi modernləşdirmənin məhsulu olan və bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik industrial cəmiyyət təşəkkül tapmışdı.

Sovet modernləşdirməsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki, o, totalitar qaydada – kapitalizmə “çatmaq və onu ötüb keçmək” və bununla da sosializmin misilsiz üstünlüklərini və nadir tarixi rolunu dünya ictimaiyyətinə sübut etmək niyyəti ilə şərtlənən statistik metodlarla həyata keçirilirdi. Sosializm isə öz üstünlüklərini düşmən əhatəsi və aramsız müharibə təhlükəsi şəraitində sübuta

yetirməli və gerçəkləşdirməli idi. Bu təhlükə, əsasən, bütün dünyaya bəyan edilən və uzun onilliklər ərzində sovet dövlətinin fikri-zikrindən çıxmayan (idee-fixe) strateji məqsədlə, dünya sosialist inqilabına, – onun haqqında bir vaxtlar V.İ.Lenin və silahdaşları çox danışmış və çox yazmışdılar, – nail olmaq niyyəti ilə bağlı idi.

Leninə ən yaxın olmuş sovet rəhbərlərindən biri, İ.Stalinin ömrü ilə ölkədən didərgin salınmış və Meksikada qətlə yetirilmiş L.Trotski IV Beynəlmiləlin təsis konqresinin çağırılmasına həsr etdiyi məqalədə yazırdı: “Dünya tarixinin, bəlkə də, heç bir digər siyasi cərəyanının üzvləşmədiyi çox güclü təqiblərə məruz qalan barışmaz inqilabi cərəyan öz gücünü yenidən göstərdi. O, bütün maneələri dəf edərək, qüdrətli düşmənlərin zərbələri altında öz beynəlxalq müşavirəsini topladı. Bu fakt beynəlxalq bolşevik-leninçilərin dərin həyat qabiliyyətinə və yenilməz qətiyyətə malik olduğuna səhvsiz sübutdur... Beynəlxalq inqilabi qərarı bir yerə toplamaq üçün proletar avantqardının beynəlxalq əlaqəsini, həqiqətən, son dərəcə yüksək qiymətləndirmək lazımdır...”⁹.

Dünya inqilabı ideyası kommunist ideologiyasının təməlini təşkil edirdi. Leninin siyasi opponentlərindən birinin 1910-cu ildə dediyi kimi, günün 24 saati ərzində inqilabla məşğul olan, inqilabdan savayı heç nə barəsində düşünməyən və dünya inqilabını, sosializmin qələbəsinə hətta yuxuda da arzulayan insanla iş görmək mümkün deyildir. Həqiqətən də, 1917-ci ildə baş verən inqilab bolşevik liderlərinin inqilab ehtirasını əsla azaltmadı. Belə ki, N.Xruşşovun dediyi kimi, bolşevik “özünü hətta yuxuda da bolşevik hiss edir”¹⁰.

Əlbəttə ki, V.İ.Lenin dahi hakimiyyət texnoloqu idi. Onun şəxsiyyətinə və partiyada roluna qarşı bütün hücumlara baxmayaraq, hətta postsovet dövründə də etiraf edilirdi ki, o, şübhəsiz, bolşevik partiyasının yaradıcısı olmuş və inqilab aləti adlandırılan aləti yaratmışdır. Ancaq oktyabr çevrilişi baş verdi və hakimiyyət ələ keçirildikdən sonra aydın oldu ki, bolşevik zirvələrindən baxanda ölkənin gələcəyi hətta Leninin özü tərəfindən də kifayət qədər du-manlı görünür. Qarşıya suallar çıxır ki, necə idarə etməli və haraya istiqamət götürməli? Məhz həmin mərhələdə Leninin bu bəyanatı

səslənməyə başlayır ki, dövləti istənilən əspaz qadın da idarə edə bilər. Müasir dünyada dövlətin yeri və rolu barədə, Leninin “Dövlət və inqilab” əsəri ilə yanaşı, onun geniş yayılmış belə bir ifadəsi və nadir formulu qalmışdır ki, qurulmalı olan kommunizm cəmiyyəti “sovet hakimiyyəti üstəgəl elektrifikasişdırma”dən ibarətdir.

Ölkədə iqtisadi inkişaf yolunun seçilməsində bolşeviklərin heç bir aydın mövqeyi yox idi. Yalnız Trotski başda olmaqla “sollar”a və Buxarin başda olmaqla “sağlar”a bölgü vardı. Münsif rolunu Stalin öz üzərinə götürdü. “Sollar”ın da, “sağlar”ın da Stalin tərəfindən darmadağın edilməsini Trotski Stalin bürokratiyasının kütlələr üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirdi. Daha seçim azadlığı yox idi, seçimi Stalin edirdi. 1930-cu ilədək ölkədə iqtisadi inkişafın olduqca qeyri-adi modeli formalaşdı. Bolşevizmin tənqidçiləri bunu çox vaxt dövlət kapitalizmi adlandırırdı. Üçüncü beşillik plan istehsalın adambaşına düşən səviyyəsinə görə inkişaf etmiş ölkələrə çatmaq və onları ötüb keçməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. SSRİ-də istehsalın artması ilə yanaşı, qısa müddət ərzində partiya bürokratiyası da formalaşmağa başlayır və hakimiyyət, əslində, məhz onun əlində cəmləşir. Sistemin özü isə elə formalaşdı ki, o, texnokratik sistemə çevrilirdi. Məhsuldarlıq və səmərəlilik sistemin əsas məqsədləri elan olunmuşdu. Statistikanın göstərdiyi kimi, sovet planlarının yerinə yetirilməsi tədricən son məqsədə çevrilirdi və nə həyatın keyfiyyətə yeni səviyyəsinə nail olmaqla, nə də dünya iqtisadiyyatında hökm sürən proseslərlə əsla bağlı deyildi.

Sübut etməyə lüzum yoxdur ki, düşmən əhatəsi şəraitində dövlət qurmaq və iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək niyyəti dövlət idarəçiliyi metodlarında özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Kapitalizmə “çatmaq və onu ötüb keçmək” kimi gurultulu şüar sosializmin üstünlüklərini nümayiş etdirsə də, əslində, sağ qalmaq üçün verilmiş direktiv idi və bu, modernləşdirmə proseslərində, ilk növbədə, xalq təsərrüfatının sənayeləşdirilməsində silinməz iz buraxırdı. SSRİ-də sənayeləşdirmə məcburi xarakter daşıyır, xarici təzyiq altında, ekzogen amillərin üstünlüyü şəraitində həyata keçirilirdi. Dünya socialist inqilabına bəslənilən ümidlər boşa çıxdıqda, sovet rəhbər-

liyində “ayrıca götürülmüş bir ölkədə” sosializm qurmaq ideyası yarandı. Bu ideya “ilkin socialist yığımı”nın ən sərt və amansız üsulları tətbiq olunmaqla, ötən əsrin 20-30-cu illərində zəhmətkeş kəndlilərin mülkiyyətdən məhrum edilməsi, kəndlərdən resursların elliklə və zorakılıqla aparılması, islah-əmək düşərgələrində məcburi əmək və s. hesabına sənayeləşdirməni sürətləndirməyə çox kömək etdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra cəmiyyətin və dövlətin modernləşdirilməsi hərbiəşdirmə yolu ilə getməkdə davam edirdi ki, bu da həyat səviyyəsi aşağı olan cəmiyyət üçün əlavə çətinliklər yaradırdı. Postsovet məkanındakı bir çox suveren dövlətlər iqtisadiyyatın mülki sahələrinin, istehlak məhsulları istehsalının yətinrincə inkişaf etməməsindən indiyədək əziyyət çəkirlər. Xammal ehtiyatlarının olduqca böyük həcmdə hasilatına və ixracına, daxili bazarda məcmu tələbin daim azaldılmasına yönəldilmiş siyasət özünü doğrultmadı. Halbuki hələ 1926-cı ildə L.Trotskinin və G.Zinovyevin “fövqəl sənayeləşdirmə”yə çağırışlarını rədd edən N.Buxarin, A.Rikov, İ.Stalin və onların tərəfdarları iddia edirdilər ki, sənayeləşdirmənin sürətinin yüksək olmamasında dəhşətli bir şey yoxdur. “Ümumittifaq ağsaqqalı” M.Kalinin hətta deyirdi ki, Lenin guya vəsiyyət etmişdi: proletar köhləninə çox tez minməyin, kəndli yabısının belində bacardıqca çox qalın.

Təbii ki, SSRİ-nin aşağı sürətlə inkişafı və sovet mallarının rəqabət qabiliyyətli olmaması ona gətirib çıxarmışdı ki, sovet iqtisadiyyatı xarici amillərdən getdikcə daha çox asılı vəziyyətə düşürdü, kapitalizmə “çatmaq və onu ötüb keçmək” niyyəti isə SSRİ-nin tarixi tələbinə çevrilirdi. N.Xruşşovun təkidi ilə, ABŞ-ın iqtisadi inkişaf göstəriciləri gələcək nailiyyət oriyentirləri kimi Sov.İKP-nin III Proqramı və sonrakı beşillik planlar üçün, faktiki olaraq, əsas kimi götürülmüşdü.

Tanınmış sovet alimi, iqtisadçı, “Kondratyevin uzun dalğaları” və ya “Kondratyevin konyunkturasının böyük silsilələri”¹¹ nəzəriyyələrinin müəllifi N.Kondratyevin (1892-1938-ci illər) əsərlərindən istifadə edərək, SSRİ-nin inkişafını “Kondratyev dalğa-

ları”nın hərəkətinə tabe olan dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə müqayisə edib, onun geri qalmasının səbəblərini daha məzmunlu üsulla üzə çıxarmaq olar.

N.Kondratyev özünün kəşf etdiyi iqtisadi inkişafın 50 illik dalğalarını iqtisadi konyunktura silsilələri adlandırırdı. Bu kəşf alimin yalnız ölümündən sonra daha geniş şərh olundu. Hazırda “Kondratyevin uzun dalğaları” təkcə dünya bazar təsərrüfatının dinamikasının deyil, həm də beynəlxalq siyasətin, müasir cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərinin təhlili üçün əsas hesab edilir. Çıxış nöqtəsi kimi, birinci sənaye inqilabını götürsək, deyə bilərik ki, müasir sənaye ölkələri artıq dörd dalğadan keçmişlər, lider ölkələr isə beşinci dalğaya daxil olmuşlar. Hər yeni dalğadan əvvəl mühüm elmi-texniki ixtiralar və innovasiyalar olur (toxuculuq sənayesinin və çuqun istehsalının inkişafı dəmir yollarının tikintisi, elektrik enerjisinin, radio və telefonun tətbiqi və s.). Hər dalğanın öz ümdə texnologiyaları var və əsas ehtiyatlar onların inkişafına sərf edilir və nəticə etibarilə, iqtisadiyyat sahələrinin strukturunu da onlar formalaşdırır.

Aşağıda verilən cədvəl göstərir ki, birinci dalğa toxuculuğun mexanikləşdirilməsi, ikinci dalğa ucuz daş kömürlə və nəqliyyatda buxar mühərrikinin tətbiqi, üçüncü dalğa metallurgiya və maşınqayırmanın inkişafı ilə səciyyələnmişdir. İndi dünya ölkələrinin əksəriyyətinin yaşadığı dördüncü dalğa ucuz neftə və elektriktə materiallara əsaslanır, neft emalının və avtomobil sənayesinin inkişafı ilə səciyyələnir. Bütün bu mərhələləri vahid cədvəldə əks etdirək.

Mərhələ	Xarakterik xüsusiyyətlər
I	Toxuculuğun mexanikləşdirilməsi
II	Ucuz daş kömür və nəqliyyatda buxar mühərriki
III	Metallurgiya və maşınqayırmanın inkişafı
IV	Ucuz neft və elektriktə materiallar, neft emalı, avtomobil sənayesinin inkişafı
V	Mikroelektronikanın, yeni informasiya texnologiyalarının, müvafiq istehsalatların və infrastrukturun inkişafı

Beşinci dalğa üçün başlıca cəhət mikroelektronikanın, yeni informasiya texnologiyalarının, müvafiq istehsalatların və infrastrukturun inkişafıdır. Bu dalğa üçün yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbat, müxtəliflik və çeviklik naminə universal və kütləvi istehsalatın imtina edilməsi də səciyyəvidir. Beşinci dalğa informasiya cəmiyyətinin yaradılması deməkdir. ABŞ, Yaponiya, Almaniya və digər yüksək inkişaf etmiş ölkələr bu fazaya daxil olmuşlar. Bu fazaya keçən cəmiyyətləri “knowledge based society”, yəni “biliklərə əsaslanan cəmiyyət” adlandırırlar.

SSRİ-nin 1970-ci illərdəki vəziyyətinə qayıdaraq, qeyd edək ki, həmin dövrdə neft hasilatı, qara metallar prokatı, avtomobilqayırma, kimya sənayesi, bir sözlə, “dördüncü dalğa” üçün səciyyəvi sahələr daha yüksək sürətlə inkişaf edirdi. İnkişaf etmiş ölkələr o vaxt qlobal böhran keçirirdi ki, bu da siyasi və iqtisadi xəttin dəyişdirilməsini (ABŞ-da “reyqanomika”, Böyük Britaniyada “tetçerizm” və s.) tələb edirdi. Bu da öz növbəsində “beşinci dalğa”ya daxil olmaq demək idi. Lakin Qərbdən fərqli olaraq, artıq sovet sisteminin manevr üçün ehtiyatları qalmamışdı.

Yeni üfqlər vəd edən, lakin dəqiq konsepsiyası olmayan yenedənqurma açıq-aşkar sürətdə gecikmişdi, üstəlik, SSRİ-nin hakim elitasına xas olan siyasi mədəniyyətin xüsusiyyətlərinə görə bu elita üçün yeni nəfəs tələb olunurdu. İttifaq inkişaf etmiş ölkələrdən “yarımdalğa” və ya 20–25 il geri qalırdı. Eyni zamanda, dalğalar arasındakı məzmun fərqləri də nəzərə alınmalıdır: hesab olunur ki, beşinci dalğa postindustrial cəmiyyətə təsadüf edir, burada cəmiyyət həyatının əsas cəhətlərini sənayedən daha çox elm və informasiya müəyyənləşdirir, bunlar cəmiyyətə yeni keyfiyyət verir. İnkişaf etmiş ölkələr qrupu neokonservativ inqilab yollarındakı böhranı dəf etmişdir. Cəmiyyət, inkişafın industrial mərhələsinin dəyişikliklərini dirçəldilmiş mühafizəkar normalar sistemində daxil etmiş və bununla da, sistemdən kənar hərəkətlərin əleyhinə çıxdıqları təsisatlara həyat vermişdir. Beləliklə, elitanın milli mənafehləri və milli cəmiyyətin inkişaf vəzifələrini dərk etməsi sayəsində institusional dəyişikliklər daha idarə edilən olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qərəzsiz tədqiqatçı sovet sənayeləşdirməsində sonralar “haqlama inkişafı” yolu ilə gedən digər ölkələrin əksəriyyətində də tətbiq olunmuş çoxsaylı mühüm elementlər aşkara çıxara bilər: əhalinin əsas kütləsinin həyat səviyyəsi son dərəcə aşağı həddə saxlanılırdı, milli gəlirin əksər hissəsi qeyri-mütənasib surətdə sərmayə ehtiyaclarına yönəldilirdi, fəhlə sinfinin sıraları kəndlilər hesabına genişləndirilirdi, təsərrüfat siyasətində əsas diqqət ölkənin nisbətən müstəqil inkişafının mümkünliyünü təmin edən ağır sənayenin yüksəlişinə yönəldilirdi. Sovet sənayeləşdirməsinin, onun ideoloqları üçün son dərəcə uğurlu illəri Qərbdə fəlakətli iqtisadi böhran dövrünə təsadüf etmişdir ki, bu da “inkişaf problemlərinin həllinin sosialist üsullarının, bir növ, intellektual mötəbərliyini on illərcə əvvəlcədən təmin etmiş, onları “haqlama” inkişafının tələbləri ilə üzleşən ölkələrdə ciddi diqqət yetirilən və təqlid olunan obyektə çevirmişdi”¹².

Lakin fazalar arasındakı fərqi aradan qaldırmaq, yəni irəli getmiş ölkələrə çatmaq, əslində, mümkün deyildir, çünki hər bir sonrakı inkişaf fazasının dinamizmi əvvəlki fazadakından yüksəkdir. Bunun da nəticəsində “haqlama” inkişafı zəif inkişafın fenomeninə çevrilir.

Sovet cəmiyyətinin inkişafdan qalması təkcə iqtisadi səbəblərlə deyil, həm də ciddi sosial səbəblərlə şərtlənirdi. Sovet dövləti mövcudluğunun ilk illərindən nəinki ümumi siyasi-ideoloji fikri, eləcə də sosial eyniliyi zorla tətbiq edirdi. Belə siyasət, əslində, bütün az-çox elitar qrupların – fəhlə sinfi arasındakı fəhlə aristokratiyasının, ziyalılar arasındakı “burjua” təbəqəsi kimi intellektual elitanın məhv edilməsi demək idi. Leninin Maksim Qorkiyə göndərdiyi 1919-cu il 15 sentyabr tarixli məktubundan aşağıdakı sitat qeyri-legitim rejimə müxalif mövqə tutan vətən elmi və mədəniyyətinin ən yaxşı nümayəndələrinə sovet hakimiyyətinin əsil münasibətinə parlaq sübutdur: “Fəhlə və kəndlilərin intellektual qüvvələri burjuazianın və onun əlaltılarının, özlərini millətin beyni hesab edən ziyalıların, bu kapital nökrələrinin devrilməsi uğrunda mübarizədə artır və möhkəmlənir. Bu, əslində, beyin deyil, p...dır”¹³.

Ardıcıl surətdə aparılan repressiya siyasəti nəticəsində ziyalıların sosial keyfiyyətləri pisləşir, onların ayrı-ayrı qrupları arasında təhsil, ixtisas, vəzifə fərqləri və digər fərqlər aradan qaldırılırdı. Struktur getdikcə daha hamar xarakter alır və məhsuldar əməyə, peşəkarlığın yüksəldilməsinə stimulyaratmırdı. Bu işə bütün cəmiyyətin sosial dinamikasına ziyan vururdu. Sovet Rusiyasında beş il yaşamış N.Berdyayev xaricə sürgün edilməsindən əvvəl yazırdı ki, bolşevik inqilabı mühitində onu ən çox heyrətləndirən “üzlərinde əvvəlkilərdən fərqli ifadələr olan yeni sifətlərin peyda olmasıdır... Yeni antropoloji tip peyda olmuşdur və onda əvvəlki rus sifətlərinin xeyirxahlıq, yaygınlıq, bir qədər qeyri-müəyyənlik kimi cizgiləri daha yoxdur. Bunlar tərtəmiz qırılmış, öz ifadəsinə görə sərt, həmləvər və fəal sifətlər idi”. Daha sonra: “Yeni antropoloji tip müharibədən çıxmışdı, bolşevik kadrlarını da müharibə vermişdi”¹⁴.

Cəmiyyətdə partiya nomenklaturası adlanan kadrların rolu tədricən güclənirdi. Onlar sərt siyasi nəzarət altında və dəqiq müəyyən edilmiş meyarlar əsasında seçilirdi. Başlıca meyarlar sosial mənşə, partiya mənsubiyyəti, karyeranın tipi idi. Nomenklatura sovet cəmiyyəti üçün ənənəvi elitaya – partiya-dövlət iyerarxiyasının rəhbər işçiləri ilə təmsil olunan elitaya çevrilmişdi, onların təyin edilməsi tamamilə Sov.İKP MK-nın səlahiyyətində idi. Bu baxımdan totalitar keçmişimizin bezi sosial-psixoloji cəhətlərindən daha ətraflı söhbət açmaq istərdik.

Sovet dövrü təkcə əmək kollektivinin fərd üzərində hərtərəfli nəzarəti, həm siyasi hakimiyyəti, həm də ümumən dövləti təmsil edən partiya nomenklaturasının cəmiyyət üzərində hərtərəfli nəzarəti ilə deyil, eləcə də fərdin özünün spesifik rolu ilə səciyyələnirdi. Sovet adamının sosial mahiyyəti və siyasi fəallığı iki əsas amillə müəyyən edilirdi. Əvvəla, onun hakim piramidada vəziyyəti, nomenklatur statusu ilə. İkincisi, insan ancaq kollektivin – sovet cəmiyyətinin nüvəsini təşkil edən ilk istehsalat özəyinin üzvü kimi ictimai-siyasi fəallıq göstərə bilərdi.

Təbii ki, nomenklaturaya heç də bütün cəmiyyət daxil deyildi. Lakin bu təbəqə olduqca böyük idi və kifayət qədər çoxlu adamı əhatə edirdi, çünki istənilən ictimai statusa və peşə statusuna nomenklatura donu geydirilmişdi, o, fikrən hakimiyyət piramidasına bağlanmışdı və vəzifədə irəliləmək üçün bu piramidada olan imkanlar baxımından qiymətləndirilirdi. İnsana qiymət verildikən onun təkə peşə və ya təşkilatçılıq qabiliyyəti deyil, həm də nomenklatura potensialı nəzərə alınır. Nomenklaturadan kənarda olan və nomenklatura xarakterli təsir vasitələrinə malik olmayan fərd öz ölkəsinin həyatına hansısa şəkildə real təsir etmək imkanını itirirdi. İnsanın kamilləşməsində, əqidələrinin formalaşmasında, şəxsiyyət kimi onun özünü göstərə bilməsi formalarının müəyyən edilməsində məhz həmin hal əsas rol oynayır. Fərdin həyat fərvanlılığı və gələcəyi onun əmək kollektivində, partiya təşkilatında tutduğu mövqedən, siyasi-dövlət və ya təsərrüfat elitasının tərkibinə inteqrasiyasının dərəcəsiindən, nəhayət, ideoloji norma və göstərişlərə kor-koranə sadiqliyindən bilavasitə asılı idi.

İnsan keçmişə nəzər saldıqda çox şeyə başqa cür baxır. Tarix nəinki əvvəllər sarsılmaz və aşkar hesab edilən bir çox şeylərin mahiyyətini yenidən açmağa, həm də bütöv bir nəslin dəyərlər sistemini dəyişdirməyə qadirdir. Dövlətin totalitar xarakterinin konkret fərdin və ya adamlar qrupunun ictimai proseslərə təsirini, əslində, mümkünə etdiyindən danışarkən, Heydər Əliyev kimi liderin təcrübəsinə müraciət etmək istərdik.

Son dərəcə müstəqil insan olan Heydər Əliyev kənardan – “mərkəz”dən, Kremlədən gələn təzyiqi həmişə kəskin şəkildə hiss edirdi. Respublika rəhbərinin və onu dəstəkləyən insanların, “mərkəz”in fikrincə, sovet dövlətinin “milli siyasətinə” zidd olan layihələri və təşəbbüsləri necə çətinliklə həyata keçirdiklərini sovet dövründə yaşayıb işləmiş, indi isə yaşlı nəsle aid edilən adamların çox az qismi təsəvvür edə bilər. Amma, nə gizlədəsən, Heydər Əliyevin sovet dövründə ali məqsəd və məramı Azərbaycanı heç də təkə müttəfiq respublika kimi möhkəmlətmək deyildi. O, sanki gələcəyi öncədən görərək və sonrakı hadisələrin gedişini

modelləşdirərək, Azərbaycan dövlətçiliyinin müstəqil mövcudluq şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün ilkin zəmin yaradırdı. Özü də, respublika rəhbərliyinin fəaliyyətinin “mərkəz”in göstərişləri ilə ciddi şəkildə tənzimləndiyi bir şəraitdə. Xatırlatmaq istərdik ki, bu cür tənzimləmə daimi və hərtərəfli səciyyə daşıyır və təkə xidməti məsələlərlə məhdudlaşdırılmırdı. Bəzən göstərişlər rəhbər işçinin şəxsi həyat dairəsinə də toxunurdu.

Sosial mobillik probleminə qayıdaraq qeyd edək ki, sovet adamının həm karyera baxımından, həm də sosial cəhətdən yüksəlmək imkanı vardı, amma bunun üçün ölkənin hər on nəfər yaşlı sakinindən birini öz sıralarında birləşdirən hakim Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının üzvü olmaq lazım idi. Şəxsiyyətin həqiqi azadlığı, rəsmi ideologiya çərçivəsindən kənarda yaşamaq cəhdi nəinki alqışlanmırdı, həm də real olaraq, ən ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilərdi. İnsanın özünü dəyərlərin və göstərişlərin qəbul edilmiş sistemindən kənarda tapmaq üçün göstərdiyi hətta zəif cəhdlər də aşkar müxalifətçilik təzahürü kimi qiymətləndirilirdi. İnsana “hakimiyyət piramidasından kənar, kollektivlə əlaqədən kənar və hətta ictimai faydadan kənar, onun özünə isə, müstəqil və özlüyündə qiyməti olan fərd”¹⁵ kimi baxmaq tamamilə qeyri-məqbul sayılırdı.

Adi vətəndaş olan insan heç bir ictimai nüfuza malik deyildi və əslində, heç nə edə bilməzdi. İnsanın ictimai dəyəri və nüfuzunun səviyyəsi bilavasitə bürokratik aparatın mövqeyindən asılı idi. Hətta Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, nazir və ya hər hansı digər vəzifəli şəxs vəzifəsindən gedəndə, yaxud bu və ya digər səbəblərə, – obyektiv və ya subyektiv səbəblərə görə, – işdən çıxarılanda təkə keçmiş iş yoldaşları üçün deyil, ümumən, cəmiyyət üçün də bir andaca arzu edilməz şəxsə çevrilirdi. Çoxları öz ətrafında yaranan ictimai boşluğa dözməyərək, həyatdan gedirdi.

Sovet dövlətinin totalitar mahiyyəti təşəkkül tapmış nomenklatura sistemindən kənarda qalan fərdin ictimai fəallığa göstərdiyi hər cür cəhdlərin qarşısının alınmasında əyani şəkildə təzahür edirdi. Fərd kollektivin bir hissəsi idi və onun vətəndaş mövqeyi yalnız

kollektivdə ifadə oluna bilirdi, sosial fəallığı və özünü təşəbbüskarlıq yalnız burada gerçəkləşə bilirdi. Bununla yanaşı, bu fəallığın və özünü təşəbbüskarlığın hədləri dəqiq göstərilmişdi: “təşəbbüskarlıq cəzalandırılındır”, “rəis bilən yaxşıdır” – ötən illərin bu geniş yayılmış “həqiqətlər”i nəinki hətta kollektiv çərçivəsində fəaliyyət göstərən fərdin müstəqilliyini boğurdu, həm də bütün kommunist sisteminin dərin mahiyyətini təcəssüm etdirirdi. Bu sistem nonkonformizmi və müxalifətçiliyi qəti şəkildə rədd edirdi, ideya plüralizmini isə pozuculuq amili sayırdı.

Sovet quruluşuna xas olan kollektivizm, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, o demək idi ki, fərdin sosial fəallığı ancaq kollektivin vasitəsilə, onun tərkibində, onun qanunları ilə və onun nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Bu səbəbdən də, sovet cəmiyyətinin əsasını təşkil edən kollektivizmi demokratik ölkələrdə geniş yayılan və azad şəxsiyyətlərin könüllü birliyini nəzərdə tutan kommunitarizm ilə qarışıq salmaq lazım deyildir.

Kollektivin şəxsiyyətə təsiri şəxsiyyətin fəallığını və nəticədə kütlələrin, məsələn, seçkilərdə ən yüksək dərəcəsinə çatmış sosial fəallığını təmin edirdi. Vətəndaşların seçkilərdə iştirakı demək olar ki, yüz faiz idi. Güclü surətdə təbliğ edilən “sovet adamı” ideali hər hansı milli xüsusiyyətlərdən məhrum idi. Müttəfiq respublikaların tarixinə dair ciddi senzuradan keçirilən əsərlər də bu cür “millisizləşdirilmişdi”. Milli ənənələr, xalqın həyatında dinin yeri ideologiyalaşdırılmış təftişdən keçirilməli idi.

İnsanda müstəqil şəxsiyyət başlanğıcını, innovasiyalara meyil göstərmək cəhdlərini kökündən boğan bürokratik qayda-qanunlar və ideoloji əngəllər insanın öz fəaliyyət kanallarını bağlayırdı ki, bu da cəmiyyəti getdikcə buxovlayan durğunluğa doğru aparırdı. Cəmiyyətin özündə dezintegrasiya, ictimai bütövlüyün dağılması, kütləvi şüurun nonkonformist meyillərə immunitetinin zəifləməsi prosesləri tədricən artırdı.

Bərabərlik anlayışının sovet döyürlər sisteminə özünəməxsus yeri vardı. Tanınmış fransız dövlət xadimi, tarixçi və ədib Aleksis de Tokvil 1840-cı ildə yazmışdı: “İnsanları bir-birindən asılı etmə-

yən bərabərlik onlarda şəxsi həyatlarında ancaq öz arzu və iradələrini əsas tutmaq vərdişi və meyli yaradır”¹⁶. Sovet anlamında bərabərlik ortabab modus vivendi, eyni cür davranış, aksioloji müddəə və normaların ümumi standartına əməl edilməsi demək idi. Bütün anlayışlar üçün vahid olan “sovet elmi”, “sosialist həyat tərzi”, “inqilabi ənənələr” kimi anlayışlar sırası totalitar sistemin əsasını təşkil edən kult dispozişiyaları idi.

On illərlə iddia edilirdi ki, Sovet İttifaqında mədəniyyətin yeni tipi – sosialist tipi yaradılmışdır, dünyagörüşü müddəaları, estetik zövq və tələbat köklü dəyişikliklərə məruz qalmış, ailədə və cəmiyyətdə yeni etik münasibətlər bərqərar olmuşdur. Kommunist tərbiyəsi və yenidən tərbiyə, məcburetmə və zorakılıq metodlarını insanların həyatına intensiv surətdə tətbiq edən sovet dövləti ənənəvi cəmiyyətin silklərə bölünməsinə aradan qaldırmışdı. Onu “dəmir pərdə” arxasında yaşayan qapalı cəmiyyət üçün daha münasib olan funksiyalar iyerarxiyası ilə əvəzlədi. Elə bir iyerarxiya ilə ki, burada qeyri-dövlət strukturlarının – vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının, ailənin, kilsənin təsiri minimuma endirilmişdi. Şəxsi olan ictimai olanın əlavəsinə çevrilmişdi, şəxsiyyət isə hər cür müstəqil əhəmiyyəti itirmişdi. Elə görünürdü ki, tamamilə idarə edilən, ziddiyyətlər olmayan və dövlətlə qaynayıb qarışan cəmiyyət yaradılmışdı: populyar kommunist şüarlarından birində deyilirdi: “Dövlət bizim”. Sovet cəmiyyətinin əsasını milli hissləri və tarixi kökləri olmayan yeni insan – özünə xas, şəxsi, fərdi başlanğıcları ləğv olunmuş insan təşkil edirdi.

Fərdin Qorbaçovsayağı yenidənqurma dövründə tədricən demokratikləşdirmə və iqtisadi liberallaşdırma hesabına əldə edilən müəyyən müstəqilliyi çox az adamın şübhə etdiyi nəticələrə gətirib çıxardı. Tokvilin bir əsr yarımından çox əvvəl söylədiyi və dağılmaqda olan sovet sisteminə heç bir aidiyyəti olmayan bu sözlər gözlənilmədən aktuallaşdı: “Onların (fərdlərin – *qeyd müəllifindir*) istər özlərinə bərabər şəxslər barəsində, istərsə də şəxsi həyatda daim istifadə etdikləri tam müstəqillik onlarda istənilən hakimiyyətə qarşı narazılıq doğurur və tezliklə onlarda siyasi azadlıq və

buna sadıqlıq anlayışı formalaşdırır”¹⁷. Qorbaçov islahatlarının başlanğıcını sovet adamı özünün müstəqilliyinin, özünün azad seçim etmək hüququnun tanınması kimi qəbul etdi. Yalnız totalitar cəmiyyətdə həyat təcrübəsi olan insan üçün kənardan məcburet-mənin zəifləməsi cəmiyyət və dövlət tərəfindən onun üzərinə qoyulan bütün öhdəliklərdən xilas olmaq, deməli, ümumiyyətlə, məsuliyyətdən azad olmaq kimi başa düşülmüşdü. Bir ifratçılıqdan digərinə yuvarlanmaq postsovet respublikaları üçün geniş diapazonda – siyasi kataklizmlərdən etnoeqoizmədək, korporativ qrupların mənafeələrinin hökmranlığından traybalizmədək, yerliçilikdən ifrat millətçiliyədək diapazonda mənfi hallar və əyintilər doğurdu.

Məlum olduğu kimi, “gələcəyin sinifsiz cəmiyyəti”nin nümunəsi olmuş sovet sosisumunda müasir orta sinif tamamilə yox idi. Orta sinfin olması postindustrial cəmiyyət üçün vətəndaş razılığına və demokratiyaya nail olmağın, iqtisadi rifahı möhkəmlətməyin zəruri şərtidir. Lakin Qərbdə orta sinfin mövcudluğu sovet sosiologiyası tərəfindən inadçılıqla inkar edilirdi. Ona görə də, SSRİ-də belə sinif ola bilməzdi. Bu da əsassız deyildi. Əlbəttə, hər hansı orta cəmiyyətləri peşələr şkalası, təhsilin və əmək haqqının səviyyəsi üzrə həmişə müəyyən etmək olar, lakin bunlar yalnız nominal qruplar olacaqdır. Onlar yalnız sosial hərəkətin subyektlərinə çevrildikdə, öz spesifik mənafeələrini dərk etdikdə, öz təşkilatlarını yaratdıqda, fərd, qruplar və ümumən cəmiyyət barəsində müəyyən funksiyaları yerinə yetirdikdə real olurlar.

Bütün bu deyilənlər o demək deyil ki, SSRİ-də hər şey həmişə pis idi və getdikcə daha da pisləşməyə doğru gedirdi. 1945–1980-ci illər dövründə ölkədə qara metallar istehsalı 12,3 milyon tondan 148 milyon tona, elektrik enerjisi hasilatı 43,2 milyon kilovat-saatdan 1,294 milyon kilovat-saata, avtomobil istehsalı 74 min ədəddən 2,2 milyon ədədə çatmışdı. 1960-cı ildən 1985-ci il üçün SSRİ-də ümumi ictimai məhsul və milli gəlir 3,87 dəfə, istehsal edilmiş sənaye məhsulunun həcmi 4,85 dəfə, məcmu istehsal fondları isə təxminən 7 dəfə artmışdı. Sovet statistikasının məlumatına görə, 1985-ci ilədək SSRİ-də sənaye məhsulu istehsalı ABŞ-da sənaye

məhsulu istehsalının təqribən 85 faizi qədər olmuş, ölkə qaz, polad, koks, mineral gübrələr, traktor, dəmir-beton konstruksiyalar və bir sıra digər xammal və sənaye məhsulları istehsalına görə dünyada birinci yeri tuturdu¹⁸. 1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, elm və təhsilin inkişafını səciyyələndirən bütün göstəricilərin sürətlə artdığı müşahidə edilirdi: tələbələrə sayı 1950-ci ildəki 1,25 milyondan 1965-ci ildə 3,86 milyon nəfərə çatmış, elmi tədqiqatlar üçün xərclər həmin dövrdə təxminən 7 dəfə artaraq, 1965-ci ildə istehsal olunmuş bütün milli gəlirin təqribən 7 faizini təşkil etmişdir.

Lakin ötən yüzilliyin artıq 1970–80-ci illərində Qərbdə yeni istehsal texnologiyalarının intensiv tətbiqinə başlanmış və aydın olmuşdur ki, planlı sovet iqtisadiyyatı dinamizmdə azad bazar sahibkarlığına udur.

Sovet sisteminin gələcəyi barədə proqnozlar da məhz onda xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb etdi. Zbiqnev Bjezinski SSRİ-nin gələcək inkişaf yollarını araşdıraraq, olduqca bədbin proqnozla çıxış etməyə risk etmişdi. O, sovet sisteminin siyasi inkişafının beş alternativ yolunu göstərirdi. Onları sadalayaq:

- oliqarxiya durğunluğu: Kommunist partiyası öz hakim rolunu saxlamaqda davam edir; ideologiya kommunist ideologiyası olaraq qalır; siyasi rəhbərlik kollektiv rəhbərlik olmaqda davam edir. Heç bir dəyişiklik yoxdur;
- plüralistik təkamül: Kommunist partiyası daha az monolit təşkilata çevrilir. Əhəmiyyətli Lenin–Stalin ənənəsi süquta uğrayır. Belə vəziyyətdə “partiya hakim qruplaşma rolundan daha çox, mədəni–ideoloji stimulyator rolunu oynayardı”; cəmiyyətin özü kimi, dövlət də yeniliklərin və dəyişikliklərin daha mühüm mənbəyi olardı;
- texnoloji uyğunlaşma: bürokratik partiya kimi Sov.İKP-nin texnokratlar partiyasına çevrilməsi. Dövlətə rəhbərliyi yeni texniki nailiyyətlərə yiyələnən elmi mütəxəssislər öz üzərinə götürür, sovet cəmiyyətinin təhlükəsizliyinin və onun sənayecə inkişafının təmin olunması naminə elmi yenilikləri izləyirdilər;

- davakar təməlçilik: ideoloji canfəşanlıq yenidən başlayır, sərt bürokratik struktur silkələnir; həcmcə kiçik, lakin daha çox mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik yaranır və xarici aləmə düşməncilik güclənir. Çinin mədəni inqilab dövrünün variantı;
- siyasi dezintegrasiya: hakim elitada daxili iflic. Ayrı-ayrı qruplaşmaların iddiaları getdikcə artır, silahlı qüvvələrdə və dövlətçiliyin digər əsas dayaqlarında təfriqə başlayır.

Bjezinski əmin idi ki, sovet rəhbərliyi öz variantını – inkişafın birinci və üçüncü yollarını özündə birləşdirən variantı tapmağa çalışacaqdır. Onun fikrincə, ideoloji sərtliyin və texnoloji uğurların uyğunlaşdırılması 1970-ci illərdə sistemin transformasiyasına səbəb ola bilərdi, amma bu, baş vermədi.

SSRİ-nin iqtisadiyyatın durğunluğunda və tənəzzülündə bilavasitə ifadəsini tapan geriliyinin səbəbi, əslində, kommunist rəhbərliyin bəsirətsiz siyasəti idi. Son dərəcə səmərəsiz xarici iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən “üçüncü dünya” ölkələrindəki nüfuzsuz kommunist rejimlərinin dəstəklənməsi, cəmiyyətin həddindən ziyadə hərbiləşdirilməsi, – bu, ən ixtisaslı əmək və intellektual ehtiyatları hərbi sənaye kompleksinə tabe edirdi, – tarazlı inkişaf imkanlarını azaldırdı. SSRİ təkcə 1960-cı ildən 1987-ci ilədək hərbi ehtiyaclara təxminən 4,6 trilyon dollar, yaxud ümumi milli məhsulun 15 faizindən 30 faizə qədərini sərf etmişdi ki, bu da ABŞ-ın analoji xərclərindən təxminən 4 dəfə, Yaponiyanın həmin göstəricisindən 40 dəfə çox idi. Büdcədən ayrılan vəsaitin artırılmasına baxmayaraq, sovet ordusu ciddi problemlərlə üzləşirdi və lazımı modernləşdirmə aparmırdı. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və digər ölkələrin orduları daim modernləşdiyi, yeni texnologiya və silahlarla təchiz olunduğu halda, sovet silahlı qüvvələri əvvəlki onilliklərin köhnə cəbbəxanalarından istifadə etməkdə idi. Yeni növ silahların hazırlanmasına ayrılan maliyyə vəsaiti fövqəldövlətin tələbatını ödəmək üçün kifayət etmirdi.

Bundan başqa, həmin dövrdə istehsalın səmərəliliyinin azalmasının “mexanizm”i formalaşmışdı. İnkişaf etmiş ölkələrdəki texnoloji inqilab sovet sənayesinin məhsulunu rəqabət qabiliyyətindən

tamamilə məhrum etmişdi, xammalın dünya qiymətlərinin artması isə ilkin sektor sahələrinin sürətlə inkişafını şərtləndirmişdi. 1982-ci il üçün sovet ixracatında maşın və avadanlığın payı 1970-ci ildəki 21,5 faizdən 12,9 faizədək azalmış, yanacaq və elektrik enerjisinin payı isə 15,6 faizdən 52,3 faizədək artmışdı. Səciyyəvi haldır ki, enerji daşıyıcıları ixracının artırılması ilə paralel olaraq, onların ölkə daxilində istehlakının izafiliyi də çoxalmışdı ki, bu da, əslində, istehsalın təşəkkül tapmış strukturunu dayandırmışdı. 1970-ci illərdə və 1980-ci illərin birinci yarısında – SSRİ-yə neft ixracından 170 milyard dollardan çox valyuta daxil olduğu dövrdə adambaşına düşən elektrik enerjisi istehlakı iki dəfədən çox, şerti yanacaq hesabı ilə 3,16 tondan 6,79 tonadək artmışdı. Nəticədə, SSRİ 1988-ci ildə birlikdə götürdükdə, Yaponiya, Fransa, Böyük Britaniya və İsveçrədən daha çox enerji daşıyıcıları sərf etmişdi.

Sovet iqtisadiyyatında getdikcə genişlənən proseslərin “bəd-xassəli” xarakteri tədricən tənəzzülə uğrayan təsərrüfat sisteminin ərzaq proqramını həyata keçirməyə qadir olmamasında daha parlaq şəkildə təzahür etdi: dünyada adambaşına ən çox əkin sahələri olan ölkə 1980-ci illər ərzində xaricdən 375 milyon ton taxıl almış, əvvəlcə, cəmi 12 milyon ton taxıl ixrac etmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində sovet ixrac və idxalının strukturundakı belə vəziyyət adanı sadəcə olaraq mat qoyurdu.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin elmi və texniki sahələrdə uğurları həddən artıq şişirdilmişdi. 1980-ci illərin axırlarında SSRİ-də əhalinin hər min nəfəri hesabı ilə ali məktəb tələbələrindən sayı təxminən 18 nəfər olduğu halda, ABŞ-da təqribən 55 nəfər idi.

Sovet sisteminin süqutunun əsas səbəblərindən biri təsərrüfatın postindustrial tipinin mühüm resursu olan intellektual kapital yaratmağa və ondan istifadə etməyə qadir olmaması idi. SSRİ-də meritokratik (ingiliscə merit – “xidmət” sözündəndir) sistemin, – elə bir sistem ki, burada insanın cəmiyyətdə vəziyyəti onun şəxsi söylərinin nəticəsidir, – meydana gəlməsinə və hətta fəal əhalinin xeyli hissəsinin fəaliyyətinin xüsusi olsa da, hər halda, qeyri-maddi

əsaslarının formalaşmasına baxmayaraq, bu proseslər istehlakın artması, yaşayışın keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə müşayiət edilmirdi, əksinə, bunların ziddinə baş verirdi. İntellektual fəaliyyət ixtisasız işçilərin əməyinə münasibətdə son dərəcə qiymətdən salınmışdı, istehlak üstünlükləri isə istehsalın strukturuna və hakim elitanın ixtiyarında olan ehtiyatların bölüşdürülməsinə, əslində, təsir göstərə bilmirdi. Halbuki qəbul edilmiş ideologiyaya görə, Sovet İttifaqında hamı bərabər idi, amma siyasi və elmi-texniki elitanı mükafatlandırmaq üçün müəyyən formalar axtarıldı. Buna baxmayaraq, Sovet İttifaqında meritokratiyanın formalaşması ən mürəkkəb problemlərdən biri olaraq qaldı.

M.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə başlanan yenidənqurma köhnə strukturların dağıdılmasına kömək etdi və yenilərinin formalaşmasına ancaq təkan verdi. Lakin yenidənqurma təzə problemlər də yaratdı, gəlirlər və yaşayış səviyyəsi üzrə sosial təbəqələşməni gücləndirdi, işçilərin ixtisası, onların istehsal etdikləri malların və ya xidmətlərin ictimai əhəmiyyəti heç cür nəzərə alınmırdı. Sosial nərdivan daha çoxpilləli oldu. Yenidənqurma islahatlarının əsas problemi bundan ibarət idi ki, Qorbaçov və onun komandası islahatlara “yenidənqurma-aşkarlıq-sürətləndirmə” kimi çeynənmiş şüarlardan savayı heç bir konsepsiyası olmadan başladı. Yenidənqurmanın heç bir “iş icraçısı” zahirən çox təmtəraqlı səslənən bu çağırışların mahiyyət və məzmununa dair nəinki ağlabatan bir-iki kəlmə söyləyə, hətta elə həmin sürətləndirməyə necə nail olmaq barədə adicə suala cavab verə bilmirdi. Əslində, ilk iki il “yenidənqurmaçılar”ın düşündüyü məqsəd və vəzifələri formalaşdırmağa, “insan simalı sosializm” haqqında təsəvvürlər istiqamətində transformasiyaların konturlarını müəyyənləşdirməyə getdi. Lakin bunlar artıq heç nəyə yaramayan bir yol idi.

Yenidənqurmanın paradoksları sovet cəmiyyətinin inkişafına xas olan (həm aşkar, həm də gizli – latent) qüsurları daha da artırmaqla yanaşı, əvvəlki ictimai-dövlət sisteminin böhranının mahiyyətini, Qorbaçov komandasının həyata keçirdiyi xəttin həyat qabiliyyəti olmadığını üzə çıxardı. Çöp ayaqlı nəhəngin və onun səmə-

rəsiz iqtisadi, siyasi-ideoloji ehkamlarının süqutu “insanların yeni tarixi birliyi” olan sovet xalqına xas normativ-dəyər müddəalarına və oriyentirlərinə toxunmaya bilməzdi. Lakin bu deyilənlər sovet təcrübəsinin ancaq mənfi mövqedən qiymətləndirilməsi kimi başa düşülməməlidir. Bu, ilk növbədə, yaşlı nəslin adamları – özlərini həyat tərəfindən aldanmış, yeni realıqda itirilmiş hiss edən, çox vaxt da keçmişin həsrətini çəkən adamlar barəsində, sadəcə, ədalətsizlik və insafsızlıq olardı.

Sov.İKP-nin və sovet dövlətinin siyasətində heç də hər şey ucdantutma pis deyildi. Məsələn, 1970-ci illər Azərbaycanda iqtisadiyyat sahəsində və sosial həyatda tərəqqi, böyük nailiyyətlər dövrü idi. Sənayenin inkişafı, mənzil tikintisinin intensivləşdirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, təhsilin və səhiyyənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması müsbət nəticələr verirdi. Respublika rəhbərliyi kadrların rotasiyası və ölkənin hüdudlarından kənarda ixtisasının artırılması üçün genişmiqyaslı prosesinə rəvac verirdi. Lakin bütün bu özəlliklər cəmiyyəti qarşıdakı sarsıntılardan, ixtilaf və nifaqlardan qorumağa qadir deyildi.

Mövcud siyasi sistem onilliklər ərzində nə əks-əlaqənin təmin olunmasına, nə ictimai həyatın qanun çərçivəsində təşkil edilməsinə deyil, əsasən, “yuxarıdan-aşağıya” amirənə verilən sərəncam və göstərişlərin translyasiyasına yönəldilmişdi¹⁹. Bernard Şounun belə bir kəlamı yada düşür: “Demokratiya bizim layiq olduğumuzdan yaxşı idarə edilməməyimizə təminat verən mexanizmdir”. Nomenklatura aparatının həyata keçirdiyi və özlüyündə ictimai-siyasi funksiya olan sovetşayağı demokratiya göstərdi ki, klassiklər də səhv edə bilirlər. Ali Sovetə, digər qanunverici və nümayəndəli hakimiyyət orqanlarına dövlətin ciddi nəzarət altında keçirilən “seçkilərə” və ya Qorbaçov dövrünün SSRİ-nin bir sıra regionlarında qanlı hərbi əməliyyatlarla müşayiət edilən “demokratik islahatlar”ına xalq əsla layiq deyildi. Demokratik ənənələrin olmaması ona getirib çıxarmışdı ki, qondarma islahatların aparılması dövlət idarəciliyinin totalitar prinsiplərinə söykənən sovet dövlətinin onsuz da laxlayan əsaslarını sarsıdırdı.

Aşkarlıq mənəvi ölçü şəklində almışdı və sosializmin sağlam tənzimləməsinə Qorbaçovun ayırdığı sahə ilə əslə məhdudlaşmırdı. Aşkarlıq həyat şəraitini yaxşılaşdırma bilməzdi, onun qüsurları "nailiyyətlər"ini üstələyirdi, "boşboğazlar"ı "öyrəşmək" və onlardan qıcıqlanma effekti əmələ gəlmişdi. İqtisadi islahatlar, idarəçiliyin yenidən təşkili və şəxsi təşəbbüskarlığın inkişafı fəlakətli nəticələrə gətirib çıxardı. Siyasi islahatlar Siyasi Bürodada "təmizləmə"dən, partiyanın Mərkəzi Komitəsinin tərkibini 85 faiz (hətta Stalinin təmizləmələri dövründə bu rəqəm 77 faiz idi) yeniləşdirməkdən, "inzibati-amirlik üslubu"nın pislənilməsindən, saysız-hesabsız "qeyri-formal" birliklər yaradılmasından və çoxpartiyalılığa keçilməsindən ibarət oldu. Bununla belə, ölkənin modernləşdirilməsinə dair 1985-ci ildə qaldırılan ümdə problemlərdən heç biri həll edilmedi.

Əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, sovet totalitarizminin dayaqları demokratiyaya doğru global, dünyamiqyaslı hərəketin təsiri altında da dağılırdı. Keçmiş SSRİ respublikalarında demokratikləşmə proseslərindən əvvəl Yunanıstanda, İspaniyada, Portuqaliyada avtoritar rejimlər devrildi, Cənubi Afrikada apartheid süquta uğradı. Latın Amerikasının ölkələrində – Braziliyada, Argentinada; Asiya ölkələrində – Filippində, Cənubi Koreyada demokratiya bərpa edildi. SSRİ-nin qapalı, avtarkiya xarakteri, partiya-sovet nomenklaturasının müqaviməti əhalinin kütləvi təbəqələrinin açıq cəmiyyətdə yaşamaq söylərinin qarşısını daha ala bilmirdi. İqtisadiyyatın geriləməsi, müxtəlif sosial qrupların milli-etnik, konfessional və digər xüsusiyyətlərini, – biz hələ spesifikasiyasını demirik, – nəzərə almadan partiya rəhbərlərinin onlara zorla qəbul etdirdikləri siyasi müddəə və normaların köhnəlməsi kommunist sistemini çürüdür, üçqat transformasiyanı – partiya-siyasi sistemin, iqtisadi sistemin və dövlət quruluşunun transformasiyasını zərurətə çevirirdi.

Sovet İttifaqının taleyini şərtləndirmiş proseslər barədə bu deyilənləri yekunlaşdıraraq, zənnimizcə, baş vermiş süqutun əsas səbəblərini göstərmək olar. Onların üzərində ətraflı dayanmaq istədik.

İqtisadi inkişafın aşağı səviyyədə olması. 1990-cı ildə ölkədə hər cəhətdən qıtlıq hökm sürürdü, inflyasiyanın sürəti artır, iqtisadiyyatın struktur baxımından yenidən qurulması isə ancaq sözdə idi. Maliyyə sahəsində qeyri-tarazlıq artırdı. Bu, tədaviyə ehtiyac olan pul kütləsinin kəskin sürətdə çoxalması və bunun müqabilində əmtəə kütləsinin artmaması nəticəsində baş verirdi. Xammal sektoru inkişafın təbii "son hədd"inə çatmışdı. Elə həmin dövrdə xaricdən arda-arası kəsilmədən borc alınmağa başlandı və SSRİ-nin borcunun məbləği 1985-ci ildəki 18,3 milyard dollarla müqayisədə 1989-cu ildə 43,8 milyard dollar təşkil edirdi.

Siyasi qeyri-tarazlıq və sovet rəhbərliyinin cəmiyyətlə dialoqa qadir olmaması. M.Qorbaçovun cəmiyyət və dövlətdə demokratik dəyişikliklərə başladığını elan etməsinə baxmayaraq, iş-güc ancaq nəzəriyyəbazlıq etməkdən və Baş katibin özünün saatlarla mənasız-məntiqsiz mühakimələr yürütməsindən ibarət idi. Sovet İttifaqı yaşanan məqamın həqiqətən imperativi olan yeniləşməyə ehtiyac duyurdu. Dünya inkişafının qloballaşması planetin altında bir hissəsini tutan ərazidən yan keçə bilməzdi. Demokratik islahatların ilişib qaldığı şəraitdə cəmiyyət irəliyə hərəketin perspektivi və dövlət idarəçiliyinin əvvəlki mexanizmlərini bərpa edərək geriye dönmək həvəsi arasında çapalırdı. Lakin başlanmış olan prosesi daha dayandırmaq mümkün deyildi. Ölkədə kəskin sosial fərqlər meydana gəlmişdi və cəmiyyət varlılara və yoxsullara bölünmüşdü, orta sinifdən əsər-əlamət yox idi. Aşkarlıq elan edilsə də, reallığa çevrilmədi. Əvəzində, respublikaların SSRİ tərkibindən çıxmaq söyləri güclənmişdi və ümid edirdilər ki, milli müstəqillik iqtisadi iflasın qarşısını alacaq və İttifaqın qalan hissəsindən kənarda olanlara tərəqqini təmin edəcəkdir.

Baltikyanı respublikaların SSRİ-nin tərkibindən çıxması və sonra bütün çoxmillətli dövlətin dağılması ilə nəticələnən daxili münaqişələrin olması. Orta Asiya respublikalarındakı münaqişələr ümumi qarşıdurmaya çevrilməsə də, sovet dövlətinin monolit görünən əsaslarının dağılmasına öz töhfəsini verdi. Dağlıq Qarabağda başlanmış münaqişə Sovet İttifaqı ərazisində ən mürəkkəb və qanlı münaqişəyə çevrildi, iki keçmiş sovet respublikası arasında mün-

sibətlərdə əngəl oldu. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunun Ermənistan tərəfindən ilhaq prosesinin başlanması və “mərkəz”in buna dinməz–söyləməz razılıq verməsi sovet dövlətçiliyinin süqutunu tamamladı.

Kənardan təzyiq Sovet İttifaqının dağılması prosesini, şübhəsiz, sürətləndirdi. Belə mühakimə indi necə mübahisəli səslənsə də, zənnimizcə, etiraf etmək lazımdır ki, kənar amil mərkəzdənqaçma meyillərinin inkişafında həqiqətən başlıcalardan biri olmuşdur. Çoxsaylı xarici tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyəti yeni dünya nizamı qurulması prosesində ABŞ-ın əsas rəqibi olan fövqəldövlətin dağılması strategiyası və taktikasının hazırlanmasına yönəldilmişdi. Qeyri-sabitliyin əsas amillərindən biri milli münafişələrin süni sürətdə yaradıldığı şəraitdə sərhədlərin büsbütün dəyişdirilməsi idi. Bu strategiyada erməni diasporuna da geniş rol verilir. Ermənistanı gedən siyasi prosesə əslində, kənardan bu diaspor rəhbərlik edir və Azərbaycanın əzəli və tarixi torpağı olan Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalını fəal sürətdə maliyyələşdirirdi.

Vətəndaşın ümumsovet arxetiplərini itirməsi. SSRİ-nin dünyada mövqelərinin getdikcə zəifləməsi daxili xassəli dəyər itkilərinə, məsələn, fərdin uzun müddət insanların şüuruna yeridilmiş sovet vətəndaşlığına hörməti itirməsinə gətirib çıxarmışdı. SSRİ-nin xarici borclardan asılılığı gücləndikcə, onun iqtisadi artımı, milli təhlükəsizliyi və siyasi sabitliyi təmin etmək iqtidarı azalırdı. Nəticədə, cəmi bir neçə ildən sonra Rusiya keçmiş “antikommunist bloku”nun – NATO-nun onun Şərqi sərhədlərinə yaxınlaşması təhlükəsi ilə üzləşdi. Dünya nizamı indi də çox vaxt qədim Roma qəsbkarlarının “divide et impera” – “parçala və hökmranlıq et” prinsipinə əməl edir.

Kadr siyasəti. Sovet İttifaqının dağılmasında bu amil də az rol oynamadı. Sovet dövlətinin varlığının bütün dövrü ərzində adamların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsi təkcə namizədlərin intellektual və təşkilatçılıq qabiliyyəti nəzərə alınmaqla deyil, həm də ideya əqidəliliyi və mövcud sistemə sadıqlığı prinsipi üzrə həyata keçirilirdi. Bundan əlavə, kadr siyasəti məsələlərində milli amil həmişə

olurdu. Bu öz ifadəsini İttifaq əhəmiyyətli rəhbər vəzifələrə, əsasən, slavyan mənşəli adamların təyin edilməsində tapırdı. Təşəkkül tapmış ənənəyə uyğun olaraq, onlar həm də müttəfiq respublikaların kommunist partiyaları mərkəzi komitələrinin ikinci katibləri “seçilir”, yaxud respublikalarda digər mühüm dövlət vəzifələrinə təyin edilirdilər.

Müttəfiq respublikaların, demək olar, yarısının ərazisində əsasən müsəlman əhalinin yaşamasına baxmayaraq, müsəlman mənşəli yalnız bir lider – Heydər Əliyev – sovet siyasi olimpinin zirvələrinə yüksələ bilmişdi. Lakin, necə deyirlər, qaydalardan bu istisna M.Qorbaçov ölkəyə rəhbərliyə gəldikdən sonra tezliklə aradan qaldırıldı. Heydər Əliyevi SSRİ-nin siyasət meydanından getməyə məcbur etdilər.

Təbii ki, yuxarıda söylədiyimiz bu qənaətlər SSRİ-nin süqutunu hazırlamış və müşayiət etmiş proseslərin yalnız bir hissəsinə aiddir. Çox məsələlər və məqamlar təhlil çərçivəsindən kənarda qaldı. Lakin prinsipcə hər hansı fövqəldövlətin bətnində dağılma toxumu var, xüsusən də o, dünyanın inkişaf meyillərini nəzərə almadıqda və yarım əsrdən artıq dövr ərzində eyni donuq əhkamlarla və “sarsılmaz” qaydalar külliyyatı ilə yaşadıqda.

Sovet İttifaqının süqutunu və ABŞ-SSRİ qarşıdurmasının sona yetməsinə stimullaşdıran kənar amildən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ Buş-Klinton seçkiqabağı kampaniyasında Amerika siyasətinin çox böyük nailiyyəti kimi fəal şərh olunurdu. Bunun əks-sədası Qorbaçova da gəlib çatırdı. O, isə bunu çox qərribə tərzdə yozmağı lazım bilmişdi. Qorbaçov Devid Remnikə verdiyi və 1992-ci ilin noyabrında “Nyu-Yorker” jurnalında dərc edilmiş müsahibəsində demişdi: “Buş mənə şəxsi qaydada xəbərdarlıq etdi ki, prezident kampaniyası zamanı söyləyəcəklərinə fikir verməyim. Yox, əgər həmin fikir (sovet sistemini iflasa Birləşmiş Ştatlar gətirib çıxardı) ciddi söylənilsə, onda bu, çox böyük illüziyadır”²⁰. Necə deyirlər, şərhə ehtiyac yoxdur.

1985-ci ildən 1991-ci ilədək olan dövrdə ölçülüb-biçilmiş xarici siyasi xətt aparılmasının zərərinə olaraq, başı ötəri vəzifələrin

həllinə qarışan SSRİ ali rəhbərliyinin siyasətindəki aşkar qarmaqarışıqlıq ağır sosial-siyasi nəticələrə gətirib çıxardı. Böhran sovet cəmiyyəti həyatının bütün əsas sahələrini bürümüşdü:

siyasi sahəni – burada dövlətin fəaliyyətinin bütün səviyyələrində və bütün pillələrində idarəçilik itirilmişdi. Qrup mənafelərinin qarşıdurmasının doğurduğu kəskin siyasi münaqişələr və silahlı toqquşmalar cəmiyyətin gündəlik həyatının fonuna çevrilmişdi;

iqtisadi sahəni – bu sahə kompleks böhrana, maliyyə və struktur böhranına bürünmüşdü, ənənəvi kooperativ əlaqələrin qırılmasından, kütləvi işsizlikdən və bunun nəticəsi olaraq əhəlinin əksər hissəsinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsindən zərər çəkirdi;

sosial sahəni – burada hələ bu yaxınlardək vahid “yeni tarixi birlik” sürətlə dezintegrasiyaya uğramışdı, köhnə sosial qruplar və təsisatlar öz sosial mühitindən çıxmışdı (marginallaşmışdı), insan əvvəlki həyat strukturları və normaları ilə özünüəyniləşdirməni itirmişdi, şəxsiyyət dəyər müddəalarından ayrı düşmüşdü.

Nəticədə, iki böhran – sosial-iqtisadi və mənəvi-əxlaqi, mənəvi böhranlar bir cəmiyyət çərçivəsində üst-üstə düşmüşdü və özünəməxsus şəkildə qarşılıqlı surətdə güclənərək, vəziyyəti son dərəcə mürəkkəbləşdirmiş, ona dönməz proses xarakteri vermişdi.

Dövlət idarəçiliyi mexanizminin pozulması, iqtisadi durğunluq, kütləvi şüur oriyentirlərinin dəyişməsi, demək olar, bütün sovet respublikalarında formasiya irəliləyişlərinə təkan vermişdi. Onların hər biri siyasi xətti öz bildiyi kimi transformasiya edir, iqtisadi qaydanı dəyişdirir, dövlət təsisatlarını və ictimai təsisatları modernləşdirirdi.

Bu gün biz müstəqil Azərbaycanın inkişafını təhlil edərkən, 1980-ci illərin axırları – 1990-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələrə nəzər salırıq. Bütün SSRİ-də olduğu kimi, respublikamızda da məhz onda iqtisadi böhran, ictimai quruluşun və dövlət quruluşunun, siyasi və milli münasibətlərin böhranı kəskinləşmiş, xalq hərəkatını zorakılıqla yatırmaq cəhdləri güclənmişdi. Yeni beynəlxalq nizamın bərqərar olması, nüfuz sahələrinin dünya siya-

sətinin əsas aktorları arasında yenidən bölünməsi, ikiqütblü dünyanın birqütblü dünyaya çevrilməsi və burada yeganə fəvqəldövlətin hökmanlıq etməsi – bütün bunlar və bir çox digər hallar müasir Azərbaycanın siyasi məkanında qüvvələrin ayrılmasını qabaqcadan müəyyənləşdirən amillərə çevrilmişdi.

1990-cı illərin əvvəllərində baş verən və Azərbaycan cəmiyyətinin həyatını dəyişdirən siyasi prosesləri və hadisələri araşdırarkən qeyd etmək lazım gəlir ki, onlar kortəbii və ən yüksək dərəcədə qeyri-müəyyən səciyyə daşıyırdı. Onların başlıca məzmunu “real sosializmin tarixi legitimliyi”ni inkar etməkdən, bu ictimai-siyasi və iqtisadi formasiyanın insanlığa zidd mahiyyətini sübuta yetirməkdən, sovet Azərbaycanının 70 illik tarixini ucdantutma uğursuzluqlar, baş tutmamış və bir neçə nəslə güdazə verən sosial eksperiment dövrü kimi yenidən nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Əgər 1990-cı illərin əvvəllərindəki ictimai etirazların əsasında hansısa ideya baxışları dayanırdısa, bu, ilk növbədə, antikommunist baxışlar idi. Həmin dövrdə çoxları təkcə Sov.İKP-nin rəsmi ideologiyasını, marksizm-leninizm nəzəriyyəsini deyil, ümumiyyətlə, solçuluq, antikapitalist ideyalarını da əvvəllər sovet əks-təbliğati “kapitalizmin mürəbbə ideologiyası”nı hansı tərzdə və canfəşanlıqla ifşa edirdisə, elə həmin qaydada da gözəndən salırdı. SSRİ ilə bağlı olan hər şeyin əleyhinə qeyzlə çıxış edən yeni dalğa liderləri neobolşevizmin qızgın məddəhləri təsiri bağışlayırdılar: eyni bolşevik dözümsüzlüyü, nə vardısı, hamısına eyni nifrət, özlərinin də dəqiq təəvvürü olmayan nə isə təzə bir şey qurmaq üçün yenə də hər şeyi uçurub dağıtmaq arzusu.

Azərbaycanda Ə.Vəzirovun (may 1988 – yanvar 1990-cı illər) və onu əvəzləyən A.Mütəllibovun (yanvar 1990 – mart 1992-ci illər, 14-15 may 1992-ci il) hakimiyyəti köhnə sosial quruluşun və onu “legitimləşdirmiş” təəvvürlərin dağılmasına gətirib çıxardı. Cəmiyyət alternativ sistemə getdikcə daha böyük ehtiyac duyurdu, elə bir sistemə ki, gələcək inkişafın yollarını dərk etməyə, respublikanın siyasi, iqtisadi və ictimai həyatının yeni istiqamətlərini və qaydalarını müəyyənləşdirməyə imkan verərdi. Məhz həmin dövr-

də ölkədə qeyri-formalların hərəkəti güclənməyə başladı, Baltikyanı respublikalarda isə həqiqi milli azadlıq prosesləri vüsət aldı.

Yenidənqurma dövründə Sovet İttifaqında artıq müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərirdi, lakin onlar qeyri-formal gənclər, əyləncə birlikləri xarakteri daşıyırdı. Əgər gələcəkdə vətəndaş cəmiyyətinin özəklərinə çevriləcəyi gözlənilən strukturlar meydana gəlirdisə də, onların fəaliyyəti, adətən, uzunmüddətli olmurdu. 1989-cu ildə SSRİ Ali Sovetinə keçirilmiş seçkilər prinsip-cə göstərdi ki, qeyri-formal hərəkətlərin inkişafı ictimai və siyasi həyatın plürallaşmasında mühüm addım ola bilər.

Ali Sovetin elə ilk iclasları göstərdi ki, siyasi və ideoloji baxışların plüralizmi təzələnməmiş dövlət strukturlarına da sirayət etmişdir. Eyni vəziyyət Azərbaycanda da yaranırdı. Ziyalıların, elmi dairələrin və tələbələrin nümayəndələrinin yaratdıqları “Çənlibel”, “Yurd”, “Varlıq” təşkilatları və bəzi digər qurumlar bir ara respublika əhalisinin müəyyən hissəsinə təsir göstərməyə çalışırdı. Məhz bu təşkilatların üzvləri 1988-ci ilin ortalarında Azərbaycanda xalq hərəkəti sıralarına qoşularaq, onun prioritetlərini dəyişdirməyə, kütlələrin əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərməyə çalışırdılar. Sonralar onlar müxtəlif siyasi birliklərə çevrilərək, Azərbaycan SSR Ali Sovetində təmsil olundular.

Xalq hərəkəti “mərkəz”in Azərbaycana ədalətsiz, – ilk növbədə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi barədə (və konkret olaraq, Dağlıq Qarabağ qarşdurması barədə), – münasibətinə qarşı, habelə ölkədə sırf mərkəzçi hakimiyyətə qarşı yönəldilsə də, hər halda, həmin dövrdə mitinq ehtirasları əsasında kortəbii şəkildə formalaşan və sonralar güclənərək dövlət əleyhinə çıxışlara çevrilmiş kütləvi şüurun formalaşmasında müsbət rol oynamışdır.

Bu azsaylı təşkilatların mövcud olduğu dövrdə baş verən bütün siyasi dolaşılıqların və proseslərin mahiyyətinə varmadan, qeyd edək ki, yeni siyasi liderlər və formalaşmaqda olan siyasi elitələr nonkonformizm və müxaliflik enerjisindən – qeyri-formal hərəkətin “qüvvət aldığı” enerjiden, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllinə, eləcə də SSRİ-nin mirasından tama-

milə imtina olunmasına yönəldilən kütləvi xalq çıxışlarından özlərinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsində məharətlə istifadə etdilər.

Sov.İKP rəhbərliyinin Azərbaycan əleyhinə yürütdüyü siyasət nəticəsində əhalidə formalaşan antikommunist əhval-ruhiyyə seçkilərdə əhalini kommunist nomenklaturasının hakimiyyətinə qarşı çıxanlara səs verməyə sövq edirdi. Lakin bu antikommunizmdə gündəlik siyasi, iqtisadi və sosial həyatın təşkili üçün şüur və davranışın yararlı səmərəli funksional modelləri yox idi.

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası cəmiyyətlə bərabərhüquqlu dialoqun mümkünliyünü tamamilə rədd edirdi. Etnik təmizləmələr nəticəsində öz tarixi vətəni olan Qərbi Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ ərazilərindən didərgin salınmış yüz minlərlə insanın vətəndaş hüquqlarının bərpa edilməsi barədə Azərbaycan xalqının tələbini ekstremizm təzahürü kimi qiymətləndirən SSRİ rəhbərliyi Əbdürrəhman Vəzirovun başçılıq etdiyi Azərbaycan Kommunist Partiyasının yuxarı dairələri ilə birlikdə Bakıda müasir tarixdə ən amansız və qanlı divanlardan birini, azərbaycanlıların soyqırımını hesab etdiyimiz faciəni törətdi.

1990-cı il yanvarın 20-də Azərbaycan xalqına qarşı cinayətkar hərbi əməliyyat aparıldı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəldilmiş kobud cəhdlərə, SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycan xalqı barəsində ədalətsiz və qərəzli siyasətinə, yerli partiya-sovet rəhbərliyinin sazişçilik, əslində isə, satqınlıq fəaliyyətinə qarşı etiraz əlaməti olaraq küçələrə çıxan dinc əhaliyə divan tutmaq məqsədi ilə Bakıya və respublikanın bir sıra rayonlarına qanunsuz olaraq qoşun yeridildi. Görünməmiş qəddarlıqla həyata keçirilən cəza tədbirləri nəticəsində heç bir günahı olmayan 137 nəfər öldürüldü və 612 adam yaralandı. Yanvar faciəsi Azərbaycan tarixinə və hər bir vətəndaşın tarixi yaddaşına ən kədərli günlərdən biri kimi daxil oldu. Ancaq, eyni zamanda, bu faciəli hadisədə həm də Azərbaycan xalqının tarixində fədakarlığın və qəhrəmanlığın ən yüksək nümunələri özünü göstərdi.

Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ probleminin doğurduğu və 1990-cı ilin Bakı hadisələrindən sonra

antikommunist çıxışlara çevrilən ümumxalq etirazı milli hissələrin kortəbii, düşünülməmiş, dərk olunmamış kükrəyişindən qida alırdı. Sovet rejiminə son qoyulması insanların kütləvi şüuruna, psixologiyasına və sosial əhvalına konstruktiv təsir göstərmədi. Bu təsir əsas etibarilə emosional sahəyə yayıldı və yeni ictimai-siyasi, iqtisadi sistemin reallıqlarının səmərəli surətdə qavranılmasına, dəyişmiş şəraitdə davranışın optimal üsullarına toxunmadı. İnsanlarda möhkəmlənmiş azadlıq hissi və milli dövlət müstəqilliyinə tələbat başlıca psixoloji amil oldu. Totalitar keçmişin ideologemləri ilə təzad təşkil edən bu dəyərlər xalq tərəfindən sürətlə mənimsənilir və ictimai inkişafın rəhbər oriyentirlərinə çevrilirdi.

O ki qaldı bazar və demokratiya kimi anlayışlara, onlar 1990-cı illərin əvvəllərindəki siyasi diskursda axıradək anlaşılmamış və dərk edilməmiş hansısa yeni ideoloji abstraksiyaların yerini tuturdu. Ölkəyə hansı yolları seçmək təklif olunurdu, tarixin yeni gərdaşında ölkəni nə kimi perspektivlər gözləyirdi, qarşıda hansı təhlükələr görünürdü? Zamanın özünün qoyduğu mürəkkəb məsələlərin son dərəcə əhəmiyyətli olduğunu nə hakimiyyət, nə onu dəstəkləyən elita, nə də o vaxt artıq özlərini “demokrat” adlandıran qüvvələr nəinki sadəcə olaraq başa düşmür, həm də hadisələrin bu cür gedişinə hətta mənəvi, psixoloji, intellektual cəhətdən hazır deyildilər. Ölkədə yeni sosial-iqtisadi sistemin və dövlət sisteminin formalaşması problemləri siyasi prosesin künc-bucağında həll edilirdi, onun mərkəzində isə müxtəlif hakim qruplaşmaların iddiaları toqquşurdu. Muxalif siyasi qüvvələr islahatları cəmiyyətə bir andaca ümumi rifah və sosial əhəngdarlıq gətirməyə imkan verən ecəzkar vasitə, şəhərli çubuq kimi təsvir edirdilər və təəssüf ki, hətta bu gün də belə təsvir edirlər.

Yalnız şəxsi və qrup mənafeləri və məqsədlərini güdürək, siyasətdə hakim mövqe tutmaq niyyəti, hamı üçün yeni demokratik dövlət qurmaq və vətəndaş cəmiyyəti təsisatları formalaşdırmaq konsepsiyasının işlənilib hazırlanması zəruriliyinin qulaqardına vurulması postsovet dövründə Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf proseslərinin ləngiməsinə gətirib çıxardı. Dövlət idarəçiliyi təcürbəsi olmayan üzdənirəq “demokratik qüvvələr” ölkəni amansız da-

xili qarşıdurma və vətəndaş müharibəsi girdabına yuvarladılar. Onların tarixi iqtidarsızlığına və imkansızlığına sübut heç də təkə bu deyildir. Hakimiyyətdən getmək məcburiyyəti ilə üzləşən bu qüvvələr təəssüf ki, siyasi mübarizəni nəyisə yaxşılığa doğru dəyişdirmək naminə deyil, hakimiyyətə yenidən yiyələnmək cəhdləri, siyasi qisas naminə davam etdirdilər.

Bu baxımdan 2002-ci il avqustun axırlarında ölkədə akkreditə olunmuş diplomatlardan biri – ATƏT-in nümayəndəsi ilə qeyri-rəsmi söhbət istər-istəməz yada düşür. Diplomat açıqca etiraf etdi ki, Azərbaycanda obyektiv səbəb üzündən müxalifət adlandırmağa adamın dili gəlməyən qüvvələrin mövcud olmasından çox məyusdur. Axı, müxalifətin mənası heç də özünü dövlətə və cəmiyyətə qarşı qoymaqla deyil, hakim elitənin apardığı xəttə özünün siyasi alternativ ideyalarını irəli sürməkdədir. Burada isə hakimiyyət uğrunda ən kobud, bəsit mübarizə gedir və bu, demokratiya barədə mədhiyyələrlə pərdələnir.

Ölkəyə müstəqilliklə birlikdə gələn ictimai həyatın liberallaşdırılması şəxsiyyətin total siyasi nəzarətdən, dövlət ideologiyasının buxovlarından azad olunmasını təmin etsə də, hələlik şüurlu və məsuliyyətli vətəndaş formalaşmasına gətirib çıxarmamışdır.

Belə deməyə bütün əsaslar var ki, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan suverenlik alan, amma ondan öz xalqının rifahı naminə istifadə edə bilməyən, digər ölkələrin simasında anlaşma və müttəfiqlik dəstəyi tapa bilməyən dövlət idi. Bir qayda olaraq, belə dövlətlər böyük geosiyasi oyun meydanında əlaltıya çevrilir. Azərbaycanla da əlaqədar məhz belə olmuşdur. Daxili siyasi inkişafın dəqiq konsepsiyasının olmaması, birqütblü dünyaya qovuşmaq niyyəti ilə şərtlənən xarici siyasətin müasir reallıqlara uyğun gəlməməsi, siyasətdə, iqtisadiyyatda, cəmiyyət və fərdin həyatının ənənəvi sahələrində sovet irsindən nümayişkarənə imtina edilməsi – bütün bunlar milli müstəqilliyin və dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə son dərəcə mənfi təsir göstərirdi.

Keçmiş İttifaqın digər respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda müstəqil dövlət varlığına keçid təkə sosial-iqtisadi, siyasi amillərin deyil, həm də geosiyasi amillərin də təsiri altında baş

verirdi. Onların hamısı milli siyasətin istiqamətlərinin formalaşmasına təsir göstərirdi. Lakin bu siyasətə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təsiri daha güclü olmuşdur. Sosial ədalət, xalqların bərabərliyi, beynəlmiləçiliyi və qardaşlığı barədə vermiş olunmuş bütün təsəvvürlər Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisinə ermənilərin qanlı divan tutması, yüz minlərlə soydaşımızın Ermənistandakı tarixi torpaqlarından vəhşicəsinə qovulması nəticəsində büsbütün yox oldu. Totalitarizmdən uzaqlaşmaq prosesi ümummilli xarakterli insan faciələri ilə müşayiət olunurdu.

Lakin hökmranlıq buxovlarından azad olan Azərbaycan cəmiyyəti sosialist, inzibati amirlik sistemindən "heçliyə" doğru getdi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra hadisələrin inkişafının getdiyi yolu başqa cür adlandırmaq, yaxud müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Ermənilərin Dağlıq Qarabağ barəsində ərazi iddialarına qarşı etiraz dalğaları qoynunda yaranan və bir müddətdən sonra artaraq, müstəqillik haqqında dərk edilmiş şüarlara çevrilən mitinq ehtirasları cəmiyyətin haraya getdiyini göstərən ciddi proqram şəklini almadı, anlamadı ki, nihilist fəaliyyət bütün mövcud sosial-iqtisadi və siyasi təsisatları məhv edir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra cəmiyyətdə heç nə ilə əsaslandırılmayan sərbəstlik ruhu hökm sürdü, real inkişaf və tərəqqiyə can atan dövlət və cəmiyyətin getməli olduğu yol salınmadı.

O dövrdə, ilk növbədə, dərk etmək lazım idi ki, köhnə təsəvvürlərin yeniləri ilə əvəzlənməsi, görünür, nəinki sonuncuların dəyişmiş olan gerçəkliyə uyğun gəlməsindən, həm də köhnə təsəvvürlərin xüsusiyyətlərindən – onların vəhdətindən, dəyişkənliyindən, modifikasiya edilə bilməsindən asılıdır. Bu, milli mentalitetin mədəni və sosial arxetiplərində posttotalitar cəmiyyətdəki sosial idrak proseslərinin mühüm amillərindən birini görməyə sövq edərdi. Əlbəttə ki, Mərkəzi və Şərqi Avropanın bir sıra tranzitar cəmiyyətlərindəki vəziyyətlə müqayisədə bu arxetiplər liberal ideyaların qavranılmasına ümumən az meyilli idi. Lakin bunların hamısının obyektiv mədəni-tarixi və sosial-siyasi bazası vardı və yeni paradigmanı da məhz bu bazaya arxalanaraq qurmaq lazım idi.

Vaxtilə Aleksis de Tokvil iddia edirdi ki, Avropada siyasi azadlığa nail olmağı məhz dövlət idarəçiliyinin əsaslı surətdə dağıdılması ilə bağlasalar da, dövlətin hökmranlığını azaltmaq üçün hakimiyyət sisteminin özünü dağıtmaq vacib deyildir. Bu hakimiyyəti səpələyərək, müxtəlif vəzifəli şəxslər arasında bölüşdürmək kifayətdir. Bu halda hakimiyyət qalacaq və eyni zamanda, vətəndaşların azadlığı üçün az təhlükəli olacaqdır²¹. Təbii ki, Tokvil amerikalıların hakimiyyəti səpələmək, tərəf-müqabilər və tarazlıq sistemi yaratmaq təcrübəsini nəzərdə tuturdu. Əgər bu fikri bizim milli mühitimizə şamil etməyə cəhd göstərsə, onda aydın olar ki, sovet irsindən səmərəli, düzgün istifadə edilməsi güclü müstəqil dövlətin təşəkkülünə təkan verə bilərdi. Belə istifadə əsla keçmişə qayıdış olmamalı və ya sovet sistemi məziyyətlərinin tərifiyənməsinə çevrilməməli idi. Belə ki, bu sistemin totalitar xarakterinə baxmayaraq, onun müəyyən məziyyətləri düzgün transformasiya təqdirdə cəmiyyətə hələ də xidmət edə bilərdi. Axı, sosial müdafiə, sabahkı günə inam fenomenini, sovet dövründə insanların malik olduqları konkret iqtisadi faydaları vətəndaşlarımızın əksəriyyəti indiyədək çox həsrətlə, nostalgiya ilə xatırlayır.

Azərbaycanın demokratik transformasiya yolunda üzləşdiyi ən mürəkkəb problemlərdən biri Ə.Vəzirov və A.Mütəllibov rejimlərinin tarixi məqamın tələblərinə adekvatsızlığı, habelə baş verən dəyişikliklərə cəmiyyətin birmənalı reaksiya verməməsi idi. Zənnimizcə, milli mentalitetin xüsusiyyətlərinin və demokratik prinsiplərin məhz ziddiyyətli qarşılıqlı əlaqələri real dəyişikliklər yolu ilə çətinliklə irəliləməni şərtləndirən mürəkkəbləşdirici amil oldu. Bu da onunla nəticələndi ki, Azərbaycanda XX əsrin 70-ci illərindən həyata keçirilən modernləşdirmənin qarşısı 80-ci illərin axırları – 90-cı illərin əvvəllərində nəinki kobudcasına alındı, həm də yenidən davam etdirilmək imkanından məhrum olundu. Cəmiyyətin fərdi seçimə və şəxsi məsuliyyətə əsaslanan davranış modellərinin və sosial tənzimləmə mexanizmlərinin işlədiyi, insanın, onun hüquq və azadlıqlarının isə ali dəyər olduğu modernləşdirmə zirvəsinə yüksəlməsi qabiliyyəti şübhə altına alındı.

Azərbaycan siyasətçilərinin yeni nəsli və onların ardıcılıarı əvvəllər milli ideologiyanın bütövlüyünü təmin edən, lakin yeni şəraitdə artıq əhəmiyyətsizliyini büruzə verən prinsiplərdən imtina etmək zəruriliyini ənənəvi Azərbaycan cəmiyyəti baxışlarının mahiyyətini təşkil edən nə varsa, hamısından xilas olmaq imkanı kimi, köhnə totalitarizm dünyasından üz döndərmək kimi yozurdular. Beləliklə, çirkli su ilə birlikdə uşağı da atdılar. Onların heç biri düşünmürdü ki, totalitarizmdən ucdantutma xilas olmağın, genişmiqyaslı ideologiyasızlaşdırmanın ardınca hökmən yenidən ideologiyalaşdırma başlanmalıdır: təbiət kimi, ictimai şüur da boşluğa dözmür. Ölkənin tarixi inkişafının istiqaməti əmələ gəlmiş boşluğu kimlərin doldurmasından və nə ilə doldurulmasından asılıdır. Əgər bunlar antisistem, ekstremist, antidemokratik qüvvələr və ideyalar olsa, onda dövlətin taleyi bəri başdan məlumdur.

Sovet kommunist ideologiyasından imtina edilməsi və Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşdırılmasına səthi yanaşılması yeni siyasi qüvvələr üçün dövlət quruculuğu və idarəçiliyi meydanında özünüifadənin və özünü göstərmənin prioritet formasına çevrildi. Təəssüf ki, bu gün milli ideologiya anlayışının özünü çoxları öz-özünə əmələ gəlmiş problem kimi qələmə verir və düşünür ki, onu dərhal konseptuallaşdırmaq və millətin tərəqqisi naminə tezliklə həyata keçirmək lazımdır. Belə layihənin hökmən uzunmüddətli xarakter daşıyacağını az adam dərk edir. Ona görə də biz bu kitabımızda milli ideologiyanın elə bir anlamına əsaslanacağıq ki, o, millətin və dövlətin inkişafının strateji məsələləri üzərində fundamental iş aparılmasını nəzərdə tutur.

Bizim yeni peyda olmuş siyasətçilərdən çox azı onların cəmiyyətdə apardığı ideoloji təmizləmənin nə dərəcədə ağılabatan və zəruri olduğu barədə düşünürdü. Nəzərə çarpdırmaq istərdik ki, indiki halda biz əsla, kommunist nəzəriyyəsinin müstəsnalığı və qüsursuzluğundan dəm vuranların tərəfini saxlamırıq. Əksinə, biz SSRİ-də təşəkkül tapmış marksizm-leninizm modelinin elmi iqtidarsızlığını üzə çıxarır və onun antihumanist mahiyyətini rədd edirik. Lakin biz bu ideya-nəzəri təbəqəni ictimai şüurdan təmizlə-

yərkən əmələ gəlmiş boşluğu yeni ideya kontenti ilə, – heç olmasa, Baltikyanı dövlətlərin timsalındakı kimi, – doldurmağı zəruri və mümkün sayırıq. Əlbəttə, bu bənzətmə bəri başdan qeyri-dəqiq ola bilər – həmin ölkələrdə xalq hərəkətinə yüksək intellektuallı və məsuliyyətli adamlar başçılıq edirdilər, bizdə isə qısa bir müddətdən sonra elmi və yaradıcı elita Xalq Cəbhəsindən təcrid olundu. Cəbhəyə rəhbərliyə elə adamlar gəldilər ki, hələ bir neçə ay əvvəl respublika əhalisinin əsas hissəsi onları heç tanımırdı. Nəticədə, belə taleyüklü günlərdə millətin intellektual resursuna sadəcə olaraq ehtiyac duyulmadı.

Azərbaycanın ən yeni tarixindən cəmiyyəti ideologiyasızlaşmağa aparan ifrat canfəşanlıqdan sonra yaranan vəziyyəti çox əyani şəkildə səciyyələndirən təkə bir misal çəmək. Məlum olduğu kimi, respublika vətəndaşlarının öz dini hissələrini vicdan və dini etiqad azadlığının ümumdemokratik prinsipi əsasında lazımınca ifadə etməsinə şərait yaradılması əhalinin geniş təbəqələrinin dini həyata qovuşması üzərindəki bütün qadağaların aradan götürülməsində təzahür etmişdir. Hər yerdə dini ədəbiyyat yayılmağa başlandı, ixtisaslaşdırılmış təlim mərkəzləri açıldı, köhnə ibadətqahlar bərpa olundu və yeniləri tikildi, müqəddəs ocaqlara kütləvi ziyarət təşkil edildi və s. Bütün bunlar dinin birləşdirici rolunun təzahürünə, formalaşmaqda olan milli ideologiyanın dinə xas ənənələrlə və mənəvi-etik dəyərlərlə zənginləşməsinə kömək edirdi.

Bununla yanaşı, gənc dövlətçiliyin təşəkkül prosesini müşayiət edən istər obyektiv, istərsə də subyektiv səbəblərə görə, 1992-ci ildə din haqqında Qanun qəbul edildi və bu qanun Azərbaycan vətəndaşlarının ideoloji baxışlar dairəsini ən müxtəlif konfessional sistemlərin, o cümlədən təriqətçi qondarma dinlərin sınaq meydanına çevirdi. Aydınır ki, bütün böyük dinlərə əzəldən xas olan ümumbəşəri dəyərlərin, sülh, humanizm, mərhəmət və dözümlülük ideyalarının yayılması Azərbaycanın həm ictimaiyyəti, həm də dövlət xadimləri tərəfindən ancaq alqışlana bilərdi. Amma çox təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, o vaxt respublikada fəaliyyət göstərən və yevangelləşdirmə üzrə ixtisaslaşan təriqətlərin əsas

məqsədi azərbaycanlıların ənənəvi olaraq etiqad etdikləri İslamla rəqabətə girmək, habelə öz modernləşmə yolunu belə çətinliklə axtaran xalqın milli ideologiyasının sosial-mədəni, tarixi və dövlət təməllərini zəiflətmək idi.

Sual vermək istərdik: o vaxtkı hakimiyyət sahibləri hansı məsələləri həll edirdilər; onlar bu gün barışmaz müxalifət kimi çıxış etməklə və milli ideologiyanın formalaşması prosesinə ciddi ziyan vurmaqla nə kimi məqsəd güdürdülər; ictimai şüur bu cür ideologiyasızlaşdırıldıqdan və hibridləşdirildikdən 15 il sonra ölkənin hansı vəziyyətə düşəcəyini dərk edirdilərmisi?

Azərbaycanın sabiq rəhbərləri millətin simasına layiq fəaliyyət göstərməyə qadir olan dövlətin formalaşmasında ümumdövlət ideologiyasının, milli ideyanın nə kimi rol oynadığını, ümumiyyətlə, başa düşürdülərmisi? Onların naşılığına, diletantlığına təəssüflənmək olardı, bir şərtlə ki, vicdan və dini etiqad azadlığının təhrif edilmiş şəkildə başa düşülməsi siyasi sistemin funksiyalarının pozulması ilə və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesində xoşagəlməz hallarla nəticələnməsəydi.

Milli ideologiyanın işlənilib hazırlanmasına vaxtında təşəbbüs göstərməyə qadir olmamaq dövlət təsisatlarının və ictimai qurumların böhranını sürətləndirir və bu, tədricən sistemli xarakter alır. Bütün bunlar keçid dövrünün obyektiv çətinlikləri və mürəkkəbliklərini dərinləşdirirdi. Modernləşdirmənin perspektivləri getdikcə daha az aydın olurdu. Azərbaycan cəmiyyətini sarsıtmış bu dəyər münaqişəsinin əsas səbəbi o vaxtkı rəhbərlərin hazır mədəni nümunələri, başlıca olaraq, türk və ya Qərb nümunələrini götürməyə və onları kor-koranə təqlid etməyə cəhd göstərməsi idi. Bu zaman heç kim düşünmürdü ki, modernləşdirmə, ilk növbədə, uzunsüren sosial və mədəni prosesdir, yeni dəyərlər və mənalar yaradılması, onların özəli Azərbaycan ənənələri əsasında sistemləşdirilməsi sahəsində gərgin işdir.

Beynəlxalq praktikanın göstərdiyi kimi, dəyərlər münaqişəsi tranzitologiyanın əsas problemlərindən biridir. Azərbaycanda bu münaqişə hələ 1988-1993-cü illər dövründə şiddətlənməyə baş-

ladı; elə bir dövrdə ki, sovet cəmiyyətinin, əslində, bütün ənənəvi normaları bir-birinin ardınca pozulmağa başlamışdı, ziyalılar ictimai orqanizmin rudimentar orqanına çevrilmişdi, kütləvi şüur yeni ideya və fikirləri həzm etməyə macal tapmırdı. Modernləşdirmə üçün ilkin endogen şərtlərin, yəni Azərbaycan cəmiyyətinin özünün daxilində imkanlar olduğu barədə ehtimal bəri başdan qəti şəkildə rədd edilmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərindəki faciəli hadisələr fonunda bu məsələ sanki öz aktuallığını itirmişdi. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə tək-tək adamlar dərk edirdi ki, tərəqqi, ardıcıl ictimai inkişaf yolu məhz modernləşdirmə yoludur və onun ən mühüm hərəkətverici qüvvəsini isə cəmiyyətdə daim baş verən ziddiyyətlərdə və münaqişələrdə axtarmaq lazımdır. O cümlədən də dəyərlərin münaqişəsində.

Bu yaxın vaxtlaradək dəyərlərin münaqişəsi mövzusu milli cəmiyyətsüənslığın diqqət mərkəzində deyildi. O, bəzi tədqiqatçılarda təəccüb, digərlərində müxtəlif şübhələr doğurur. Görünür, sovet keçmişinin vərdişləri hələ də qalmaqdadır. O keçmişin ki, onda ciddi elmi problemin mahiyyəti təhrif edilir, mistifikasiya olunurdu və burjuva elmi və ideologiyasının hər cür uydurma və saxtakarlıqlarını ifşa edən "xarici" tədqiqatlar kontekstində mənası dəyişdirilmiş şəkildə yerləşdirilirdi. Məsələn, dəyərlərin münaqişəsi nəzəriyyəsi sinfi mübarizə ilə, iki dünya sisteminin barışmaz ziddiyyətləri və qarşıdurması ilə bağlı problemlərlə əvəzlənmişdi. Beləliklə, qeyri-maddi dəyərlər cılızlaşdırılıb, maddi həyat reallıqları səviyyəsinə endirilmişdi.

Dəyərlərin müxtəlifliyi insanın varlığı şəraitinin təbii oxşarsızlığının təzahürüdür. Lakin hər cür digər müxtəliflik kimi, dəyər müxtəlifliyi də prinsipə ambivalentdir. Ziddiyyətli yozum və mülahizələrin mümkünlüyü onda implisit şəkildə mövcuddur. İnsanın birgəyaşayışının inkişafın industrial mərhələsindən əvvəl təşəkkül tapan və bizim günlərdə qalan ənənəvi təsisatları, çərçivələri, norma və qaydaları dəyər müxtəlifliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Ənənələrin və yeniliklərin bir cəmiyyətdə yanaşı mövcud olmasının mümkünlüyü prinsipcə böyükdür. Belə vəziyyət modernləşməkdə olan cəmiyyətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda kifayət qədər tez-tez müşahidə edilir ki, burada da ənənəvi dəyərlərin sahəsi çox böyükdür, modernləşdirmə elementləri isə ona, sanki kapilyarla daxil olur və bir növ “anklavlar” – ənənəvi strukturlar fonunda əmələ gələn səpintilər formalaşdırır. Bəzi cəmiyyətlər modernləşdirmə bloklarını ənənəvi münasibətlərin ümumi sistemə kifayət qədər üzvi şəkildə daxil etməyə müvəffəq olurlar.

İnkişaf etmiş ölkələrə çatmaqla bağlı problemlərin həllinə tradisionalist və modernist yanaşmaların bacarıqla uyğunlaşdırılması Cənub-Şərqi Asiya üçün hələ bu yaxınlardakı geridə qalan, indi isə uğurla inkişaf edən ölkələrinin – Cənubi Koreya, Sinqapur, Tailand və Malayziyanın, – biz artıq “beşinci dalğa” mərhələsini yaşayan Yaponiyanı demirik, – siyasətinin əsasını təşkil edir. Özü də, modernləşdirmənin əsası keçid dövrünün çətinliklərini dəf etməyə hazırlaşan cəmiyyətdə baza dəyərləri iyerarxiyasının olmasıdır. Fundamental dəyərlər nəinki cəmiyyət üzvlərini dəyişikliklərə hazırlamalı, modernləşdirmənin ağır yükünü öz üzərinə götürməyə və bu hərəkətin lideri kimi çıxış etməyə hazır olan sosial qruplara öz niyyətlərini əsaslandırmaq üçün arqumentlər verməli, həm də hərəkətin məqsədi, ona nail olmaq üsulları və hər cür dəyişikliklərdə mümkün olan nöqsanlar barədə xəyali deyil, realist təsəvvürlərin formalaşmasına kömək etməlidir.

Nəzəriyyəçilər iddia edirlər ki, modernləşdirmə prosesi yalnız o halda mümkün və real olur ki, onun mərhələlərinin ardıcılığı gözlənilsin və hər bir yeni mərhələ əvvəlkinin üzərində yaransın. İstehsalatla kobud bənzətmə aparıla bilər – məsələn, hər hansı bir detal yaradılarkən bilmək lazımdır ki, o, bütün mexanizm üçün ümumi olan digər hansı elementlərlə birləşəcək və qarşılıqlı işləyəcək, onların arasında hansı birləşdirici vasitələr və əlaqələr olmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, modernləşməkdə olan cəmiyyətdə dəyərlər münaqişəsi aktual elmi və praktiki problemdir. Belə münaqişənin

həlli, bir tərəfdən, səmərəli işləyən demokratiya, inkişaf etmiş və təndəş cəmiyyəti, “oyunun ümumi qaydaları” kimi dəyərlərin və ya haqqında ictimai razılıq əldə edilə biləcək hansısa digər dəyərlər ətrafında adamların sıx birləşməsi yolunda mümkündür. Digər tərəfdən, dəyərlərin münaqişəsinin həlli baza konsensusuna zidd olmayan mədəni və dəyər müxtəlifliyi barəsində müsbət irəliləyişlərə nail olmağı nəzərdə tutur. Bunun olmaması o deməkdir ki, dəyərlərin münaqişəsini nizama salmaq hələlik mümkün olmamışdır.

1988-1993-cü illərdə Azərbaycanda məhz belə vəziyyət yaranmışdı. Qeyd olunduğu kimi, ölkədə əvvəlki onilliklərin ideoloji irsindən imtina edilməsi modernləşdirməni onun dəyər bazasından məhrum etmişdi. Həmin dövrdə yeni ideya və məqsədləri, özü də, təşəkkül tapmış təsəvvürlərlə əlaqələndirilməyən, sosial dayağı olmayan ideya və məqsədləri cəmiyyətə zorla qəbul etdirmək səyləri cəmiyyət üçün ən mənfi nəticələrə gətirib çıxardı: köhnə, lakin möhkəm bina dağıldı, yenisi isə tikilmədi. Gəldi-gedər “demokratlar”ın anarxist meyilləri totalitar sistemdən demokratik sistemə keçən xalq üçün əlavə çətinliklər yaratdı. Modernləşdirmə kimi ümdə əhəmiyyətli məsələ rəşional anlama çərçivəsindən kənara çıxarıldı və əsasən, emosional-irrasional səviyyədə müzakirə edildi.

Naşı siyasətçilərin əlinə keçən dövlət insan hüquqlarını real surətdə təmin edən hüquqi və təşkilati təsisatlar yarada bilmədi. Vətəndaş dövlətin fəvqündə durmadı. İnsanların mənafeləri və tələbatı ən arxa sıraya keçirildi. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatçısı olan dövlət isə öz dayaqlarını səylə zəiflədirdi. Qanuna və möhkəm mədəni prinsiplərə müvafiq surətdə yaşayan və işləyən, ailəni dolandırmağa və təmin etməyə, deməli, modernləşmənin subyekti olmağa qadir müstəqil insan obrazını kütləvi şüura yeritmək cəhdləri o dövrün yuxarı siyasi dairələri tərəfindən tamamilə rədd edildi.

Bununla əlaqədar 1989-cu il yada düşür. Respublika Elmlər Akademiyasının o vaxtkı prezidenti Eldar Salayevdən soruşdum ki, nə üçün Xalq Cəbhəsinin liderləri alimlərə, ziyalıların digər nümayəndələrinə təkəbbürlə yanaşır və onlarla əməkdaşlıqdan əslində

qaçırlar. O dedi: “Mən elə bu sualı Əbülfəz Elçibəyə verdikdə, o, cavab verdi ki, bizə ziyalı və təhsilli adamlar yox, yalnız bərkədən qışqırmağı bacaran adamlar lazımdır”. Bu sözlər həmin dövrdə “demokrat siyasətçilər” arasında hökm sürən anarxiyaya və dağınıqlığa meyli çox gözəl səciyyəyəndir. İctimai razılığı bərpa etmək, vətəndaş konsensusuna nail olmaq əvəzinə, siyasətçilərin əksəriyyəti öz egoist mənafe və iddialarının təmin edilməsi uğrunda mübarizəyə girişmişdi ki, bu da son nəticədə mədəniyyətin pozulmasına, dövlətçiliyin dayaqlarının sarsılmasına doğru aparırdı.

Köhnəmiş norma və dəyərləri söyləyən respublikanın yuxarı siyasi dairələri, eləcə də özünü bir andaca yeni siyasi-iqtisadi məkanda görməyə can atan yeni “demokratik elita” başa düşə bilmirdi ki, ictimai əxlaqın pozulduğu, hakimiyyət və idarəetmə təsisatlarının dağıldığı bir şəraitdə cəmiyyətdə əhəmiyyətli və keyfiyyətli dəyişikliklərə nail olmaq üçün üç əsas işi görmək – yeni ictimai müqavilə bağlamaq, hakimiyyətdə islahat aparmaq və iqtisadiyyatı modernləşdirmək lazımdır. Təəssüf ki, kommunist sisteminin ölməzliyi barədə əhkamın sarsılmazlığına möhkəm inanan siyasətçilərin bir hissəsi buna şübhə edənlərə qarşı amansızcasına mübarizə aparırdı. Digərləri isə aparılan siyasətin mahiyyətinə varmayaraq və dövlət gəmisinin “dalğaların hökmü” ilə hərəkətinin mümkün ola biləcək faciəli nəticələrini dərk etməyərək, totalitar keçmişdən bacardıqca tez uzaqlaşmağa çalışırdı. Kommunizmin totalitar mahiyyətini rədd edən, lakin demokratiya şəraitində həyat təcrübəsinə malik olmayan bu adamlar heç bir hazırlıq, əsaslandırılmış siyasi strategiya, hər hansı bünövrə olmadan növbəti “ışıqlı gələcək” qurmağa can atırdılar.

Bu cür əhval-ruhiyyə və niyyət özünün əsassızlığını göstərdi və tədricən keçmişə doğru gedir. İndi cəmiyyətdə təkcə yuxarı dairələri deyil, kütləvi sosial təbəqələri də əhatə edən ciddi dəyişikliklər baş verir, iqtisadi, siyasi və sosial həyatda münasibətlər dəyişir. Bu dəyişmələrdə ənənəvi dəyərlər – dini əqidələr və praktikalar, ailə dayaqları da öz yerini tapır. Bu isə, öz növbəsində, iqtisadi

sadi artımın sürətinə, demokratik təsisatların möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərir.

Söz yox ki, müasir Azərbaycanın reallıqları Azərbaycan sosiumu üçün demokratik inkişafın parametrlərini hərtərəfli şəkildə konseptuallaşdırmağı və müəyyənləşdirməyi tələb edir, çünki demokratiya probleminin nəinki milli, həm də mədəni meyarı var. Tarixi praktika sübut edir ki, sənayeləşdirmə ilə və modernləşdirmənin digər tərkib hissələri ilə bağlı olan Qərbin təcrübəsi, əslində, bütün ölkələr üçün nümunədir. Bu təcrübə demək olar ki, hər yerdə müxtəlif, bəzən çox əhəmiyyətli variantlarda təkrarlanmışdır. Multikulturizm baxımından modernləşdirmə məcburi, yaxud labüd proses hesab edilməyə də bilər. Lakin bu yola qədəm qoyan ölkənin qazandığı iqtisadi və siyasi üstünlüklər digər ölkələrin milli yönümlü elitalarını özlərində də oxşar dəyişikliklərə nail olmağa sövq edir.

Bununla əlaqədar sual doğur: Azərbaycanın kommunist keçmişlə əlaqəsi tam qırılıbmı, biz liberal-demokratik dəyərləri nə dərəcədə ardıcıl və səmərəli şəkildə mənimsəyirik? Kommunizmlə əlaqələri qırmağımız şəksizdir. Lakin antidemokratik sistemin demokratik sistemə, qeyri-hüquqi dövlətin hüquqi dövlətə, təbəələrin vətəndaşlara, amirlik iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatına çevrilməsinin çətinlikləri çoxcəhətli problemdir. Bu problemi qaldırmaq və həm əməli, həm də elmi baxımdan həll etməyin vaxtı çatmışdır. Tədqiqatçılar Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının əsas amillərini müəyyənləşdirməli, habelə Azərbaycan cəmiyyətinin texnogen sivilizasiyaya tədricən daxil olmasının perspektivləri nəzərə alınmaqla, kütləvi şüurda kommunist epoxası stereotiplərinin dəyişməsi probleminin həlli yollarını tapmalıdırlar. Şübhəsiz ki, bütün bunlar ən yaxşı milli ənənələrin və mədəniyyətin Qərbi Avropa nailiyyətləri ilə sintezi əsasında həyata keçirilməlidir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANIN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ: İNKİŞAF YOLLARI

“Yeni sivilizasiya həyatlarımızda əmələ gəlir və onu görməyə qadir olmayanlar, onu boğmağa çalışırlar”²². Elvin Tofflerin 20 il əvvəl yazdığı “Üçüncü dalğa” kitabı məhz bu pafoslu ifadə ilə başlanmışdır. Onda çoxlarına elə gəlirdi ki, bu, Oruellin və ya Kafkanın utopiyalarına oxşar növbəti utopiyadır. Ancaq proqnoz gerçəkliyə çevrildi. Tarixi tərəqqinin yeni sivilizasiya dövrəsi olan yeni sivilizasiya müxtəlif futuroloji proqnozlarda cürbəcür təriflər çərçivəsində özünün hələlik dumanlı görünən cizgilərini tapırdı. Bu cür sosial proqnozların patriarxlarından biri olan Daniel Böll hələ 1973-cü ildə gözlənilən postindustrial cəmiyyət kimi gələcək sivilizasiyadan xəbər vermişdi. Zbiqnev Bjezinski “texnotrop era” terminini daha adekvat təsəvvür etdiyi halda, Toffler özünün müharibələr konsepsiyası çərçivəsində bunu “üçüncü dalğa” adlandırmışdır. Hansı terminə daha çox üstünlük verildiyindən asılı olmayaraq, aydındır ki, cəmiyyətə inkişafın yeni meyillərinin gətirilməsindən söhbət gedir. Bu modernləşdirmə iqtisadiyyatdan tutmuş ailəyədək cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir, onları öz meyarlarına uyğun olaraq dəyişdirir.

Modernləşdirmə dünya birliyinə nüfuz edərək, “ikinci dalğa”nı – industrial sivilizasiyanı tədricən əvəzləyir. Dünya sivilizasiyasının dalğaları əvəzlənərək, tarixi inkişafın qatlarına yeni münasibətlər, iqtisadi prioritetlər və imkanlar, habelə siyasi normalar və təsisatlar gətirir, fərdin sosial simasını dəyişdirir. İndi, dünyanın üçüncü Toffler dalğasının qoynunda olduğu bir vaxtda, informasiya cəmiyyətinin reallıqlarını təzəcə mənimsəyən yeni müstəqil dövlətlərdə təbii modernləşmə başlayır.

Azərbaycanın modernləşdirilməsi gələcək siyasi, iqtisadi, intellektual və ictimai diskussiyaların ən aktual mövzularından birinə

çevrilir. Ölkə necə olmalıdır, gələcəkdə demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin inkişafının perspektivləri və yönümləri necədir? Cəmiyyətimiz hansı üfüqlərə doğru irəliləyir, ümumiyyətlə, biz haraya gedirik? Tərəqqi ideyası sosial elm nümayəndələrinin hələ bu yaxınlardək təsəvvür etdikləri kimi doğrudanmı sarsılmazdır? Bu və bir çox digər suallar təkcə siyasətçilərdə, iqtisadçılarda, sosioloqlarda deyil, bütün sositumda da maraq doğurur. Modernləşdirmə sositum üçün ictimai şüurun və həyatın tərəqqisinin əsas amilidir. Yəqin ki, kimsə bunu neokonservativ, yaxud modernləşdirici, ola bilsin, mədəni inqilab adlandıracaqdır. Problemin mahiyyəti sosial kontraktı təkmilləşdirməkdə, milli iqtisadiyyatda islahat aparmaqda və yeni təfəkkürün və biliklərə əsaslanan təzə cəmiyyətin yaradılması prosesini başa çatdırmaqdadır.

Modernləşdirmə nəzəriyyəsinin mühüm komponentlərindən biri qəbul edən mədəniyyətə xas olan ənənəvi norma və dəyərlərin yeni təsisatlarla labüd surətdə toqquşması problemini araşdırmaqdan ibarətdir. Məşhur yazıçı və sovet totalitarizminin tənqidçisi Aleksandr Soljenitsin vaxtilə qeyri-ənənəvi meyillərin ictimai struktura və şüura nəzakətlə aşılmasının zəruriliyindən danışarkən yazmışdır: "...İndi sizdə belə bir özünətəhqin var ki, bizə heç bir xüsusi yol axtarmaq lazım deyil, heç nə barədə fikirləşmək lazım deyil, "Qərbdə necə edilirsə", onu tezliklə eləcə də götürmək gərəkdir... Lakin Qərbdə... hər bir ölkənin öz ənənəsi var"²³.

Soljenitsinin bu sözləri bizim tariximizin yaxın keçmişinə, yeni dövlət sistemi qurmağa cəhd göstərilməsi ilə əlaqədar üzdənirəq demokratik yeniliklər və mitinq ehtirasları kontekstində ölkənin daxili və xarici siyasətinin tənzimlənməmiş xarakter aldığı, bu siyasətə cavab reaksiyasının olmadığı dövrə aid deyilmi? Bu siyasət modernləşmənin nə demək olduğu, onun mahiyyəti və vəzifələrinin nədən ibarət olduğu barədə çox da düşünməyərək, yeni nə isə yaratmağa çalışırdı. Əvəzində, öz keçmişimiz səylə inkar olunur; milli siyasət, ictimai inkişaf və dövlətin inkişafının prioritetləri hakimiyyətə gələn siyasi nəşilərin və uzağı görməyən adamların müəyyən qrupunun siyasi bəsirətsizliyinin müstəsna hüququ hesab edilirdi.

1991–1993-cü illər dövrü təfəkkür standartının formalaşmasının adı standartlardan fərqli olan anklav dövrü kimi, Azərbaycan tarixində "hərç-mərçlik zamanı" kimi milli tarixlə və kütlələrin psixologiyası ilə bağlı problemləri araşdıranların diqqətini hələ uzun müddət cəlb edəcəkdir. Bununla yanaşı, onu qarmaqarışıqlıq və anarxiya dövrü kimi də qiymətləndirəcəklər. Ona görə də həyata keçirilən tranzitin milli mədəniyyətin, ənənələrin və təcrübənin möhkəm təməlinə əsaslanması indi son dərəcə vacibdir. Bu, həm siyasətə, həm də iqtisadiyyata aiddir. "Yağışdan çıxıb yağmura düşən" sositumun cəmiyyətdə Avropa sivilizasiyasının dəyərlərinə birdən-birə və sürətlə keçməindən danışmaq çətindir. Həyat reallıqları elə idi ki, totalitarizm anarxiya, tənəzzüllə əvəzlənmişdi və vətəndaş müharibəsinin qarşısı yalnız titanik səylər bəhasına alındı. Həqiqi modernləşmə prosesi müstəqillik əldə olunduqdan 5 il sonra həyata keçirilməyə başlandı.

Odur ki, keçmişimizin necə olduğunu, ölkədə və regionda hadisələrin indiki inkişafı şəraitində gələcəyimizin necə olacağını dərk etmək, empirik nəzəriyyə baxımından isə, baş verən hadisələrin Azərbaycanın inkişafına təsirini araşdırmaq zəruri və aktualdır.

Yuxarıda deyildi ki, sovet dövründə modernləşmə ən çox ekzogen amillərdən irəli gəlmişdi. Modernləşmə dünya iqtisadiyyatı və siyasətində SSRİ-nin layiqli mövqelərini təmin etmək, Qərb tipli sənayeləşdirmə səviyyəsinə çatmaq səyləri ilə şərtlənirdi. Nəticədə, sovet cəmiyyətinin modernləşdirilməsinin totalitar sistem tərəfindən yaradılmış zahiri cazibədarlığı kütlələrin üstünlük verdikləri sosial-mədəni, siyasi və iqtisadi amillərin gizli şəkildə dəyişməsində öz ifadəsini tapırdı.

Vahid sovet siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq, Azərbaycan modernləşdirmə proseslərindən kənarda qalmırdı. Lakin digər müttəfiq respublikalar kimi, onun da öz iqtisadiyyatını müstəqil surətdə və tam miqyasda modernləşdirmək, eləcə də müstəqil siyasət aparmaq imkanları yox idi. Uzun müddət vahid dövlət mexanizmi çərçivəsində aparılan

modernləşdirmə prinsipə bütün vətəndaşların mənafeələrinə cavab verə bilmirdi. O, əsasən, meqapolislərə yönəldilirdi – meqapolislərin və əyalətlərin inkişafındakı təzadlar isə heç də təkcə respublikalar səviyyəsində deyildi. Differensiasiya “mərkəz”in müttəfiq respublikalara münasibətlərində də reallıq idi ki, bu da SSRİ-nin sosial-iqtisadi inkişafında qeyri-bərabərliyə gətirib çıxarırdı. Bu qeyri-bərabərliyin, müxtəlif cür əyintilərin nəticələri keçmiş müttəfiq respublikaların iqtisadiyyatına indiyədək mənfi təsir göstərir, yeni müstəqil dövlətlərin inkişafını ləngidir.

Nəticədə, sovet dövründə homogen, vahid şəkildə inkişafın olmaması postsovet respublikalarında müstəqil dövlətçiliyin formalaşmasına indiyədək mənfi təsir göstərir. Bu, bir çox amillərlə şərtlənmişdir. Onlardan bəzilərinə qeyd edək. Əvvəla, nəhəng, multimedənyyətli ölkədə iqtisadi, sosial-mədəni və ideoloji sahələrdə olduğu kimi ictimai həyatda da məcburi yeknəsəqlik hökm sürürdü. İkincisi, mədəniyyətdə ölkədə baş verən proseslərin dərk edilməsi mexanizmi və ya bu prosesləri qiymətləndirmə meyarlarına refleksiylar yox idi. Üçüncüsü, cəmiyyətdəki dəyişikliklər sosiallaşdırılmamışdı, yeni ölkənin sosial-mədəni həyatında vətəndaşların real inkişafının təmin edilməsi və ya hər hansı digər formalar vasitəsilə bu dəyişikliklərə məqbul mədəni forma verilmirdi.

Buna görə də, Azərbaycanda modernləşmənin müasir vəziyyətinə qiymət verməyə çalışarkən onun mahiyyətini, konseptual görüntüsünü, amillərini, təsir metodlarını, cəmiyyət və fərd üçün məqbulluğunu dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tranzitar cəmiyyət və dövlətin modernləşdirilməsi, öz mahiyyəti etibarilə, keçid mərhələsində durğunluğun qarşısını alan bir neçə mühüm funksiyaların olmasını və bu funksiyaların gerçəkləşdirilməsini şərtləndirir. Ümumiləşdirilmiş anlamda, yeni transformasiya proseslərinin mahiyyətinə dərinlən varmıdan, tranzitar cəmiyyətlərdə modernləşdirmənin funksionallığını üç səpkidə səciyyələndirmək olar. Birincisi, siyasi mədəniyyətin və inzibati idarəçilik şüurunun dəyişməsi və təkmilləşdirilməsi kimi, ikincisi,

kütləvi şüurun korreksiyası, yeni cəmiyyətin liderlər qrupunun modernləşdirmə potensialının reallaşdırılmasına mane olan ideya və davranış stereotiplərini tədricən sıxışdırıb aradan çıxarmaq məqsədi ilə liberal-demokratik dəyərlərin kütləvi şüura yeridilməsi, üçüncüsü, müəyyən ideoloji konstruksiyalara və ya milli ideyaya uyğun olaraq, modernləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi. Bunların sonuncusu Qərbin klassik ideoloji konstruksiyalarının heç də həmişə həyata keçirilməsini nəzərdə tutmur. Bizim üçün iki və ya bir neçə baxışın simbiozu, qarşılıqlı sintezi tamamilə məqbuldur.

Beləliklə, aydındır ki, milli modernləşdirmə qarşılıqlı surətdə asılı olan bir neçə aspektdə nəzərdən keçirilə bilər və modernləşdirmə layihəsinin müvəffəqiyyətinə yalnız yuxarıda göstərilən vəziyyətlərin həllinin sinxronlaşdırılması təminat verə bilər.

Modernləşdirmə dedikdə, sadəcə, hansısa kosmetik təkmilləşdirməni deyil, məhz keyfiyyətə təkmilləşdirməni, iqtisadiyyatımızın xarakterinin mahiyyətə dəyişdirilməsini başa düşmək lazımdır. Bu, ilk növbədə, iqtisadiyyatımızı bazar prinsiplərinə keçirməkdən, sərt bürokratik nəzarətdən xilas etməkdən, sərmayə mühitini yaxşılaşdırmaqdan, büdcə siyasətini sağlamlaşdırmaqdan ibarətdir. Cəmiyyətin varlı və yoxsul təbəqələri arasında aralıq mövqe tutan orta sinfin yaradılması üçün dövlətin məqsədyönlü səyləri olmadan modernləşdirmə mümkün deyildir. Müasir cəmiyyətdə bu sinif təkcə öz klassik qrupları – orta və kiçik sahibkarlar, ticarətçilər, sənətkarlar və başqaları ilə deyil, həm də iri müəssisələrin menecerləri, elmi-texniki və humanitar ziyalıları təmsil edilmişdir.

Orta sinfin mahiyyətindəki keyfiyyət dəyişikliyinə diqqət yetirmiş ilk tədqiqatçılardan biri sosioloq E.Lederer olmuşdur. Əgər torpaq sahibləri ilə proletariat arasında aralıq mövqe tutan burjuaziya tarixən orta sinif hesab edilirdisə, sonralar iri burjuaziya hakim sinfə çevrilmişdir, lakin onunla fəhlə sinfi arasında K.Marksın xırda burjuaziya adlandırdığı və yeni tarixi şəraitdə, əslində, orta sinif olan təbəqə yerləşmişdir. Zaman ötdükcə, iqtisadiyyat inkişaf etdikcə cəmiyyət görmüşdür ki, hər hansı strukturun daxilində işgö-

türənlərlə muzdlu əmək adamları arasında dayanan təbəqəni Lederer yeni orta sinif adlandırır. E.Lederer hələ 1912-ci ildə yazmışdır: “İki sinif arasındakı bu orta mövqe dəqiq texniki funksiyadan çox, “əks mövqe” anlayışdır və məvacib alan qulluqçuların sosial xarakterini həm onların öz şüurunda, həm də cəmiyyətin nəzərində müəyyən edir”. İnformasiya cəmiyyətinin yaranması bir sıra ölkələrdə orta sinfin strukturuna öz düzəlişlərini etmişdir.

Orta sinif vətəndaş cəmiyyətinin əsas dayacağı kimi müstəsna bir rol oynayır – o, həm sosial münasibətləri “söndürən” və qütbləşməni yumşaldan qüvvədir, həm siyasi sabitliyin əsas dayığıdır, həm də cəmiyyətin ən təhsilli, ümumi biliklərin və ixtisas biliklərinin, eləcə də ənənəvi normaların və dəyərlərin daşıyıcısı olan hissəsidir.

Müasir dünya inkişafının əsas vektoru olan modernləşdirmə dövlət, cəmiyyət və şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırır. Təbii ki, keçmişin totalitar təcrübəsi fərdlə dövlət arasında münasibətlərin hətta obyektiv sürətdə dəyişdiyi şəraitdə də fərdin şüurunu hələ də bir çox cəhətdən müəyyənləşdirir. Lakin təcrübə göstərir ki, nə qədər ağırlı və mürəkkəb olsa da, keçid tamamilə mümkündür və başlıcası isə, müasir dövrün qloballaşma tələblərinin aktuallığı baxımından dövlətin və cəmiyyətin yaşaması üçün zəruridir.

Məlum olduğu kimi, siyasətdə modernləşdirmə demokratik siyasi təsisatların – parlament, çoxpartiyalı sistem, ümumi alternativ seçkilər, hakimiyyət bölgüsü və s. yaradılması və möhkəmləndirilməsi deməkdir. Sonrakı, yeni postindustrial inkişaf kontekstində cəmiyyətin mədəni və siyasi rəngarəngliyi, insan hüquqları, siyasətdə şəxsiyyətin rolu, aşağı demokratik strukturların, birbaşa özünüidarə şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi nəzərə alınmaq əsasında siyasətin və dövlət idarəçiliyinin yenidən qurulmağa başladığı müşahidə olunur.

Sosial-mədəni şərtlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədən kənarda siyasətdə modernləşmə mümkün deyildir. Ona görə də siyasi modernləşməyə başlayarkən, eyni zamanda, mədəni modernləşmə problemini

həll etmək lazımdır. Burada söhbət, ilk növbədə, ideya-dəyər oriyentirlərinin və davranış alqoritmlərinin dəyişdirilməsindən gedir. Modernləşdirmə istiqamətində hətta ən ilk irəliləyişlər, – əgər onlar iqtisadi və sosial dinamikanın təzahürləri ilə müşayiət olunursa, – artıq modernləşdirici mədəni dəyərlərin diffuziyasına təkan verir. Nə qədər cüzi olsa da, əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi rəylərdə və münasibətlərdə təkamülə səbəb olur. Əmək haqqının qaldırılmasına olan tələbat daha rahat həyat şəraiti yaradılması, onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tələbata çevrilir. Bütün bunlar demokratik layihələrin gerçəkləşdirilməsinə – hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət təsisatları yaradılması prosesinə təsir göstərən ictimai inkişaf amilləri kimi baxışların, mövqelərin, əqidələrin oriyentirlərinin tədricən dəyişməsinə şərtləndirir.

Modernləşmə yolunu artıq keçmiş və ya hələ həmin yolla gedən ölkələrin təcrübəsinin dərk edilməsindən danışsaq, onda xatırlatmaq lazımdır ki, bu təcrübə modernləşmənin üç tarixi dövrünü fərqləndirən məlum “üç eşelon” konsepsiyasında ümumiləşdirilmişdir. Bu konsepsiya Qərbi Avropa ölkələrini (Böyük Britaniya, Fransa, Hollandiya, Almaniya və s.) və Şimali Amerika ölkələrini (Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanada) modernləşmənin “birinci eşelon”una aid edir. Bu ölkələrdə modernləşmə endogen xarakter daşımışdır, yəni cəmiyyətin gündəlik həyatının gedişində öz-özünə irəli gəlmiş, öz mədəni ənənələrinə və nümunələrinə əsaslanmışdır²⁴.

Məsələnin tarixinə müraciət edərək, xatırlatmaq istədik ki, ilk modernləşmə İntibah dövrünün təsiri altında – feodal münasibətlərinin dağıdıldığı və şəxsən azad fərdin meydana gəldiyi vaxt başlamışdır. Özü də fərdin azadlığının əsası şəxsi mülkiyyət hesab edilirdi. Tədricən ictimai şüurda “təbii” (yəni Tanrının bəxş etdiyi və ya Təbiətin verdiyi) insan hüquqları, haminin qanun qarşısında bərabərliyi, sosial ədalət kimi anlayışlar da dərin kök salırdı. “Moderniti” mədəniyyəti – maddi istehsal, ətraf dünyada fasiləsiz dəyişikliklər, istehsal vasitələrini təkmilləşdirmək və s. yolu ilə rəşionalizmə və fərdiyyətçiliyə, elmi biliklərə və rifaha meyillilik də həmin dövrdə formalaşmışdı²⁵.

Modernləşmənin ikinci eşelonuna Şərqi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri, Yaponiya, Türkiyə, Rusiya və bir çox digər ölkələr aid idi. İkinci eşelon ölkələri üçün birinci eşelon ölkələrinin on illərlə və yüz illərlə qət etdikləri yolun sürətlə keçilməsi səciyyəvi idi, çünki bu ölkələrdə çox işlər artıq dünya birliyinin topladığı təcrübəyə uyğun olaraq görülürdü.

Birinci tip ölkələrlə müqayisə aparılsa, modernləşmədə onlara çatmaq istəyən cəmiyyətlərdə siyasi amil daha mühüm rol oynayır, çünki həmin cəmiyyətlərdə ənənəvi iqtisadi, sosial, sosial-mədəni və siyasi strukturların öz-özünə transformasiyası üçün kifayət qədər ilkin zəmin yoxdur. Məhz buna görə modernləşmə dəyişikliklərinin subyektivi kimi dövlət bəzən islahatların təşəbbüsçüsü kimi çıxış etməyə məcburdur. Bu halda innovasiyalara təkanlar kütləvi sosial təbəqələrə hakim elitadan gəlirdi. Ona görə də ikinci eşelon ölkələrində modernləşmə, birinci eşelon ölkələrində olduğu kimi, çox vaxt “aşağıdan yuxarı” deyil, “yuxarıdan aşağı” gələn modernləşmə kimi səciyyələnir.

Məsələn, əgər Yaponiyanın modernləşmə tarixini araşdırmağa başlasaq, onda aydın olar ki, onun başlanğıcı (Meydзи inqilabı deyilən inqilab) XIX əsrin ortalarına – ölkənin amerikalılar tərəfindən “kəşf”indən sonra gələn dövrə təsadüf edir. Məhz onda Yaponiyanın hakim elitesi Qərb ölkələrinin hərbi-texniki və iqtisadi üstünlüyə malik olduğunu dərk edərək, ilk növbədə, prosesin tərkib hissələrini təşkil edən siyasi amillərə doğru istiqamət götürməklə islahatlara başladı. Bu, islahatlar ən əvvəl, konstitusiyaya qaydası yaradılması, sənayeləşdirmə, müasir təhsil sisteminin inkişafı, feodal imtiyazlarının ləğv edilməsi (1868-1912-ci illər) kimi problemlərə toxundu. İkinci modernləşməni onun endogen-ekzogen əsasda, yeni həm kənar təsir altında, həm də özünün mədəni əsasında həyata keçirilməsi fərqləndirir. Məsələn, Yaponiyada modernləşmə kənardan götürülənləri qavramaq və tez absorbsiya etmək, onları ənənələrlə ahəngdar və fəsadsız şəkildə birləşdirmək, yad mədəniyyətlərdən olan tərəfdaşlarla əməkdaşlıq yaratmaq, səylə öyrənmək və yeni birliklərə yiyələnmək bacarığı kimi milli keyfiyyətlərə əsaslanırdı.

Türkiyədə Atatürk dövrünün (1922-1935-ci illər) modernləşmə təcrübəsi Yaponiya təcrübəsindən heç də az uğurlu olmamışdır. Atatürk respublikaçılıq, millətçilik, etatizm, antiklerikalizm, islahatlar siyasəti kimi modernləşmə prinsiplərini elan etmişdi. Sonuncu milli özünüdərk inkişafı, savadsızlıqla mübarizə və təhsilin inkişaf etdirilməsi, türk əlifbasının islahatı, qadınların sosial azadlığı və bir sıra digər müddəaları əhatə edirdi.

Modernləşmənin üçüncü eşelonunu bəzən öz istəklərindən asılı olmayaraq, dünya ticarəti sistemində cəlb edilmiş Asiya, Afrika və Latin Amerikasının ölkələri təşkil edirdi. Qeyri-iradi olaraq, inkişaf etmiş sənaye dövlətləri arasına düşən, bazarın və ümumən, qloballaşmanın təzyiqinə məruz qalan bu ölkələr ucuz xammal və işçi qüvvəsi təchizatçısı rolunu oynamağa məcbur idilər. Onlarda modernləşmə, əsasən, sırf ekzogen əsasda baş verir və nəticədə, imitasiya və ya simulyasiya variantlarına çevrilirdi. Hərçənd, onların arasında həmin sxemlərə uyğun gəlməyən ölkələri də göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, modernləşmənin elmi ədəbiyyatda mövcud olan tipologiyalarını və məzmun xarakteristikalarını daha da dəqiqləşdirməyə və tamamlamağa ehtiyac vardır. Məsələn, imitasiya mexanizmlərindən istifadə, kənar təcrübənin və ənənələrin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin daha geniş araşdırılması tələb olunur. Kənar təcrübədən istifadə modernləşmənin birinci eşelonuna aid ölkələrdə də olmuşdur, ikinci eşelon ölkələrində isə imitasiya və simulyasiya heç də həmişə əsas rol oynamamışdır. Əgər bütün standartlar üzrə üçüncü eşelon ölkələrinə mənsub olan Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin modernləşmə təcrübəsinə nəzər salsaq, deyə bilərik ki, “inkubasiya inkişafı” mərhələsində modernləşmə təzyiqi, ilk növbədə, hakim dairələrin varlanması və dövlətin iqtisadi rifahı barədə təsəvvürün təmin olunması vasitəsi idi. Lakin qloballaşma prosesləri dairələrinin genişlənməsi bu ölkələrdən bir çoxuna müsbət təsir göstərmişdir. Cənubi Koreya, Tayvan, Malayziya, Tailand və Sinqapur kimi ölkələr transmilli korporasiyalarla (halbuki “üçüncü dünya” ölkələrinin əksəriyyəti onları istismarçı

sayır və onlara nifrət edirdilər) əməkdaşlıq edərək, idarəçiliyin dövlət mexanizmini təkmilləşdirərək, “insan amili”nin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, nəinki iqtisadi möcüzə yaratmış, həm də sosial sahədə böyük uğurlar qazanmışlar. Nəticədə, ölkələrin bu qrupu dünya tərəfindən tanınmalarına nail oldular, dünyanın şərti xəritəsində isə güclü regional qurum – “Asiya pələngləri” meydana gəldi. Lakin bu faktı vurğulamaq azdır, həmin fenomenin mahiyyətini açıqlamaq üçün son dərəcə dəqiq sahələrarası tədqiqatlar aparmaq gərəkdir. Müəyyən ümumi cəhətləri olsa da, bu ölkələrdən hər biri inkişafda öz yollarını və öz prioritetlərini tapa bilmişdir.

Konkret misal olaraq Malayziyanı göstərək. Son illər o, informasiya texnologiyalarının inkişafında mühüm uğurlar qazanmışdır. İndi Malayziya hökumətinin həyata keçirdiyi ən möhtəşəm layihələrdən biri “multimedia fəvqəldəhlizi” yaratmaqdan ibarətdir ki, onun da uzunluğu 50, eni isə 15 kilometr olacaqdır. Bu layihə Malayziyanı 2020-ci ilədək yüksək inkişaf etmiş dövlətə çevirməyə yönəldilən “Vision 2020” proqramı çərçivəsində gerçəkləşdirilir. Həmin dəhlizin ərazisi yüksək dəqiq texnologiyalar işlənilib hazırlanması məqsədi ilə fəvqəlnadir zona yaradılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Hindistanı da üçüncü eşelonun uğurlu ölkələrinə aid etmək olar. O, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektoru hesabına hər il milli büdcəyə təxminən, 5-6 milyard dollar gəlir gətirir və bununla da dünya bazarının rəqabət qabiliyyətli aktoru, beynəlxalq siyasətin nüfuzlu subyekti kimi öz mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Hindistan əhalinin cəmiyyətdə, əsasən, yüksək silklərinə mənsub olan yeddiddə bir hissəsinin səyləri ilə modernləşir. Hindistan modernləşməsinin gələcəyi silk sisteminə islahat aparılmasından və kütlələrin fəal ictimai həyata cəlb edilməsindən asılıdır²⁶.

Hər necə olsa da, indi aydındır ki, Yer kürəsinin heç bir regionunun modernləşmə üzərində hansısa bir inhisar yaratmaq hüququ yoxdur. Üçüncü eşelon ölkələri ən yeni elmi-texniki, istehsal və ya siyasi formaların ancaq imitasiyasına, yaxud simulyasiyasına aprio-

ri olaraq məhkum deyildir, hərçənd onlara məhz bu proseslər təzyiq göstərir. Bununla yanaşı, elə hallar da var ki, bu zaman onların informasiyanın, biliklərin, texnologiyaların da ənənəvi mədəniyyət dəyərləri kimi, ictimai inkişafın prioritetini təşkil etdiyi postindustrial epoxaya inamla daxil olması reallığa çevrilir.

İstər obyektiv, istərsə də subyektiv xarakterli bir sıra məlum tarixi şərait sayəsində modernləşməyə başlayan ölkələrin aid edilə biləcəyi dördüncü eşelon barədə də danışmaq olmaz. Söhbət postsovet məkanındakı yeni müstəqil dövlətlərdən gedir. Onların bir çoxu müstəqilliyə qovuşduqdan sonra, qeyri-ixtiyari olaraq, bütün dünya ölkələrinin bir-birindən getdikcə artan iqtisadi və texnoloji asılılığı prosesinə cəlb edilmişdir. Lakin formalaşmaqda olan dövlət strukturlarının ilkin zəifliyi, Qərb və milli sosial-mədəni dəyərlərin uyğun gəlməməsi, bir sıra lazımi resursların, o cümlədən də iqtisadi resursların məhdudluğu üzündən keçmiş sovet respublikaları mürəkkəb vəziyyətə düşdülər. Sosialist ictimai sisteminin iflasının mərkəzində qalan və bunun nəticəsində başlanmış xaosun qurbanı olan bu respublikalar demokratiyaya və bazar iqtisadiyyatına keçid üçün öz strategiyalarının olmasının zəruriliyini dərhal dərk etmədi, dövlətin inkişafının və ictimai inkişafın əsas prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsində prinsiplial çətinliklərlə üzləşdilər.

SSRİ-də modernləşmə sahəsində göstərilmiş cəhdləri başa çatdırılmış və ya bitkin cəhdlər adlandırmaq çətindir. Sovet dövründə həyata keçirilən dəyişikliklər planlı və konseptual xarakter daşıyırdı, bu və ya digər regionun iqtisadi ehtiyatlarının həcmi, coğrafi-strateji mövqeyi ilə dəqiq korrelyasiya edilirdi, eləcə də çox vaxt bu və ya digər transsərhəd ərazilərdə yaranan vəziyyətlər nəticəsində beynəlxalq şəraitin mürəkkəbləşməsi ilə bağlı olurdu. Bu gün xarici sərmayələr, yeni mallar, xidmətlər, texnologiyalar, iqtisadi liberallaşma keçmiş sovet respublikalarının indiki modernləşmə, bəzən də, qloballaşma proseslərinə cəlb edilməsinin indikatorlarına çevrilmişdir.

Azərbaycanda modernləşmənin müasir mərhələsi 1994-cü ildə aparıcı beynəlxalq neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından başlanır. Bu müqavilə milli iqtisadiyyatın inkişafına nəinki, sadəcə güclü təkan verdi, həm də, əslində, onun keyfiyyətcə yeni vəziyyətini müəyyən etdi. Neftin yüksək qiymətləri ilə şərtlənən əlverişli xarici iqtisadi konyunktura Azərbaycanın mərhələli ardıcıl inkişaf proqramının həyata keçirilməsinə kömək edir. Lazımi hüquqi bazanın formalaşdırılması və region üçün əsas olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisinə başlanması digər Cənubi Qafqaz və ya Orta Asiya respublikaları ilə müqayisədə üstünlük əldə edən Azərbaycanın iqtisadi gələcəyi barədə çox nikbin proqnozlar söyləməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda neft sektorunun inkişafı ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm və müsbət təsir göstərir. Lakin neftin qiymətlərinin bahalaşması sonsuz deyildir. Odur ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni mənbələr axtarılmalıdır. İnkişaf etmiş dövlətlərin Xəzəryanı ölkələrlə əlaqələrini genişləndirməkdə, burada aşkara çıxarılan yanacaq ehtiyatlarının işlənilməsində, onun nəqli üçün yeni marşrutların tikintisində maraqlı olduğunu nəzərə alsaq, bu, xüsusilə vacibdir²⁷.

Ona görə də milli siyasi elitanın ölkə iqtisadiyyatını daha çox sahəli əsasda qurmaq, onu yeni inkişaf mənbələri və imkanları ilə təmin etmək niyyəti tamamilə əsaslı və aktualdır. Ötən yüzilliyin axırlarında Asiya və Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində meydana çıxan problemlər göstərir ki, indi təhsil, elm və texnoloji innovasiyalar tərəfindən güclü yardım olmadan, ancaq xammal bazası hesabına sənayenin yüksəlişi imkanları tükənmişdir. Odur ki, Azərbaycan gənclərinin intellektual potensialını genişləndirmək məqsədi ilə dövlət təhsil proqramlarının sayını artırmaq və keyfiyyətini daim təkmilləşdirmək son dərəcə vacibdir. Ölkəni real sürətdə və qısa müddətdə modernləşməyə, onun sənaye dövlətləri birliyinə daxil olmasını təmin etməyə məhz bu imkan verəcəkdir.

Modernləşmənin üçüncü əşelonunun yuxarıda göstərilən ölkələrinin (öz başlanğıc vəziyyətlərinə görə tipoloji cəhətdən Azər-

baycana daha yaxın olan) təcrübəsinə qayıdaraq, onu da xatırlamaq lazımdır ki, onların müvəffəqiyyətini xeyli dərəcədə iqtisadi bazar sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi təmin etmişdir. Dünya bazarlarındakı sabitsizliklə əlaqədar Asiya, Braziliya, Rusiya və Argentina böhranlarından sonra bir çoxları neolibəlizmin süqutundan danışmağa başladı. Bunun fonunda qlobal keynsçilik erasının başlanması, yeni büdcə və pul-kredit vasitələrinin köməyi ilə məcmu bazar tələbinin dəstəklənməsi və genişlənməsinə yönəldilmiş dövlət siyasəti barədə bəyanatlar səslənirdi. Başlıca yönümü dövlət satınalmaları və özəl sektora dövlət sifarişləri sistemindən ibarət olan keynsçiliyi bəzi nəzəriyyəçilər industrial cəmiyyətdən sonrakı industrial cəmiyyətə və gələcəkdə postmodern keçid dövründə ölkənin inkişafının ən mümkün variantı kimi təsəvvür edirlər.

Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, keynsçilik siyasəti də böhrana gətirib çıxara bilər. Yeni dünya nizamı şəraitində milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin xüsusiyyətləri böyük durğunluq dövrünün tələblərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İstər özəl strukturların, istərsə də dövlət strukturlarının idarə olunmasının genetik kodunu dəyişdirə, idarəetməni maksimum dərəcədə qeyri-bürokratik sistemə çevirməyə, yeni burada yaradıcılıq, innovasiya təməllərini gücləndirməyə müvəffəq olan ölkələr qloballaşma şəraitində uğurla inkişaf edirlər. Təsədüfi deyil ki, menecment problemləri üzrə görkəmli ABŞ mütəxəssisi Piter Druker Cənubi Koreyada böhranın səbəblərini araşdırarkən onları işverənlə işçi arasında münasibətlərin xarakterində görmüşdür. O yazırdı ki, “işverənlər öz işçiləri ilə təhkimlilər kimi, hətta bundan da bətor rəftar edirdilər. Onlar peşəkarların, hətta yaxşı savadı olanların da heç birinə hər hansı mühüm qərar qəbul etməsinə imkan vermirdilər”²⁸.

Müasir menecmentin prinsiplərinə uyğun olaraq, idarəetmənin səmərəliliyi nisbətən mərkəzsizləşdirilmiş, çevik idarəetmə bölmələri ilə yaxşı, şəxsi qərarlar qəbul etmək hüququ verilmiş aşağı əşelonlarının idarəetmədə maksimum iştirakını stimullaşdıran həcmə kiçik iyerarxiyaların olmasından asılıdır. Müasir menec-

mentin atributu kimi innovasiyalıq komandaların əvəzlənməsinə hazır olmağı, sosial əlaqələrin yenidən qurulmasını, fərdi qaydada qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyət daşınmasını, “sakitliyi tərpətmək” bacarığı tələb edir. Fərdi azadlığın və sosial bərabərliyin, liberal demokratiyanın, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin bəyan edilməsi ilə yanaşı, sosial subyektlərin iqtisadi inkişafın və rifahın əsası kimi fəaliyyətin innovasiya formalarına yönəldilməsi posttotalitar respublikalara xeyli təsir göstərir. Söz yox ki, bu ölkələr kənardan gətirilmiş ideyaları öz xalqının əqidəsinə çevirməli, onları milli ənənə və dəyərlərə “calaq etməlidirlər”. Beləliklə, politologiya ədəbiyyatında geniş istifadə olunan üçüncü demokratik dalğa anlayışı modernləşdirici inkişafın çoxsəpkili təzahürlərini əhatə edir. Bu demokratik dalğanın diapazonu çox genişdir, onun təsir dairəsindən kənarda yalnız müsəlman dünyası, habelə Şimali Koreya və Kuba qalmışlar.

Məlum olduğu kimi, rəsmi sovet ideologiyasının süqutundan sonra “böyük” ideologiyanın yerini tutmaq üçün çoxsaylı qrup mikroideologiyaları – zəif tənzimlənmiş, daxili ziddiyyətlər olan, lakin əsaslandırılmayan, lakin məsləkdaşlar qrupunu birləşdirən duyğular baxımından kifayət qədər inandırıcı olan mikroideologiyalar meydana gəlmişdi. Fərdlərin və qrupların sosial-iqtisadi vəziyyətləri, həyat təcrübəsi, üstün tutduqları ideya-siyasi amillər və mədəni oriyentirləri uyğun gəlmədiyinə görə, təbii ki, onların modernləşməyə münasibəti də birmənalı ola bilməz. Müxtəlif münasibətlər, hərəkətlər, bir sıra hallarda isə müqavimət göstərilməsi həm müsbət, həm də mənfi nəticələri olan sosial əhəmiyyətli dəyişikliklərə insanların normal reaksiyasıdır. Bu səbəbdən də, öz ideoloji dayaqalarını yenidən quran tranzitar cəmiyyətlərdə modernləşmə ilə yanaşı baş verən mənfi konnotasiyaların üstünlük təşkil etməsi kimi real təhlükə yarana bilər.

Kommunist ideologiyasının süqutu, eləcə də onun nəzəri əsaslandırılmalarının intellektual iflası posttotalitar cəmiyyətlərə təkə azadlıq deyil, həm də çoxsaylı çətinliklər gətirdi. Köhnə ictimai quruluşdan yenisinə keçərkən özünü itirən adamlar həyatın koordinasi-

natlar sisteminin yenidən qurulmasına, yeni özünüəyniləşdirmələrə (sosial qrup eyniləşdirmələrinə, milli, konfessional və s. eyniləşdirmələrə) həmişə kəskin ehtiyac duyurlar. Bu zaman aralıq vəziyyət yaranır ki, o da cəmiyyətdə gərginlik və münaqişələr doğurur. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətində formalaşdığı, demokratiyanın inkişafın əsas oriyentirinə çevrildiyi bir zamanda bir-birini təməmləyən iki layihə meydana gəlmişdir: keyfiyyətə yeni ideologiyanın, yeni yeniləşmə ideologiyasının qurulması və cəmiyyət haqqında həqiqi elmi inkişaf etdirməyin stimullaşdırılması. Ona görə də milli modernləşdirmənin tarixini və xarakterini, onun inkişaf imkanlarını və dövlətlə cəmiyyətin bir-birini endogen surətdə gücləndirməsi sisteminə çevrilməsi imkanlarını elmi baxımdan təhlil etmək çox vacibdir.

Azərbaycanda modernləşmə proseslərini araşdırarkən qeyd etmək lazımdır ki, modernləşmə milli tarixin istər sovet, istərsə də postsovet dövrləri çərçivəsində bir neçə mərhələdə getmişdir. Əgər XX əsrin təkə son qərinəsi ilə kifayətlənsək, onda həmin dövrdə baş vermiş modernləşdirmə dəyişikliklərinin dörd aspektini fərqləndirmək olar. Birincisi, klassik ənənəvi cəmiyyətin tədricən və gizli şəkildə dağılması, o cümlədən onun əsas ideologemləri və normalarının tənqidi təhlilidir; ikincisi, artıq sovet dövründə təşəkkül tapmış ideoloji dayaqların dağılmasıdır; üçüncüsü, həyat fəaliyyətinin əvvəlki modellərinin böhranıdır; dördüncüsü, sosial-iqtisadi fəaliyyətin bazar münasibətləri cəmiyyətinin normalarına uyğun olan yeni modellərinin təşəkkülü, əhalinin daha geniş təbəqələrinin tədricən bu prosesə cəlb edilməsi, yeni sosial qrupların formalaşdırılmasıdır.

Modernləşmənin XX əsrin 70-ci illərini – 80-ci illərinin əvvəllərini əhatə etmiş birinci mərhələsi milli özünüdərkən oyanışı, əhalinin rifahının artması və onun təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlı idi. Bu amillərin hamısı birlikdə insanların davranışmdakı dəyişikliklərə təsir göstərirdi. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, dəyişikliklər bərabər şəkildə yayılmırdı, modernləşmə tədricən gərdirdi: ənənəvi cəmiyyətin gizli şəkildə dağılması ən əvvəl ölkənin

sənaye mərkəzlərinin sakinlərini əhatə edir, sonra isə zəifləyərək, mərkəzdən əyalətlərə doğru yayılırdı. Milli tarixin bu dövrünü milli eyniyyətin təşəkkülü, rəşadətli islahatlara və dəyişikliklərə qadir cəmiyyətin əsaslarının möhkəmləndiyi epoxa kimi səciyyələndirmək olar. Cəmiyyətimizin həmin dövrdəki inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan millətinin gələcək müstəqil inkişafının bünövrəsi məhz o vaxt qoyulmuşdur.

Müstəqil Azərbaycanın gələcək hərbi potensialının real əsasları elə həmin zaman çərçivəsində yaradılırdı: Naxçıvanski adma hərbi məktəb açılmış, hərbi məktəblər modernləşdirilmiş, Azərbaycan gənclərinin hərbi sahəyə axını güclənmişdi. Bununla yanaşı, kənd ümumi siması əsaslı surətdə dəyişmiş, kənd təsərrüfatının inkişafı intensivləşdirilir, İttifaq respublikaları ilə sıx inteqrasiya yaradılır, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr genişlənir (neft və kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, Bakı kondisionerlər zavodunun tikilməsi xətti ilə və s.), elmi potensial möhkəmlənir, gənc ixtisaslı kadrların, o cümlədən də istedadlı idarəetmə mütəxəssislərinin hazırlanması sistemi təkmilləşdirilirdi. Cəmiyyətdə sosial ədalət normaları bərqərar edilməyə başlanmışdı. Nəzərə çarpdırmaq istərdik ki, həmin mərhələdə modernləşmə özlüyündə hansısa xaos "Broun hərəkəti" deyildi, əksinə, bir sıra hallarda sinergetik başlanğıcın bütün atributlarına malik olan qanunauyğun ardıcıl proses xarakterini daşıyırdı.

Bu dəyişiklikləri obyektiv qiymətləndirmək üçün onların başlanğıc şəraitini dəqiq müəyyənləşdirmək və xatırlatmaq lazımdır ki, əvvəllər – 1960-1970-ci illərdə Azərbaycan SSR milli gəlirin artım sürətinə görə müttəfiq respublikalar arasında axırıncı yerlərdən birini tuturdu. Əgər həmin onillikdə bu artım ölkə üzrə 99 faizə çatmışdısa, Azərbaycanda cəmi 66 faiz idi. İslahatlar aparılması nəticəsində Azərbaycan artıq sonrakı illərdə orta ittifaq göstəricisini 20 faiz bəndi üstələyirdi. 1971-1980-ci illərdə ölkənin milli gəlirində respublikamızın payı 46 faiz artmışdı. Azərbaycan onuncu beşilliyin (1970-1975-ci illər) sənaye və kənd təsərrüfatı məh-

sulları istehsalına dair planını müttəfiq respublikalar arasında birinci olaraq dörd il iki ay yarım yerinə yetirmişdir.

Ola bilsin, yeni tarixi vəziyyətdə bu cür misallar kiməsə yersiz görünəcək və sovet keçmişinin, bir növ, həsrətini çəkmək kimi qəbul edəcəklər. "Müsəlman respublikasının" iqtisadi potensialının güclənməsini istəməyən İttifaq rəhbərləri tərəfindən Azərbaycana olan münasibətin həmişə qərəzliliyi ilə fərqlənməsinə baxmayaraq, onun on il dəlbadal Sov.İKP MK-nın, SSRİ Nazirlər Sovetinin, ÜHİMŞ-in, ÜİLKİ MK-nın Qırmızı bayrağını qazanması faktı respublika rəhbərliyinin iqtisadiyyatı modernləşdirməyə və əhalinin rifahını yüksəltməyə çalışdığını göstərdi.

Həmin dövrdə sənaye məhsulu buraxılışı daim artırdı: 1970-ci ildə ümumi məhsulun 22 faizi, 1975-ci ildə 24,7 faizi onun payına düşürdü, 1980-ci il üçün isə bu rəqəm 33,2 faiz təşkil edirdi. 1945-ci ildən 1970-ci ilədək olan bütün dövrlə müqayisədə 1971-1980-ci illərdə sənaye məhsulu 1,3 dəfə çox buraxılmışdı. 1980-ci ilin martında sənaye istehsalının artımı planda nəzərdə tutulan 39 faiz əvəzinə, 47 faiz olmuşdu. Bu, müttəfiq respublikalar arasında artım sürətinin ən yüksək göstəricisi idi. Bu rəqəmlər Azərbaycanın modernləşməsinin, tam əsasla, "birinci dalğası" adlandırılmalı olan dövrdə ölkənin nailiyyətlərinə və tərəqqisinə kifayət qədər adekvat sübutdur.

Transformasiyanın ikinci mərhələsi 1980-ci illərin ikinci yarısına, "yenidənqurma və aşkarlıq" dövründə kəskin tənqid nəticəsində sovet cəmiyyətinin ideoloji dayaqlarının kökündən kəsildiyi, "yasaq olmayan hər şeyin" tədricən ictimai həyatın üzünə çıxmağa, "idarəetmədə demokratik təməllərin dərinləşməyə" başladığı illərə aiddir.

İnsanın həyat fəaliyyəti sferasını bilavasitə əhatə edən müxtəlif sahələrdə SSRİ-nin qazandığı nailiyyətləri danmaq ədalətsizlik və tarixilikdən uzaq olardı. Sovet keçmişinin ancaq mənfi cəhətlərindən uzun-uzadı və bəlağətlə danışmaq bu gün olduqca dəbdədir. Gənc nəsillər habelə bir andaca "demokratlara" çevrilən müxalifətçi siyasətçilər sovet totalitarizminin mahiyyətini ifşa etməkdən usan-

mırlar. Lakin kommunist seçiminin iflasa məhkumluğuna baxmayaraq, keçmişin reallıqları irəli sürülən quru ittihamların əsassız və qərəzli olduğunu göstərir.

Həqiqətən, 1980-ci illərin ortalarına yaxın SSRİ-də sistem böhranı yetişmişdi. Bununla yanaşı, 1960-cı ilə müqayisədə həmin dövrün əvvəli üçün ölkənin əsas istehsal fondları yeddi qat artmışdı, milli gəlir demək olar, 4 dəfə, sənaye istehsalı 5 dəfə, kənd təsərrüfatı istehsalı 17 dəfə yüksəlmişdi. Adambaşına düşən real gəlir 2,6 dəfə, ictimai istehlak fondları 5 dəfədən çox artmışdı, 54 milyon kvadratmetrdən yuxarı mənzil tikilmişdi. Lakin “soyuq müharibə”nin əks-sədası əvvəlki hərbi sənayenin prioritetlərinə yönəldilmiş, eyni zamanda, azad bazar münasibətlərinə keçməyə çalışan iqtisadiyyata xeyli təsir göstərirdi. Sovet iqtisadi göstəricilərini ABŞ-ın iqtisadi göstəriciləri ilə müqayisə etmək kimi N.Xruşşovun dövründən qalmış qaydaya əməl edən M.Qorbaçov Sov.İKP-nin XXVII qurultayında çıxışında demişdir: “Əgər müharibədən əvvəl və müharibədən sonrakı ilk illərdə ABŞ iqtisadiyyatının səviyyəsi əlçatmaz görünürdüsə, artıq 70-ci illərdə biz elmi-texniki və iqtisadi potensial üzrə ona xeyli yaxınlaşdıq, bəzi ən mühüm məhsul növlərinin istehsalında isə ötüb keçdik”²⁹. Bunu deyərək sadə həqiqətlərə məhəl qoyulmurdu. Sadə həqiqətlər isə belə idi ki, iqtisadiyyatın vəziyyəti istehsal olunmuş çuqunun və ya hasil edilmiş kömürün miqdarından ibarət deyildir.

Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaq siyasətinin mütləq rəqəmlərlə ifadəsi çox vaxt kortəbii olsa da, nisbətən yaxşı nəticə görünüşü yaradırdı. Lakin liberal iqtisadi sistem elementləri – sovet islahatçılarının planlı iqtisadiyyata tətbiq etməyə çalışdıqları elementlər zorla uzaqlaşdırıldığına görə, belə siyasət Qərbdən geri qalmanın getdikcə artmasına gətirib çıxarırdı. SSRİ-nin süqutunun əsas iqtisadi səbəbi məhz bu olmuşdur.

Xaricdən təzyiqlə və kapitalizm dünyasına çatmaq niyyəti ilə şərtlənən yüksək nailiyyətlər barədə ölkə rəhbərlərinin gurultulu bəyanatlarına baxmayaraq, xalq təsərrüfatında, elm və texnikanın, təhsil və səhiyyənin maddi bazasında gerilik göz qabağında idi.

1980-ci illərin sonuna yaxın əmək məhsuldarlığı, iqtisadi artım sürəti və səmərəliliyin digər göstəriciləri aşağı düşmüşdü. Neftin, – onun satışı büdcəni doldurmağın əsas mənbəyi idi, – qiymətlərinin aşağı düşməsi ölkəni xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində tənəzzülə gətirib çıxararaq, istehsal silsiləsinin işində durğunluğa səbəb olmuş və SSRİ ilə Şərqi Avropa dövlətləri arasında münasibətləri gərginləşdirmişdi. Sovet rəhbərliyinin yaranmış reallıqları adekvat qiymətləndirməməsi, innovasiyalara meyil və iqtisadiyyatın özəl sektorlarına, insan əməyinin keyfiyyətini təkmilləşdirməyə və insanın özünə maraq göstərilməməsi SSRİ-də istehsal edilən malların və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətli olmamasını şərtləndirirdi. Üstəlik, innovasiya texnologiyalarının əksər hissəsinin hərbi sənaye kompleksində cəmləşdirilməsi iqtisadiyyatın sosial sahələrini inkişaf etdirməyə, əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltməyə imkan vermiirdi.

Qərb və Asiya mallarının rəqabət qabiliyyətinin getdikcə artması sovet rəhbərlərinin Qərblə və Cənub-Şərqi Asiya ilə iqtisadi inteqrasiya istəyini gücləndirirdi. “Sosialist demokratiyası” dəyərlərinin aktuallaşması həmin dövrə təsadüf etmişdir: ictimai təşkilatların (həmkarlar ittifaqlarının, komsomolun) rolunu gücləndirmək, birbaşa demokratiya formalarından daha fəal istifadə etmək çağırışları artıq daha tez-tez səslənirdi. “Sosialist seçimi” çərçivəsində demokratikləşmə və “sovet vətəndaşının sosial-siyasi hüquqları və azadlıqlarının cəbbəxanasını” genişləndirmək tələb edilirdi.

“Aşkarlığın” genişləndirilməsi və “sosialist qanunçuluğunun” möhkəmləndirilməsi yeni demokratik dalğanın mənbəyi oldu. Lakin sovet rəhbərliyinin öz totalitar mahiyyətini saxlayan və əsasən, xarici effekt üçün nəzərdə tutulan siyasəti əks nəticə verdi və 1980-ci illərin ortalarında antimodernləşməyə çevrilmişdi. Bu proses öz təsir dairəsini tədricən genişləndirərək, demək olar, bütün müttəfiq respublikalara yayılmışdı.

Digər sahələrdən fərqli olaraq, sovet rəhbərliyinin xarici siyasəti hələ bir müddət (daha doğrusu, M.Qorbaçov hakimiyyətə gəl-

dikdən sonra daha bir neçə il) əvvəlkitək qalmışdı. Nüvə təhlükəsinə qarşı mübarizə, sürətlə silahlanma, “ümumi sülh”ün qorunub saxlanması və möhkəmlənməsi bu siyasətin əvvəlkitək prioriteti olaraq qalırdı. İndi belə bəlağətli sözlər inamlı səslənmir, çünki sovet qoşunlarının 1956-cı ildə Macarıstana, 1968-ci ildə Çexoslovakiyaya, 1979-cu ildə Əfqanıstana müdaxiləsi zamanı da SSRİ-nin xarici siyasətinin dili bu cür idi. 1980-ci illərdə SSRİ-nin xarici siyasət xətti, başlıca olaraq, Reyqanın “ulduz müharibələri” təhlükəsinin, – yeri gəlmişkən, oğul Corc Buş hökumətinin Milli raketdən müdafiə proqramı da bu qəbildəndir, – zərərsizləşdirilməsinə yönəldilmişdi.

SSRİ-nin vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi olan Azərbaycan iqtisadiyyatı ümumittifaq problemlərini tam dolğunluğu ilə hiss edirdi. Kütləvi şüurdakı böhran təzahürləri də eyni dərəcədə ciddi idi. Yenidənqurmanın başlanğıcında xalq yeni siyasi elitadan gələn demokratik impulslara fəallıqla meyil göstərirdi. “Aşkarlıq”, “yeni təfəkkür”, “ümumbəşəri dəyərlər” və Qorbaçovun “mülayimlik” dövrünün digər təmtəraqlı sözləri, sanki, əvvəlki təfəkkür stereotiplərindən, idarəçiliyin inzibati-amirlik metodlarından imtina edilməsinə doğru aparır və sosializmdə islahatlar aparılması illüziyası, siyasi mədəniyyətin, millətlərarası ünsiyyətin yeni tipinə, yeni federalizmə doğru hərəkət təşəvvürü yaradırdı. Lakin belə olmadı. Bir sıra müttəfiq respublikalarda sovet sosializmi ilə bağlı hər şeyə qarşı güclü etiraz dalğaları qalxdı.

Etiraz hərəkatı Baltıqyanı respublikalarda xüsusilə kəskin və dönməz xarakter almışdı. Cənubi Qafqazda “Demokratik impuls-lar” ölkənin o vaxtkı rəhbərliyinin köməyi ilə Azərbaycan ərazisinin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən ilhaqına, respublikanın ərazisində çox böyük sayda qaçqınların peyda olmasına çevrildi. Bu, əhalinin kütləvi çıxışlarına səbəb oldu. Əhali Moskvanı Ermənistanın zorakılıqla və vəhşiliklə qovduğu azərbaycanlıların hüquqlarını bərpa etməyə, onları öz tarixi yaşayış yerlərinə qaytarmağa çağırırdı. İnsanlar sovet dövlətinin gücünə və “mərkəz”in liderlik roluna hələ də inanır və yenidən başlamış Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin tezliklə həllini mümkün hesab edirdilər. O vaxt qızıışmaqda olan bu münaqişənin Ermənistanla Azərbaycan arasında uzun sürəcək etnosiyasi qarşıdurmaya çevriləcəyinə çox az adam inanırdı.

İttifaq orqanlarının kooperasiya və kiçik sahibkarlıq haqqında qəbul etdikləri qanunlar iqtisadi fəaliyyətin yeni modellərinin formalaşmasının bünövrəsini qoydu. Bu modellər Azərbaycanda dərhal kütləvi sürətdə yayılmadı. Lakin, SSRİ iqtisadiyyatını xilas etmək üçün tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, o, dönmədən tə-nəzzülə uğrayırdı və bu, milli respublikaların iqtisadiyyatlarının inkişaf sürətinə də mənfi təsir göstərirdi. Ölkə rəhbərliyi istehsalın tə-nəzzülünü dayandıрмаğa, iqtisadi iflasın qarşısını almağa, əhalini ən zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin etməyə qadir deyildi. İnsan-ların vəziyyəti göz-görəsi pisləşirdi.

Bir daha vurğulamağa dəyər: SSRİ-nin dağılmasının həqiqi sə-bəbləri, əsasən, iqtisadi sahə ilə bağlıdır, sonra siyasi sabitsizlik və müttəfiq respublikaların yaranmış ağır vəziyyətdən təbii çıxış yolu kimi müstəqillik əldə etmək cəhdləri başlandı. Azərbaycan iqtisa-diyyatının 1970–1983-cü illərdəki artım sürətini və 1985–1993-cü illər dövründəki inkişaf sürətini müqayisə etdikdə, tərəqqinin böh-ranla, durğunluqla və nəhayət, tə-nəzzüllə necə tez əvəzləndiyini görməmək olmaz. 1990-cı ilin yanvarında sovet qoşunlarının Ba-kıya yeridilməsi milli tarixin həmin dövrünün sonunda qoyulmuş faciəli nöqtə oldu. Həmin cinayətkar əməlin görünməmiş qəddar-lığı nəinki yüzrlərlə insanın həyatını məhv etdi, həm də xalqın ina-mını öldürdü. Bu, həqiqətən, totalitar rejimin öz xalqına qarşı törət-di-yi ən ağır cinayətlərindən biri idi. Xalqın yanvar hadisələrində gülləbaran edilən inamı rejimə nifrətlə nəticələndi. Bundan sonra Azərbaycan SSR-in tərkibində son günlərini yaşamağa başladı.

Transformasiyanın üçüncü mərhələsi 1991-ci ildə respublika-nın müstəqilliyə qovuşması və həmin dövrdə həyata keçirilməsi qismət olmayan “Azərbaycan cəmiyyətinin inkişaf layihəsi” deyilən layihənin irəli sürülməsi ilə bağlı idi. Dəyişikliklərdən əvvəl belə bir inam vardı ki, bazar iqtisadiyyatın səmərəliliyini, bunun

nəticəsi olaraq, əhalinin rifahının artmasını avtomatik surətdə təmin edən universal mexanizmdir. Həmin mərhələdə, əslində, heç kim başa düşmürdü ki, siyasət və iqtisadiyyat sahəsində müsbət dəyişikliklər insanların təfəkküründə dəyişikliklərlə, onların siyasi və sosial-iqtisadi davranış üsullarının dəyişdirilməsi ilə çox sıx şəkildə bağlıdır.

Əvvəllər olduğu kimi, yenə də şəxsiyyət, fərdi səylər deyil, dövlət cəmiyyətin həyatını yaxşılaşdırmağın başlıca amili hesab edilirdi. Yeni rəhbərliyin sərəşəsizliyi, anarxiya meyillərinin güclənməsi, bir sıra regionlarda separatçılıq hərəkatının fəallaşması, Ermənistanın başladığı müharibə, Dağlıq Qarabağın işğalı, iqtisadi durğunluq və tənəzzül kimi problemlər bir düyündə birləşmişdi. Bütün bunlar vəziyyəti o dərəcədə kəskinləşdirirdi ki, 1992-1993-cü illərdə fəaliyyət qabiliyyətli dövlətçiliyi inkişaf etdirməyin, cəmiyyəti modernləşdirməyin mümkünlüyü, əslində, istisna olundu.

Ölkədə baş verən proseslərə, – onları “hərc-mərclik” adlandırmaq daha düzgün olardı, – biganə qala bilməyərək, mən 1992-ci ildə “Bakinski raboçi” qəzetindəki məqaləmdə respublikanın siyasi vəziyyətini araşdırdım. Mənim sözlərim nə qədər sərt və qəti səslənsə də, həmin dövrün reallıqlarını əks etdirirdi: “...Cəmiyyətdə siyasi sabitsizlik, iqtisadi durğunluq, əhalinin kütləvi surətdə yoxsullaşması, korrupsiya və möhtəkirlərin qanuniləşdirilməsi, kriminalın baş alıb getməsi – bugünkü vəziyyəti bax, bunlar səciyyələndirir. Bütün bunların səbəbi isə, zənnimcə, hakimiyyət strukturlarının nüfuzunun olmamasında, cəmiyyəti idarə edən təsisatların sərəşəsizliyində, korrupsiyaya qurşanmasındadır”³⁰.

Xatırladığımız kimi, milli tariximizin həmin dövrü anarxist meyillərin güclənməsi, Azərbaycanın cənub bölgəsində separatçılıq əhval-ruhiyyəsinin kəskinləşməsi, iqtisadiyyatın ucdantutma geriləməsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin dəhşətli şəkildə aşağı düşməsi və inflyasiyanın tüğyan etməsi ilə əlamətdar olmuşdur. 1992-1994-cü illərdə respublikanın ümumi daxili məhsulu (ÜDM) iki dəfə azalmış, makroiqtisadi uyğunsuzluq kəskin surətdə güclənmişdir. Vəsait çatışmazlığına görə 1991-ci ildən ölkə büdcəsi

Milli Bankın kreditləri hesabına formalaşırdı. 1993-cü ildə büdcə kəsiri 23,3 milyon manat olmuşdu ki, bu da ÜDM-in 14,4 faizinə bərabər idi. 1993-cü il üçün ixrac və idxal 50 faiz, sənaye istehsalı 63 faiz, kənd təsərrüfatı istehsalı 47 faiz azalmış, əhalinin həyat səviyyəsi 3,6 dəfə aşağı düşmüşdü.

O vaxtkı iqtidarın subyektivizmi və qeyri-peşəkarlığı Azərbaycanla bir sıra dövlətlər, o cümlədən Rusiya arasında münasibətlərdə böhrana gətirib çıxardı. Məhz həmin dövrdə ABŞ Konqresi “Azadlığa dəstək aktı”na əsassız, heç bir faktiki təsdiqi olmayan düzəliş qəbul etdi. Bu düzəlişdə Azərbaycan guya Ermənistanın nəqliyyat kommunikasiyalarını blokadaya alan ölkə kimi qələmə verilmişdi. Xəritəyə nəzər salsaq və Ermənistanın tək-cə Azərbaycanla deyil, İran, Türkiyə və Gürcüstanla da həmsərhəd olduğunu görsək, onda belə “blokada”nın mümkünlüyünü təsəvvürə gətirmək çətin olmaz. Lakin ölkə rəhbərliyinin ölçülü-biçilmiş, tarazlı siyasət aparmağa qadir olmaması, beynəlxalq strukturların fəaliyyət mexanizmlərindən bixəbərliliyi bir qrup erməni lobbiçisinə “Azadlığa dəstək aktı”na ədalətsiz, Azərbaycanı Amerika hökumətinin hər cür iqtisadi və maliyyə yardımından məhrum edən düzəlişi ABŞ-in qanunverici orqanından keçirməyə imkan verdi.

1993-cü ilin ortalarından, Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyə qayıtdıqdan sonra milli transformasiyanın dördüncü mərhələsi başlandı – modernləşdirmə mərhələsinə başlamağın əsası qoyuldu. Onun mahiyyəti Azərbaycanın tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçməsinə və demokratik islahatların həyata keçirilməsində idi ki, bu da beynəlxalq aləmdə ölkənin dünya siyasətinin subyektinə kimi tanınması ilə nəticələndi.

Hüquqi dövlətin əsas prinsipləri və elementlərinin, onun dünyəvi xarakterinin təşəkkülü, tarazlı xarici siyasət aparılması, yeni iqtisadi sistemə istiqamət götürülməsi, vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının formalaşması, o cümlədən yeni siyasi birliklərin yaradılması, çoxvektorlu plüralizmin inkişafı, milli ideologiyanın bazis elementlərinin tədricən formalaşması – bütün bunlar həddən artıq mürekkəb şəraitdə baş verirdi.

Həmin dövrdə siyasi determinantlar fərdi və ictimai şüura, adamların davranış motivlərinə, konkret hərəkətlərinə güclü təsir göstərirdi. Bu isə dövlətçilik modelini, dövlət idarəetmə orqanlarının strukturlarını təkmilləşdirməyi zərurətə çevirirdi. Nəticədə, Azərbaycanda inkişaf ideologiyası – sintetik, yeniliklərə açıq, konstruktiv vəzifələri yerinə yetirən ideologiya formalaşmağa başladı. Bu ideologiyamı hansısa ideoloji konstruksiyaya, ideya-siyasi sistemə aid etməkdən söhbət gedərsə, çox ehtimal ki, onu neokonservatizm kimi səciyyələndirmək olar.

Bir qədər irəli gedərək deyək ki, tamamilə müasir ideoloji cərəyan olan neokonservatizm cəmiyyətə ailə və dinin əxlaqi prioritetlərini, eləcə də vətəndaşla dövlətin qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətinə, onların qarşılıqlı dəstəyinə və qarşılıqlı köməyinə, hüquqlara hörmət bəslənməsinə, möhkəm dövlət qaydalarına əsaslanan sosial sabitlik təklif edir. Bu doktrinaya uyğun olaraq, dövlət cəmiyyətin bütövlüyünü saxlamağa, onun vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafına, eyni zamanda, qanunçuluq və hüquq qaydası əsasında fərdin zəruri həyat şəraitini təmin etməyə, vətəndaşlara siyasi birliklər yaratmaq imkanı verməyə çalışmalıdır.

Biz müəyyən doktrina və ya ideologiyadan danışarkən partiya doktrinasını, sadəlövh kütlələrin şüuruna təsir etməyə dair siyasi göstərişlər toplusunu deyil, cəmiyyət və dövlətin inkişafına elmi surətdə əsaslandırılmış sistemli baxışı nəzərdə tuturuq. Azərbaycan üçün daha məqbul ideoloji konstruksiyanın ətraflı şəkildə araşdırılmasına keçməzdən əvvəl, siyasət və ümumən, siyasətçilər üçün ideologiyanın əhəmiyyətini qısaca qeyd etmək, habelə Yeni dövrdə Avropada meydana gəlmiş və indi müstəqil dövlətlərdə milli siyasi məkanın formalaşmasının ideya təməli kimi istifadə olunan əsas ideoloji meyillərin mahiyyətini ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək istərdik.

İdeologiya müasir industrial cəmiyyətdə siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi, ən mühüm determinantıdır. Tanınmış britaniyalı neokonservatizm nəzəriyyəçisi İ.Kristol vaxtilə yazmışdır: “İdeologiyalaşdırılmamış siyasət silahsız siyasətdir”³¹. İdeologiyaya

klassik baxış onu nöqteyi-nəzərlərin və ideyaların rəşional surətdə əsaslandırılmış sistemi hesab edir. Bu, əvvəla, şəxsiyyətin ictimai təzahürlərində onun sosial dünyasının mənzərəsini və obrazını yaradan; ikincisi, cəmiyyətin inkişafının əsas meyillərinin az-çox adekvat izahını verən; üçüncüsü, ictimai ideal haqqında təsəvvürə güclü normativlik elementi daxil edən mükəmməl dünyagörüşüdür.

Lakin indi ideologiyanın elə bir tərifi evristik cəhətdən dolğun görünür ki, o, ciddi ictimai sarsıntılar dövründə ideologiyamı siyasi prosesin ön sırasına çıxarır. 1968-ci ildə E.Şils məhz belə tərifi təklif etmişdir. O, ideologiyamı dəyərlərin elə bir sistemi kimi şərh edir ki, bu sistem siyasi dünyagörüşü olmaqla yanaşı, inam gücünə və böyük oriyentasiya potensialına, deməli, böhranlarla bağlı olan sosial anemiya proseslərini cilovlamaq qabiliyyətinə malikdir³².

Moderndən fərqli olaraq, postmodern epoxasında ideoloji mənzərə get-gedə dəqiqliyini azaldır. Konservativ prioritetlər liberal prioritetlərlə çulğışır, liberalizm isə, öz növbəsində, sosial-demokratizm və millətçiliklə möhkəmlənir. Qərribə ideya-nəzəri installyasiyalar yaradılır ki, onlar da artıq paradoks kimi qəbul edilmir. Müxtəlif ideoloji əsasların bu cür qeyri-adi kimyəvi sintezi bəzən ümidverici nəticələr verir: demokratik tranzit vəziyyətində olan ölkənin cəmiyyət üçün daha az məsrəfli inkişaf yollarını müəyyən-ləşdirməyə qadir dövlət təsisatlarının və sosial təsisatların formalaşmasını təmin edən lazımi prioritetlər irəli sürür.

Söhbət hansı ideologiyaların əsaslarından gedir? İlk növbədə, konservatizmdən. Konservatizm (latınca conservare – saxlamaq) cəmiyyət, dövlət-siyasi sistem, onlarda ayrıca fərdin yeri barədə ideyalar, konsepsiyalar, sosial-fəlsəfi və ideoloji yönümlər, göstərişlər, dəyərlər kompleksidir. Konservatizm özünün formalaşması və sonrakı təkamülü prosesində müxtəlif ideyaları, konsepsiyaları, doktrinaları özündə cəmləşdirmişdir.

Bir çox digər ideologiyalardan fərqli olaraq, konservatizmin meydana gəlməsinin dəqiq tarixi var: 1813-cü ildə məşhur fransız yazıçısı Fransua Şatobrian “Konservator” adlı jurnal təsis edərək, burada dini və Tanrının qoyduğu ictimai qaydaları müdafiə edirdi.

Jurnal Böyük Fransa inqilabı zamanı baş vermiş zorakılığı, qəddarlığı, terroru xüsusi tənqid atəşinə tuturdu. Tənqid cəmiyyət tərəfindən qəbul olundu. İnqilabın onlara verdiyi hüquq və azadlıqları əvvəlkiteq qiymətləndirən fransızlar radikal inqilabçılıqdan, yəqinçilikdən, Allah təəssübkeşliyindən, ümumən, əl çəkдилər.

Konservatizmin inkişafında iki meyli izləmək olar: birinci meyl fransız mütəfəkkirləri J.de Mestrel və L.de Bonalda, ikinci meyl isə ingilis mütəfəkkiri E.Berkə gedib çıxır³³.

Ümumiyyətlə, ictimai-siyasi fikrin və ideya-siyasi cərəyanın bir tipi olaraq, konservatizm ictimai-tarixi və sosial-iqtisadi inkişafın obyektiv meyillərinin vəziyyətlərinə təhlükə törətdiyi, sinflərin, fraksiya və sosial qrupların, getdikcə artan çətinliklərə və təkcə demokratik qüvvələrin deyil, həm də əhəlinin varlı təbəqələrinin ən dinamik fraksiyaların, təzyiqə məruz qalan imtiyazlı təbəqələrin ideyalarını, ideya göstərişlərini, meyillərini, dəyərlərini əks etdirir. Lakin çox vaxt konservatizm gələcək qarşısında vahimə keçirən orta və kiçik sahibkarların, bir növ, müdafiə reaksiyası olmuşdur.

Əgər öz inkişafının erkən mərhələsində konservatizm aristokratik dairələrin mənafeələrini əks etdirirdisə, artıq XIX əsrdə klassik liberalizmin bir sıra müddəalarını nəzərə alaraq, burjuaziyanın ideoloji silahına çevrilməyə başlamışdır. Konservatizmin sosial inteqrasiyanı möhkəmlətməsi liberal siyasi və iqtisadi fəlsəfənin inkişafına ən mühüm töhfə olmuşdur. Sinfi mübarizənin təzahürlərinə cavab olaraq, konservatizm bu mübarizənin bütün iştirakçılarna ümumi keçmiş, ümumi taleyi, ümumi mədəniyyəti xatırlamağı təklif edir. Əgər dövlətdə sosial təbəqələşmə güclənirsə, onda konservatorlar xatırladırlar ki, dövlətin bütün vətəndaşları eyni bir cəmiyyətə aiddirlər, çox vaxt isə, eyni konfessiyaya mənsubdurlar.

Konservatizmdə iki ideya istiqaməti nəzərə çarpır. Birincisi, ictimai strukturun öz dəyişməz formasında sabitliyinin dəstəklənməsinə, ikincisi isə, mübarizə aparən qüvvələrin aradan qaldırılmasına və əvvəlki strukturların, münasibətlərin bərpa edilməsinə və dirçəldilməsinə yönəldilmişdir. Bu kontekstdə konservatizm həm

mövcud qayda-qanunlara haqq qazandırmamağın siyasi ideologiyası kimi, həm də itirilmişlərə etiraz kimi çıxış edir.

Konservatizmin müxtəlif istiqamətlər və formalarında ümumi səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Bunlara aşağıdakılar aiddir: ümumi mədəni-dini qaydaların mövcudluğunu və insan təbiətinin qeyri-kamilliyini qəbul etmək; insanların əzəldən qeyri-bərabərliyinə və insan zəkasının imkanlarının məhdudluğuna inam; sərt sosial və sinfi iyerarxiyanın zəruriliyinin təsdiqi və təşəkkül tapmış ictimai struktur və təsisatlara üstünlük verilməsi.

Konservatizmin siyasi ideologiyası müəyyən mənada təkrar xarakter daşıyır, çünki o, konkret cəmiyyətdə öz funksiyalarını müəyyən mərhələdə başa çatdırmış və buna görə də vahid substansional əsasə malik olmayan digər ideoloji formalardan törəmədir. Bunu əsas tutaraq, konservatizmin aşağıdakı əsas prinsip və dəyərlərini göstərmək olar: tarix, həyat, qanun, qayda, ictimai sabitlik, ənənə, ailə, millət, dövlət və cəmiyyət, hakimiyyət, iyerarxiya, din.

Azadlığın konservativ şəkildə qavranılması liberal qavramadan fərqlənir. Konservatizm azadlığı bir dəyər kimi inkar etmir, əksinə, ona özünün başlıca dəyərlərindən birinə – cəmiyyətin sabitliyinə və dövlətin təhlükəsizliyinə qorxu törətməyən mənə verir. Konservatorlar dövlətə iradəsi “qanun, hərəkətləri isə hökumət adlanan canlı varlıq”³⁴ kimi baxırlar. Lakin dünya dinamik dəyişikliklərə meyilli olduğundan, konservatorlar da zamanın tələb etdiyi islahatları rədd edə bilmirlər. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən konservatorlar yeni sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi şəraitə uyğunlaşmağa başlamış və bir sıra problemlər barədə öz baxışlarını təzədən nəzərdən keçirmişlər. Məsələn, konservatorlar azad bazar münasibətlərinə, konstitusionalizmə, hakimiyyət orqanlarının nümayəndəliyi və seçkiliyi sistemində, parlamentarizmə, siyasi və ideoloji plüralizmə münasibətini dəyişdirmişlər.

Konservatorların fikrincə, fərdin yaşayış rahatlığı naminə təhsil, səhiyyə, mənzil tikintisi, aztəminatlı ailələrə yardım sahəsində dövlət proqramlarının təsis edildiyi və həddindən çox şişmiş “rifah dövləti” sistemi insanda ələbaxımlıq əhval-ruhiyyəsi doğurur və

öz qüvvələrinə güvənmək imkanını xeyli məhdudlaşdırır. Konservatorların fikrincə, “rifah dövləti” insanın çox artırılmış tələbatının ödənilməsi mənbəyi ola bilməz.

Konservatorlar pragmatiklərdir, ideya və nəzəriyyələr onlar üçün vacib deyildir. Onlar hər bir ideyanı mütləqləşdirməyin və “təmiz” şəkildə həyata keçirməyin əleyhinədirlər. Onlar üçün pragmatik proqramlar və göstərişlər üstün əhəmiyyət daşıyır. Lakin konservator hətta mövcud vəziyyətin saxlanılmasına tərəfdar olsa da, yaxşı nə varsa, hamısını qoruyub saxlamaq, mənfi halları aradan qaldırmaq və cəmiyyətə yeni və müsbət məzmun vermək məqsədi daşıyan təcridçi dəyişikliklərin zəruriliyini inkar etməyəcəkdir. B.Qudvinin qeyd etdiyi kimi, “konservatizm, bir növ, ideoloji buqələməndur, çünki onun siması öz düşməninin təbiətindən asılıdır”³⁵.

Bəs, müasir konservatizm özlüyündə nədir? O, ötən 200 il ərzində xeyli uzağa getmiş və artıq çoxdan yalnız burjuva inqilabına qarşı aristokrat müqaviməti göstərilməsinə haqq qazandırmaya yönəldilmiş cərəyan deyildir. İndi onu neokonservatizm, liberal konservatizm, “sol konservatizm” və s. adlandırırlar. Onun ideyaları hücumə məruz qalan hər bir təsisat və dəyərin müdafiəsi üçün uğurla tətbiq edilir. Konservatizmin düşməni kimdir? Liberallar, sosial-demokratlar? Yox. Düşmən o kəsdir ki, o, bəyan edilmiş dəyərlərə əhəmiyyət verməyərək vurnuxur, qarşısına çıxan nə varsa, hamısını dağıdır, sındırır və axırda da əli ətəyindən uzun qalır. Başlıca düşmən ifrat radikalizm, ideya naminə insanların rahatlığını, firavanlığını qurban vermək xisləti, puç əfsanələr, liberal, kommunist, yaxud hər hansı digər yönümlü olsa da, utopiyalardır.

Lakin konservatizmdə ən başlıcası bu gün malik olduğumuz nailiyyətləri qaba təhlükələrdən qorumaq, əsassız sosial eksperimentlərə yol verməmək niyyətidir. Nahaq demirlər ki, konservator nəvələri olan inqilabçıdır. XX əsrin ingilis siyasətçisi və yazıçısı Bencamin Dizraeli yazmışdır: 16 yaşında olarkən liberal olmayanın üreyi yoxdur; yaş 60-ı haqlayanda konservator olmayanın başı yoxdur.

XX əsr konservatizmin əsasını təşkil edən bir çox ehkamların şərhinə köklü dəyişikliklər gətirmişdir. Təbəddülatlara, ictimai həyatın yeniləşdirilməsinə çalışmaq, siyasət və iqtisadiyyat barədə baxışların dəyişdirilməsi müasir konservatorların ideya nöqtəyi-nəzərlərinin əsasını təşkil etmişdir. XX əsr konservatorlar üçün tarixi varislik əsasında elmi-texniki tərəqqiyə, mədəni inkişafa səy göstərmək əsri olmuşdur.

Konservatorlar insanın günahlı mahiyyəti barədə ehkamin bir-tərəfli yozumunu təşhih edərək, diqqəti onun Tanrının oxşarı kimi xəlv olunduğuna yönəltilmişlər. Hərçənd konservator hesab edir ki, insan və cəmiyyət həmişə qeyri-kamildir, ona görə də normal həyat üçün onları intizamlı etməyə və məhdudlaşdırmağa qadir olan kənar qüvvə lazımdır. Bu qüvvə isə kilsə, dövlət və ənənələrdir.

Bundan əlavə, konservatorlar cəmiyyətdə mənfi halların yayılmasını məhdudlaşdıran amil kimi sosial-mədəni və dini tradisionalizmə daha tez-tez diqqət yetirməyə başlamışlar. Onlar yeni dünya nizamının bir çox mənfi təzahürlərində müasir cəmiyyətlərin və dövlətlərin tarixi, sosiomədəni və dini substratdan uzaqlaşmasının təsdiqini görürlər. Zəmindən ayrılma, ənənəvi dəyər və normaların tənəzzülü insanların özünə inamını itirməsi ilə, qanuna, nizam-intizama hörmətsizliklə nəticələnmiş, həmrəylik, təmkinlik, vətənpərvərlik və bir çox digər keyfiyyətlər unudulmuş anlayışlara çevrilmişdir.

Konservatorların 1979-cu ildə Böyük Britaniyada (M.Tetçer), 1980-ci ildə ABŞ-da (R.Reyqan) qələbəsi, H.Kol başda olmaqla Qərbi Almaniya konservatorlarının mövqelərinin güclənməsi işsizlik probleminin həlli, iqtisadiyyatın bürokratsızlaşdırılması, sosial münaqişələrin tənzimlənməsi, müxtəlif sosial qrupların mənafeləri və dəyərlərinə ziyan vurmada milli birliyin möhkəmləndirilməsi kimi kütləvi tələblərin təmin olunmasına imkan verdi.

Yuxarıda qeyd edilənlərə yekun vuraraq inamla demək olar ki, XX əsrdə konservatizm mürtəce ideologiya deyil, ənənələr və novasiyalar nəzərə alınmaqla, cəmiyyətin yeniləşməsinə yönəldilən inqilabi ideologiyadır. Konservatizm rasional dəyişikliklərin ön

xəttindədir və bu, onun cəmiyyət üçün cazibədarlığını şərtləndirir, hərçənd onun bəzi nümayəndələri klassik konservatizmin həsrətini çəkirlər. Bu gün konservatizm tranzitar cəmiyyət üçün çox cəlbə-dici ideya ola bilər. Konservatizmdə yeniliyə meyil və tarixə hörmət ahəngdar şəkildə uzlaşır. Konservatizm cəmiyyətin diqqətini onun mənəvi-əxlaqi və mədəni dayaqlarına yönəldir, güclü dövlət qurmağa və etibarlı ictimai inkişafı təmin etməyə çalışır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra konservatizmin yeni növü – neokonservatizm meydana gəlmişdir. O, ötən əsrin 70-ci illərində əvvəlki onilliklərin sosial islahatlar siyasətinə reaksiya kimi geniş yayılmışdı. Ronald Reyqan, Marqaret Tetçer, Helmut Kol, Jak Şirak kimi həm dünyasını dəyişən, həm də hazırda yaşayan tanınmış siyasi liderlər neokonservatizmin parlaq nümayəndələridir. Müasir beynəlxalq siyasəti, sözün yaxşı mənasında, dünya siyasi elitasını bu güclü şəxsiyyətlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Neokonservatorların dəyərləri mahiyyət etibarilə demokratik və liberaldır. Bununla yanaşı, neokonservatizmin dərin mahiyyəti hər cür “izm”lərdən, hətta ədalətlik, bərabərlik, azadlıq və s. əsaslar üzərində olsa da, “yeni cəmiyyət” qurmağın mümkünlüyü və zəruriliyi barədə mücərrəd mühakimələrdən, anlayışlardan imtina edilməsindədir. Konservator mövcud cəmiyyətdə yaşayır və əmindir ki, “zamanı seçmirlər”. O, yeni epoxanın qarşıya qoyduğu məsələləri həll edir, amma tarixin cığırından çıxmır, onun təbii gərdişini pozmur. Ona görə də ideal azadlıq cəmiyyəti (liberallardakı kimi) və ya sosial ədalət cəmiyyəti (sosialistlərdəki kimi) haqqında təsəvvürlərin məcmusu kimi, sözün dar mənasında, ideologiya konservatoru maraqlandırmır. Əlbəttə, neokonservatorlarda, sözün geniş mənasında, ideologiya var. Böyük Britaniya Mühafizəkarlar Partiyasının rəhbər tutduğu prinsiplərin timsalında bu ideologiyanın mahiyyətini açmağa çalışaq.

Birinci prinsip ənənədir. Konservator hətta islahatlarla məşğul olduqda da, ilk növbədə, zamanın sınağından çıxmış, faydalılığını sübut etmiş ictimai praktikanın, təsisatların, mexanizmlərin qorunub saxlanması barədə düşünür. Öz parlamentarizmi, siyasi mədə-

niyyəti, siyasi-partiya sistemi və sairə fəxr edən Britaniya mühafizəkarlarının “millətçiliyi” yaxşı və faydalı ənənələrə sadıqlıkdən irəli gəlir. Konservator heç də islahatların əleyhinə deyildir. 1979-cu ildə hakimiyyətə gələn M.Tetçer, bir sıra yeniliklərlə yanaşı, dövlət idarəçiliyinin struktur və mexanizmlərində köklü dəyişikliklər etdi, ciddi inzibati islahat apardı, Böyük Britaniyanın dövlət qulluqçusunun yüz illər ərzində formalaşmış simasını dəyişdirdi. Lakin mühafizəkar zəka tərzini heç bir inqilabı qəbul etmir. Konservator “heç nə qırılmayıbsa, onu düzəltməyə can atma” prinsipi ilə hərəkət edir, yalnız həqiqətən yararsız və səmərəsiz olanı dəyişdirir. Özü də elə dəyişdirir ki, əsası qoruyub saxlasın, çünki ondan ötrü ənənə ictimai təşkilatın istər həmin solum üçün, istərsə də, ümumən, bəşəriyyət üçün təbii, üzvi olan modelidir.

Üzvi cəmiyyət haqqında tezis Britaniya konservatizminin ikinci baza prinsipidir. Bunun mənası ondadır ki, cəmiyyət vahid orqan kimi inkişaf edir, onda gərəklili və gərəksiz orqan və funksiyalar yoxdur, bu cəmiyyət təbii şəkildə, məsələn, ağac kimi böyüyür və inkişaf edir. Ağacın həyatına kənardan kobud müdaxilə onu məhv edir. Ağacın bitməsinə ancaq ehtiyatla, onu ziyanvericilərdən qorumaqla, qol-budağını səliqə ilə budamaqla kömək etmək olar. Cəmiyyətə nəzərən bu cür təbii yanaşma belə bir etiraf doğurur ki, faydalı və zərərli qruplar, siniflər, təbəqələr mövcud deyildir. Hər öz rolunu oynayır. Təbii inkişaf pozularsa, cəmiyyət, ümumiyyətlə, inkişafdan qalar. Konservatorların ictimai bərabərsizliyə münasibəti də səciyyəvidir: əgər bu münasibəti heç kim uydurmayıbsa, o, təbiidir, deməli, labüddür. Hətta faydalıdır. Çünki fərd öz statusunu dəyişdirmək və yuxarı qalxmaq istəyirsə, onda Tanrının ona verdiyi bütün keyfiyyətləri və istedadı səfərbər edir, öz inkişafında yüksək nəticələrə nail olur.

Üçüncü prinsip siyasi skeptizmdir. Britaniya mühafizəkarları ədalətlik, insan hüquqları, bərabərlik uğrunda mübarizə kimi mücərrəd siyasi prinsipləri inkar edirlər. Onlar əmindirlər ki, siyasətçi və siyasət o qədər də çox iş görə bilməz. Əsasən, vaxtı çatmış bəzi məsələləri həll edə bilər. Heç kimi xoşbəxt etmək olmaz,

ışıqlı gələcək qurmaq, Yer üzündə cənnət yaratmaq olmaz. Olsa-olsa, Yer üzündə cəhənnəm yaranmasına yol verməmək mümkündür. Neokonservatorlar insanın günahlara batması barədə dini ehkama inanırlar. Onlar hesab edirlər ki, insan həmişə xudpəsənddir, ətrafındakıların ziyanına olaraq, özünə şəxsi fayda axtarmaqla məşğuldur. Odur ki, insan siyasətinin dəqiq müəyyən edilmiş həddləri var. Bu siyasət hər şeyə qadir deyil və çox şeyin iddiasında ola bilməz. “İnsan azad doğulmuşdur, lakin hər yerdə qandaldadır” deyərək çəkən Jan Jak Russo kimi mütəfəkkirlərin patetikasına cavab olaraq, “ənənələr qandalı”nı müdafiə edən konservator birmənalı şəkildə etirazını bildirir: “İnsan elə qandalda da olmalıdır”.

Britaniya konservatorlarının mövcud quruluşu dəstəkləməsi də məhz belə konseptual yanaşma ilə bağlıdır, hərçənd ona münasibət ölkə tarixinin müxtəlif mərhələlərində dəyişmişdir. “Bir millət” adlandırılan yanaşma daha məqbul hesab edilir. Bu yanaşmanı artıq sitat gətirdiyimiz konservativ lider Bencamin Dizraeli, sonra Harold Makmillan, Edvard Hit işləyib hazırlamışlar. Onun məğzi belədir: kapitalizm labüddür, amma dövlət xeyli sosial fərqlərin aradan qaldırılması üçün fəal rol oynamalıdır. Millətin birliyini qoruyub saxlamaq, cəmiyyətin parçalanmasına yol verməmək lazımdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, müasir konservatorların heç də hamısı sosial dövlətə eyni cür yanaşmır. Çoxları liberalizmə yaxın mövqe tutmuşdur. Məsələn, Marqaret Tetçer dövlətin iqtisadi funksiyalarının azaldılmasına tərəfdar idi, iqtisadiyyatda paternalizmi rədd edir, dövlətin müdaxiləsi olmadan azad sahibkarlığa tərəfdar çıxırdı. Lakin ümumən neokonservatorlar liberalizmi yalnız iqtisadi sahədə mümkün bilirlər. Konservatorlar digər sahələrdə azadlıqdan çox, qayda-qanuna, güclü hakimiyyətə, möhkəm ailəyə, mənəvi dayaqlara, ənənəvi dini konfessiylərə tərəfdardırlar.

Neokonservatorlar öz ideya sələflərini ingilis E.Berkdə, habelə ABŞ-ın baniləri – ataları A.Hamiltonda və C.Adamsda tapmışlar. 1787-ci ilin federal Konstitusiyası Amerikanın əsas konservativ sənədi sayılır. Onu qoruyucu sənəd elan edən müasir Amerika konservatorları, marksistlərdən və radikallardan fərqli olaraq, bu anla-

yışa inkaredici məna deyil, dərin müsbət məna vermişlər. Onlar ABŞ Konstitusiyasını qiymətləndirərkən, öz fikirlərini belə əsaslandırırıdılar ki, onun hansı dəyərləri qoruyub saxladığını və işıqlandırdığını rəhbər tutmaq lazımdır. Məsələn, “Hüquqlar haqqında bill”də (ABŞ Konstitusiyasına ilk 10 düzəliş) bəyan edilir ki, xalq şəxsiyyətin və mənzilin qorunması hüququna malikdir. Konstitusiyada eyni zamanda göstərilmişdir: “Konqres dinin müəyyən olunmasına və ya ona azad etiqadın qadağan edilməsinə, yaxud söz və mətbuat azadlığını, yaxud da xalqın dincliklə toplaşmaq və şikayətlərinin təmin edilməsinə dair petisiyalarla hökumətə müraciət etmək hüququnu məhdudlaşdıran heç bir qanun verməməlidir”.

Konservatorlar sübut edirdilər ki, öz mahiyyəti etibarilə, həmin dəyərlər demokratik və liberaldir ki, bu da Amerika konservatizminin aşkar paradoksunu üzə çıxarır: O, feodalizmin heç vaxt olmadığı ABŞ-da əzəli liberal dəyərlərin qorunmasına yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, konservatizmin müxtəlif variantlarının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini bu və ya digər dərəcədə integrasiya edən neokonservatizmin mahiyyəti bundan ibarətdir: insanların iradəsindən asılı olmayan təbii qanuna inam; kilə kimi, insan cəmiyyətinin də bir növ, “mənəvi korporasiya” olduğuna əminlik. Qayda, ədalət və azadlıq bəşər tarixinin çox uzun bir dövrünün məhsullarıdır. Ona görə də “cəmiyyət-korporasiya”nın sabitliyini saxlamaq üçün “...həyat arteriyasının fasiləsiz varisliyi və əlaqəsi”nin qorunub saxlanması birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Cəmiyyətdəki dəyişikliklər hansısa süni şəkildə baş verməməlidir, çünki onları cəmiyyətin özü təbii yolla yaradır. Konservatorlar məlumu namələmdən, indini və keçmişi gələcəkdən üstün tuturlar. İnsan cəmiyyətinin sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün hər bir “öteri” məsələni şəxsi rəylər və şəxsi zəka əsasında götür-qoy etməkdənsə, əvvəlki nəsillərdən miras qalan müdrikliyi rəhbər tutmaq daha təhlükəsizdir. “Fərd səfeh, nəsil müdrikdir”.

Həyatın bərqərar olmuş təsisat və formalarının müxtəlifliyinə, mürəkkəbliyinə və dərkədiməzliyinə inam vacibdir. Cəmiyyətdə “sağlam” müxtəliflik üçün öz iqtisadi vəziyyəti və bərabərsizliyin

bir çox digər formaları ilə fərqlənən ayrı-ayrı qrup və siniflər mövcud olmalıdır. Həqiqi bərabərlik ancaq Allah qarşısında olur. Cəmiyyət müdrik və istedadlı rəhbər tərəfindən istiqamətləndirildikdə, onun həyat qabiliyyətinə daha yaxşı nail olunur və əgər təbii və institusional fərqlər dağıdılsa boşluq əmələ gəlir ki, onu da müstəbid doldurur. Xüsusi mülkiyyət insanın müxtəlifliyinin məhsuludur; xüsusi mülkiyyət olmasa azadlıq mümkün deyil, cəmiyyət isə məhvə məhkumdur.

Bütün bunlara yekun vuraraq, qeyd etmək olar ki, uzun tarixi inkişaf yolu keçən neokonservatizm, özlüyündə, çox mürəkkəb və çoxtəbəqəli qurumdur, burada ən müxtəlif, bəzən də öz aralarında münaqişəyə girən ideyalar, konsepsiyalar, müddəa və prinsiplər bir sırada durur. Buna görə də onda dərin ziddiyyətlərin olması təbii.

XX əsrdə çoxsaylı kənar amillərin təsiri nəticəsində konservatizm, ənənəvi olaraq, kütləvi şüurda liberalizmlə assosiasiya doğuran bəzi yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Tədqiqatçı P.Allinson qeyd edir ki, konservatorlar, eyni zamanda, “fərdiyyətçi və kollektivçi, avtoritarizm və azadlıq tərəfdarları, mistiklər və zəkali praktik insanlardır”³⁶. Cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həlli üçün onların irəli sürdükleri ideya və üsullar müxtəlifdir. Gördüyümüz kimi, bir tərəfdən, onlar azad rəqabət və azad bazar münasibətləri prinsiplərinin bərpa edilməsinə tərəfdardırlar. Digər tərəfdən isə, ənənəvi dəyər və ideallara sadiqliyini hər vasitə ilə nəzərə çarpdırırlar. Bununla yanaşı, konservatorlar güclü hakimiyyəti və dövləti həmişə müdafiə edir, qanunçuluğun və qaydanın təmin olunması, ənənələrin və milli başlanğıcın qorunub saxlanması vasitəsinə onlarda görürlər. Azadlıq problemlərinin, insan hüquqlarının və bu hüquqların ənənə ilə, dövlətlə nisbətinin şərhində konservatorların tutduqları mövqelərin bir-birilə uyğun gəlməməsi özünü burada, deyərdik ki, daha aydın şəkildə göstərir. Problemlərin çox mürəkkəb və incə olduğunu, onları sadə və birmənalı formulların, dəlil və arqumentlərin köməyi ilə izah etməyin qeyri-mümkünlüyünü nə-

zərə alsaq, bu cür mövqe tamamilə aydındır. İri sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin baş verdiyi dövrlərdə – adətən, insanların, əslində, həmişə qabaqcadan müəyyənləşdirmək mümkün olmayan mənfi nəticələrə gətirib çıxara biləcək ifratçılığa qapıldıkları zamanlarda bu problemlərin şərhinə xüsusi qayğı və ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Konservatizmdən fərqli olaraq, ideya-fəlsəfi baxış kimi liberalizm (latınca liberalis – azad, müstəqil deməkdir) qədim qneseoloji və sosial-fəlsəfi köklərə malikdir. O, yunan-Roma mədəniyyətinin ənənə və dəyərlərindən başlayır və şəxsiyyətin müstəqilliyi və dəyəri, kosmopolitizm, humanizm, fərdi azadlıq ideyalarına əsaslanır. İdeologiya kimi liberalizm Maarifçilik epoxasında absolyutizmə zidd olaraq meydana gəlmişdir. Azadlıq liberalizmin başlıca dəyəridir. Aristotel yazırdı: “Demokratiyanın bütün tərəfdarlarının etirafına görə, demokratik quruluşun əlamətlərindən biri azadlıqdır. İkinci xüsusiyyət hər kəsin öz istədiyi kimi yaşamasından ibarətdir; deyirlər ki, bu xüsusiyyət məhz azadlığın nəticəsidir, quldarlıq isə istədiyin kimi yaşamaq imkanlarının olmamasının nəticəsidir”³⁷.

Müasir liberalizmin kökləri XVII-XVIII əsrlərin burjua inqilabları dövrünə gedib çıxır və C.Lokkun, Volterin, Ş.-L.Monteskyö-nün, T.Ceffersonun, A.Smitin və digər mütəfəkkirlərin ideyalarına əsaslanır. İnsan şəxsiyyətinin şəxsiz dəyəri və bütün adamların təbii bərabərliyi, insanın yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət üçün ayrılmaz hüquqları barədə anlayışlar, fərd ilə fəaliyyət həcmi və sahəsi məhdudlaşdırılan dövlət arasında münasibətlərin müqavilə xarakteri daşması liberalizmin məzmununun özəyini təşkil edir.

Burada xatırlatmaq lazımdır ki, ingilis kralı Torpaqs İohannın hələ XIII əsrdə imzaladığı Böyük azadlıqlar xartiyası monarxın hakimiyyətini məhdudlaşdırır və vətəndaş azadlıqlarının daha da inkişaf etdirilməsi üçün başlanğıc nöqtəsi idi. 1776-cı il iyulun 4-də qəbul edilən ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsində isə deyilirdi: “Biz bunları bəlli həqiqətlər hesab edirik ki, bütün insanlar Tanrı tərəfindən bərabər yaradılmış və onlara müəyyən ayrılmaz hüquqlar verilmişdir, yaşamaq, azadlıq və xoşbəxtliyə qovuşmaq hüququ

bunların sırasına aiddir; bu hüquqların təmin olunması üçün insanlar hökumətlər yaradırlar, bu hökumətlərin ədalətli hakimiyyəti idarə edilənlərin razılığına əsaslanır...”³⁸.

Liberalizmin siyasi proqramı bəşəriyyətin siyasi tarixində mühüm mərhələlər olan digər sənədlərdə də inkişaf etdirilmişdir. Bu proqramın qayəsini vətəndaşların hüquqi bərabərliyi, xalqın tərkib hissəsi olan fərdlərin dövlət suverenliyinin mənbəyi hesab edilməsi, dövlətə qrup mənafeələrinin fəvqündə duran və əsasən, ictimai asayişin, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması vəzifələrini yerinə yetirən orqan kimi münasibət bəslənməsi, azadlığın və məsuliyyətin qırılmazlığı haqqında müddəa kimi prinsiplər təşkil edir.

Təbii ki, azadlıq digər ideoloji nəzəriyyələrdə də dəyərdir, lakin o, liberalizmdə son dərəcə qabarıq şəkildə ifadə edilmişdir və mülkiyyətə malik olmaqla və özəl sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Liberalizmin başlanğıc iqtisadi prinsipi belədir: laissez faire (fəaliyyət göstərməyə mane olmayın) və laissez aller (hər şeyin öz axarı ilə getməsinə imkan verin). Liberalizmin ən görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri olan A.Smit liberal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olan üç əsas model müəyyən etmişdir: 1) xüsusi mülkiyyətin hökmranlığı; 2) dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin maksimum məhdudlaşdırılması; 3) şəxsi təşəbbüs üçün məkan. Müasir cəmiyyətdə iqtisadi liberalizm antietatizmlə (fransızca Etat – dövlət deməkdir), “kiçik dövlət”, “gecə keşikçisi” dövləti konsepsiyaları və s. ilə çulğadır.

Şəxsiyyətin müstəqilliyi, cəmiyyətə və dövlətə münasibətdə onun ilkinliyi ideyası liberalizm üçün müəyyənləşdirici ideyadır. Liberalizmin konservatizmdən fərqləri də məhz bundadır. İqtisadçı və filosof Pyotr Struve 1933-cü ildə mühacirətdə yazmışdır: “Liberalizmin mahiyyəti... şəxsin azadlığındadır. Konservatizmin mahiyyəti... tarixən mövcud olan qaydanın, ümumxalq birliyi kimi dövlətçiliyin, həm kollektivçilikdən, həm də fərdiyyətçilikdən irəli gələn ifrat hallara qarşı xalqın ümumi vəhdətinin bərqərar edilməsindədir”³⁹.

Konservatizmlə bu cür aşkar ziddiyyətin olmasına baxmayaraq, dövlət hakimiyyətinin müasir sisteminin əsasını təşkil edən aşağıdakı anlayışları dövlət və hüquq nəzəriyyəsinə məhz liberalizm nəzəriyyəçiləri gətirmişlər: hakimiyyət bölgüsü, ləngitmələr və müqavimətlər sistemi, hökumətin cəmiyyətə hesabat verməsi və s.

Qeyd olunduğu kimi, Aristotel azadlığı demokratiyanın əsası sayırdı. Lakin sabit cəmiyyət və güclü dövlət qurulmasında orta sinfin rolu barədə dəqiq siyasi proqnoz da məhz bu mütəfəkkirə məxsusdur: “Dövlət ən çox buna çalışır ki, onda hər şey bərabər və eyni cür olsun, bu isə, əsasən, orta adamlara xasdır. Beləliklə, bizim əqidəmizcə, əgər dövlətin təbii tərkibini əsas götürsək, onda hökmən görəcəyik ki, orta adamlardan ibarət olan dövlətin ən yaxşı dövlət quruluşu olacaqdır... Ona görə də dövlətin vətəndaşlarının orta, lakin yetərincə mülkiyyətə malik olması dövlət üçün çox böyük firavanlıqdır: bəzilərinin həddindən çox mülkiyyətə malik olduğu, digərlərinin heç nəyi olmadığı hallarda isə ya ifrat demokratiya, ya sırf oliqarxiya, ya da məhz bir-birinə zidd ifrat halların təsiri altında istibdad meydana gəlir...”⁴⁰.

Liberal siyasət bu arzuları tamamilə gerçəkləşdirdi. “Köhnə” (kiçik və orta mülkiyyətçilər) və “yeni” (muzdlu işçilərin yüksək təbəqələri, mühəndis-texniki işçilər və dövlət qulluqçuları) sosial qrupların məcmusu kimi orta sinif hazırda inkişaf etmiş ölkələrin əhəlisinin təxminən 55-80 faizini təşkil edir. İqtisadi, siyasi, sosial sahələrdəki və ictimai həyat fəaliyyətinin digər sahələrindəki könnüllü surətdə formalaşmış qeyri-dövlət strukturlarının daxil olduqları vətəndaş cəmiyyəti dövlətin tərəfdaşına, azadlıq və demokratiyanın dayacağına çevrilmişdir.

Konservatizm kimi, liberalizm də ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində yeni ideya və konsepsiyaları əxz etmişdir. Məsələn, XIX – XX əsrlərin ayrıcında liberalizm sosial ədalət ideyaları ilə zənginləşməyə başlamış və təkamül yolu ilə sosial-liberalizmə çevrilərək, “insanın layiqincə yaşamaq hüququna” malik olduğunu bəyan etmiş və hüquqi sosial dövlətin ideyalarına və praktikasına

güclü təkan vermişdir. Klassik liberalizmlə sosial-liberalları insan şəxsiyyətinin dəyərinin və onun azadlığının qəbul edilməsi, hüquqi dövlət ideyalarının qorunması doğmalaşdırır. Sosial-liberalların öz mövqelərinin orijinallığı insanla dövlət arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə dair ideyaların işlənilib hazırlanması ilə, bərabərliyin tək-cə qanun qarşısında bərabərlik kimi deyil, həm də hər kəs üçün “bərabər imkanlar” kimi başa düşülməsi ilə bağlıdır. Liberalizmi aktuallaşdırmağın digər istiqamətləri etatizm (dövlətin iqtisadiyyatda rolunun tanınması), millətçiliyin xeyrinə olaraq kosmopolitizmdən imtina edilməsi xətləri ilə gedir. Bütün bu novasiyalar liberalizmin fəaliyyət qabiliyyətini gücləndirir, perspektivli siyasi cərəyan kimi onun cazibə qüvvəsini artırır. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində, oriyentirlərin tez-tez dəyişdiyi şəraitdə isə sırf liberal ideyaların qavranılması getdikcə çətinləşir.

Kommunist sisteminin süqutundan sonra liberal ideyalar əvvəlcə Şərqi Avropada, sonra isə keçmiş SSRİ respublikalarında xüsusi təsirə malik oldu. Burada liberal yönümlü, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət yaradılmasına, monetarizmin makroiqtisadi konsepsiyasına istiqamətlənmiş proqram müddəaları olan partiyalar və ictimai təşkilatlar formalaşmağa başladı.

Lakin tradisionalist şüurun hakim kəsildiyi cəmiyyətlərdə liberalizm ideyalarının sürətlə irəliləməsi konservativ əhval-ruhiyyə ilə liberal dəyərlərin tətbiqi arasında münaqişə, koqnitiv dissonans xarakterli psixoloji gərginlik yaradır. Bu cür kəskin hərəkətləri iqtisadiyyat da qəbul etmir, çünki sənayecə inkişaf, “konyunktura dalğaları”nın dəyişməsi “süvari qoşunun hücumlarını” qəbul etməyən obyektiv surətdə şərtlənmiş sosial prosesdir. Yeri gəlmişkən, sovetlərin sürətlə sənayeləşdirmə tarixi bunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

O ki qaldı Azərbaycana, 1992–1993-cü illərin təcrübəsi əsasında qəti demək olar ki, hadisələrin gedişini dəyişdirmək, kütləvi şüuru 180 dərəcə döndərmək üçün göstərilən radikal və düşünülməmiş cəhdlər ən mənfi cəhdlərə gətirib çıxarır. Bu qənaəti bir sıra digər postsosialist ölkələrdə ucdantutma liberallaşdırma ilə bağlı

uğursuzluqlar da təsdiq edir. Həmin ölkələrin əhalisi “şok terapiyası”ndan, vauçerləşdirmədən, bədnam ad çıxarmış girov hərəqlərindən və bir çox digər formal liberal-iqtisadi texnologiyalardan olmazın əzablar çəkmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda liberal layihə heç də birdən və dərhal həyata keçirilməyə başlamadı. Digər postsovet respublikalarındakı kimi, bizdə də bu layihə mühafizəkar (sözün məişət mənasında) əhval-ruhiyyənin, yeniliklərdən qorxub-çəkinmənin şüurlara hakim kəsilməsi, qarşıda ölkəni gözləyən tranzitar dövrün mahiyyəti barədə lazımi informasiya və biliklərin olmaması ilə, – bunun olması son dərəcə vacibdir, – əlaqədar cəmiyyətin qarşısındakı dəyişikliklərə hazırsızlığı ilə üzləşdi. Eyni vaxtda bir neçə ideoloji qurum qavrama sədlərini dəf etməyə, informasiya boşluğunu və ideya-nəzəri boşluğu doldurmağa başladı, çünki yeganə bir konstruksiya cəmiyyətin bütün seqmentlərinə təsir göstərə bilməzdi.

Klassik konservatizm klassik liberalizmin dəyərləri ilə, sonuncu isə ictimai sarsıntılardan və mümkün anarxiyadan qurtarmaq cəhdləri ilə qarşılaşdı, çünki məsələn, dövlət – “gecə keşikçisi” (yəni, özünü ictimai asayişin qorunmasına dair minimum funksiyalarla məhdudlaşdıran “kiçik” dövlət) kimi liberal ideyaların kütləvi təsəvvür səviyyəsinə uyğunlaşdırılmayan irəliləyişi hökmən mürəccə-mühafizəkar əhval-ruhiyyənin və hərəkətlərin yüksəlişinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycanın yaşadığı keçid vəziyyətində bu və ya digər ideoloji konstruksiyanın məqbulluğu barədə daha kəskin diskussiya konservatizm və liberalizmin milli şəraitimizdə konvergensiya ideyası ətrafında da gedə bilər.

Əlbəttə, “sırf” konservativ müddəaların həyata keçirilməsinin tərəfdarları kimi, “sırf” liberalizmin tətbiqinin tərəfdarları da çox olmayacaqdır. Bu, da aydındır. Özünün transformasiyasının indiki mərhələsində cəmiyyətimiz dəqiq göstərilmiş yeganə bir xətlə inkişaf edə, hansısa monolit, konkret ideoloji sistemin prinsiplərinə əməl edə bilməz. Zənnimizcə, liberal və konservativ ideyaların birləşməsi, konservativ liberalizm və ya liberal konservatizm ideolo-

giyasından müasir milli siyasətin determinantları kimi istifadə edilməsi Azərbaycan üçün daha məqbuldur.

Cəmiyyətimiz öz mahiyyəti etibarilə mühafizəkardır, hərçənd onu mühafizəkar yox, tradisionalist cəmiyyət adlandırmaq daha dəqiq olardı. Odur ki, liberalizm prinsiplərinin tam dolğunluğu ilə gerçəkləşdirilməsini hərəkət vektoru, həyata keçirilməsinə hələ çox qalan niyyətlərin son həddi kimi təsəvvür etmək olar. Bundan əlavə, müasir Azərbaycanda mühafizəkar ideyalardan istifadə tarixlə, dinlə, mənəvi və əxlaqi dayaqlarla, fərdin həyatı üçün ailənin ənənəvi dəyəri ilə, dövlətin rolu haqqında kütləvi təsəvvürlərlə bağlı olan möhkəm tarixi köklərə əsaslanı bilər. Axı, bir çox illər ərzində Azərbaycan cəmiyyəti həm öz quruluşuna görə, həm də öz inkişaf mənbələrinə görə ənənəvi cəmiyyət olaraq qalmışdır.

Ölkəmizin bütün tarixi ərzində tradisionalizm dəfələrlə müasirliyin əleyhinə çıxmışdır və yalnız köhnə ilə təzənin süni surətdə birləşdirilməsi, hansısa bir simbioz tradisionalist şüurun anti-modernləşdirmə əhval-ruhiyyəsini söndürməyə imkan vermişdir. Lakin kütlələrin əhval-ruhiyyəsindən danışmalı olsaq, onda görürük ki, indiki Azərbaycanda ölkənin sənayeləşdirilməsini gücləndirməyə, yeni sivilizasiyalı məcraya keçməyə imkan açan liberal dəyərlərin təsir dairəsini genişləndirməyə güclü həvəs müşahidə edilir. Tarixi yaradıcılığa Tanrının verdiyi istək, dövləti və cəmiyyəti dünya inkişafının yeni epoxasının tələblərinə müvafiq surətdə modernləşdirməyə qadir olan istək azərbaycanlılarda aydın şəkildə nəzərə çarpır.

Sosializm nəzəriyyəçilərindən sitat gətirmək indi dəbdən düşsə də, fransız utopik sosialisti Şarl Furiyenin (1772-1837) proqnozunu xatırlamaq istərdik. Onun fikrincə, ayrıca bir insanın həyatı kimi, bəşər cəmiyyətinin varlığı da bir sıra müəyyən dövrlərdən keçir. Furiy insanın bütün qabiliyyətinin özünü göstərməli olduğu "ahəngdarlıq" quruluşuna doğru tədrici irəliləyiş barədə yazırdı: "Məqsədimiz irəliyə gətməkdir; hər bir sosial dövr ali dövrə keçməlidir: təbiətin istəyi barbarlığın sivilizasiyaya, sivilizasiyanın qarantizmə, qarantizmin sadə assosiasiyaya tədricən keçməsindən

ibarətdir; bu, digər dövrlərə də aiddir... Cəmiyyət bir dövrdə və ya bir fazada həddindən çox qaldıqda, iylənmiş su kimi xarab olmağa başlayır"⁴¹.

Səmərəli və son dərəcə nəzakətli modernləşmə sosial şüurun və cəmiyyətin tədricən, amma məqsədyönlü şəkildə liberallaşmasını, insanların bir-birilə və dövlətlə qarşılıqlı əlaqənin yeni qaydalarını qəbul etməsini, təfəkkür və varlığın xeyli dərəcədə fərdiləşməsini tələb edir. Əlbəttə ki, dəfələrlə deyildiyi kimi, millətin həyatının təbiət və tarixin özü tərəfindən müəyyənləşdirilmiş sosial-mədəni, dini-etik əsaslarından imtina edilərsə, modernləşmə uğurla həyata keçirilə bilməz.

Beləliklə, demək olar ki, şəxsiyyətin solumdan fərqləndirilməsindən, onun özünüinkışafı və özünü təsdiqi üçün şərait yaradılmasından ibarət olan fərdiləşmə modernləşmə proseslərinin ilk fərqləndirici xüsusiyyəti və hərəkətverici qüvvəsidir. Bununla yanaşı, unutmaz ki, həddən artıq fərdiləşdirmə həmrəyliyi, əxlaqı inkar edir, hər cür sosiallığın dağılmasına doğru aparır. Ona görə də, təsadüfi deyil ki, Fransada hələ 1789-cu ildə qəbul olunmuş İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi əhkam kimi bəyan etmişdir: "Azadlıq başqasına ziyan vurmayan hər şeyi etmək imkanının olmasındadır... Qanunun cəmiyyətə zərər gətirən hərəkətləri qadağan etməyə ixtiyarı var"⁴².

Təxminən iki yüz il sonra britaniyalı filosof və sosioloq Karl Popper (1902-1994) "Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri" kitabında yazmışdır: "dövlətin müdafiə etməli olduğu azadlığı təhlükəyə məruz qoymadan, vətəndaşlara verilə biləcək azadlığın dərəcəsini ciddi müəyyənləşdirmək asan deyildir. Bununla yanaşı, bizim təcürübəmiz (yəni, demokratik dövlətlərin mövcudluğu) göstərir ki, bunun dərəcəsini təxminən müəyyənləşdirmək olar. Həqiqətən, demokratik qanunvericiliyin başlıca vəzifəsi də məhz bunu etməkdir... Azadlığın harada qurtardığını və cinayətin harada başladığını söyləməyin çətin olması barədə fikrə etiraz bir xuliqan haqqında məlum əhvalat prinsipinə cavab verir. Həmin xuliqan iddia edirdi ki, azad vətəndaş olaraq, o öz yumruğunu istənilən istiqaf-

mətdə işə sala bilər. Hakim bunun cavabında müdrikcəsinə demişdir: “Sizin yumruğunuzun hərəkətlərinin azadlığı qonşunuzun burunun vəziyyəti ilə məhdudlaşdırılıb”⁴³.

Şəxsiyyətə kütlədən fərqlənməyə, təşəbbüskarlıq və işgüzarlıq göstərməyə icazə verməklə, cəmiyyət iqtisadiyyatda və siyasi sistemdə islahatlar aparmaq imkanı qazanır. Bununla belə, – bu da modernləşmənin prinsipinə ikinci mühüm xüsusiyyətidir, – cəmiyyət liberalizm dəyərlərini elə şərh edir ki, onlar, bir tərəfdən, öz konkret mahiyyətini itirməsin, digər tərəfdən isə, milli tarixin və mədəniyyətin spesifikasiyasını, özünəməxsusluğunu dağıtməsin.

Nəticədə, liberalizm təcrübəsinin sintezi baş verir ki, bu da azad şəxsiyyətin Azərbaycan xalqının sosiomədəni irsi ilə həyatın bütün sahələrində səmərəli fəaliyyətinin nümunələrini üzə çıxarır. Ənənəvi sivilizasiyanı qoruyub saxlamaq söyləri milli inkişafda mühafizəkar meyillərin güclənməsini şərtləndirir. Ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyəti kökündən yaxşılaşdırmaq zərurəti insan, cəmiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin keyfiyyətə dəyişdirilməsini tələb edir. Levafan div kimi, dövlət şəxsiyyətin müstəqilliyini boğa və azadlığını məhdudlaşdırma bilər, amma elə onun özü də səmərəli başlanğıc ola və şəxsiyyətin dağıdıcı instinktlərini məhdudlaşdıraraq, onun fəaliyyətini legitim və yaradıcı məcraya yönəldə bilər. Zənnimizcə, bütün bu ziddiyyətli tələbləri bir yerdə birləşdirməyə, neokonservatizm ideologiyası – keçid dövrü şəraitində Azərbaycan kimi ölkə üçün daha məqbul olan ideologiya qadirdir.

Neokonservatizm əsla o demək deyildir ki, şəxsiyyətin azadlığı, insan hüquqları, liberal iqtisadiyyat və siyasi demokratiya, milli azlıqların və cəmiyyətin əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquqları kimi anlayışlar rədd edilir. Məlumdur ki, neokonservatizm bu anlayışların universallığını tanımış və bu mənada liberalizm və sosializmə doğru təkamül etmişdir. Bununla yanaşı, neokonservatorun liberaldən fərqi bundadır ki, neokonservator ənənəvi dəyərlərin ictimai inkişaf üçün vacibliyini qəbul edir, liberal isə onlara etinasızlıq göstərir, ən yaxşı halda, ikinci dərəcəli əhəmiyyət verir. Neokonservatizm keçmiş üçün nostalgiyanı rədd edərək, dəyişik-

liklərə, – əgər onların vaxtı gəlib çatmışdırsa və ictimai dayaqların möhkəmlənməsinə kömək göstərə bilərsə, – tərəfdar çıxaraq, keçmişin ən yaxşı ənənələrinə söykənməklə islahatlar ideologiyasına çevrilir, varisliyi və inkişafı uyğunlaşdırır.

Liberalizmlə konservatizmin sintezi olan, sosialist ideologiyasının və demokratik ideologiyanın elementləri ilə zənginləşən neokonservatizm indi Azərbaycan üçün daha məqbul ideoloji konstruksiya kimi görünür. Azərbaycanda mühafizəkar-liberal sistem, bir tərəfdən, güclü dövlət hakimiyyətini və hüquq qaydasını, digər tərəfdən isə, söz və iqtisadi fəaliyyət azadlığını dəstəkləyən tamamilə tarazlı bir sistem olmuşdur. Bu sistemdə dövlət təməllərinin və siyasi təməllərin, milli və universalist elementlərin simbiozu əldə edilmişdir.

Liberalizm müəyyən dinamik ruh gətirdi, konservatizm bu ruhu radikal dəyişikliklərdən qorudu, sosial-demokratizm isə eqalitar prinsiplərin, yəni hüquq bərabərliyinin unudulmaması qayğısına qaldı.

Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyinin nadir xüsusiyyəti bunda idi ki, o, müstəqil, demokratik Azərbaycan qurulması işində bu ideoloji simbiozdan (qarşılıqlı gücləndirmə və qismən də, qarşılıqlı zərərsizləşdirmə) çox böyük məharətlə istifadə etmişdir. Demək lazımdır ki, konservatizm və liberalizm mövqelərin əksəriyyətində yaxınlaşaraq, təriflərdə, anlayışlarda xeyli dolaşıqlıq yaratmışdır. Məsələn, Qərbin bir sıra ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda mühafizəkarları liberallar, liberalları isə mühafizəkarlar adlandırmağa başladılar və bu da kimin kim olduğunu başa düşməkdə çətinliklər doğurdu.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, liberalizmin konservatizmlə konvergensiyası siyasi məkanda əvvəlki sol mərkəzçi strukturun əvəzinə, sağ mərkəzçi xarakterli koalisiya strukturunun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Neokonservativ iqtisadi modelin mərkəzi ideyasını dövlət tərəfindən tənziqləmə barədə sosialist və keynsçilik metodlarının səmərəsiz olması təşkil edir. Bu modelə görə, milli gəlir bölgüsünün ümumi həcmində

dövlət xərcləri payının 5 faiz artırılması ÜDM-in artım sürətini 1 faiz azaldır və müvafiq olaraq, ictimai rifahın ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Məhz neokonservativ iqtisadi model sayəsində Qərbi dünyası solların proqram müddəalarından kəskin şəkildə fərqlənən vasitə və üsullardan istifadə edərək, elmin və müasir texnologiyaların ən yeni nailiyyətlərinə uyğun olaraq struktur dəyişiklikləri xətti götürmüşdür.

Tamamilə aydındır ki, “konservatizm” anlayışı çoxlarında qorxu və vahimə doğurur, çünki keçmişlə əlaqələndirilir. Ola bilsin, bu onunla bağlıdır ki, mühafizəkar ideologiyanın mənə məğzi və inkişaf ideologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi “ənənə” anlayışının mahiyyətini heç də hamı dəqiq başa düşmür.

Azərbaycan Prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 21-də partiyanın II qurultayında çıxışında XXI əsrdə ölkənin ideoloji inkişafının forma və məzmununu dəqiq səciyyələndirmişdir: “...elə nəsil yetişdirməliyik ki, təkcə bizim vaxtımızda yox, bizdən sonra da onlar Azərbaycanın xatalara düşməsinə imkan verməsinlər. Onlar düz yolla, doğru yolla, milli hissiyyatlar yolu ilə... getməlidirlər”⁴⁴.

Məhz milli hissiyyatlar, xalqın ənənələrinə dərin sədaqət, milli eyniliyi, özünəməxsusluğu bərpa etmək və qoruyub saxlamaq söyləri, eləcə də Qərbin və Şərqi tarixi nailiyyətləri ilə zənginləşmək əsasında cəmiyyətin modernləşdirilməsi, milli çoxluğun formalaşdırılması ölkəmizdə 1993-cü ilin ortalarından həyata keçirilən möhkəm və uğurlu dövlət quruculuğunun rəhnidir.

Azərbaycanda həm siyasətə, həm də iqtisadiyyata nüfuz edən neokonservatizm ideyası elə bir ictimai quruluş sisteminə çevrilir ki, burada vətəndaşın və ya qrupun yeri onların konkret korporasiyaya, yəni, iyerarxiya tipli qapalı təşkilata mənsubiyyəti ilə müəyyən olunmuşdur. Bu, istehsal-kommersiya təşkilatı və ya siyasi partiya da ola bilər. Bütün korporasiyaları birləşdirən ən yüksək, demək olar, sistemyaradan, hətta “müqəddəs” qüvvə isə dövlətdir.

Məlum olduğu kimi, konservatizm bərabərliyə deyil, hər bir şəxsiyyət müəyyən yüksək qayda-qanunun iştirakçısı olduğu cə-

miyyətin birliyinə çalışır. Bu cəmiyyətdə şəxsiyyət müstəqil və müəyyən mənada nisbətən “azad” deyildir, çünki şəxsiyyətin azadlığı dövlət qarşısında onun üzərinə qoyulan məsuliyyətlə bağlıdır. Transformasiya dövrünü yaşayan cəmiyyətlərə məhz bu ideologiya daha çox uyğundur, ona görə ki, güclü dövlət olmadan cəmiyyət anarxiyanın ixtiyarında qala bilər.

Bununla yanaşı, yaxşı məlumdur (və bu barədə yuxarıda dəfələrlə danışılmışdır) ki, indi dünya nizamı və cəmiyyətin tələbatı başlıca olaraq liberalizmin əsaslarına söykənir. Ona görə də çoxları neokonservativ ideologiyayı fərdi azadlığı boğmaq vasitəsi hesab edə və ya onu frommsayağı “azadlıqdan qaçmaq”⁴⁵ kimi başa düşə bilər. Belə nəticə problemə səthi yanaşmanı göstərir. Axı, həyatda hər şey nəzəriyyədə olduğundan qat-qat çətindir.

Şübhə yoxdur ki, liberalizm dövlətə tənqidi münasibəti, vətəndaşların azadlıq və məsuliyyəti prinsiplərini, dini dözümlülüyü, ideya-siyasi plüralizmi, konstitusionalizm ideyasını üstün tutur. Lakin müasir realiaqlar liberalizmin yeni bir tarixi formasını – liberalizmin ənənəvi dəyərlərini yeni dövrün iqtisadi və siyasi tələblərinə uyğunlaşdıraraq neoliberalizmi də meydana gətirmişdir. Neoliberalizm siyasi sistemin distributiv qabiliyyətini, yeni maddi və mədəni nemətlərin bərabər bölgüsünü onun ən mühüm məziyyəti hesab edir. Hökumətin məziyyəti isə, neoliberalaların fikrincə, mənəvi prinsiplərə və dəyərlərə istiqamətlənməsindədir.

Bu, məntiqsiz görünə bilər: axı, neoliberalizm fərdi azadlığa və şəxsiyyətin işgüzarlığına üstünlük verir. Lakin liberalizmin ən görkəmli müasir nəzəriyyəçilərindən biri C.Rouls “Ədalət nəzəriyyəsi” kitabında (1971-ci il) bərabərliklə azadlığın, hüquqla firavanlığın nisbəti məsələsini liberal diskussiyanın mərkəzinə çıxarmışdır. Rouls fərdi azadlığı və maddi nemətlərin ədalətli bölgüsünü uyğunlaşdırmağın zəruriliyini vurğulayaraq, liberalizmi sosial-demokratiyanın əsas ideya-siyasi müddəalarına yaxınlaşdırmış və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanan ədalətli ictimai quruluş barədə öz mülahizəsini təklif etmişdir.

Deyilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, bu gün nə “xalis” liberalizm var, nə də “xalis” konservatizm. Bütün müasir siyasi nəzəriyyə və ideologiyalar özünə görə konservativdir və özünə görə liberaldir. Ona görə də Prezident Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövründə yeritdiyi siyasətin başqa bir üstün tərkib hissəsinin liberal ideologiya olması əsla təsadüfi deyildir. Bu ideologiya sadəcə, mücərrəd azadlığın bərqərar edilməsi olmayıb, həm də ona nail olmağın bir sıra xüsusi şərtlər, yəni, ən əvvəl, vətəndaşın öz azadlığına təkə ona məxsus olan “təbii” siyasi hüquqların və əmlak hüquqlarının həyata keçirilməsi nəticəsində, özünün rəşional surətdə başa düşülən eqoist mənafeləri uğrunda mübarizə nəticəsində deyil, həm də öz iddialarını digər fərdlərin bu cür analogi mənafeləri və hüquqları ilə məhdudlaşdırması nəticəsində qovuşmasının əsaslandırılmasıdır. Fransız politoloqu L.Rutyenin təbirincə desək, “liberal dövlət elə bir dövlətdir ki, burada avtomobilçilər istədikləri yerə getməkdə azaddır, amma bu şərtlə ki, yol hərəkəti qaydalarına əməl etməlidir”⁴⁶.

Bizim anlamımızda konservatizm kimi, liberalizm də modernləşdirmə fəlsəfəsi və ideologiyasıdır. Siyasi fikir tarixində bu iki cərəyan bir-birilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Bəs Azərbaycanın milli həyatında konservatizmlə liberalizmin, demokratizmlə sosializmin qarşılıqlı münasibətləri necədir? Bu, tamamilə aydın və xüsusi sübutlar tələb etməyən bir faktdır ki, həmin dörd ideoloji cərəyanın hamısı müstəqil Azərbaycanın təşəkkülündə eyni dərəcədə mühüm rol oynayır. Bu dörd cərəyanın prioritetlərini maksimum qısa şəkildə göstərməyə çalışsaq, onda aydın olar ki, liberalizm mülkiyyət hüququna, sosializm istehsalın nəticələrinin bölgüsünə, demokratizm özünüidarəyə, konservatizm normativ qaydaya üstünlük verir.

Liberalizm və sosializm özlərini, ilk növbədə, iqtisadiyyat sahəsində bürüzə verir. Demokratizm daha çox siyasətə və hüquqa, konservatizm mənəviyyata və hüquqa müraciət edir.

Adı çəkilən ideoloji cərəyanların şüarları bunlardır: sosializm – ümumi bərabərlik; demokratizm – tamhüquqlu siyasi iştirak; libe-

ralizm – fərdi azadlıq; konservatizm – ənənə əsasında millətin birliyi. Doğrudur, bu şüarlar doktrinaların məzmununu xeyli bəsitləşdirir, ona görə də bunlardan çox ehtiyatla istifadə etmək lazımdır.

Liberalizmdə azadlıq özünün ifrat ifadəsini fərdi müstəqillik, yəni yalnız eynilə özü kimi fərdlərin azadlığı ilə məhdudlaşdırılmış müstəqillik kimi tapır. Demokratizm fərdin azadlığını müəyyən cəmiyyətin müvafiq hüquqlar verdiyi üzvü kimi bəyan edir. Bu zaman öz cəmiyyətinə meydana gələn bağlılıqda, şübhəsiz, məcburetmənin labüd elementləri də olur. Prinsipcə konservatizm korporativ quruluşla təmin olunan məcburetməyə daha meyillidir. Bu barədə yuxarıda danışılmışdır. Burada azadlıq korporasiyanın ənənəvi dəyərləri ilə məhdudlaşmışdır. Sosializm isə məcburetməni ictimai əlaqənin təmin olunmasının əsas prinsiplərindən biri hesab edir. Burada azadlıq təbəolmanın “dərk edilmiş zərurətindən” başqa bir şey deyildir.

Konservatizm güclü dövlətçiliyin tərəfdarıdır. Ümumiyyətlə, mühafizəkarlar ən ardıcıl dövlətçilərdir. Onlar həm də “sağlam” hüquqi düşüncə, yəni, istər yazılmamış adətlərə, istərsə də ümumi hüquqi qanunlara hörmət və əməl edilməsinə tərəfdardırlar.

Demokratizm öz inkişafının mütləq şərti kimi hüquqi dövlət formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. O, elə dövlətin özünün vasitələrindən istifadə edərək, onu ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparır.

Liberalizm dövlətə kifayət qədər kiçik bir rol – bəhsləşən fərdlərin hüquqlarının keşiyində duran və azad rəqabət şərtlərini pozmaq istəyənləri qorxudan “keşikçi”, habelə kənar fəsadları yüngülləşdirən və zərərçəkənə ilk yardım göstərən “həkim” rolu ayırır. Hərçənd liberalizmdə “dövlət” liberalizminin elementləri də var ki, o da liberal dəyərləri möhkəm hakimiyyətə hörmətlə əvəz etməyə çalışır⁴⁷.

Sosializm isə, öz növbəsində, ümumiyyətlə, dövlətsizliyi bir məqsəd hesab edir, baxmayaraq ki, müəyyən keçid dövründə mühüm təbəedici və səfərbəredici vasitə rolunun dövlətə mənsub olduğunu etiraf edir.

Bərabərliyə münasibətdə liberalizm və demokratizm mülkiyyətçi və vətəndaş olaraq fərdə siyasi-hüquqi sahədə müəyyən hüquqlar verilməsini nəzərdə tutur. Konservatizm fərdlərə hüquqlar versə də, bərabərliyi nəzərdə tutmur və iyerarxiya prinsipini bərqərar edir. Sosializm isə heç kimə real hüquqlar verməyərək, özünəməxsus bərabərlik yaradır.

Bununla yanaşı, konservatizm milli şəraiti, bu və ya digər cəmiyyətdə qəbul edilmiş norma və adətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alır və mövcud olan vəziyyəti əsas götürməyə çağırır. Konservatizm milli mənafeləri daim müdafiə edir. Liberalizm isə universalizmi və kosmopolitizmi Açıq cəmiyyətin, – bu cəmiyyətdə tarixin sonu aşkar surətdə görünməyə başlayır, – formalaşmasınadək gətirib çatdırır⁴⁸. Liberalizm iqtisadiyyatları onların ancaq Qərb idealarına yaxınlaşması dərəcəsinə görə fərqləndirir. Arzu edilən inkişaf prinsipləri hamı –Ukrayna və ya Azərbaycan, birləşmiş Almaniya və ya birləşməmiş Koreya üçün eynidir. Milli xüsusiyyətə isə, əslində, təəssüf ediləcək məhdudiyyət kimi baxılır.

Bizə elə gəlir ki, yeni minillikdə Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf fəlsəfəsini üç determinantın – milli ideyanın formalaşması, şəxsiyyətin rolunun tanınması və millətin məqsədyönlülüüyünün dəstəklənməsi determinantlarının təsir dairəsində nəzərdən keçirmək lazımdır. XXI əsrdə Azərbaycanın simasını bu amillər bəri başdan müəyyən edir.

Əsas ideoloji paradigmalardan təşəkkülü tarixinə ötrəri nəzər salaraq və milli ideya məkanında ehkam və dəyərlərin konvergensiyasının mümkünlüyünü nəzərdən keçirərək, onlardan hər birinin son illərdə Heydər Əliyev siyasətinin nailiyyətlərindən biri olduğunu təsdiqləyərək, indiki reallıqların təhlilinə keçək və milli Azərbaycan siyasətinin mənzərəsini yenidən canlandırmağa çalışaq.

Bu gün zamanəmiz suallar zamanəsi kimi təəvvür olunur; elə suallar ki, onlara cavabı, çox güman, siyasətçilərin yeni nəslə – iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönəldilmiş siyasi xətti davam etdirməyə, onun cəmiyyət üçün məqbulluğunu təmin etməyə, ənənə və təməlləri qorumağa, cəmiyyətin qərbəşdirilməsini (vesterniza-

siya) uyğunlaşma imkanlarımızın səviyyəsinə çatdırmağa qadir modernistlər nəslə cavab verəcəkdir.

Alman sosioloqu Maks Veber peşə seçimi olaraq siyasətçilər və siyasət barədə düşüncələrində tək cə iradəni, ağılı, ehtirası, borc hissini, xarakteri deyil, həm də fəhmi – “realılıqların təsirinə daxili müəşəkkilliklə və təmkinlə uyğunlaşmaq bacarığını...”⁴⁹ siyasətçinin həlledici psixoloji keyfiyyəti sayırdı. Axı, məhz real vəziyyətə xüsusi həvəslə nüfuz etmək bacarığı dövlət idarəetmə strategiyasının işlənilib hazırlanmasına və lazımı anda düzgün qərar qəbul olunmasına kömək edir. Belə siyasətçilər həmişə öz diqqətini siyasətçinin əsas və real silahdaşı olan cəmiyyətə yönəldir və formalaşmış olan siyasi xəttin varisliyinə müsbət təsir göstərirlər. Nəticədə, yeni siyasi paradigma, məkan, təfəkkür, mədəniyyət yarana bilər. 2003-cü ilin prezident seçkiləri nəticəsində məhz belə olmuşdur.

Ehtimal etməyə bütün əsaslar var ki, bu seçkilər milli siyasətin məkanını genişləndirir. 2003-cü ilin prezident seçkiləri əvvəlki seçkilərdən tək cə siyasi vəziyyətlə deyil, həm də ölkənin siyasi inkişaf mərhələsi ilə fərqlənir. Başqa sözlə desək, prezident seçkiləri gənc Azərbaycan demokratiyası üçün növbəti kamillik imtahanı oldu və yeni minillikdə Azərbaycanın necə bir dövlət olacağının bünövrəsini qoydu.

Yeni dövr başlanır, amma necə bir dövr? Bu suala Prezident Heydər Əliyevin son illər ərzində ölkədə yaratdığı siyasi və iqtisadi vəziyyət cavab verir. Öz mahiyyəti etibarilə yeni dövr cəmiyyətin inkişafının maraqlarına və tələblərinə uyğun olmayan, milli siyasi məkanı məhdudlaşdırən yolu inkar edir. Eyni zamanda bu dövr ölkənin gələcək inkişaf istiqamətlərini də müəyyənləşdirir.

Ölkənin siyasi inkişafının 2003-cü ildəki mərhələsi göstərir ki, siyasi hakimiyyət, resurslar və statuslar uğrunda mübarizə həmişəkindən daha kəskin xarakter almışdır. Seçkiqabağı kampaniyada iştirak müxalifətin bir çox xadimləri üçün özlərinin cəmiyyətdəki mövqelərini qoruyub saxlamaq və ya yaxşılaşdırmaq məqsədi deyil, partiyada tam hakimiyyət uğrunda və öz siyasi gələcəyi uğ-

runda amansız çarpışmadan duruş gətirmək məqsədi daşmışdır. Lakin həmin xadimlər bu mübarizədə yalnız birçə faktı təsdiqlədilər ki, onlar istər dünyada gedən siyasi proseslərin, istərsə də öz ölkəsinin və xalqının mənafələrinin mahiyyətini anlaya və dərk edə bilməyərək, tarixi prosesdən kənarda qalmışlar.

Bizə elə gəlir ki, qüvvələrin sınaq dövrü sona yetmişdir. İndi ölkənin siyasi quruluşunu təkmilləşdirməkdən, yeni şəraitə uyğun gələn milli ideologiya hazırlamaqdan, iqtisadiyyatı modernləşdirməyin səmərəli yollarının axtarışından, habelə şəxsiyyətin və dövlətin mənafələrinə cavab verən siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsindən söhbət gedir. Bu baxımdan milli ideologiya sağlam vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət hissi kimi, öz torpağına hörmət, doğma xalqının özünəməxsus keçmişə malik olmaq və üzvi şəkildə inkişaf etmək hüquqlarını tanımaq kimi təsəvvürə gətirilir. Tarixi yaddaş konyunkturaya müvafiq surətdə yenidən formalaşdırılması mümkün olan ölü material deyildir, əksinə, öz kökləri ilə güclü, öz təzahürlərində bənzərsiz və öz imkanlarında qüdrətli olan canlı orqanizmdir.

Cəmiyyət insan şəxsiyyətinin inkişafını təmin edən, adamlarda mənilik və ləyaqət, haqq-ədalət, qanuna hörmət hissləri doğuran biliklər sisteminin zəruriliyinə daim ehtiyac duyur. Belə sistemi yalnız keçmiş və bu gün barədə dərinlən fikirləşmək, gələcək üçün proqnozlar vermək sayəsində qurmaq olar. Bundan ötrü fikir, hisslər, intuisiya və sair xüsusiyyətlərin sintezi gərəkdir. Mənəviyyatla birləşməyən bilik təhlükəli ola bilər. Ötən illərin tarixi təcrübəsi göstərmişdir ki, cəmiyyətdə canlı və anlaşıqlı ideya olmadıqda, dövlətin və millətin siyasi, iqtisadi və mənəvi inkişafının əsasları sayılan ideoloji oriyentirlər olmadıqda hökmən boşluq yaranır və o, müxtəlif və çox vaxt bir-birinə zidd, ənənəvi sosial-mədəni normalarla vəhdət təşkil etməyən siyasi nəzəriyyə və ideologiyaların qarışığı ilə dolur. Bu, dövlətçiliyin formalaşması prosesinə və millətin simasına mütləq təsir göstərir.

1991-1993-cü illərin praktikası göstərdi ki, dövləti kortəbii, situativ şəkildə idarə etməyə, ictimai şüuru zorakılıqla ideologiya-

sızlaşdırmağa can atmaq nəyə gətirib çıxara bilər. Odur ki, ideoloji sistemi cəmiyyəti mənən dirçəltməyə, onun yaradıcılıq potensialını gücləndirməyə, ictimai şüuru uğurlu dövlət quruculuğunun başlıca amilinə çevirməyə qadir struktur kimi qurmaq niyyəti Heydər Əliyev siyasətinin əsası olmuşdur. Cəmiyyət-dövlət sisteminə insanın yeri və rolu barədə biliklərin məcmusu kimi, milli mənafələrin daxili və xarici siyasət meydanında həyata keçirilməsinin çox mühüm mexanizmi kimi milli ideologiya yeni zamanın prioritetinə çevrilmişdir.

“Azərbaycançılıq” anlayışı milli siyasi diskursda nisbətən yaxın vaxtlardan işlədilir. O, ölkədə yaşayan bütün etnik qrupları və millətləri ümumdövlət mənafələri və dəyərləri əsasında real surətdə birləşdirmək ideyasının verballaşdırılması kimi, 1992-1993-cü illərdə xüsusilə geniş yayılan şovinist və separatçılıq əhval-ruhiyyəsinə qarşı mübarizə ideyası kimi meydana gəlmişdir. Yeni anlayış ictimaiyyət tərəfindən kifayət qədər tez dəstəklənmiş, təzə, məzmunlu elementlərlə dolğunlaşmışdır. Düşünürük ki, indi “azərbaycançılıq” artıq milli ideologiyanın ilk nümunəsi hesab edilə bilər.

Elmi nəşrlərdə ideologiya sosial qrupların və ya bütün cəmiyyətin mənafələrini ifadə edən, sosial reallığı bu mənafələr prizmasından izah edən və əməli fəaliyyət direktivləri olan nəzəriyyələr, ideyalar və məlumatlar sistemi kimi müəyyənləşdirilir. İdeologiya anlayışının şərhı dəfələrlə dəyişmişdir. İndi ideologiyaya cəmiyyətin mənəvi həyatının fenomeni, ictimai şüurun spesifik səviyyəsi kimi baxılır. İdeoloji düşüncənin spesifikasiası onun dəyər yönümlü-lüyü olub sosial gerçəkliyin, ictimai qaydaların, dövlət quruluşunun və sairin qiymətləndirilməsini əhatə edir⁵⁰.

İdeologiya mühüm sosial funksiyaları yerinə yetirir: mövcud reallıqlara haqq qazandırır və yaxud inkar edir, insanların fərdi və ya kollektiv davranışı amili kimi çıxış edir, sosial fəaliyyət proqramlarının hazırlanmasına kömək edir.

Deyilənləri nəzərə alaraq təsdiq edə bilərik ki, özünün bütün tərkib hissələri ilə birlikdə azərbaycançılığı tamamilə milli ideologiyanın konkret, spesifik forması hesab etmək olar. Azərbaycançı-

lıq ideyası bir neçə nisbətən müstəqil təhlil cəhəti üzrə nəzərdən keçirilə bilər:

- əsasən antropologiya (etnologiya), etnoqrafiya, sosial psixologiya, lingvistik tərcümədə nəzərdən keçirilən etnomədəni cəhət;
- sosiologiyanın, politologiyanın və digər cəmiyyətsünaslıq elmlərinin köməyi ilə açılan sosial-siyasi cəhət;
- beynəlxalq siyasət və hüquq sahəsində və digər sahələrdə kompleks elmi fənlər vasitəsilə işlənib hazırlanan geosiyasi cəhət.

Lakin başlıcası odur ki, – bunu xüsusi vurğulamaq istədik, – araşdırılan problemin təkə bir cəhəti tərcümədə qapanıb qalmaq olmaz, çünki bu halda biz ölkədə yaşayan bütün etnosların həmrəyliyinin, sabit, tarixən perspektivli cəmiyyətin şərti kimi onların qarşılıqlı fəaliyyətinin əsası kimi azərbaycançılıq ideyasını sadəcə olaraq köklü surətdə əhatə edə bilmərik.

Məruz qaldığı bütün sınaqlara baxmayaraq, milli dövlət ideologiyası kimi azərbaycançılıq bu gün bizim qarşımızda dəqiq ifadə edilmiş ideya kimi durur. Onun ümumi tarixlə, onlarca millətin və etnik qrupun bir ərəzidə birgə yaşayış təcrübəsi, onların psixoloji xüsusiyyətlərinin yaxınlığı, ümumi mental xarakteristikaları ilə şərtlənən öz bölgüsü var.

İdeologiya olaraq azərbaycançılıq mühüm funksional elementlərlə zəngindir və bunların da mahiyyəti ölkəni mənəvi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərindən qorumaqdır. Bu ideologiya inzibati-ərazi quruluşuna görə unitar, siyasi quruluş və dövlət idarəçiliyinə görə hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmlənməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. Azərbaycançılıq müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxaracaq bir yoldur.

Azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab-əziyyətlər bahasına nail olduğu tarixi sərvətdir. Bu, ilk növbədə, real müstəqilliyə nail olmağın, vahid və bölünməz Azərbaycanın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin siyasi əsasıdır. Bu gün azərbaycançılıq milli həyatın əhəngdarlığının, konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasının, ölkədə yaşayan bütün etnosların qardaşcasına qarşılıqlı əla-

qəsi və təsirinin çoxəsrlik ənənəsi, onların ümumi taleyi və gələcək müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü, inkişafı və firavanlığı uğrunda birgə mübarizəsinin ümumi tarixi təcrübəsidir.

Azərbaycançılıq ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosiomədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. O, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil edir.

Bu deyilənlərdən görünür ki, ideya-nəzəri və siyasi baxımdan azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birilə sıx bağlıdır. Zənnimizcə, azərbaycançılıq coğrafi məkan baxımından neokonservatizmin milli variantı, onun prinsip və ideyalarının Azərbaycanın konkret şəraitində təcəssümüdür. Onları təşkil edən başlıca prinsiplərin təhlili əsasında yəqin edirik ki, bu iki ideoloji sistem daxilən vəhdətdədir.

Metodoloji prinsip baxımından – ümuminin və xüsusunin, yəni birincinin və ikincinin nisbəti baxımından azərbaycançılıq ikinci kimi çıxış edir. Azərbaycançılıq və neokonservatizm bir-birini zənginləşdirərək, vahid tam kimi çıxış edirlər. Buna görə də azərbaycançılığın milli ideologiya kimi qəbul edilməsi ölkəmizin sivilizasiyalı dövlətlər sırasına daxil olması, ümumdünya oriyentirləri və meyilləri kontekstində daha uğurlu inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır.

Neokonservatizm və azərbaycançılıq öz ləyaqətini itirməmiş xalqın sağlam düşüncəsinə, zəkasına eyni dərəcədə söykənir. Bu mənada vətənpərvərlik öz vətəninə, ölkəsinə, xalqına məhəbbət deməkdir və onun şovinizm ilə, milli müstəsnaqlıq və etnoeqoizm ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Məlumdur ki, neokonservatorlar dövlətçidirlər, ona görə də azərbaycançılığın bərqərar etdiyi güclü və vahid dövlət ideyaları neokonservativ təfəkkür tərzinin əsasını təşkil edir.

Əsrlərin, minilliklərin dərinliklərindən gələn ənənəyə mənsubluq bizim mədəniyyətimiz kimi qədim mədəniyyət üçün dövlətçiliyin əsasını, bütün vətəndaşların rifahı naminə dövlətin mövcudluğunun və inkişafının əsasını təşkil edir. Məhz buna görə, zəngin keçmiş olan dövlət fərdi və ya qrup mənafələrinin mexaniki məcmusunun ifadəsi deyildir, əksinə, bütün cəmiyyətin ali mənafələrinin təcəssümüdür. O mənafələrin ki, vətəndaş onların naminə təkcə öz mülkiyyətini deyil, həm də həyatını qurban verməyi bacarmalıdır.

“Vətən, onun tarixi, dili və adət-ənənələri olmadan mən bir heç olardım” fikrini dərk edən fərd vətəndaşa çevrilir, çünki başa düşür ki, “Vətənə olan təhlükə şəxsən mənə də, yəni mənim firavanlığımıza və hətta həyatıma olan təhlükədir”. Məhz bu şəkildə milli ideologiya ilə aşlanmış vətəndaşlıq dövlətin öz tərəqqisini, təhlükəsizliyini, ərəzi bütövlüyünü, nəsillərin və milli ruhun varisliyini təmin etmək söylərinin əsas amilinə çevrilir.

Tarixi inkişafın mənasını, intellektual fenomeni və mədəni irsi özündə birləşdirən azərbaycançılığı bu gün belə təsəvvür edirik. Belə ideologiya millətin birliyinə, onun ruhunun özəmətinə və sositumun fəaliyyətinin məqsədyönlülüyünə çalışaraq, gələcəyə körpümüz olmağa qadirdir.

Prezident Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayında dövlətin siyasətini səciyyələndirərək onun prioritet hissəsini nəzərə çarpdırmışdır: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”⁵¹.

Dövlət siyasətinin strategiyası olan azərbaycançılıq dolğun ideologiyaın bütün keyfiyyətlərini qazanır, Azərbaycan xalqının bu günü və gələcəyinin qavranılması və qiymətləndirilməsini müəyyən edir.

Neokonservatizmə qayıdaraq xatırladaq ki, onun tərəfdarları dövlətin şəxsi həyata müdaxiləsinin əleyhinə çıxsalar da, etiraf

edirlər ki, ümumi olmadan xüsusi mövcud deyildir. Xalqın həyatının təşkilinin ali forması, fundamental antropoloji təsisat dövlətdir. Məhz buna görə də dövlətçilikdən məhrum olmuş xalqlar dünya tarixinin səhnəsindən silinmişlər. Xalqın öz dövlətçiliyinə münasibəti barədə rəylərin dairəsi kifayət qədər genişdir və öz dövlətçiliyinə görə qürur hissindən və dövlət atributlarına çox böyük hörmətdən tutmuş, “xalqın öz hökumətlərini tənqid etməsindən xoşu gəlir” kimi bizim günlərdə də mənasını itirməyən qədim Roma deyiminə də ən müxtəlif variantlarda özünü göstərir. Bəzi tədqiqatçılar milli dövlət ideyasını beynəlxalq münasibətlərin hakim konsepsiyasına qurban verərək, bu ideyanı tarixin arxivinə göndərməyə nə qədər tələssələr də, əslində, biz milli dövlət modelinin müəyyən modifikasiyası ilə qarşılaşırıq. Hər bir dövlətin hər bir vətəndaşına aydın olmalıdır ki, beynəlxalq münasibətlərin təşəkkül tapmış müasir sisteminin əsasını suveren dövlətlər təşkil edir. Milli dövlət öz suverenliyini qorumağa, milli rifahın maksimum səviyyəyə çatmasına nail olmağa çalışır və s. Məhz belə qavrama prizmasından yanaşaraq vurğulamaq lazımdır ki, müasir Azərbaycan dövləti öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməyə və onların sosial rifahına təminat verməyə qadirdir.

Dünyanı öz gözləri ilə görməyə çalışan hər bir insan təkcə milli ənənəyə deyil, həm də dünya sivilizasiyasına mənsub olduğunu dərk etməlidir. Ailə, soy, icma, etnos, dil birliyi həyatımıza təbii surətdə daxil olmuş kateqoriyalardır. Lakin daha yüksək, mücərrəd səpkili, yəni millətin fəvqündə duran və onun dünyagörüşünün formalaşmasında fəal iştirak edən dəyərlər var. Bu, milli ideya, milli ideologiyadır ki, onların təsiri nəticəsində dünya tarixi və siyasətinin müəyyənləşdirdiyi məkanda millətlər və dövlətlər yaranır, inkişaf edir, yaşayır, öz nadirliyini qoruyub saxlayırlar. Bu məkənin özünü sivilizasiya telləri birləşdirir və bunlar bir regionun xalqları və dövlətlərinin milli xüsusiyyətlərini inkar etməyərək və kiçiltməyərək, onların yanaşı yaşamasını və əməkdaşlığını mümkün edir.

Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşən ölkədir. Bizim sivilizasiyamız əsasən iki güclü qüvvənin təsiri altında formalaşmışdır: Şərq təməli və Qərb təsiri. Məlumdur ki, xalqın ictimai-tarixi inkişafının başlıca istiqamətlərini, onun xarakterini, dünya siyasi meydanında davranışını ən çox coğrafi determinizm amili müəyyən edir. Mütəfəkkirlərin bir çoxu coğrafi mühiti siyasi həyat, dövlət quruluşu formalarının və milli varlığın digər formalarının determinantı kimi qiymətləndirir.

Biz bu tədqiqatımız çərçivəsində milli ideologiya kimi azərbaycançılığın mahiyyətini təhlil etməyi qarşımıza məqsəd qoymuruq. İndi bu ideologiya dövlətçiliyimizin bir hissəsidir. Hegelin belə bir dahiyənə kəlamını xatırlamaq kifayətdir: “Xalqın dövlət quruluşu onun dini, onun incəsənəti və fəlsəfəsi ilə, yaxud, heç olmazsa, onun təsəvvürləri və fikirləri ilə, ümumiyyətlə, onun mədəniyyəti ilə birlikdə vahid substansiyanı, vahid ruhu əmələ gətirir. Dövlət fərdiləşmiş bütöv deməkdir, bu bütövdən onun ən yüksək dərəcəli əhəmiyyətli bir tərəfini də ayırmaq olmaz”⁵².

Dərk etmək lazımdır ki, biz keçid iqtisadi sistemi olan, vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının formalaşdığı tranzitar cəmiyyətdə yaşayırıq və Ermənistanla müharibə vəziyyətindəyik. Belə bir şəraitdə azərbaycançılıq integrativ ideoloji sistem kimi, “milli ideya” forması kimi təsəvvür edilir. Bu ideyanın əsasında sivilizasiyalı Avrasiya birliyinin bir hissəsi – özünəməxsus milli özgünlüyə, ənənəyə, milli eyniyyətə və mentalitetə malik Azərbaycan haqqında təsəvvür dayanır.

Tarixi inkişafın gedişində integrasiya olunan və formasını dəyişən “milli ideya” dövlət quruculuğu prosesində həmişə mühüm yaradıcı rol oynamışdır. Hələ qədim romalıların imperiya istilaları prosesində formalaşmış öz “milli-dövlət” ideyası vardı: “Qoy, başqaları metalı yumşaq və mərməri canlı etsinlər və mahir əllərindəki tişələrlə heykəllər yonsunlar: ey romalı, onlar bunu səndən yaxşı bacarırlar! Sən isə bir şeyi – dövlətinlə xalqları idarə etməyi, təbəbülləri bağışlamağı və devirməyi yadında saxla”. Tarixin dönüş

məqamlarında milli ideya çox vaxt millətin və dövlətin inkişafının yeni istiqamətini müəyyən etmişdir.

Biz “yenidən ideologiyalaşdırmaya və ideologiyasızlaşdırmağa” çağırışlar dövrünü yaşayaraq, ideologiya barəsində elə bir konstruktiv baxışa gəlib çıxmışıq ki, indi ideologiyayı obyektiv surətdə zəruri və müsbət hal kimi, siyasi vəzifələrin həlli üçün lazımı vasitə kimi, ölkəni modernləşdirmək üçün çox mühüm milli resurs kimi qavrayırıq. Bununla yanaşı, azərbaycançılıq bizim üçün, ilk növbədə, cəmiyyətimizdəki dəyərlərin elə bir sistemidir ki, o, ayrıca bir vətəndaşın həyatını ali ümummilli və ümumbəşəri dəyərlər dünyasına qovuşdurmaq üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycançılığın məzmunca mahiyyətini müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin, konfessiyaların üzvi şəkildə vəhdəti təşkil edir. Azərbaycançılıq keçmiş tarixi epoxaların mifologiyasını, mədəni kodlarını və rəmzlərini mənimsəyərək, onlardan yeni ideyaları əsaslandırmaq və milli dövlətin inkişafının yeni vektorunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə edir. İndi o, cəmiyyətimizdə ən qurucu və dinamik qüvvədir. Azərbaycançılığın gücü həm də bundadır ki, o, fərdi maraqları və meyilləri dövlətin siyasəti ilə birləşdirməyə və xalqın milli-mədəni eyniyyətini qoruyub saxlamağa qadirdir. Təbii ki, milli birliyə mənsubluq hissi həyatın özünə də mənə verir və onun əhəmiyyətini müəyyən edir, qarşılıqlı məsuliyyət və ümumi işə bağlılıq hissini gücləndirir, tənhalıq və qərblilik hissini aradan qaldırmağa kömək göstərir. Bu ideologiya Azərbaycanda vahid cəmiyyət, vahid xalq formalaşdırır.

Deyilənləri nəzərə alaraq, Qərb tədqiqatçılarının belə bir fikrini müəyyən dərəcədə başa düşmək olar ki, insan “dərin köksalma və demək olar ki, tayfa mənsubiyyəti duyğuları doğuran tarixi ənənələrin mövcudluğu şəraitində özünü müdafiə olunmuş hiss edə bilər”⁵³. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyətin modernləşməsi, kosmopolitləşməsi, simasızlaşması və buna müvafiq olaraq öz kökündən qopmaq meyilləri gücləndikcə, bu tələbat nəinki azalmır, hətta müəyyən şəraitdə qat-qat artır. Belə vəziyyətdə məhz dövlət – insan birliyinin bu özünü təşkil forması bir çox sosial

fenomenlərin formalaşması və institusionallaşmasının amilinə çevrilir.

“Mən – sivilizasiya” anlayışının inikası kimi azərbaycançılıq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin olduğu siyasi və dövlət quruluşunun milli mahiyyətinə, inkişaf strategiyasına, formasına etno-siyasi baxış kimi çıxış edir. Azərbaycançılıq cəmiyyətin normativ dəyərlərinin vəhdətinə – dövlət hüquq düşüncəsinin, əmək və işgüzar etika tərbiyəsinə, mənəvi dəyərlərə qovuşmağa səmtlərdir və beləliklə də növbəti dəfə neokonservatizmlə çulğadır. Azərbaycançılıq güclü dövlət hakimiyyətinin və möhkəm milli intizamın, milli maraqların və milli özünüdərk olmasını istəyir. O, ən müxtəlif sosial təbəqələrdə həmrəylik axtarır, daimi, lakin mötədil, millətin və dövlətin real imkanlarından irəli gələn reformizmi təbliğ edir.

Azərbaycançılıq ideyasının dərk olunmasının əsasında Azərbaycan millətinin tarixi, mənəvi-əxlaqi və mədəni ənənələri zəminində birlik ideyası durur və bu, nəinki indi, həm də uzaq gələcəkdə azərbaycanlıların tək-cə bir yox, bir çox nəsillərinə xidmət edəcəkdir və müstəqillik və milli eyniyyət həmin nəsillər üçün layiqli həyatının və şəxsi azadlığının ayrılmaz atributlarına çevriləcəkdir.

Bu gün biz Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşmasının şahidiyik. Xalqın məhz çox böyük potensial ehtiyatlarının və ölkəni tərəqqiyə, firavanlığa doğru aparmağa qadir siyasi elitanın olması onu göstərir ki, neokonservatizmin milli forması kimi, azərbaycançılıq Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin yaxın gələcəyi ərzində milli ideologiyanın əsası olaraq qalacaqdır.

III FƏSİL

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏT

“Qloballaşma yalnız bütün müxtəlifliyi ilə bəşər nəslinə mənsubluğumuza əsaslanan ümumi gələcəyin formalaşdırılması sahəsində irimiqyaslı və təkidli səylərimiz sayəsində tam, hərtərəfli və ədalətli xarakter ala bilər”.

BMT-nin Minilliyin zirvə görüşünün bəyannaməsi
8 sentyabr 2000-ci il

Dünyada gedən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişaf strategiyasını xeyli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. Bu da qanunauyğundur, çünki biz tarixdə ilk dəfə olaraq Şekspirin ritorik “olum, ya ölüm” sualının bəşəriyyət qarşısında duran problem kimi yeni səpkidə səsləndiyi və yeni məna kəsb etdiyi bir dövrə qədəm qoymuşuq.

Bu fəsildə biz məhz qloballaşma prosesləri kontekstində ölkəmizin inkişafı ilə bağlı problemləri nəzərdən keçirmişik. Sözsüz ki, Azərbaycanın yeni minillikdə inkişafı, bir tərəfdən, ölkənin bir epoxadan digərinə keçidi ilə şərtlənmişdir. Lakin bununla yanaşı Sovet İttifaqının tərkibində olmuş keçmiş sosialist respublikası kimi Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra industrial eradan, post-sovet məkanından mərhələ-mərhələ postindustrial epoxaya keçməyə başlamış, qloballaşan dünyanın bir çox mühüm əlamətləri ilə üzləşmişdir.

Qloballaşma prosesi yeni hadisə deyildir. Bəşəriyyət tarix boyu həmişə integrasiyaya, vahid siyasi, iqtisadi, yaxud sosiomədəni məkanın bir hissəsi olmağa can atmışdır. Tarix belə nümunələr yadaramıq, bu və ya digər imperiyaya öz hərbi-siyasi və iqtisadi nü-

fuz dairəsini iki, bəzən də üç qitəyə genişləndirmək imkanı vermişdir. Üç dünya dininin meydana gəlməsi dünya məkanının qlobal integrasiyasının yeni nümunəsini yaratmışdır. İudaizm, xristianlıq, sonra isə islam gerçəkliyin sosiomədəni, siyasi və iqtisadi qavrayışına təsirən hədudlarını genişləndirərək, başlıca olaraq, bu və ya digər dinin nümayəndələrinin məskunlaşdığı məkanlar yaratdılar.

Lakin dünya tarixində bəşəriyyət hələ heç vaxt bütün dünya məkanının sabit və təhlükəsiz inkişafını təmin etməli olan ümumi siyasi və iqtisadi məkan yaradılmasına könüllü cəhd etmək üçün ümumi məqsədə çatmağa belə yönəlməmişdir. XIX əsrdə başlanan, XX əsrdə fasilələrlə davam edən və hazırda da baş verən ümumdünya integrasiya prosesinin tarixi analoqu olmayıb və yoxdur, ona görə də, ümumdünya integrasiyasının faydalı və mənfi cəhətlərinə ölçülüb-biçilmiş və əlaqələndirilmiş şəkildə yanaşmaq son dərəcə vacibdir.

Sürətlə inkişaf edən və ümumdünya xarakteri alan modernləşmə prosesi kimi qloballaşmanın müzakirəsi⁵⁴ ötən əsrin 80-ci illərindən siyasətçilər və alimlər arasında xüsusilə aktuallaşmışdır. Maraqlıdır ki, 1987-ci ilədək Vaşinqtondakı Konqres kitabxanasının məlumat bazasında adında “qloballaşma” sözü olan kitablar yox idi. Bu termini ilk dəfə 1983-cü ildə Ronald Robertson işlətmış və öz baxışlarını sonralar xüsusi tədqiqatda şərh etmişdir. Robertson qloballaşmanı ilk növbədə, mədəniyyət və insan şüuru sahəsinə aid edirdi⁵⁵. Çox keçmədən qloballaşmaya həsr olunmuş yüzrlərlə kitab və məqalə çap olundu, sonra isə onların sayı-hesabı itdi. Hazırda tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti iqtisadi, siyasi və mədəni qloballaşmanı XXI əsrin əvvəlinin ən mühüm sosial prosesi hesab edir. Digər tərəfdən aydındır ki, bir çox xalqların bu prosesə qoşulması çox çətin olacaqdır.

Qloballaşma anlayışının beynəlxalq müzakirə mövzusunə nisbətən yaxın vaxtlarda çevrilməsinə baxmayaraq, dünya proseslərinin ayrı-ayrı ölkə və xalqların taleyinə təsiri bəşəriyyətin qlobal problemlərinin kəskinləşməsindən narahat olan və “sabit inkişaf”

yollarını axtaran dünya elm və ekspert toplumunun (Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı, Roma klubu və digər təsisatların analitik mərkəzləri) çoxdan diqqət mərkəzindədir. Bu yöndə ilk səylər 1970-ci illərin əvvəlindən başlayaraq müasir dünyanın qlobal problemlərinin öyrənilməsi proqramı ilə çıxış edən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı olan Roma klubu tərəfindən göstərilmişdir. 1970-ci və 1980-ci illərin əvvəlində A.Peççenin başçılıq etdiyi klubun tərkibinə müxtəlif ölkələrin tanınmış dövlət və ictimai xadimləri, elm adamları – Niderlandın kraliçası Beatrijs, V.Havel, P.Kapitsa, Ç.Aytmatov, B.Paton, K.Vaytszeker, C.Karter, F.Mayor, B.Krayski və bir çox başqaları daxil idi.

İnkişafının ilk mərhələsində klub qlobal proseslərin kompüter modelləşdirilməsi problemləri ilə məşğul olur, qarşısına ictimaiyyətin diqqətini ətraf mühit məsələlərinə cəlb etmək vəzifəsi qoyurdu. Roma klubunun 1970-ci illərin əvvəlində və ortalarında böyük əks-səda doğurmuş “İnkişafın hədudları” (1972) və “Bəşəriyyət yol ayrıcında” (1974) məruzələri buna dəlalət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, sosializm düşərgəsi ölkələri alimlərinin qərbdən olan həmkarları ilə əməkdaşlığının baş tutduğu nadir layihələrdən biri idi. Lakin klubun məruzələri böyük həcmdə məlumatları əhatə etsə də, gələcəyin proqnozlaşdırılması baxımından uğurlu deyildi. Klub ekspertlərinin son dərəcə bədbin proqnozlarının əksəriyyəti özünü doğrultmadı. Bu nəticələrin bir hissəsi o barədə idi ki, təbii ehtiyatların fəlakətli şəkildə sürətlə tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsi üzündən Qərb ölkələrinin sənayecə inkişafı tezliklə dayanacaqdır. Bundan sonra, iqtisadi artım sürəti labüd sürətdə aşağı düşəcək, sosial təminat sistemi və bütövlükdə Qərbin firavanlığı dağılacaqdır. Lakin bu baş vermədi. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, Roma klubu sayəsində alimlər bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq siyasətçilərin diqqətini qlobal miqyasda sabit inkişaf probleminə, eləcə də, konkret layihələrə cəlb edə bildilər.

XXI əsrdə cəmiyyətin inkişaf yolunu göstərən yeni qlobal paradiqma həm iqtisadiyyatın adət edilmiş indikatorlarını, məsələn,

ümumi milli məhsulun, həm də müasir dövlətin qüdrəti anlayışının özünü anaxronizmə çevirdi.

Ötən əsrin son illərində, o cümlədən SSRİ-nin dağılmasından sonra qloballaşma ideyası yeni populyarlıq impulsu qazanaraq, təkcə Qərbdə deyil, həm də postsovet məkanında elmi araşdırmaların başlıca mövzusunə çevrilmişdir. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, Qərb aləmi 1970-80-ci illərin ağır sınaqlarından çıxaraq, dünya iqtisadiyyatında liderlik rolunu təsdiqlədi. İkincisi, informasiya-kommunikasiya inqilabı planetimizin bütün guşələrini birləşdirməyə imkan verdi. Üçüncüsü, kommunizmin süqutu liberal dəyərlərin dünya miqyasında önə çıxmasına şərait yaratdı. Dördüncüsü, dünyanın ucqar ölkələri ilə "birinci dünya" arasında artmaqda olan mədəni mübadilə ciddi əhəmiyyət qazandı.

Nəhəng siyasi, iqtisadi və sosiomədəni integrasiyada özünü göstərən müasir qloballaşmanı tam mənada ictimai həyatın müxtəlif tərəflərinin beynəlmilləşməsinin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. 1960-70-ci illərdə təşəkkül tapan bu yeni mərhələdə beynəlmilləşmə prosesləri dünya miqyası almışdı. Bu halda söhbət sadəcə olaraq müxtəlif ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı asılılığının məkanca genişlənməsindən deyil, həm də ictimai münasibətlərin beynəlmilləşməsinin daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxmasından gedir. Qloballaşmanın əsasını maliyyə bazarlarının təmərküzləşməsi təşkil etsə də, o, milli təsərrüfatlara, siyasətə, mədəniyyətə, hüquq sistemlərinə və s. təsir göstərməyə başlayır. O, qlobal iqtisadi dəyişiklərlə yanaşı, bəşəriyyət üçün bütöv bir problemlər kompleksi yaratmışdır ki, bunlar da vahid qlobal məkana, vahid "qlobal kəndə" keçidin çətinliklərində özünü göstərir.

BMT-nin beynəlxalq hüquq komissiyasının üzvü, professor İ.İ.Lukaşuk yazır: "Bəşəriyyət qarşısında duran problemlərin xüsusiyyəti bundadır ki, onlar qlobal xarakter daşıyır və yalnız bütün dövlətlərin birgə səyləri ilə həll edilə bilər. Beynəlxalq birlik bəşəriyyəti xilas etmə birliyi olmalıdır. Bundan ötrü həm milli, həm

də qlobal səviyyədə sosial proseslərin idarə edilməsi daha yüksək səviyyədə olmalıdır. İdarəetmənin əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək problemi digər qlobal problemlər arasında ön sıraya çıxmışdır. Nəticədə, idarəetmənin dövlət, beynəlxalq təşkilatlar, hüquq kimi vasitələrinin rolu artır"⁵⁶.

Professor E.Q.Koçetov hərtərəfli qloballaşmanı müasir dünyanın inkişafının başlıca meyli hesab edir: "Beynəlmilləşmə yekun mərhələsinə qədəm qoymuşdur, dünya təkcə fəlsəfi baxımdan deyil, həm də realıqda vahidləşir"⁵⁷.

Ötən əsr bəşəriyyətin yaddaşında iki dünya müharibəsi ilə qalmışdır. Bu müharibələr on milyonlarla insanın həyatına son qoymuş, qlobal siyasi və iqtisadi proseslərlə insanların şüurunu dəyişdirmişdir. Yüz il ərzində dünyanın nizamı bir neçə dəfə dəyişmişdir. O, çoxqütblü sistemdən ikiqütblü sistemə, ikiqütblü sistem isə sonradan təkqütblü sistemə çevrilmişdir. Hazırda isə dünya nizamı beynəlxalq münasibətlər sisteminin hibridindən ibarətdir. Elə bir sistem ki, burada müasir dünya nizamının digər aparıcı aktorlarının dəstəyi olmadan təkcə bir böyük dövlətin qərarları əməli gücə malik deyil və səmərəsizdir.

XX əsrin iri transformasiyaları və dərin sarsıntıları dünya tarixində qlobal siyasi və iqtisadi integrasiyanın, heyvətəməz elmi-texniki tərəqqinin vüsətinin, həm bütövlükdə dünyanı, həm də ayrı-ayrı dövlətləri, cəmiyyətləri və fərdləri kökündən dəyişdirmiş, demokratik ideyaların və liberal baxışların geniş yayılmasının başlanğıc dövrü kimi qalacaqdır.

Ötən əsr, eyni zamanda, dünya səhnəsinə beynəlxalq münasibətlərin prinsiplə yeni iştirakçıları gətirmişdir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, transmilli korporasiyalar dünya prosesləri və hadisələrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən amillərə çevrilmişlər. Müasir dünyada transmilli korporasiyalar iqtisadi dəyişikliklərin və maliyyə əməliyyatlarının əsas inteqratorlarıdır. Bununla bərabər, dünya məkanının bir hissəsinin tərəqqisi inkişaf etmiş və geri qalmış dövlətlərin və cəmiyyətlərin olması barədə tezisi istisna etmir.

Dünyada gedən proseslərin aydın nəzərəcarpan xarakterinə baxmayaraq, habelə, ardıcıl inkişafın müasir dünya nizamının səciyyəvi xüsusiyyəti olmadığını başa düşərək, biz Krilovun məşhur təmsilinin qlobal kontekstdə real təcəssümünün şahidi oluruq. Bu baxımdan Qərbin və Şərqi inkişaf fərqi təhlil edərkən Redyard Kiplinqin məlum sitatı da yada düşür: “Qərb-Qərbdir, Şərq isə Şərkdir və onlar qiyamət günündə Göylə Yer qovuşmayınca, yerlərindən tərpənməyəcəklər...”

İndiki qloballaşma proseslərinin kökləri, 1944-cü ildə yaradılmış Bretton-Vud beynəlxalq maliyyə sistemindədir. Onun qarşısında duran vəzifə İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq iqtisadiyyatın möhkəm maliyyə bünövrəsini yaratmaq idi. Dünya integrasiya proseslərini sürətləndirməyin bu cəhdi ticarət və sərmayə sahəsindəki əngəlləri aradan qaldırmaq, yeni beynəlxalq norma və təsisatların yaradılması ilə qeyd olunmuşdur. C.Sorosun yazdığı kimi, müasir qloballaşma hər şeydən əvvəl, “qlobal maliyyə bazarlarının və transmilli korporasiyaların milli iqtisadiyyatlara artmaqda olan üstün təsiri deməkdir”⁵⁸. Sayı durmadan artan transmilli korporasiyalar (1960-cı illərdə onların sayı təqribən 7 min idisə, indi 40 mindən çoxdur) iqtisadi və siyasi qloballaşmanın əsas agentlərinə çevrilmişdir.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, qloballaşmanın coşqun inkişafının əsas səbəbi dünya təsərrüfatının əvvəlki inkişaf modelinin böhranıdır və bu, ən əvvəl Qərb ölkələrinə aiddir. “Firavanlıq cəmiyyəti” modeli xeyli dərəcədə köhnəlmişdir. Zaman ötdükcə, ekoloji və demoqrafik problemlər üst-üstə qalanır, lider ölkələr birliyində rəqabət güclənirdi. Yeni dünya iqtisadi nizamı və onun gerçəkləşdirilməsi mexanizmləri haqqında məsələ yetişmişdi. Məsələnin həlli ticarətin və qiymətlərin liberallaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi, sərt fiskal siyasət yeridilməsi tələblərini ehtiva edən neoliberalizmin ideya paradiqmasında tapıldı. Özü də, büdcə daxilolmalarının əsas mənbəyi sayılan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinə, maliyyə sisteminin sabitləşdirilmə-

sinə, büdcənin tarazlaşdırılmasına və “Vaşinqton konsensusuna” daxil olan digər tələblərə xüsusi rol ayrılırdı⁵⁹.

Məhz bu yanaşmalar çərçivəsində qısa müddət ərzində beynəlxalq mal dövriyyəsi artdı, ölkələr arasında kapitalın hərəkəti intensivləşdi. Beynəlxalq bazarların genişlənməsi elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi, əmək məhsuldarlığının artması, istehsalın səmərəliliyi üçün yeni imkanlar açdı. İqtisadi inkişafın müəyyən edici amilləri kimi, elmi-texniki tərəqqinin, informatika və maliyyənin rolu kəskin sürətdə artdı, transmilli korporasiyaların və dünya maliyyə mərkəzlərinin fəaliyyət miqyası və təsərrüfat qüdrəti gücləndi. Aparıcı beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Ticarət Təşkilatı və s.) tədricən neoliberal iqtisadi nizamın institusional-hüquqi karkasının formalaşdırılması mərkəzi olmuşlar. Qloballaşma kortəbii prosesdən getdikcə daha çox institusional baxımdan mütəşəkkil, şüurlu sürətdə istiqamətləndirilən prosesə çevrilmişdir. Əgər əvvəllər qloballaşma əsasən dünya liderləri və onların transmilli korporasiyaları tərəfindən hərəkətə gətirilirdisə, indi bu prosesin öz məntiqi və inkişaf dinamikası var. Milli dövlətlər və dünya təsərrüfatı qərarları qəbul edən yeni mərkəzlərin qüvvələr nisbəti arasında mühüm dəyişiklik baş vermişdir⁶⁰.

Qloballaşma artıq bəşəriyyətə həqiqətən nəzərəcarpacaq təhəvələr vermiş, yeni inkişaf perspektivləri açmış və bütövlükdə dünyaya tarixinin gedişini sürətləndirmişdir. Bununla belə, hər bir nəhəng prosesdə olduğu kimi, qloballaşmanın da müasir dünyada müxtəlif, bəzən nihilist formalarda təzahür edən mənfi cəhətləri də vardır. Bu, ilk növbədə, özünü “zəngin” və “yoxsul” ölkələrin əhalisinin həyat səviyyəsindəki uyğunsuzluğun get-gedə artmasında göstərir. Dünya Bankının 2000-2001-ci illərdə dünyanın inkişafına dair hazırladığı məruzədəki məlumatlara görə, Yer kürəsinin 6 milyard nəfərlik əhalisinin 2,8 milyardı, yəni, az qala, yarısı gündə 2 dollara, 1,2 milyardı isə 1,2 dollardan da az vəsaitlə dolanır, özü də bu adamların 44 faizi Cənubi Asiyada yaşayır. Ən varlı 20 ölkədə

orta gəlir 20 ən kasıb ölkədəkindən 37 dəfə çoxdur və son qırx ildə bu fərq iki dəfə artmışdır. Həmin məruzədə göstəriləyi kimi, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olan Avropa və Orta Asiya ölkələrində gündə 1 dollardan az vəsaitlə dolanan insanların sayı “80-ci illərin axırlarından bəri iyirmi dəfədən çox artmışdır”. Yalnız Şərqi Asiyada belə insanların sayı 1987-1998-ci illərdə 420 milyondan 280 milyonadək azalmışdır. Eyni zamanda, Latın Amerikasında, Cənubi Asiyada və Afrika ölkələrində yoxsulların sayı artmaqdadır⁶¹.

G 7 + 1 (Böyük yeddilik + Rusiya = G 8) kimi iqtisadi birliklərin fəaliyyəti dünya miqyasında subyektlərin iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı asılılığını önə çəkmişdir. Eyni zamanda, bundan irəli gələn bütün müsbət amillərlə yanaşı, qloballaşma həm integrasiya proseslərinin genişlənməsinə, həm də, – paradoksal görünə belə, – millətçilik görüşləri və ovqatının güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Qloballaşma tədricən dövlətlərarası deyil, qarşılıqlı iqtisadi amillərlə müəyyənləşən prosesə çevrilmişdir. Bu isə öz növbəsində indi tez-tez anlaşılmazlığa, dünya integrasiyasının mənfi amillərinin nəticələrinin dərk edilməməsinə və deməli, müəyyən dərəcədə onların qarşısını almaq tədbirlərinin görülməməsinə gətirib çıxarır. Söhbət dünya qloballaşmasının təsiri yayılarkən milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla qloballaşma proseslərinin istər iqtisadi, istərsə də siyasi baxımdan təşvih edilməsindən gəlir.

Şübhəsiz, qloballaşma prosesində dünya iqtisadiyyatı daha tutumlu, daha çevik olur, çünki vahid bir tam təşkil edir, bu isə, insanların sosial-iqtisadi tələbatına güclü təsir göstərir. Qiymətlər, ərzaq, səhiyyə və sosial təminatın səviyyəsi, gəlirlər, habelə bank sistemi milli suverenliyi üstələyir. Hazırda bu problem qloballaşma nəzəriyyəçiləri ilə onun əleyhdarları arasında daha qızğın mübahisə doğurur. Bazar dünya nizamının siyasi dayaqlarını getdikcə daha çox məhdudlaşdırır, “milli hökumətlərin fəaliyyət dairəsini daraldaraq, onların maneəvər etmək imkanlarını daha da azaldır... milli parlamentlərin qanunları deyil, sərbəst bazar qanunları fəaliyyət göstərməyə başlayır”.

Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq, cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya salır, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmam gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbəşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsə də dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının məhıyyətinə varmadan, səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik “çempion”larını, yəni inkişaf etmiş ölkələri isə daha da həvəsləndirir.

Beləliklə, yeni minilliyin əvvəlində qloballaşma dünya təfəkkürünün və tərəqqinin yeni, öncül istiqamətinə çevrilmişdir. Hesab edilir ki, ümumiyyətlə, XXI əsr qloballaşma əlaməti altında keçəcəkdir.

Həm də qeyd edilməlidir ki, müasir qloballaşma üç yöndə – beynəlxalq birliyin obyektiv inkişaf meyli, beynəlxalq idarəetmə layihəsi və nəzəri konsepsiya kimi daha aydın şəkildə təzahür edir. Tədqiqatçılar bu üçlüyü nəzərə alaraq qloballaşmanın “lehinə” və “əleyhinə” çoxsaylı dəlillər gətirirlər.

Müasir şəraitdə qloballaşmanın şərhində iki əsas istiqamətdən danışmaq düzgün olardı. Liberallar hesab edirlər ki, qloballaşma ancaq dünya ideoloji standartı kimi, liberal dəyərlərin zəfər çaldığı təkqütblü dünya çərçivəsində mümkündür. Liberal ideoloqlar, məsələn, Z.Bjezinskiyə əsaslanaraq qloballaşmanın aşağıdakı müddəalarını önə çəkirlər:

- dövlət təsisatının özünün böhranı və imkanlarının tükənməsi;
- beynəlxalq birliyin təşkilinin üstün üsulu kimi dünyanın qərbəşməsinin labüdlüyü;
- “demokratik” təkqütblük beynəlxalq birliyin təşkilinin üstün üsulu kimi⁶².

Belə yanaşmada qloballaşma mərkəzində açıq-aşkar bir dövlətin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının durduğu monosentrik proses xarakteri kəsb edir. Qloballaşmanın başqa bir izahı isə bir neçə döv-

lütün geosiyasi məqsədlərini həyata keçirməyə yönəldilmiş siyasi təzyiq və iqtisadi sanksiyalar olmadan, milli sosiomədəni və dini-əxlaqi dəyərlər əsasında dövlətlərin müəyyən güc balansının olmasını və inkişafını mümkün sayır.

S.Hantinqton göstərir ki, mövcud dünya nizamını “tək-çox qütblü hibrid nizamı” kimi səciyyələndirmək olar, belə ki, bir fəvqəldövlətin bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirmək üçün qəbul etdiyi qərarlara daha az güclü, lakin öz regionlarında üstünlüyə malik olan və kondominium təşkil edən dövlətlərin: Böyük Britaniyanın, Fransanın, Almanıyanın (Fransa-Almaniya kondominiumu), Yaponiya, Rusiya və Çinin razılığı tələb olunur. Hantinqton hesab edir ki, bu şəraitdə aparıcı dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyini artırmağa və dünyada qüvvələrin sabit tarazlığını yaratmağa imkan verən iki geostrateji üçbucaq yaranır: ABŞ-Avropa Birliyi-Rusiya və ABŞ-Çin-Yaponiya. Bu halda qloballaşma real plüralizmi və istər ayrı-ayrı ölkələrin, istərsə də beynəlxalq birliklərin tarixi, dövlət, dini, milli, mədəni, sivilizasiyalı inkişaf formalarının hüquq bərabərliyini nəzərə alan polisentrik proses kimi təzahür edir.

Hələ ötən əsrin 90-cı illərində, yeni dünya nizamının formalaşması ilə əlaqədar Samuel Hantinqton “Sivilizasiyaların toqquşması” adlı əsərində sivilizasiyaların qlobal qarşıdurmasının mümkünlüyü barədə sual vermişdir. Tədqiqatçının bu sualı yeni dünya nizamı və müsəlman aləmində baş verən hadisələr baxımından dünya birliyi qarşısında bütün kəskinliyi ilə durur. Doğrudan da, Şərqlə Qərb arasında qarşıdurma mümkündürmü? Sivilizasiyaların tarixi anlamda deyil, geosiyasi anlamda mövcudluğu şəraitində onlar arasında qarşıdurma mümkündürmü? Belə şəraitdə transformasiya dövrünü yaşayan dövlətlər nə ilə üzləşəcək və hadisələrin bu cür inkişaf edəcəyi halda, həmin dövlətlərin davranış strategiyası necə olmalıdır? Doğrudanmı, qloballaşma bəşəriyyətə təhlükə törədir, yoxsa, olsa-olsa, inkişaf etməkdə olan məkanlar və avtarkiya məkanları üçün qorxuludur?

Bu suallar indi heç də təkə siyasətçiləri və iqtisadçıları, sosioloq və filosofları düşündürmür. Qloballaşma proseslərinin dinamikası, onun siyasi və iqtisadi aspektləri və sosiomədəni təsiri bütün dünya ictimaiyyətini narahat edir. Şərq tradisionalistlərinin fikrincə, sosiomədəni mühitin qloballaşması təkə müsəlman dünyasına deyil, həm də kökləri uzaq keçmişə gedib çıxan qədim ənənələrə malik bütün Şərqlə fəlakətli təsir göstərir. Antiqloballaşmanın bir çox məddahları dünya məkanında siyasi və iqtisadi baxışların qlobal “müdaxiləsini”, Şərq cəmiyyətlərinin McDonaldlaşmamasını (qərbəşməsinə) “mezalyans”, yəni sosial vəziyyətləri bərabər olmayan şəxslərin nikahı kimi başa düşürlər.

Qərb alimlərinin çoxsaylı əsərlərində qloballaşma onun gedişində sosial fəallığın çox hissəsinin dünya xarakteri aldığı, zəmanəmizin tarixi fenomenini müəyyən edən, cəmiyyətin fəaliyyətinin xarakterini və nəticələrini dəyişdirən proses kimi nəzərdən keçirilir. Qloballaşma, getdikcə artan qarşılıqlı iqtisadi asılılıq və texnoloji imkanlar, hüquqi tənzimləmənin səviyyəsinin aşağı düşməsi və bazar integrasiyası da daxil olmaqla, dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərlə stimullaşdırılır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “qloballaşma ikitərəfli prosesdir. O, bolluq yaratmağa, məhsuldarlığı, istehsalın səmərəliliyini artırmağa qadirdir. Digər tərəfdən, o, qeyri-bərabərliyi dərinləşdirir, yeni şəraitə uyğunlaşmanı çətinləşdirir, müxtəlifliyi azaldır, vətəndaş cəmiyyətini sarsıdır. Qloballaşma inkişafın, demokratikləşmənin və sosial təminatın perspektivlərinə ciddi təsir göstərərək proseslərin tənzimlənməsində dövlətin rolunu azaldır və qlobal korporasiyaların rolunu artırır”⁶³.

Bu əsərlərdə diqqət ona cəlb edilir ki, “qloballaşma dünyanın qarşılıqlı asılılığını möhkəmləndirməklə yanaşı, çox vaxt yoxsulluğun müəyyən regionlarda cəmləşməsi ilə müşayiət olunan separatizm, yerliçilik meyillərini təşviq edir. Qloballaşma, bir tərəfdən, mövcud hakim sistemi möhkəmləndirir, digər tərəfdən isə, qeyri-ənənəvi zəmində münaqişələrə meyli üzə çıxarır”⁶⁴.

Nəticədə, E.Q.Koçetovun fikrincə, “müharibə, təcavüz, təcavüzkar, müharibələrin başlanması və qurtarması, qələbə, məğlu-

biyyət, zərər, döyüş meydanı, hərbi əməliyyatlar meydanı, strateji tərəfdaşlıq, təminat və s. anlayışlar yeni məna kəsb edir”⁶⁵.

Polisentrik qloballaşma təbii və dinc beynəlxalq qarşılıqlı fəaliyyət formalarında getdiyi halda, monosentrik qloballaşma həmişə hegemonçuluqla, ölkələr arasında münasibətlərdə ikili əxlaq və standartların tətbiqi ilə bağlıdır. Belə siyasət yüksək inkişaf etmiş Qərb ölkələrinin dünyanın inkişafını nəzarət altına almaq və az inkişaf etmiş ölkələrin və sivilizasiyaların təbii və sosial ehtiyatlarının istismarını gücləndirmək cəhdini əks etdirir. Bu, sonuncuların fəal müqaviməti ilə qarşılaşır, sivilizasiyalar arasında qarşıdurmaların güclənməsi fonunda bir sıra regionlarda beynəlxalq münasibətlərin gərginləşməsinə səbəb olur.

Qloballaşma prosesini araşdırarkən qeyd etmək yerinə düşər ki, o, təkcə əlaqələrin beynəlmilləşməsi, dünya nizamının siyasi və iqtisadi determinantlarının güclənməsi demək olmayıb, həm də elə global bütövlük yaradır ki, onun hər bir elementi dünya orqanizminin strukturuna daxil olur. Qlobal meyillərin əsas müddəalarını yekunlaşdıraraq qısa şəkildə demək olar ki, qloballaşmanın aşkar meyillərinə və ya təzahürlərinə aşağıdakılar daxildir:

- transmilli korporasiyaların (TMK) kütləvi sürətdə yaranması və fəaliyyət göstərməsi;
- öz siyasi və iqtisadi maraqları olan və onları müdafiə edən qeyri-hökumət təşkilatlarının, fondların, assosiasiyaların kütləvi sürətdə meydana gəlməsi;
- gömrük sədlərinin zəifləməsi, transmilli kapital, xidmətlər, əmtəə, işçi qüvvəsi axınının kəskin sürətdə artması;
- yükdaşımaların, qazın, neftin nəqlinin, elektrik enerjisi ötürülməsinin transmilli dünya şəbəkəsinin yaranması;
- təkcə siyasi (BMT və onunla bağlı qurumlar) deyil, həm də iqtisadi (Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı) münasibətlərin tənzimləyicisi kimi dövlətlərarası təsisatların yaranması və onların rolunun artması;
- dünya İnternet informasiya şəbəkəsinin yaranması və ondan siyasi, kommersiya, mədəniyyət, informasiya məqsədləri üçün is-

tifadə olunması, Qərb televiziya kanallarına hamılıqla qoşulma və bunun nəticəsi kimi “CNN effekti”ndən (dünya ictimai fikri bir çox hallarda Qərb təfəkkür tərzinin məqbul saydığı informasiyanı təqdim edən CNN informasiyalarının təsiri ilə formalaşır) istifadə edən vahid informasiya məkanının təşəkkülü;

- Amerika həyat tərzinin və kütləvi mədəniyyətinin dünya standartı kimi təbliği;
- Roma klubunun qloballaşma konsepsiyalarının təbliği;
- “açıq cəmiyyət” ideologiyasının ixracı;
- liberal dövlət siyasi modelinin təbliği və yayılması;
- “məhdud suverenlik” və “seçki legitimliyi” (yəni, hakim elitanın demokratik seçki yolu ilə legitimləşdirilməsi) konsepsiyasının tətbiqi.

Bütün bu deyilənlərin hamısı ona gətirib çıxarır ki, Qərb alimlərinin əksəriyyəti qloballaşmaya dair diskussiyalarda müsbət amillərə istinad edirlər. Onların fikrincə, qloballaşmanın üstünlükləri sayəsində maliyyə vəsaitləri dünyanın bir hissəsindən başqa bir hissəsinə asanlıqla hərəkət edir, informasiya azadlığı və bundan bəhrələnmək imkanı o qədər asanlaşmışdır ki, planetin istənilən hissəsində baş vermiş heç bir siyasi, yaxud hərbi-siyasi aksiyanı gizlətmək mümkün deyildir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının qorunması global, beynəlxalq səviyyədə təmin olunur. İnkişaf etməkdə olan cəmiyyətlərin qarşılaşdığı problemlərin əksəriyyəti aşkarlıq kəsb etmişdir ki, bu da onların müsbət həllinə müəyyən dərəcədə kömək etmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı fərdi daha da kamilləşdirir, mənzil sahibinin harada olmasından asılı olmayaraq, internet vasitəsilə tam idarə edilən “elektron kottecləri” yaradır. Soyuducuda müəyyən məhsulların çatışmadığı barədə yaxınlıqdakı ərzaq mağazasına avtomatik sürətdə məlumat verilməsi kimi keçmişdə əsla ağla sığmayan sistem müasir dünyada yuxu deyil, məişət reallığıdır.

Hazırda mövcud olan fikir və baxışlar müxtəlifliyində bəziləri hesab edirlər ki, qloballaşma “ölkələr və regionlar arasında iqtisadi

və siyasi qarşılıqlı asılılığın inkişafının elə bir səviyyəsidir ki, vahid dünya hüquq sahəsinin və dünya iqtisadi və siyasi idarəetmə orqanlarının yaradılması məsələsini qaldırmaq mümkün və zəruri olur”⁶⁶. Qloballaşmanı “qlobal təcrübənin insan həyatına getdikcə daha güclü təsir göstərdiyi, Yer kürəsinin isə insan fəaliyyətinin formalaşmasının fokusuna və ilkin şərtinə çevrildiyi indiki dövrdə təcrübələrin, dəyərlərin və insanın digər yaratdıqlarının bütün dünyaya yayılması”⁶⁷ hesab edən Martin Elbroun da fikrini misal gətirmək olar.

Bununla belə, başqaları qloballaşmanın xüsusi tərzdə inkişaf etmək imkanlarının azaldılması, sınaqdan çıxmış yoldan sapma, deməli, dövlətin və cəmiyyətin şüurlu surətdə müstəqil inkişaf yolu seçməsinin mümkünsüzlüyü kimi başa düşürlər. Qloballaşma maliyyə axınının hərəkət istiqamətlərini müəyyənləşdirir, onları daha az tənzimlənmiş edir, nəqliyyat şəbəkələrini sıxlaşdırır, yükdaşımaları sürətləndirir. Meqapolislərin sayı artır, sərhədaşırı miqrasiya genişlənir, ekoloji effektlər zaman və məkan baxımından hərtərəfli əhatəli olur.

Dəfələrlə vurğuladığımız kimi, qloballaşma, ilk növbədə, maliyyə bazarlarına və kapital axınına, istehsalın xarakterinə və informasiyanın ötürülməsinə, yükdaşımaların və kommunikasiyaların formalarına və sürətinə, habelə insanların həyat tərzinə təsir göstərir, eyni vaxtda onların həyatını unifikasiya edir və fərdiləşdirir.

Qloballaşma dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadi inkişafının sinxronlaşdırılmasının sürətləndirilməsi və milli sərhədlərin aradan qaldırılması formasında baş verir. Bəzi ölkələr bundan çox, bəziləri az faydalanır, bəziləri isə büsbütün uduzurlar. Qloballaşma bəzilərində inam, digərlərində isə qorxu yaradır. Bütün hallarda iqtisadi inkişafın əsas tənzimləyici təsisatı kimi qloballaşma milli dövlətin rolunu modifikasiya edir. Bunun sübuta ehtiyacı yoxdur, baxmayaraq ki, 1980-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş hadisələrdən – Berlin divarının sökülməsindən, sovet qoşunlarının Mərkəzi və Şərqi Avropadan çıxarılmasından, sosializm sisteminin süqutundan, SSRİ-nin dağılmasından sonra fəal milli dövlət quru-

culuğu yenidən müşahidə olunur. Lakin yeni dövlətlər bu hadisələr fonunda qloballaşma proseslərinə qoşulduqca iqtisadi vəziyyəti tənzimləmək və ona nəzarət etmək qabiliyyətini getdikcə daha çox itirirlər. Bununla belə, dövlətin istədiyi vaxt özünün tənzimləyici funksiyasını bərpa edə bilməsi barədə mülahizə müasir cəmiyyətdə hələ də kifayət qədər yayılmışdır. Fövqəlmilli qurumlardan fərqli olaraq, milli strukturlar insanlara daha aydın və yaxındır. İnsanlar həmişə bilmək istəyirlər ki, hadisələr əlverişsiz şəkildə aldıqda öz iradlarını kimə ünvanlasınlar⁶⁸.

Qloballaşmanın hazırkı vəziyyətini təhlil edərkən qloballaşma layihəsinin qavranılması və qiymətləndirilməsinə yanaşmaları müəyyənləşdirən ideoloji mövqeləri nəzərə almaq lazımdır. Çoxqütblü dünya tərəfdarları təkqütblü qloballaşmanı zorakılıq hesab edirlər, çoxqütblü dünya nəzəriyyəçiləri isə əmindirlər ki, müasir şəraitdə beynəlxalq münasibətlər sistemi kimi qüvvələrin tarazlığı mümkün və məqsədəuyğun deyildir. H.Kissincer ümumiyyətlə hesab edir ki, qüvvələr tarazlığından son dəfə üç min ildən də bundan qabaq, eramızdan əvvəl 224-cü ildə Sin Şi Xuandi Çində hakimiyyətə gələndə və ölkə birləşdiriləndə istifadə olunmuşdur⁶⁹. Təkqütblük tərəfdarları iqtisadi rifahın, xalqların siyasi və mənəvi dəyərlər baxımından yaxınlaşmasının əsasını qloballaşmada görürlər. Onların fikrincə, qloballaşma təkcə bazarlar uğrunda deyil, həm də dəyərlər uğrunda yarışdır, dünya kapital bazarı isə böhranın səbəbkarı deyil, əksinə, o, daha böyük maliyyə şəffaflığına, sahibkarlığın səmərəliliyinə və demokratik nəzarətə şərait yaradır.

Müasir qloballaşma prosesləri inkişaf etməkdə olan cəmiyyətləri həyat tərzinin, davranış və hətta, qərribə də olsa, təfəkkür formalarının qərbəşməsi dilemması qarşısında qoymuşdur. Qərbəşmə daxili siyasi determinantlara təsir göstərərək, milli ənənələrin, adətlərin, bəzən də öz tarixinin başa düşülməsinin ağırlıq mərkəzini dəyişdirir, bununla bərabər, “bərpa olunan müxtəlif enerji mənbələrinə; müəssisələrdə yığılma konveyerlərinin əksəriyyətini gərəksizləşdirən istehsal metodlarına; yeni qeyri-nuklear ailələrə;

“elektron kotteclər” adlandırıla bilən yeni struktura; gələcəyin köklü surətdə dəyişdirilmiş məktəb və birliklərinə əsaslanan yeni həyat tərzini” öncül mövqelərə çıxarır⁷⁰.

Çoxqütblük tərəfdarları təkqütblü qloballaşmanı birmənalı şəkildə ABŞ-ın himayəsi ilə yaradılan hakim yeni dünya nizamı hesab edirlər. Bu tezis 1998-ci ildə məxfilikdən çıxarılmış “Yeni əsr üçün milli təhlükəsizlik strategiyası” adlı sənəddə təsdiqini tapmışdır. Həmin sənəddə qəti şəkildə bildirilir ki, ABŞ ölkədə iqtisadi yüksəlişi qoruyub saxlamaq üçün xarici ticarətini genişləndirməlidir: “Dünya öz tərəqqisi naminə bizim ixracımız, sərmayələrimiz və ideyalarımız üçün açıq olmalıdır”⁷¹.

Çoxqütblük tərəfdarları təkqütblük layihəsinə alternativ olaraq, təkcə “yeddiilik” ölkələri ilə deyil, həm də bərabər tərəfdaş kimi Rusiya, Çin, Hindistan, İran və s. Avrasiya dövlətləri ilə əməkdaşlıq təklif edirlər. Çünki təkqütblük ideyası mənafelərin toqquşması və beynəlxalq münasibətlərin Yalta-Potsdam sisteminin laxlatması təhlükəsi doğurur. Maraqların münaqişəsinin böyüyüb sivilizasiyaların qarşıdurmasına çevrilməsinin mümkünlüyü reallıqdır və bu bütün bəşəriyyət üçün fəlakətli nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Qloballaşmanın ən qızğın məddahları iddia edirlər ki, hazırda dünya son dərəcə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətdədir və bu, qarşıdurmanın mümkünliyünü istisna edir. Lakin reallıq bunun əksini göstərir. Bunu amerikalıların özləri də etiraf edirlər. Məsələn, tanınmış iqtisadçı, Harvard Universitetinin Beynəlxalq inkişaf mərkəzinin direktoru C.Saks yazır ki, qloballaşmanın elə bir strategiyası lazımdır ki, o, “dünya bazarının genişlənməsindən planetin böyük hissəsi üçün mənfəətə təminat versin”⁷².

Kütləvi yoxsulluğun artması təkcə inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial vəziyyətinə deyil, global ekologiya sahəsinə də mənfi təsir edir. Axı, yoxsulluq bir çox ölkələrdə təbiətdəki tarazlığın pozulmasının həm səbəbi, həm də nəticəsidir. BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf komissiyasının məruzəsində deyildiyi kimi, “kütləvi yoxsulluq milyonlarla insanı torpağı həddindən artıq istismar etməyə, hələ yaxşı ot gəlməmiş çəmənlikləri otarmağa, kənd tə-

sərrüfatı istehsalı üçün həyati əhəmiyyəti olan “planetin ağciyəri” sayılan, lakin sürətlə yox olan tropik cəngəllikləri qırmağa vadar edir”.

Ona görə də dünya miqyasında ekoloji fəlakətin qarşısını almaq üçün insan iradəsinin tam səfərbər edilməsi və qloballaşma effektlərinin tənzimlənməsi imkanlarının dərk olunması zəruridir.

Kapitalın daha bərabər şəkildə bölüşdürülməsi üçün siyasi konsensusun hazırlanması, habelə global ekoloji fəlakətin qarşısını almaqdan ötrü lazımı tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Militarist inkişaf yolu seçərək, var-yoxunu kütləvi qırğın silahları alınmasına və ya istehsalına sərf edən ölkələr, atmosferi zəhərləyən və ozon təbəqəsini yırtan karbon qazının çoxluğundan yaranan parnik effekti... Bütün bunlar və bir çox digər səbəblər bəşəriyyət üçün ən ciddi təhlükə doğurur və ola bilsin ki, sabah onun qarşısını almağın yolunu tapmaq mümkün olmayacaqdır.

İqtisadiyyatdan tutmuş, siyasətə qədər insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin ekoloji etika tələblərinə tabe edilməli olması barədə “yaşıllar” partiyasının bir sıra alimlərə, ictimai hərəkətlərə etdiyi çağırışlar cavabsız qalır. Humanizmin mütləq prinsipləri təkcə insana və bəşər cəmiyyətinə deyil, həm də təbiətlə, insanın təbiətlə qarşılıqlı münasibətinə də şamil edilməlidir. Hətta tullantısız istehsalın, alternativ “qoruyucu texnologiyaların” yaradılması da bəşəriyyəti ekoloji böhran məngənəsindən hələlik xilas edə bilməmişdir.

Eyni zamanda unudulmamalıdır ki, qloballaşma təkcə maliyyə bazarlarının dəyər baxımından neytral surətdə genişlənməsindən və müsbət ümummədəni dəyərlərin yayılmasından ibarət deyildir. İndi dünyanın hər yerində səmərəli inkişafa düşmən olan insana-nifrət ideologiyaları vardır. Bu qəbil ideologiyalardan olan faşizm və kommunizm də vaxtilə qloballaşaraq dünya ağalığına iddia edirdi. Onların tarixi iflası göz qabağındadır. Lakin indi biz artıq milyonlarla insanın şüuruna təsir edən bilməmiş dini ekstremizmlə, neofaşizmlə, terrorizmin separatçı çıxışlarla çulğashması ilə üzləşməli oluruq. İdeoloji təməli belə olmayan bu cərəyan və hərəkətlər,

– məsələn, “skinxedlər” (qırxıqbaşlar) hərəkatı, – çox vaxt gənclər arasına fəal surətdə yeridilir. Buna görə də qloballaşma prosesi milli maraqlar və milli təhlükəsizlik strategiyası nəzərə alınmaqla tənzimlənməlidir.

§ Qloballaşmanın məddahları və əleyhdarları

Elmi müzakirələrin əsas mövzularından olan qloballaşma, yuxarıda deyildiyi kimi, qısa müddət ərzində həm qatı tərəfdarlar, həm də barışmaz əleyhdarlar qazanmışdır. Qloballaşmanın ən qızğın əleyhdarları diskussiya və disputlar əvəzinə, əsasən, “Böyük yeddiliyin” (hazırda isə “Böyük səkkizliyin”) görüşləri və inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi forumları ərəfəsində, yaxud onların keçirildiyi vaxt təşkil edilən küçə yürüşlərinə, mitinqlərə, iğtişaslara və talanlara üstünlük verirlər. Qloballaşma əleyhdarlarının çıxışları, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın çox ləng getməsi (yaxud olmaması), lider ölkələrlə autsayder ölkələrin inkişaf səviyyəsi arasındakı fərqlərin getdikcə artması qloballaşmanın problemləri haqqında daha dərinlən düşünməyə, bu prosesin bütün obyektiv və subyektiv tərəflərini aşkara çıxarmağa vadar edir.

Hazırda siyasi elmdə qloballaşma məddahlarının bir neçə məktəbi yaranmışdır. Onları, adətən, inqilabi dəyişikliklərin və təkamül yolu ilə dəyişikliklərin tərəfdarlarına ayırırlar. Bu məktəblərdən heç birinə daxil olmayan, lakin kifayət qədər möhkəm mövqeyə malik bədbinlər qrupu da vardır.

Bu məktəblərin hər biri qloballaşma proseslərini tam ciddiyyəti ilə araşdırır və dünya birliyinin inkişafının mahiyyəti və formalarına, millətin və dövlətin aradan qaldırılmasında qlobal bazarın roluna, habelə iqtisadi və ekoloji problemlərin getdikcə aktuallaşması ilə əlaqədar dünyanın bütün regionlarının artmaqda olan qarşılıqlı asılılığına dair baxışlarını inandırıcı dəlillərlə əsaslandırırlar. Qeyd etmək istərdik ki, qloballaşma probleminə birmənalı şəkildə tam müsbət və ya şəxsiz mənfi mənə vermək üçün edilən bütün cəhd-

lərə baxmayaraq, o, şübhəsiz, alimlərin qərəzsiz araşdırmalarının diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu, həlli sadə olmayan problemdir və gələcək inkişafın bütün ölkələr üçün ideal yox, ağrısız və məqbul yollarının axtarılıb tapılmasını tələb edir.

İnqilabi dəyişiklik tərəfdarları hesab edirlər ki, bəşəriyyət elə yeni dövrə qədəm qoyubdur ki, orada “köhnə beynəlxalq sistemlər dağılır, köhnə şüarlar inandırıcı deyil, köhnə qərarlar gərəksizdir. Dünya iqtisadi, kommunikativ və humanitar səylər baxımından qarşılıqlı asılılıq halına gəlmişdir”⁷³. Bu müəlliflər hamı üçün gələcək tərəqqinin, ümumi əmin-amanlığın, tab gətirib sağ qalmağın hamı üçün vahid qaydaları və yollarının, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinin, sosial və siyasi sabitliyin qorunub saxlanılmasının, eləcə də qonşu dövlətləri özünə tabe etdirmək cəhdlərinin zəifləməsinin mənbəyini qloballaşmada görürlər.

“Qlobal inqilabçılıq” ideoloqlarının fikrincə, dəyişməkdə olan dünyada milli dövlətlərin rolu, labüd olaraq sürətlə azalır və heçə enir.

Bunun nəticəsində milli hökumətlər ancaq transmilli korporasiyaların qlobal iqtisadiyyatı ilə regional iqtisadiyyatlar arasında vasitəçiyə çevrilirlər. Qlobal sivilizasiya yaranır, istər siyasi qərarların, istərsə də insan fəaliyyətinin standartlaşması baş verir. Nəticədə, dünya millət və dövlətin tarixi əhəmiyyətinin qurtardığını etiraf edir. Corc Sorosun xatırlatdığımız məqaləsində deyilir: “Qloballaşma çox böyük nemətlər gətirmişdir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi heç vaxt çox da səmərəli olmamışdır; bundan əlavə, dövlət öz hakimiyyətindən sui-istifadə etməyə meyllidir. Qloballaşma insanlara yenilik və sahibkarlıq üçün yeni imkanlar açmış, qlobal iqtisadi yüksəlişi sürətləndirmişdir”⁷⁴.

İnqilabi dəyişiklik tərəfdarları qloballaşmanın beynəlxalq rəqabəti kəskinləşdirməsi faktını müsbət qiymətləndirirlər. Onların fikrincə, əvvəla, rəqabət və bazarın genişlənməsi ixtisaslaşmanı və beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirir, bu isə, təkcə milli səviyyədə deyil, həm də dünya səviyyəsində istehsalın yüksəlişini stimullaşdırır. İkincisi, qloballaşmanın daha bir üstünlüyü istehsalat

miqyasında qənaətdir ki, bu da potensial olaraq, xərclərin azaldılmasına və qiymətlərin aşağı düşməsinə, beləliklə, sabit iqtisadi yüksəlişə gətirib çıxara bilər. Üçüncüsü, qloballaşmanın üstünlükləri bütün tərəfləri, – bunlar ayrı-ayrı şəxslər, firmalar, müxtəlif təşkilatlar, hətta bütöv qitələr ola bilər, – qane edən qarşılıqlı faydaya əsaslanan ticarətin xeyri ilə də bağlıdır. Dördüncüsü, ümumdünya səviyyəsində istehsalın səmərələşdirilməsi və qabaqcıl texnologiyanın yayılması, həmçinin dünya miqyasında innovasiyaların fasiləsiz tətbiqinin xeyrinə rəqabət təzyiqinin artması nəticəsində qloballaşma əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

Ümumən, inqilabçılar, hesab edirlər ki, qloballaşmanın üstünlükləri bütün tərəfdəşlərin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir, onlar istehsalı, əmək haqqının səviyyəsini artırmaq, yaşayış standartlarını yüksəltmək imkanı əldə edirlər. Qloballaşmanın son nəticəsi dünyada firavanlığın ümumən yüksəldilməsi olmalıdır.

Təhlil olunan yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, qloballaşma meyillərinin güclənməsi millətlərarası münaqişə ehtimalını azaldır. Halbuki Amerika tədqiqatçısı M.Doyl hesab edir ki, labüd qarşılıqlı asılılıq, onunla birlikdə isə müharibələri istisna edən liberal demokratiyanın mütləq hökmranlığı ancaq 2050–2100-cü illər arasında başlanacaqdır⁷⁵.

Təkamül yolu ilə dəyişikliklərin tərəfdarları problemə daha rəşional şəkildə yanaşaraq hesab edirlər ki, indiki mərhələdə qloballaşma bəşəriyyətin inkişafının danılmaz amili olduğuna görə, yeni şəraiti dərk etmək və qarşılıqlı asılılığı daha çox olan dünyaya keçmək üçün dövlətlərə uyğunlaşma dövrü lazımdır. Eyni zamanda, onlar hesab edirlər ki, dünyanın müasir quruluşu mükəmməl deyil və buna görə də yeni dünya nizamını təşkil edəcək və müasir cəmiyyətlərin inkişafının mahiyyətini müəyyənləşdirəcək sosial və siyasi dəyişikliklər labüddür. Qloballaşma cəmiyyətlərin və iqtisadiyyatların təkamülü, idarəetmə formaları və bütün dünya arxitektonikası üçün məsul olan qüdrətli dəyişdirici qüvvədir⁷⁶.

Təkamül məktəbinin aparıcı nəzəriyyəçilərindən biri olan C.Rozenau ənənəvi cəmiyyətdə makrosəviyyədə dövlətin, yerli səviyyədə isə lokal icmaların uyğunlaşmalı olduğu yeni siyasi, iqtisadi və sosial məkan yaradılması lüzumundan danışır⁷⁷.

Qloballaşmanın məddahlarına qayıdaraq qeyd edək ki, fikirlərindəki fərqli çalarlara baxmayaraq, onların hamısı başlıca məsələdə yekdil olub əmindirlər ki, hazırda dünya inkişafının əsasını qloballaşma təşkil edir və bəşəriyyətin gələcək inkişafı bu və ya digər şəkildə qloballaşma prosesləri ilə bağlı olacaqdır.

Yuxarıda deyildiyi kimi, hər iki istiqamətin nümayəndələri qloballaşmanı gətirdikcə daha açıq, inteqrasiya olunmuş, sərhədlər tanımayan dünya iqtisadiyyatı şəraitində dünya ticarəti miqyasının və digər beynəlxalq mübadilə proseslərinin misli görünməmiş şəkildə genişlənməsi kimi başa düşürlər. Beləliklə, söhbət təkcə ənənəvi xarici ticarətdən, malların və xidmətlərin mübadiləsindən deyil, həm də valyuta axınından, kapitalın hərəkətindən, texnologiyalar, informasiya və ideyalar mübadiləsindən, insanların yerdəyişməsindən gedir. Beynəlxalq maliyyə sövdələşmələrinin həcmi qloballaşmanın miqyasının göstəricisi ola bilər – bu, təkcə Nyu-Yorkun valyuta bazarında gündə 1,3 trilyon dollar, beynəlxalq qiymətli kağızlar bazarında isə bundan da çoxdur.

Qeyd edilməlidir ki, son illər ərzində qloballaşmanın bir sıra yeni mənbələri meydana gəlmişdir:

– nəqliyyat və kommunikasiya xərclərini kəskin surətdə azaldan, informasiyanın işlənilməsi, saxlanması və ondan istifadə məsrəflərini xeyli aşağı salan texnoloji tərəqqi. İnformasiya xidməti bilavasitə elektronika sahəsindəki uğurlarla – elektron poçtunun, internetin yaradılması ilə bağlıdır;

– ticarətin sərbəstləşdirilməsi və iqtisadi sərbəstləşdirmənin digər formaları.

Bunlar himayəçilik siyasətini məhdudlaşdırmış və dünya ticarətini daha sərbəst etmişdir. Nəticədə, tariflər əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmış, malların və xidmətlərin alqı-satqısındakı bir çox maneələr aradan qaldırılmışdır;

– həm texnoloji tərəqqi, həm də yeni kommunikasiya vasitələri əsasında

idarəetmənin daha geniş imkanlarının yaranması nəticəsində təşkilatların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi. Əvvəllər ancaq yerli bazara üz tutan bir çox şirkətlər istehsal və satış imkanlarını genişləndirmiş, milli səviyyədə, beynəlxalq, hətta qlobal səviyyəyə qalxmışlar. Transmilli firmalar kimi qitə, yaxud dünya səviyyəsinə çıxmış qeyri-hökumət təşkilatları qarşısında da geniş imkanlar açılmışdır. Hətta BMT, BVF, Dünya Bankı, BTT kimi beynəlxalq təşkilatlar yeni qlobal rol oynamağa başlamışlar;

– bazar iqtisadiyyatının və azad ticarət sisteminin qiymətləndirilməsində

qlobal yekdil fikrin yaranması. Bunun əsası 1978-ci ildə Çində elan edilmiş islahatla qoyulmuşdur. Onun ardınca Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində siyasi və iqtisadi dəyişikliklər baş verdi, SSRİ dağıldı. Bu proses ideoloji konvergensiya gətirib çıxardı – Qərbin bazar iqtisadiyyatı və Şərqin sosialist iqtisadiyyatı arasında ziddiyyətlər barədə yaxın keçmişdəki fikirlər, praktik olaraq, bazar təsərrüfatı sisteminin imkanlarına dair baxışların tam yekdilliyi ilə əvəzləndi. Bu konvergensiyanın əsas nəticəsi keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatına keçməyi qərara alması oldu. Lakin belə keçid cəhdləri, – xüsusilə keçmiş SSRİ-də, – yalnız qismən baş tutdu. Yeni müstəqil dövlətlərin hökumətləri öz səylərini üç əsas iqtisadi vəzifə üzərində cəmləşdirdilər:

- makroiqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi,
- qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi,
- dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi.

Lakin bu zaman bazar təsisatlarının formalaşdırılmasının əhəmiyyəti, rəqabət üçün şərait yaradılmasının zəruriliyi lazımınca qiymətləndirilmir, müasir qarışıq iqtisadiyyatda dövlətin xüsusi roluna möhəl qoyulmurdu;

– mədəni inkişafın xüsusiyyətləri. Bu halda söhbət qloballaşdırılmış “yekcins” kütləvi informasiya vasitələri, incəsənət, kütləvi

mədəniyyət formalaşdırmaq meyindən, ingilis dilindən hər yerdə ümumünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsindən gədir.

Bunların hamısı birlikdə yeni minillikdə bəşəriyyətin formalaşmaqda olan keyfiyyətə yeni ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Lakin qloballaşma proseslərinin dünyanın inkişafına müsbət təsirinə dair tədqiqatların ön sıraya çıxması ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatda bədbin əhval-ruhiyyəli müəlliflərin də əsərləri nəzərəcarpacaq yer tutur. Skeptiklər sırasında C.Şults, H.Kissincer, C.Saks və bir çox digər nüfuzlu mütəxəssislərin adları vardır. Təkcə bu faktın özü tədqiqatçıların həmin qrupunun irəli sürdüyü nəzəri müddəaların sanbalı və aktuallığından xəbər verir.

Yuxarıda sitat gətirdiyimiz və əvvəllər Rusiyada “şok terapiyasının” ideoloqu olan, indi isə bir çox həmkarları ilə birlikdə BVF-nin və Dünya Bankının repressiya siyasətini tənqid edən, Ceffri Saksın fikrincə, “bir çox ölkələr qloballaşmadan açıq-aşkar xeyir görmür, tədricən daha da geri gedir, ekstremal yoxsulluq şəraitində qalır... Maliyyə yardımı, borcların silinməsi, xəstəliklərlə mübarizə vədlərinə baxmayaraq, zəngin ölkələrin nəzarətində olan BVF də, Dünya Bankı da çox az iş görmüşlər”⁷⁸.

Kolumbiyada kofe istehsalçıları milli federasiyanın iqtisadi tədqiqatlar üzrə direktoru Diyeqo Pizano da eyni fikirdədir: “Verilən imkanlarından səmərəli istifadə etməyə hazır olan ölkələr qloballaşmadan böyük fayda götürə bilər... Qloballaşma prosesinin riskləri, əsasən, iqtisadiyyatın qeyri-sabitliyinin güclənməsi və qeyri-bərabər inkişafın dərinləşməsi ilə bağlıdır”⁷⁹.

Qloballaşmaya tənqidi yanaşan tədqiqatçıların mövqeyini bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar⁸⁰.

Birinci istiqamət nümayəndələrinin baxışlarına görə, qloballaşma proseslərinə baxmayaraq, güclü müasir dövlətlər onun həmlələrinə məruz qalan milli suverenliklərini qoruyub saxlaya biləcəklər. Onların fikrincə, dövlət iqtisadi, siyasi proseslərə və təsisatlara nəzarət edən, bunları tənzimləyən ali qüvvədir, ona görə də, milli suverenliyin tam itirilməsindən danışmaq əsassızdır. Qloballaşmanın

iqtisadi məzmununu məhz güclü dövlətlərin milli siyasəti müəyyən edir. Hazırda əsas dünya inteqratorları olan AB (Avropa Birliyi), HAFTA (Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası), OPEK (Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatı), ASTİŞ (Amerika-Sovet Ticarət İqtisadi Şurası) kimi transmilli qurumları məhz milli dövlətlər yaratmışlar.

Eyni zamanda, qloballaşmanın tənqidçiləri transmilli korporasiyaların (TMK) beynəlmiləl, yaxud kosmopolit xarakterindən danışmağı əsassız sayırlar. TMK-ların vergi ödədiyi dövlətlərin adları, qərargahlarının harada yerləşməsi, rəhbərlərinin və səhmlərinin sahiblərinin hansı ölkələrin vətəndaşı olması və onların müəyyən dövlətlərə loyal münasibətləri yaxşı məlumdur.

İkinci istiqamətə mənsub olan alimlər iddia edirlər ki, milli eyniyyətin sürətlə və düşünülmədən zəiflədilməsi, yaxud hətta məhv edilməsi böyük münaqişələrə və ümumən sabitliyin pozulmasına səbəb ola bilər. Məsələn, TMK-lar hamı üçün vahid qaydalar qoymaq tələbləri ilə artıq İndoneziyanı sosial böhranlara və terror aktlarına gətirib çıxarmışlar. Bəzən BVF səhvlərini rəsmi şəkildə etiraf etməli olur. Məsələn, BVF-nin başçısı Horst Keler yaxın keçmişdə Argentinada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar bəyan etmişdi ki, “Argentinadakı iqtisadi böhran BVF-nin öz siyasətinəki kobud səhvlərin nəticəsidir”⁸¹.

Ölkələrin və qitələrin qarşılıqlı asılılığı ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi rifahını təhlükə altına alır, çünki inkişaf etmiş dövlətlərin birindəki maliyyə hərc-mərcliyi “domino effektinə”, yeni qonşu dövlətlər üçün, ən pis halda isə, bütün dünya birliyi üçün maliyyə böhranına çevrilə bilər.

Üçüncü istiqamətə qloballaşmanı beynəlxalq iqtisadi inkişafın münaqişəli reallığını ört-basdır etmək üçün uydurulmuş mif sayan müəlliflərin mövqeyi aiddir⁸². Məsələn, Qloballaşma Problemləri İnstitutunun (Rusiya) direktoru Mixail Delyagin fikrincə, “qloballıq dünya iqtisadiyyatındakı vəziyyəti köklü şəkildə və davamlı olaraq pisləsməyə doğru aparan böhrandır. Bu böhran bəşəriyyətin iqtisadi inkişafının təzə modelini yaradır və onu keyfiyyətə yeni,

daha çətin yola yönəldir. Bu baxımdan 1997-1999-cu illərdə Cənub-Şərqi Asiyayı bürümüş maliyyə böhranı (ilkin mərhələdə Asiya böhranı adlandırılırdı) əhatə dairəsinə görə ümumdünya səciyyəli olsa da, nəticələrinə görə əsla belə qəbul edilə bilməz”⁸³. Bəşəriyyətin inkişafı üçün daha ciddi təhlükələr arasında aşağıdakılar daha çox xatırladılır:

- həm maliyyə sahəsində, həm də siyasi sahədə qeyri-sabitliyin getdikcə artması;
- Yer kürəsinin təkcə ayrı-ayrı ölkələrində deyil, bütöv regionlarda davamlı hal almış kütləvi yoxsulluq;
- inkişaf etmiş ölkələrlə digər ölkələr arasında daha da dərinləşən və “iki bəşəriyyət”in yaranmasına doğru aparan dəfədlənmə texnoloji uçurumun əmələ gəlməsi.

Üçüncü istiqamətin tərəfdarları diqqəti həm də ona yönəldirlər ki, hazırda ABŞ iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 30 faizindən çoxu burada istehsal olunur. Bəşəriyyətin maliyyə sistemi ümumi ehtiyat valyutasına çevrilmiş dollar üzərində qurulmuşdur. Dünyada dövriyyəyə buraxılmış bütün səhmlərin 55 faizi ABŞ vətəndaşlarına və korporasiyalarına məxsusdur. Buna görə “fəlakətlər nəzəriyyəsi”nin hətta ən qatı tərəfdarları da inkar etmirlər ki, dünya iqtisadiyyatının vəziyyəti ümumən ABŞ-dakı vəziyyətlə müəyyən olunur.

Belə şəraitdə bəşəriyyətin artıq bu gün rastlaşdığı təhlükələrin əsas əlamətləri üzə çıxır. Əvvəla, indi dünya iqtisadiyyatı və siyasəti ABŞ rəhbərliyinin və bu ölkənin ərazisində yerləşən transmilli korporasiyaların fəaliyyəti ilə müəyyən edilir. Özü də, bəşəriyyətin həyatına əhəmiyyətli təsir göstərən qərarlar ümumi deyil, Amerika mənafevləri və global yox, “daxili” Amerika məsuliyyəti prezumpsiyası baxımından qəbul edilir.

İkincisi, inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı rəqəbat mübarizəsi getdikcə kəskinləşərək, uduzan dövlətlərin hesabına dünya tələbatının əsaslı şəkildə məhdudlaşmasına, sonra isə bu tələbatın dayanmasına səbəb ola bilər.

Üçüncüsü, internetin bir hissəsini məhv edə və kompüter mühərribəsinin başlanmasının əsasını qoya bilən virusun yaradılması texnoloji tərəqqini dondurur və tənəzzülə gətirib çıxarar.

Dördüncüsü, iqtisadi uçurum global miqyasda gerçəkləşdirilən layihəyə bir tərəfin narazılığından doğan “global tarazsızlıq” təhlükəsi yaradır ki, bu da yeni kataklizmlər və “humanitar fəlakətlər”lə nəticələnir. Bu halda, zəif tərəf “hegemon”a və onun iqtisadi siyasətinə qarşı çıxır.

Belə ssenari Əfqanıstanda reallaşdırılmışdır. Taliban hərəkatı ölkədə hakimiyyəti ələ keçirib daxili və xarici siyasəti dəyişdirərək, yaxın və uzaq dövlətlərin təhlükəsizliyinə qeyri-ənənəvi qorxular yaradan məkanı genişləndirməyə başladı. Ölkə ərazisində terrorçuluq, qaçaqmalçılıq, narkoticarət yayılmağa, əhali miqrasiya etməyə başladı. Nəticədə, həm regionda, həm də dünyada “global tarazsızlıq” yarındı.

Beşincisi, heç də az təhlükəli olmayan təhdidlərdən biri öz eyniyyətini itirməkdir. Bunun da Samuel Hantinqtonun xəbərdarlıq etdiyi uzaq gələcəkdə sivilizasiyaların toqquşmasında rolu olacaqdır. Yuxarıda qeyd edilən və bir çox digər amillər dünyanı insanın özü tərəfindən yaradılan yeni global təhlükə ilə üz-üzə qoya bilər.

Dördüncü istiqamət globallaşmaya şübhə ilə yanaşan bədbin tədqiqatçıları birləşdirir. Onların araşdırmaları globallaşmanın öz liderləri üçün problemlər yaratması mövqeyinə əsaslanır. Məhz həmin liderlər oxşar malları daha az xərclə istehsal edə bilən rəqiblərin üzünə sərhədləri açmaqla birbaşa özlərinə zərər vururlar. Bundan əlavə, inkişaf etmiş ölkələrin ekoloqları ətraf mühitin mühafizəsinin əsas olmadığı və sadəcə olaraq sağ qalmağa çalışan zonalara hamının gözü qarşısında köçürülən toxuculuq istehsalatının, “tüstülü” sənaye sahələrinin taleyi barədə artıq çoxdan düşünürlər.

Tanınmış Amerika politoloqu və iqtisadçısı Patrisiya Mişe bununla əlaqədar yazmışdır ki, “dövlət müstəqilliyinin mövcud konsepsiya və sistemləri global ekoloji təhlükəsizlik yaradılmasının ilkin şərtlərinə uyğun deyildir. Yer bizim başa düşdüyümüz mənada

suverenliyi qəbul etmir”⁸⁴. Kioto protokolunun imzalanmasına dair müxtəlif səviyyələrdə fəal surətdə aparılan diskussiyalar sənaye istehsalının daha da yüksəlməsində maraqlı olan ölkələrlə mənafeləri, hər şeydən əvvəl, zərərli atmosfer tullantılarının azaldılması ilə bağlı ölkələr arasında münaqişənin kəskinliyini əks etdirir.

Tamamilə aydındır ki, globallaşma prosesi onun bütün iştirakçıları üçün faydalı deyil və globallaşma meyillərinin hər yerdə yayılmasının doğurduğu əsas müqavimət, Amerika tədqiqatçısı K.Uoltsun fikrincə, onunla bağlıdır ki, “bütün hökumətlərin aldığı signal aydındır: əzab çəkin, yaxud tabe olun”⁸⁵. Dövlətlərin səmərəli işləyən öz vətəndaşlarına kömək etmək imkanları getdikcə azalır və bu, iqtisadi resessiyanın və sosial gərginliyin artmasını şərtləndirir. BVF-nin “səmərəli” iqtisadi sistem quruculuğunun memarı rolunda çıxış etdiyi Argentinanın timsalı göstərdi ki, bu cür eksperimentlər nəinki milli maliyyə sisteminin iflası, həm də əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin kəskin surətdə pisləşməsinin doğurduğu qızgın etiraz aksiyaları ilə nəticələnir.

Beşinci istiqamət. İdeya və rəylərin bu istiqamətinin dəfələrlə istinad etdiyimiz H.Kissincer, C.Saks, C.Şults kimi nümayəndələri, İrs Fondunun (The Heritage Foundation) mütəxəssisləri kifayət qədər əsaslandırılmış təkliflərlə çıxış edirlər. Bu qrup hesab edir ki, kapital üçün yox, mallar üçün azad bazar sistemi yaradılmasına çalışmaq lazımdır. Bu ideyanın ön qatı tərəfdarları, ümumiyyətlə, BVF-nin ləğvini tələb edirlər. Belə mövqələrin müdafiə olunması keynsçiliyin dirçəldilməsinə və himayədarlıq siyasətinin güclənməsinə şərait yaradır.

Altıncı istiqamət. Skeptik əhval-ruhiyyənin bu qrupu globallaşma proseslərinin əleyhinə çıxan və milli suverenliyin hər vasitə ilə möhkəmləndirilməsini tələb edən təcridçilərlə təmsil olunmuşdur. Təcridçilər (ilk növbədə, amerikalılar) globallaşmanı istehsalın, az qala, quldarlıq sistemi səviyyəsində təşkil olunduğu ölkələrdən “zəngin və ədalətli” Amerika bazarına dempinq mallarının buraxılması sistemi, sərbəst Amerika kapitalının ucuz işçi qüvvəsi

zonalarına axını kimi başa düşürlər. Onların fikrincə, bu, milyonlarla amerikalını işdən məhrum edir, ölkə iqtisadiyyatını sarsıdır, son nəticədə, ABŞ-ın beynəlxalq mövqelərini zəiflədir.

Yeddinci istiqamət. Açıq-aşkar ifrat sağ təmayüllü siyasi əhval-ruhiyyəli əvvəlki istiqamətdən fərqli olaraq, bu cərəyan antiqlobalçıların heç də az qatı olmayan “solçu”larını birləşdirir. Onlar qloballaşma proseslərində dünya kapitalizminin korporativ gücünün təzahürünü görürlər. Qloballaşma əleyhdarlarının fikrincə, transmilli korporasiyalar sadəcə, dövlətlərin suverenliyini tapdalar yır və transmilli qurumların istək və göstərişlərindən asılı olmayaraq onların öz müstəqil iqtisadi və siyasi xəttini yeritmək bacarığını heçə endirirlər.

Tanınmış Portuqaliya yazıçısı, 1998-ci ilin Nobel mükafatı laureatı Joze Saramoqa isə ümumiyyətlə əmindir ki, qloballaşma totalitarizmin yeni formasıdır. O yazır: “İndi demokratiyadan danışmaq dəbdır. Bir çox əməllərə, o cümlədən güc tətbiq edilməsinə demokratiyanı qorumaq, yaxud demokratik idealların təntənəsini təmin etmək zərurəti ilə bəraət qazandırılar, lakin demokratiyanın özü yoxdur. Axı, real hakimiyyət vətəndaşlar tərəfindən seçilmiş hökumətin deyil, heç kəs tərəfindən seçilməyən transmilli inhisarların əlində olduğu bir şəraitdə demokratiyadan ciddi surətdə danışmaq mümkün deyildir. Bununla bərabər, vətəndaşlar hələ də sadələşməsinə düşünürlər ki, səsvermədə iştirak etməklə nəyi isə dəyişə bilərlər”⁸⁶. Qloballaşmanın əleyhdarları ümumiyyətlə hesab edirlər ki, qloballaşan bəşəriyyət yeni “hamının hamıya qarşı müharibəsi”nin astanasındadır. Bu müharibədə bazar hərə-mərcliyi və təbii ehtiyatların tükənməsi böyük geosiyasi münaqişələrə səbəb olacaqdır.

Yuxarıda şərh edilənləri yekunlaşdıraraq, demək olar ki, qloballaşma problemi ən müxtəlif dairələrdə hələ uzun illər ictimai, siyasi və elmi müzakirələrin əsas mövzusu olacaqdır.

Lakin bir məsələ aydındır: bu gün qloballaşmanın əleyhinə çıxanlar aşağıdakı suallara cavab tapmaq istəyirlər:

1. Qloballaşma hər yerdə həyata keçirilməsi mümkün olan layihədirmi?

2. O, “birinci dünya” ilə “hüquqsuz ucqar” arasında amansız rəqabət yox, planetdə hamıya iqtisadi uğur vəd edirmi?

§ Modernlik və postmodernlik

Qloballaşmanın əsas təzahürlərindən biri XX əsrin 50-60-cı illərində Qərb cəmiyyətlərinin və dövlətlərinin modernləşdirilməsi oldu. O, eyni zamanda, geri qalmış ölkələrin də sənayeləşdirməyə, müasir ictimai-dövlət quruluşuna keçməsi prosesi demək idi. Qərb həmin vaxta qədər öz iqtisadiyyatını bərpa edə və yeni siyasi və iqtisadi məkanlar ələ keçirmək prosesinə başlaya bilmişdi. Bir sıra alimlərin fikrincə, mahiyyət etibarilə qloballaşma indi də Qərb inkişaf modelinin diffuziyası – Qərb kapitalı və dəyərlərinin yayılmasıdır.

1970-80-ci illərdə Cənub-Şərqi Asiyada, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində, habelə keçmiş SSRİ respublikalarında modernləşdirmə proseslərinin qaynaqlarını üç məqam müəyyənləşdirdi:

- iqtisadi tərəkürün, təsərrüfatçılıq formalarının tədricən dəyişməsi (yeni iqtisadi mexanizm, fərdi əmək fəaliyyəti və s.);
- ideya-siyasi dəyişikliklər (“yeni siyasi tərəkür”, aşkarlıq, “insanpərvər sosializm” və s.);
- mədəni yeniliklər (“bittlomania”, CNN, elektron poçtu, çatlı internet və s.).

Qloballaşmanın ilk mərhələsi kimi, məhz modernləşmə kapital bazarının yaranmasına, transmilli korporasiyaların fəaliyyətinə zəmin yaratmışdır. Hazırda onların təsiri ilə iqtisadi siyasətin, vətəndaşların siyasi iştirakının forma və metodlarının dəyişməsi, təhsilin beynəlmilləşməsi və vahid qlobal sosiomədəni mühitin yaradılması vasitəsilə sosiomədəni məkanın dəyişməsi baş verir.

Bu mənada Çexiyanın sabiq prezidenti Vatslav Havelin mülahizələri çox maraqlıdır: “Bizim, adətən, sivilizasiya kimi başa düşdüyümüzün tarixi və coğrafi kökləri vardır və yüksək muxtariyyət dərəcəsi ilə səciyyələnir. Sözün ənənəvi mənasında, adətən, sivilizasiyaların bir-birilə əlaqələri çox məhdud olmuş və bir-birilərinə təsir göstərmişlərsə də, bu proses çox ləng və dolayısı ilə getmişdir. Bir çox sivilizasiyalar başqalarının mövcudluğundan xəbərsiz olmuşlar. İndi vəziyyət kökündən dəyişmişdir. Əslində, bütün müasir dünya minlərlə siyasi, iqtisadi, informasiya şəbəkələri və əlaqələri ilə əhatə olunmuşdur. Biz hamımız bir-birimizi tanıyıq, minlərlə ümumi vərdislərlə, texnologiyalarla, davranış modelləri, sivilizasiya forma və məqsədləri ilə bir-birimizə bağlıyıq. Ona görə də mənə, bugünkü dünyanı qlobal sivilizasiya kimi başa düşmək daha doğru olardı və mən, bizi gələcəkdə təhdid edəcək münaqişələri fərdi mədəniyyətlərin, yaxud sivilizasiya sahələrinin münaqişələrindən başqa bir şey adlandırmazdım”⁸⁷. Bu deyilənlər, əslində, qloballaşmanın tərkib hissəsi kimi, modernləşmənin yozumudur.

Bu və buna bənzər mülahizələr yalnız bu yaxınlarda müstəqillik qazanmış və dünya birliyinin digər üzvləri ilə birgəyaşayışa hələ yenidən uyğunlaşmağa başlayan ölkələr üçün mühüm rol oynayır.

Qloballaşmanın gətirdiyi bütün müsbət elementlərlə bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmaya ehtiyatla yanaşmağa vadar edən mənfi amillər də az deyildir.

Onilliklər ərzində totalitarizm şəraitində yaşamış ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda müstəqillik fərdi azadlıq, bərabərlik, bazar iqtisadiyyatı ilə yanaşı, milli eyniyyətin tam, yaxud qismən itirilməsi, dövlət suverenliyindən məhrum olmaq, inkişaf etmiş dünyanın hüquqsuz ucqarları sırasına düşmək qorxusu kimi qlobal təhlükələr də gətirdi. Siyasi baxımdan möhkəmlənməmiş və iqtisadi cəhətdən zəif rejimlər, ictimai şüurun süstlüyü, əslində, yeni müstəqil dövlətləri siyasət və iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi prosesinə tam miqyasda başlamaq imkanından məhrum edirdi.

Görünür, problemin mahiyyəti ondadır ki, siyasi sistem tipini və siyasi rejimi yenidən dəyişmiş sossiumların modernləşmə yoluna qədəm qoyması uyğunlaşma dövrü tələb edir. Azərbaycanda yeni dalğanın gətirdiyi xadimlərin bir çoxu bu dövrü səhvən bilavasitə modernləşmə kimi başa düşmüşlər. Modernləşmə tranziti anlamına isə təkcə hamar yolla bir cəmiyyətdən başqasına keçid yox (bizimlə bağlı konkret halda belə olmamışdır), həm də yeni şəraitdə sossium üçün əlverişli şəraitin yaradılması daxildir.

Postkommunizim eyforiyası radikal dəyişikliklər xülyası yaratdı. Cəmiyyət sanki bu eyforiyadan məst olaraq, “ışıqlı gələcəyin” tezliklə gələcəyini gözləyirdi.

Qloballaşma yeni qlobal siyasi-iqtisadi ümumiliyin əsasını qoymaqla, milli sərhədləri nəzərə çarpmadan dağıdır, dövlətin milli suverenliyinin dayaqlarını sarsıdır. Milli sərhədlər hansısa yarımşəffaf arakəsmələrə çevrilir. Hazırda bəzi təhlilçilər qloballaşan dünyada milli dövlətin süquta məhkum olduğunu yazırlar. Dünya bazarı “milli hökumətlərin fəaliyyət dairəsini daraldaraq, onların manevr etməsinə getdikcə daha az yer saxlayır... milli parlamentin qanunları deyil, azad bazar qanunları fəaliyyət göstərməyə başlayır”⁸⁸. Qloballaşma suveren dövlətlər arasında sədləri dağıdaraq, daxili sosial münasibətləri dəyişdirir, milli özgürlüyü amansızcasına unifikasiyalasdıraraq dünya standartlarına uyğunlaşdırır. İnkişaf etməkdə olan və tranzit cəmiyyətlərə digər məkanlardan transformasiyaya uğramış siyasi-iqtisadi və sosiomedəni xüsusiyyətlər gətirməklə, qloballaşma cəmiyyəti tarixi keçmişindən və mədəniyyətidən ayırır, coğrafi mövqeyindən, iqtisadi durumundan və siyasi quruluşundan və s. asılı olmayaraq onu qərbləşdirir. Qloballaşma iqtisadiyyatın və idarəetmənin səmərəsizliyinə görə amansızcasına cəzalandırır, “beynəlxalq səmərəlilik çempionlarını”, yeni inkişaf etmiş ölkələri təşviq edir.

Qərbləşmə bütövlükdə modernləşmə əlaməti altında gedir. Onun açıq və qapalı cəmiyyətlərə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əgər o, bəzi ölkələrdə cəmiyyətin siyasi və sosial-iqtisadi həyatına əlavə ünsürlər gətirməklə onun dayaqlarını təkmil-

ləşdirirsə, digərlərində diffuziya baş verir, sonra isə tarixən sabitləşmiş normalar, adət-ənənələr gözə görünmədən yox olub gedir. Bu məsələdə problem əks-təsin dərəcəsi və səviyyəsində, habelə yeni eranın determinantları ilə qarşıdurmanın nə qədər əsaslı olmasındadır.

Qərbləşmə qeyri-qərb məkanları tədricən “udaraq”, müəyyən məkanlarda siyasi düzümün xarakterini dəyişdirir. Görünür, qərbləşmənin alqoritmi bütövlükdə cəmiyyətlərin, yaxud məkanların keçidinin təmin edilməsindən ibarət deyildir. Onun məqsədi yeni global iqtisadi baxışların və siyasi ideyaların “desantı üçün meydan hazırlamaqdır”. Qloballaşma genişləndikcə, integrasiya proseslərinin aparıcı agentlərinin siyasi, iqtisadi və sosial həyatının əsas tərkib hissələri yeni məkanlarda assimilyasiya olunur.

Tanınmış tarixçi Arnold Toynbi özünün məşhur “Sivilizasiya tarixin məhkəməsi qarşısında” kitabında xəbərdarlıq edirdi ki, Qərb mədəniyyəti ünsürlərinin qəbul olunması, əslində, elə bir təsirdir ki, bir müddətdən sonra o, ənənəvi cəmiyyətə nüfuz edəcək və onu amansızcasına ikiye parçalayacaqdır⁸⁹. Çünki bu, nəticədə ənənəvi cəmiyyətin simasını tamamilə dəyişən mədəni inqilaba start verir.

Qərbləşmənin əsil mahiyyəti nədir? Nə üçün bəziləri onda yığılıb qalmış problemlərin həllini, başqaları isə təhlükə görür? Qərbləşməyə bir neçə müstəvidə baxmaq olar, lakin onun əsasında global fikir yekdilliyinin formalaşdırılması durur. Artıq deyildiyi kimi, bu anlayışa, hər şeydən əvvəl, Qərb cəmiyyətləri strukturlarının, texnologiyalarının, həyat tərzinin qeyri-Qərb cəmiyyətlərinə köçürülməsi ideyası daxildir. Bundan əlavə, qərbləşmə qeyri-Qərb ölkələrinin xalqlarında Şimali Amerika, Qərbi Avropa ictimai sistemlərinin şəksiz üstünlüyünə inam formalaşdırmaq cəhdidir⁹⁰.

Beləliklə, qərbləşmə konsepsiyasının mühüm özəyini Avropa yönümlülük, daha dəqiq desək, Amerika yönümlülük təşkil edir. Bu, məsələn, modernləşmə qərbləşmə ilə eyniləşdirilərkən ona verilmiş təriflərdə özünü göstərir: “Modernləşmə, tarixən XVII-XIX əsrlərdə Qərbi Avropada və Şimali Amerikada inkişaf etmiş,

sonralar digər Avropa ölkələrində, XIX-XX əsrlərdə isə Cənubi Amerika, Asiya və Afrika qitələrində yayılmış sosial, iqtisadi və siyasi sistemlər yönündə dəyişikliklər prosesidir”⁹¹.

Bizim fikrimizcə, qərbləşmənin mahiyyəti homogen ümumplanetar təfəkkürün formalaşmasındadır. Bu, milli mədəniyyətdə aksentlərin dəyişməsi, tarixi yaddaşın itirilməsi və dünya birliyinin vahid prinsip və qaydalar əsasında yaşamasıdır. Bəlkə də, söhbət bəşəriyyətin “qızıl əsrə” qayıtmasından, milli dillərin, xarakter və adətlərin bənzərsizliyinə dair hər hansı qarşıdurma imkanının aradan qalxdığı indiki zamanda ümumdünya sivilizasiyanın təməlinə müstəsna töhfədən gedir? Bu, həqiqətənmi belədir?

Qərbləşmə könüllü surətdə qəbul edilən faydalı cəhətlər hesabına hər bir xalqın milli mədəniyyətini yalnız zənginləşdirsəydi, onu birmənalı şəkildə müsbət hal kimi qiymətləndirmək olardı. Lakin qərbləşmə milli mədəniyyətin mahiyyətini, onun simasını kökündən dəyişir. Qərbləşmənin məddahları iddia edirlər ki, artıq bu proses dönməzdir və təhsilin dünyəviləşdirilməsi və savadlılığın, dini dözümlülüyün yayılması, kütləvi informasiya vasitələrinin və kommunikasiyanın inkişafı, əhəlinin geniş təbəqələrinin dünya mədəniyyəti xəzinəsi ilə tanış olmaq imkanı nəzərə alınarsa, bu, müəyyən dərəcədə, doğrudur. Lakin bu nailiyyətlərin bir çoxu Qərbin inhisarında deyil, digər tərəfdən, onlar Qərb inkişaf modelinin bərqərar olması ilə avtomatik surətdə gerçəkləşmir. Yalnız tək-tək təhlilçilər deyirlər ki, qərbləşmə texnoloji tərəqqi çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, modernləşən ölkələrin hamısının əsas vəzifəsi isə insan kapitalının formalaşması prosesini sürətləndirməkdir. Təcrübənin göstərdiyi kimi, modernistlər üçün məhz siyasi və mədəni cəhətlər daha çətin olmuşdur. Modernləşmə layihələri məhz bu sahələrdə daha çox düzəlişlər aparılmasını tələb etmişdir, həm də bu düzəlişlər o qədər ciddi olmuşdur ki, çox vaxt onların ilkin məntiqi ilə tez-tez ziddiyyət təşkil etmişdir.

Nəzəriyyəçilər öz uğursuzluqlarına ənənəvi cəmiyyətlərin qərbləşməyə ciddi müqavimət göstərməsi ilə bəraət qazandırırdılar. Bir çox əsərlərdə vurğulanırdı ki, modernləşmə və qərbləşmə

cəmiyyətlərin buna üzvi surətdə meyilli olduğu yerlərdə uğur qazanır. Maneələrə və məhdudiyyətlərə isə yeniləşməyə düşməncəsinə yanaşılan, modernləşmə və qərbləşmə yolu ilə getmək istəməyən cəmiyyətlərdə rast gəlinir.

Sürətli modernləşmənin bir çox tərəfdarları industrial inkişafın radikal yolunu göstərilən əngəllərin aradan qaldırılmasında və ilk növbədə, ənənəvi cəmiyyətin dağıdılmasında görürdülər. Bizim fikrimizcə, hər hansı dağıtma nəticə etibarilə sosial partlayışa səbəb olan sosial gərginliyə və münaqişələrə gətirib çıxarır. Dəyişikliklər vaxt tələb edir və bu barədə mübahisə etmək mənasızdır. “Tələsən təndirə düşər” müdrik kəlamı modernləşmə prosesini daha səmərəli və keyfiyyətli edir.

Sivilizasiyaların qarşıdakı toqquşmasından xəbər verən Amerika politoloqu S.Hantinqton “Qərbləşməsiz modernləşmə” düsturunu təklif etmişdir. Bu düsturda “üçüncü dünya” ölkələrinin sosial-iqtisadi və texnoloji inkişaf problemlərinə yeni yanaşma təsvir olunur. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, özlərinin sosial, siyasi və təsərrüfat strukturlarının dəyişməsinin və inkişafının obyektiv zərurət olduğunu başa düşən həmin ölkələr Qərbin ardınca kor-koranə getməkdən imtina edirlər. Əksinə, onlar Qərb texnologiyalarından, – onun sırf liberal ideoloji yozumlarından təcrid olunmuş şəkildə, – özlərinin ənənəvi (dini, sosial-siyasi və i.a.) milli dəyərlər sistemində istifadə etməyə çalışırlar. Şərq elitasının Qərbdə ali təhsil alan bir çox nümayəndələri ən yeni müasir nəzəri biliklərə və texnoloji vərdislərə yiyələnərək dogma vətənlərinə qayıdırlar, lakin öz bilik və bacarıqlarını milli ictimai-dövlət sistemlərinin qüdrətinin möhkəmlənməsinə sərf edirlər.

Beləliklə, ultraliberal nikbinlərin gözlədiyi sivilizasiyaların yaxınlaşması baş versə də, bu proses çox ləng və vəziyyətə daha adekvat formada gedir.

Hantinqtonun düsturundan irəli gələn riskləri də qeyd etməmək olmaz: Qərbin ən yeni texnologiyalarından “arxaik”, “mürtəce”, yaxud “tradisionalist” rejimlərin və təşkilatların silahlandırılması üçün istifadə olunur ki, bu da sivilizasiyalar arasında qarşıdurmanı

daha da kəskinləşdirir. Qarşılıqlı təsirin bütün komponentləri nəzərə alınmazsa, sivilizasiyaların arzuolunan yaxınlaşması əvəzinə, dünya onların toqquşması ilə üz-üzə qala bilər.

Deyilənlərə onu əlavə etmək olar ki, Qərbin görkəmli intellektuallarının əksəriyyəti – elm və mədəniyyət xadimləri, yaradıcı peşə sahibləri – ənənəvi surətdə burjua cəmiyyəti strukturlarına və dəyərlərinə mənfi münasibət bəsləyən, sistem əleyhinə çıxan, nonkonformist şəxsiyyətlər olmuşlar. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, Qərb mədəniyyətini öyrənən Şərq nümayəndələrinin tənqidi əhval-ruhiyyəsi ancaq möhkəmlənmişdir.

Məsələn, İran inqilabının əsas nəzəriyyəçisi filosof Əli Şəriəti məhz bu yolla getmişdir. O, Parisdə oxumuş, Martin Haydeggerin və Rene Genonun əsərlərini öyrənmişdir. Yeri gəlmişkən, məşhur “Biz özümüzdə intellektual nə varsa, buna görə yalnız, Şərqə borcluyuq” kəlamı sonuncuya məxsusdur. Ə.Şəriəti neomarksistlərin də əsərlərini də diqqətdən kənarda qoymamışdır. Nəticədə, o, mistik şiə islamı ilə sosializmin və ekzistensializm mühafizəkar-inqilabı sintezinin zəruriliyi fikrinə gəlib çıxmışdır. Şəriəti İranın intellektual elitasını və tələbələrini inqilaba cəlb edə bilmişdir. Əks halda, onlar mollaların tutqun tradisionalizmində çətin ki, öz ideallarını dərk edə bilərdilər.

“Modernləşmə” və “qərbləşmə”nin fərqləndirilməsi özlüyündə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Qərb bu iki anlayışın kütləvi şüurda vəhdət halında birləşməsi və sinonimə çevrilməsi üçün əlindən gələn hər şeyi edir. Onda belə çıxır ki, hər hansı dəyişikliklər və islahatlar yalnız Qərbin təcrübələrinə əsaslandığıqda mümkündür və ancaq Qərb nümunələrini təkrarlamağa qadirdir. Qərbləşmənin alternativini “durgunluq”, “arxaiklik”, “ifrat mühafizəkarlıq”, səmərəsizlik, dinamikliyin olmaması və i.a. kimi qələmə verilir. Beləliklə, müəyyən məqsəd – Qərbin çox gözəl mənimsədiyi həyat fəaliyyəti çərçivələrini, qanunları, prinsip və meyarları bütün dünyaya qəbul etdirmək məqsədinə nail olunur.

Qatı liberalizmi “gözəl alternativ” kimi sıırmaq istədikləri adamlara liberalların qərəzli və xudbin münasibətini hələ XIX əsr-

də alman iqtisadçısı Fridrix List (1789–1846) təsvir etmişdir. O, əsərlərində göstərmişdir ki, çoxdan bazar iqtisadiyyatı və liberalizm yolu ilə gedən ölkələr ona görə həmişə qazanırlar ki, eyni model başqa təsərrüfat modellərindən istifadə edən ölkələrə qəbul etdirilir. Görünür, “azad ticarətin bərabər” şərtləri, əslində, inkişaf etmiş bazar ölkələrinin daha da zənginləşməsinə, bazar yoluna yenincə qədəm qoymuş ölkələrin isə yoxsullaşmasına səbəb olur. Bu halda, zənginlər daha da zənginləşir, yoxsullar isə daha da yoxsullaşır. List göstərir ki, beləliklə, ənənəvi liberal ölkələrin (ilk növbədə, anql-saksların) öz modelini qalan ölkələrə qəbul etdirməsi son dərəcə xeyirlidir, çünki bu halda onların böyük iqtisadi və siyasi fayda götürməsi təmin olunur.

Bəs, bu halda, obyektiv şərait üzündən səmərəli inkişaf edən və təcavüzkar liberal rəqibləri ilə toqquşan qeyri-liberal ölkələr necə olsun? Bu problem XIX əsrdə Almanıyanın da qarşısında kəskin şəkildə dururdu və onu məhz Fridrix List həll etməli oldu. Problemə “qərbləşməsiz modernləşmə”nin analoqu olan “böyük ərazilərin avtarkiyaları” nəzəriyyəsi ilə cavab verildi.

“Böyük ərazilərin avtarkiyaları” konsepsiyası nəzərdə tutur ki, bazar dövlətləri ilə sərt rəqabət şəraitinə salınmış qeyri-bazar dövlətləri qismən liberal sistemlərin nailiyyətlərini təkrar edən, lakin “gömrük ittifaqının” ciddi məhdudiyyətləri çərçivəsində muxtar inkişaf modeli yaratmalıdır. Bu halda azad ticarət iqtisadi inkişaf dinamikasını təcili surətdə yüksəltmək üçün özünün sosial-siyasi və təsərrüfat-inzibati səylərini birləşdirən dövlətlərin strateji blokunun çərçivəsi ilə məhdudlaşır. Daha inkişaf etmiş liberal dövlətlərə münasibətdə isə sərt himayədarlıq prinsiplərinə əsaslanan möhkəm gömrük maneələri qoyulur. Beləliklə, bir tərəfdən, ən yeni iqtisadi texnologiyaların tətbiq sahəsi maksimum genişlənir, digər tərəfdən isə, siyasi və təsərrüfat suverenliyi ardıcıl surətdə dəstəklənir.

Qeyd edək ki, “qərbləşməsiz modernləşmə” düsturu müəyyən mənada qloballaşma nəzəriyyəçilərinə müqavimətin konseptual

əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyəçilərin bir qismi hesab edir ki, dünya ictimai fikrinə dual sxem aşılması vacibdir: bir tərəfdə islahatçılar, dəyişiklik tərəfdarları, digər tərəfdə isə mühafizəkarlar, köhnəliyə inadkarcasına sədaqətli olanlar. Sxem işlədikcə, islahatçı qərbçilər sanballı ictimai dəstək alacaqlar.

Lakin sxemə üçüncü ünsür daxil ediləndə mənzərə xeyli maraqlı olur. Qarşıdurmaları gec və ya tez həmişə, guya gələcəyi təcəssüm etdirən “islahatçılar”ın qələbəsi ilə nəticələncək “modernist-qərbçilər” və “antimodernist-antiqərbçilər”lə yanaşı, “antiqərbçi modernistlər”, yaxud “mühafizəkar inqilabçılar” da meydana çıxırlar.

Öz iqtisadi platforması, ideoloji təminatı, mədəni bazisi olan müstəqil qüvvə kimi “üçüncü ünsür”ün meydana çıxması bayağı, mənasız siyasi qarşıdurmanın nisbətini pozur. “Modernist-qərbçilər” dərin islahatlar, təsərrüfat modelində əhəmiyyətli dəyişikliklər, elitanın dövlət idarəetməsinin mühüm sahələrinə real şəkildə rotasiyası, həyatın bütün sahələrinin irimiqyaslı modernləşməsi tərəfdarıdır. Lakin bu zaman onlar dövlət suverenliyinin, iqtisadi və mədəni müstəqilliyin tam qorunub saxlanmasını, milli köklərə sədaqəti, milli eyniyyətin dəstəklənməsini mütləq və sarsılmaz şərt hesab edirlər. Modernləşmə də, suverenlik də heç bir halda imtina edilməsi mümkün olmayan şəxsiz imperativlərdir.

Şübhəsiz ki, mədəni inqilab transformasiya dövrünü yaşayan cəmiyyətin inkişafının zəruri tarixi atributudur. Şərq ölkələrinin əksəriyyəti milli “Mən”in təşəkkülü və möhkəmlənməsinin bu mərhələsini keçmişdir. Yaponiyada Meydzi inqilabı, Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürkün mədəni inqilabı bu Şərq cəmiyyətlərinin modernləşməsinə və tərəqqisinə kömək etmişdir.

Lakin qərbləşmə və onu müşayiət edən mədəni inqilab yeni dəyərlərin sahibləri üçün heç də həmişə uğurlu olmamışdır. Bu zaman milli suverenliyin məhdudlaşması və sərhədlərin aradan qaldırılması baş verir ki, bu da qərbləşmə meyillərinin təsirinə məruz qalan tradisionalist və modernist qrupların mənafələrinin toqquşmasına gətirib çıxarır. Bu halda müqavimət son dərəcə sərt olur və

yeni səmərəli mədəni inqilabın mümkünlüyü heçə enir. İranda 1979-cu il inqilabı tradisionalistlərin və modernistlərin məhz bu cür toqquşması nəticəsində baş vermişdir. Dövlətin və cəmiyyətin gələcəyi ənənə ilə qarışdırma arasındakı qarşıdurmadan sonra dövlətin hansı yolu seçəcəyindən asılıdır.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, integrasiya etmək və deməli, Yer məkanının bu və ya digər hissələrini assimilyasiya etmək cəhdləri ilə bağlı proseslər heç vaxt sönənməmişdir. Ola bilsin, bu proseslər daha sürətlə, yaxud da ləng getmişdir. Lakin prosesin özü, əslində, həmişə mövcud olmuşdur. Hətta müharibələrə, münafişlərə və dini ziddiyyətlərə baxmayaraq, bəşəriyyət həmişə daha çox qarşılıqlı asılılığa, daha çox integrasiyalı olmağa çalışmışdır.

Məsələn, makedoniyalı İskəndərin Şərq yürüşləri yunan və qədim Şərq tarixinin ellinizm mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Ellinizmi o dövrdə eramızdan əvvəl mövcud olan məlum coğrafi anlayışlar çərçivəsində, bir növ, dünya integrasiyası hesab etmək olar. Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri çox vaxt dağıdıcı xarakter daşısa da, bütövlükdə, yeni sosial münasibətlərin yeni formalarının yaranmasına, yeni şəhərlərin salınmasına, o vaxtkı dünyanın coğrafi həddlərinin genişlənməsinə, iqtisadiyyatın və ticarət əlaqələrinin inkişafına kömək etmişdir.

Ellinizm oymeninin ərazi çərçivələrinin genişlənməsi öz ifadəsini ticarətin və əmtəə-pul münasibətlərinin sürətli inkişafında tapırdı. Köhnə ticarət yolları bərpa edilmiş, Nil çayından, Qırmızı dənizdən, Babülməndəb boğazından və Ərəbistan dənizindən keçməklə İskəndəriyyədən Hindistana gedən yol kimi yeni yollar açılmışdı. Şəhərsalma intensivləşirdi. Yunan tipli 170-dən çox iri və kiçik şəhər salınmışdı. Ənənəvi suveren yunan polisi tipini əvəz edən yeni dövlət quruluşu forması meydana gəlmişdi. Mədəniyyət tərəqqi etməyə başlamış, əhəlinin yerdəyişməsi və qaynayıb-qarışması güclənmiş, dünyagörüşü zənginləşmiş, insanların yaradıcılıq həvəsi yüksəlmişdi.

Lakin eyni zamanda, ellinizm heç də hər yerdə müsbət amil kimi qəbul edilmirdi, heç də bütün ölkələr bu cür integrasiya ilə

razı deyildi. Odur ki, müqavimət baş verir, qarşıdurma yaranır və bunlar itaət və müdaxilə əleyhinə silahlı çıxışlara çevrilirdi.

Ellinizmlə qarşıdurma dövründə yəhudi tarixi iki siyasi qruplaşma yaratmışdı. Makkaveylər dövründə (e.ə. I əsrin ikinci yarısı) yaranmışdı və Roma hökmranlığının bütün qəti əleyhdarlarını birləşdirən birinci qruplaşma zelotlar adlanırdı. İrodçular adlanan ikinci qruplaşma çar Böyük İrodu dəstəkləyən qüvvələri təmsil edirdi. Mübarizə yolları və metodları bir-birinə son dərəcə zidd olsa da, onları bir şey – ellinizmə qarşı mübarizə söyləri birləşdirirdi.

Fələstində əvvəlcə yunanların, sonra isə romalıların ağalığına qarşı azadlıq müharibəsinin iştirakçıları olan zelotlar ellinizmə sət müqavimət göstərməyə üstünlük verirdilər. Ellinizmin təzyiqi gücləndikcə, zelotlar daha sıx birləşir və özlərinə qapanırdı. Onlar öz mübarizələrində dinlərinin paklığını qoruyub saxlamaq, bununla da ilahinin mərhəmətini qazanmaq ümidində idilər. Daha inkişaf etmiş və irəli getmiş sivilizasiya qarşısında tab gətirə bilməyəcəklərini anlayan zelotlar başlarını quma soxmuş dəvəquşuna, yaxud qınına çəkilmiş tısbağaya bənzəyirdilər. Zelotlar topların və odlu silahların qarşısına nizə və xəncərlə çıxan döyüşçüləri xatırladırdılar. Onlar öz vəziyyətinin ümitsizliyini başa düşsələr də, heç nəyə baxmayaraq, ənənələrə, öz tarixinə sadıq olaraq qalır və o dünyada layiqli haqlarını alacaqlarına ümid bəsləyirlər.

Eyni vəziyyət XIX əsrin sonlarında modernləşən Yaponiyanın da tarixində müşahidə olunur. Samuraylar və yapon əyanlarının bir hissəsi modernləşmədə və qarışmada öz milli "Mən"ləri üçün təhlükə görür və yapon modernistlərinin ölkəni və həyat tərzini dəyişdirmək strategiyasına müqavimət göstərirdilər. İmperator, samuray qılıncı və Busido ruhu onlar üçün öncül dəyərlər idi. Onların fikrincə, modernləşmə bu dəyərləri alt-üst edə bilərdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, çar Böyük İroda sadıq olan qruplaşma irodçular adlanırdı. İrodçuların ellinizmlə müharibə probleminə münasibəti belə idi ki, onlar əvvəla, düşmənin üstünlüyünü və məğlubedilməzliyini etiraf edir, ikincisi, gələcək inkişaf prose-

sində yəhudilər üçün faydalı ola biləcək hər şeyi düşməndən öyrənməyi zəruri sayırdılar.

Zelotlar irodçuların metodlarını qəbul etmir, bu metodları xəyanətkar və milli mənafeələrə cavab verməyən üsullar sayırdılar. Hərçənd, digər tərəfdən, tamamilə aydındır ki, irodçuların problemə yanaşma tərzii daha səmərəli olub, maneəvər etməyə və təbii ki, inkişafa meydan açırdı.

Ellinizm dövrünün nailiyyətləri yəhudilərin malik olduqlarından əhəmiyyətli dərəcədə xeyli üstün idi. Ona görə də, inkişaf etmiş və güdrətli sivilizasiya ilə mübarizədə irodçuluq daha səmərəli vasitə idi. Bu, yunanların, sonra isə romalıların idarə etdikləri zamanla ayaqlaşmağın ən optimal üsulu idi. İrodçular yunanların hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə inkişafına kömək etmiş hər şeyi onlardan öyrənirdilər. Zelotlardan fərqli olaraq, onlar yeni reallıqlara uyğunlaşmaq praktikasının tərəfdarı idilər.

Əlbəttə, hər bir müqayisənin öz nöqsanları var. Tarixə bu qeyri-ixtiyarı müraciət əyani surətdə göstərir ki, qloballaşmanın gətirdiyi qarbləşmə bir çox dövlətləri buna bənzər vəziyyətə salmışdır. Müasir dünya nizamı inkişaf etməkdə və dəyişməkdə olan cəmiyyətləri, bir növ, “zelotlar”a və “irodçular”a ayırmışdır. Özü də, bəzi dövlətlər qarbləşmə proseslərinə fəal müqavimət göstərmək yolu seçmişlər. Onlar “qətiyyətli müqavimət göstərmək əzmindədirlər”, çox zəif potensialları ilə avtarkiya yolu tutmuşlar. Digərləri isə, indiki vəziyyətdə irodçuların yoluna üstünlük vermiş və dərk etmişlər ki, qloballaşmaya və modernləşməyə müqavimət inkişafa gətirib çıxarmayacaqdır. Qloballaşmanın mənfəi nəticələrindən xilas olmaq isə yalnız milli inkişaf strategiyasına şüurlu münasibət bəsləndiyi, qloballaşmanın əksinə deyil, onun aydın şəkildə təsəvvür edildiyi və başa düşüldüyü təqdirdə mümkündür.

Əhalinin geniş təbəqələrinin siyasi şüurunun və siyasi mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması, millətçiliyin üstünlük təşkil etməsi qloballaşma problemlərinin həlli yolunda başlıca əngəllərdən biri olaraq qalır. BMT-nin baş katibi Kofi Annan bu məsələyə toxunaraq yazır: “Bütün dünyada milyonlarla insan qloballaşmanı tə-

rəqqi vasitəsi kimi deyil, həyatı, əməli və ənənələri məhv etməyə qadir olan qasırğaya bənzər viranedicu qüvvə sayır. İnsanların bir çoxu üçün bu prosesə mane olmaq və millətçilik, təməlçilik, digər “çiliklər” timsalında xəyalı təskinliyə üz tutmaq kimi qızgın istək səciyyəvidir”⁹².

Yeni, eyni zamanda, keçid dövrünü yaşayan dövlət olan Azərbaycan ümumdünya inteqrasiyasının tələyüklü perspektivlərini başa düşərək, dünya birliyinə inteqrasiyanın strateji yolunu seçmişdir. Tamamilə aydındır ki, qloballaşma münaqişəsiz və hamar proses deyildir. Buna baxmayaraq, müasir dünya nizamının gerçəkliklərini nəzərə almamaq və bu prosesdən maksimum fayda götürməyə çalışmamaq uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasının məqsədlərinə cavab verməzdi.

Prezident İlham Əliyev 2004-cü il martın 19-da Slovakiyanın paytaxtı Bratislavada keçirilən “Daha geniş Avropaya doğru: yeni gündəlik” mövzusunda beynəlxalq konfransda Azərbaycanın inteqrasiya perspektivlərini xarakterizə edərək demişdir: “Milyardlarla dollar dəyəri olan enerji layihələri bizim müstəqil ölkələrin həm bir-birilərinə, həm də Avratlantik məkanına inteqrasiyasına şərait yaradacaqdır. Bu, bizim həqiqi istəyimiz və strateji məqsədimizdir. Azərbaycan öz gələcəyini Avratlantik məkanına daha geniş inteqrasiyada görür. Biz bu istiqamətdə böyük addımlar atırıq və əminəm ki, Avropa strukturları və beynəlxalq strukturlarla əlaqələr gələcəkdə daha da möhkəmlənəcəkdir”⁹³.

Prezidentin bu sözləri Azərbaycanın tutduğu strateji xəttin mahiyyətini açıb göstərir. Qloballaşan dünyanın bir hissəsi olaraq Azərbaycan Qərbin nailiyyətlərindən istifadə etməyə çalışmaqla yanaşı, öz mentalitetinin bütün xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini, milli tarixini son dərəcə qayğı ilə qoruyub saxlayır. Bu, dərk edilmiş, dövlətin və cəmiyyətin inkişafına istiqamətlənmiş strateji xətdir. 1993-cü ildən etibarən məhz bu xətt həyata keçirilir və o, ölkəni tərəqqiyə və firavanlığa gətirib çıxarmağa qadirdir. Ənənələrin və mədəniyyətin əleyhinə deyil, onlara uyğun şəkildə inkişaf bu siyasətin mahiyyətini təşkil edir.

Müasir Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmuşdur, bir çox qlobal nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin iştirakçısıdır, dünya bazarlarına enerji daşıyıcıları göndərir. Azərbaycan Avropa və Asiya ilə uzunmüddətli strateji tərəfdaşlıq üçün geosiyasi və geoiqtisadi meydandır. Çox mühüm nəqliyyat dəhlizi və qloballaşma proseslərinin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycanın inkişaf sürətini azaltmaması, yeni layihələrin yaradılması və gerçəkləşdirilməsində düşünülmüş və fəal iştirakı son dərəcə vacibdir.

Növbəti mülahizə o barədədir ki, modernist dəyişikliklər siyasi fəallıq səviyyəsinin artması, modernləşmənin sonrakı irəliləyişində müsbət rol oynayan yeni siyasi mədəniyyətin təşəkkülü kimi ciddi nəticələr doğurur. Nəhayət, tranzit geniş mədəni xarakterli dəyişikliklərlə bağlıdır.

Yeni mədəni dəyərlər yeni davranış modellərinə – əhalinin əmanətlərə və sərmayələrə meylinin artmasına əlverişli şərait yaratmaqla sənayeləşməyə yol açır. Yetkin sənaye cəmiyyətində ictimai inkişafın industrial mərhələyə qədərki dövr üçün səciyyəvi olan kəskin gender fərqləri əslində aradan qalxır. Müasir transformasiya prosesləri nəticə etibarilə vahid strateji məqsədə – yeni müstəqil dövlətlərin demokratik inkişaf perspektivləri baxımından cəmiyyətin qlobal konsensus əsasında modernləşməsinə yönəlmişdir.

Beləliklə, Sovet İttifaqının dağılması modernləşmə və qərbləşmə ilə birlikdə postkommunizm epoxası Azərbaycan cəmiyyətinin şüurunda yeni dəyər oriyentirlərinin və təfəkkür tərzinin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Ötən əsrin sonlarından dünyada baş verən qloballaşma meyillərinə və onların Azərbaycana təsirinə tanınmış rus politoloqu V.Pastuxovun mükəmməl “rus üçbucağı” konsepsiyası baxımından nəzərdən keçirmək mümkündür. Həmin konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, Rusiyada siyasi həyat adı “hakimiyyət-cəmiyyət” müstəvisində deyil, üç oxun – “hakimiyyət”, “cəmiyyət”, “hərəkət” – yaratdığı çoxşaxəli məkanda inkişaf edir. “Hakimiyyət” ümumi tənzimləyici və qayda-qanun rəmzidir. “Cəmiyyət” bütün quruluşun sosial sabitliyini təmin edən ballast kimi

hakimiyyətə meyillənmiş passiv ünsürdür. “Hərəkət”, bir tərəfdən, surroqat, cəmiyyətbənzər xarakterli “virtual cəmiyyət”, “ictimaiyyətdir”.

Digər tərəfdən, “hərəkət” böhranlı dövrlərdə cəmiyyət üzvlərinin davranışına rəsmi dövlətin təsirindən daha güclü təsir göstərən rəqib hakimiyyətdir. “Hakimiyyət” və “cəmiyyət” sistemin statik üzvləridir. “Hərəkət” isə dinamik olub, sistemi dəyişikliyə və inkişafa sövq edir. “Hərəkət” tarixi vəzifəsini yerinə yetirərək ya hakimiyyətə qovuşur, ya da cəmiyyətlə qaynayıb-qarışaraq aradan qalxır⁹⁴.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, Azərbaycandakı postkommunist cəmiyyət də bu üç oxun hamısının qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşmışdır. Azərbaycanda tədricən dövlət idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və möhkəm iqtisadi sistemin yaradılması prosesi ilə “hərəkət” ünsürlərinin bir-birinə qaynayıb-qarışması baş vermişdir. Cəmiyyətdə, ya da hakimiyyətdə gedən bu proses nəticəsində möhkəm institusional “hakimiyyət-cəmiyyət” sxemi yaranmışdır.

Bizim fikrimizcə, “hərəkət” məfhumunun elmi relevantlıq dərəcəsi çox yüksəkdir. Öz missiyasını yerinə yetirən, modernləşmə prosesləri üçün şərait yaradan “hərəkət” tədricən aradan qalxaraq, “hakimiyyət-cəmiyyət” sxeminə əriyir. Azərbaycanın konkret milli şəraitində “üçbucaq” sxemi ilə inkişafın fərqli cəhətləri var. Belə ki, ölkədə transformasiya prosesləri, əslində, “hərəkət” qarşılıqlı surətdə asılı olan üç mərhələdən – konsentrasiya, radikallaşma, kristallaşma mərhələlərindən keçəndən sonra, yalnız 1996-cı ilin sonu – 1997-ci ilin əvvəlində modernist keçid xarakteri kəsb etmişdir.

Pastuxov hesab edir ki, “hərəkət” konsentrasiya dövründə dəyişikliklərin təkanverici qüvvəsi kimi çıxış edərək, ictimai enerjini özündə toplayır və bir sıra təşəbbüslər irəli sürür. Bütün fəal və yaradıcı adamlar onun təsir dairəsinə düşüb, tərkib hissəsinə çevrilirlər. Konsentrasiya real dəyişikliklərə zəmin yaradır, onlar üçün “sıfır tsikli” hazırlayır. Postkommunist Azərbaycanda vəziyyət

məhz bu cür inkişaf etmişdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra cəmiyyət və dövlətin dəyişilmiş reallıqlara uyğunlaşması və tədricən yeni dövlət quruculuğuna keçməsi üçün vaxt tələb olunurdu. Əlbəttə, müxtəlif qüvvələr uyğunlaşma dövrünün məzmununu və onun nəticəsini öz bildikləri kimi yozurdular. Lakin Azərbaycanın 1991-1993-cü illər dövrünün tarixi təcrübəsi modernləşmə prosesində liderlik iddiasında olan “hərəkət”in tam acizliyini əyani şəkildə nümayiş etdirdi.

“Hərəkət”in inkişafının ikinci mərhələsi kimi, radikallaşma “hərəkətin” müstəqil, xarici şəraitdən birbaşa asılı olmayan təkamülünü nəzərdə tutur. Bu mərhələdə “hərəkət”i doğuran dövlət və cəmiyyət arasında əlaqələr zəifləyir. İctimai tələbata deyil, yalnız siyasi mübarizənin daxili məntiqinə tabe olan radikallaşma gedir. “Baş xətt”in ən barışmaz və fanatik tərəfdarları liderlik edirlər. Tərəddüd edənlər siyasi axından kənarlaşdırılırlar. Postkommunist Azərbaycanı üçün radikallaşma da “hərəkət”in xarici şəraitdən zəif asılılığı ilə seçilirdi. Proses ancaq öz daxili məntiqi ilə yaranırdı. Əslində, sağlam düşüncəyə rəğmən, bütün siyasi qüvvələr və sosial qruplar bu məntiqə uyğunlaşmağa məcbur idilər. “Hərəkət”in durmadan radikallaşması cəmiyyətin böyük bir hissəsini nəzərdə tutulan siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklərdən kənarda qoyurdu.

Pastuxovun fikrincə, kristallaşma “hərəkət” daxilində istər iqtisadi, istərsə də siyasi mənada kifayət edən “məhkəm özək” yarandıqda təzahür edir. Bu, milli dövlətin yeni xarakteri barədə səzişə gələn, informasiya məkanını zəbt edən yeni iqtisadi və siyasi qruplardır. Azərbaycan şəraitinə əsaslanaraq demək olar ki, iqtisadi sahədə kristallaşma mərhələsində başlıca maliyyə və xammal ehtiyatları üzərində nəzarət qoyulmuşdu.

Siyasi sahədə yeni siyasi mədəniyyətin əsası qoyulmuş, yeni idarəetmə strukturu yaradılmağa başlanmışdı. İnformasiya sahəsində yeni siyasi və iqtisadi qrupların ictimai şüurun formalaşdırılmasının və ictimai rəyin yönəldilməsinin əsas vasitəsi kimi kütləvi informasiya vasitələrinə təsiri güclənmişdi. Əlbəttə, dəyişikliklər cəmiyyətdən də yan ötməmişdi. Belə ki, insanların öz fər-

di hüquq və azadlıqlarını başa düşməsində nəzərəcarpacaq irəliləyiş olmuşdur.

Azərbaycanda transformasiyaya qədərki dövrün mahiyyətinin təhlilində yuxarıda xatırladılan nəzəri sxemdən istifadə edilməsi, əlbəttə, olduqca şerti səciyyə daşıyır. Lakin başa düşmək vacibdir ki, transformasiya təkcə ictimai sistemin dəyişdirilməsi və güclü dövlət qurulması barədə xoş niyyətlərdən ibarət deyildir. Məlum olduğu kimi, xoş niyyətlər cəhənnəmə gedən yolda olur. Modernləşmə dəyişikliklərinin mahiyyəti “tərəqqi barədə şirin xəyallar”da deyil, milli inkişaf strategiyasının gerçəkləşdirilməsi üçün görülən konkret işlərdədir.

Beləliklə, sovet nomenklaturasının avtoritar ehkamları müasir qloballaşmanın iki başlıca prinsipi – laissez faire, yeni iqtisadi fəaliyyət azadlığı və maneəsiz (azad) siyasi fəallıqla əvəz olunmuşdur. Sovet cəmiyyətinin siyasi passivliyi siyasi prosesdə hamılıqla fəal iştirak etmək söyləri ilə aradan qaldırıldı. Bu, əhalinin xoşagəlməz siyasiləşməsinə səbəb olsa da, transformasiya cəmiyyəti kimi Azərbaycan bu cür sarsıdıcı siyasi canlanmadan keçməli idi, çünki cəmiyyətin yığılıb qalmış enerjinin çıxmasına, püskürməsinə ehtiyacı vardı.

Hələ formalaşmamış yeni dövlət və sosial təsisatlar şəraitində kütlələrin kortəbii fəallığı dağıdıcı xarakter almağa, vətəndaş şüurunun və məsuliyyətinin yaranmasına mane olmağa başlayır. Bu, sosialist təsərrüfat münasibətlərinin bazar münasibətləri ilə əvəz olunmasına mənfi təsir göstərir. Azərbaycan tarixində olmuş bu fakt mədəni, iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin sıx qarşılıqlı asılılığına dair elmi müddəanı daha aydın şəkildə təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, bəzən bir-birinə zidd şəkildə yozulan bu müddəa modernləşmə nəzəriyyəsinin, onun Karl Marksdan və Maks Veberdən tutmuş Deniel Bellə qədər ən müxtəlif nəzəriyyəçiləri üçün məhək daşdır.

Bəzən mədəni dəyərlər yönümdəki dəyişikliklər cəmiyyətin siyasi və iqtisadi sahələrində yeniliklərin əsasına çevrilir. Digər hallarda, ictimai-siyasi transformasiyaların əsasını texnoloji, daha

geniş mənada, iqtisadi yeniliklər təşkil edir. Mədəniyyətin siyasəti, yoxsa siyasətin mədəniyyəti müəyyən etməsinə dair daimi mübahisə, az qala swiftsayağı qarşıdurma təhlükəsinə çevrilə bilər. Nə yolla olursa-olsun, lakin hökmən, sosiomədəni, iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə tədricən cəmiyyətdə və dövlətdə modernləşməyə keçidi reallaşdıran imkanlar toplanır.

“Modernləşmə” termininə müraciət etsək, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ortalarına qədər bu terminə tamamilə aydın məzmun-mündəricə verilirdi. O, urbanizasiyanı, sənayeləşməni, dünyəviləşməni, rəşional bürokratiyanın və müvafiq dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bütün bunlar qarışıq hakimiyyət formalarından dəqiq müəyyənləşdirilmiş formalara, şəxsləndirilmiş səlahiyyətlərdən şəxssiz funksiyalara, məcburi qaydalardan universal normalara doğru irəliləyiş tələb edir. Lider ölkələrdə modernləşmə prosesinin başlıca meyillərinin istiqamətləri artıq dəyişmişdir.

Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün aparılan modernləşmənin mahiyyətini və üsullarını yuxarıda nəzərdən keçirdik. Yeni siyasi reallıqları və iqtisadi strukturu qavramağın xarakterinin dəyişməsi, liberal-fərdiyyətçilik dəyərləri əsasında müasir davranış modelinin formalaşması onun başlıca daxili şərti kimi çıxış edir. İndi isə qloballaşmanın modernləşməyə nə dərəcədə kömək etməsi və dünya birliyində modernləşmə praktikasının əsas modellərinin nədən ibarət olması barədə suala cavab verməyə çalışaq.

Modernləşmə proseslərini araşdırarkən, hər şeydən əvvəl, ötən əsrin 50-ci illərinin sonu – 60-cı illərinin əvvəlində dünyada yüksək sürətlə gedən sənayeləşməyə nəzər salmaq lazımdır. Axı, praktiki əsası “Marşal planı” ilə qoyulan Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmağın inkişaf konsepsiyası məhz bu dövrdə formalaşmağa başlamışdır. Onun əsas məqsədi İkinci dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadiyyat və təsərrüfatının bərpaasına kömək etmək idi. Əsasən, ABŞ-ın yardımı ilə bir çox ölkələrin sənayeləşdirilməsinin həyata keçirilməsi bu mərhələdə dönməz xarakter almışdı.

Raymon Aronun qeyd etdiyi kimi, “iqtisadi və sosial baxımdan bütün en dairələrində, bütün irqlərdən olan ölkələrin hamısında mahiyyətə dəyərləri oxşar ad altında eyni məqsədi görmək iddiasındadırlar... Sənayeləşdirmə labüddür, o, ümumiliyə doğru can atır”⁹⁵.

Sənayeləşdirmə pərakəndə təsərrüfat və iqtisadiyyatların vəhdət halına düşməsi sahəsində yeni qlobal prosesin rüşeymi oldu. Bir qrup ölkələrin inkişafına yönəldilən sənayeləşdirmə Qərbdən Şər-qə yayılaraq, hələ sənayeyə qədərki mərhələdə olan ölkələri də tədricən öz arealına daxil edirdi. Yeni müstəqil dövlətlərin hələ SSRİ-nin tərkibində olarkən sənayeləşdirmə mərhələsini keçməsinə baxmayaraq, onlar sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalırdılar. Ona görə də, yuxarıda deyildiyi kimi, artıq Qərb aləmindən ötrü aktual olmayan, lakin yeni müstəqil dövlətlər üçün tamamilə müasir olan prinsiplərə – sənaye cəmiyyəti qurulması və gələcək postindustrial eraya daxil olmağa zəmin yaradılması prinsiplərinə keçid Azərbaycan üçün modernləşməyə keçidin başlanğıcı oldu.

Təbiidir ki, bu cür daxilolma hazırkı milli sənayenin tezliklə yüksək texnologiyalarla əvəz olunmasını nəzərdə tutmur, çünki iqtisadiyyatımızın inkişaf dərəcəsi bu miqyasda sıçrayışı təmin edə bilməz, lakin yeni postindustrial eranın sosial, siyasi və mədəni determinantları müasir Azərbaycan cəmiyyətində artıq formalaşır. Biz, əslində tradisionalist, modernist və postmodernist cəmiyyətlərin ünsürlərinin birgə mövcud olduğu eklektik realıqla üz-ləşmişik.

Beləliklə, keçidin uğurlu olmasını təmin etmək üçün tək cəmiyyətə millətçilikdən deyil, daha inkişaf etmiş ölkələrin mexanizmlərindən və texnologiyalarından da istifadə olunmalıdır. Məhz bu variantda keçidi Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmağın üsulu və ya metodu kimi seçiyənləndirmək olar. Elə bir üsul ki, bu zaman yeni mədəni, siyasi və iqtisadi nümunə və strukturların formalaşması çatmağa çalışdığımız inkişaf etmiş cəmiyyətlərin normaları və əsaslarının keçid cəmiyyətinə daxil olmasına gətirib çıxarır. Bu diffuziya gizli

xarakter daşıyır. O, ictimai şüurdakı irəliləyişi təşəkkül tapmış norma və əsaslara maksimum həssaslıqla yanaşmaqla həyata keçirir.

Hər hansı digər proses kimi, sənayeləşdirməyə keçidən də həddi-hüdudu var. Praktika göstərir ki, Qərbin səviyyəsinə çatmaq yolu yalnız iki mütləq şərt mövcud olduqda uğur gətirmişdir. Əvvəla, bu yolu seçən ölkə çatmaq istədiyi ölkədə mövcud olan texnologiyalar (industrial, yaxud postindustrial) ukladın daha aşağı pilləsində durduğu halda əhəmiyyətli nəticələr əldə edə bilər. İkincisi, bu praktika ancaq o halda bəhrə verə bilər ki, insanın ancaq istehsal aləti hesab edildiyi birbaşa məcburiyyət daxil olmaqla, səfərbəredici üsulla həyata keçirilsin. Beləliklə, Qərbin səviyyəsinə çatmaq yolunda inkişafın həddlərinin sonsuz olmadığını bildirən bir sıra alimlərin fikri ilə razılaşmaq olar.

Bir tərəfdən, çatmaq istəyən ölkə çatmaq istədiyi tərəfin istehsal üsullarına malik deyilsə, nəzərdən keçirilən modeldən səmərəli şəkildə istifadə edilə bilməz. Əgər, məsələn, ötən əsrin ortalarında hansısa geridə qalan ölkə polad istehsalı üçün konverter qurğusu əldə edə bilsəydi belə, onu tətbiq etmək imkanı cüzi olardı. Əksinə, döymə üsulu ilə top istehsal edən ölkələr artilleriya silahlarının hazırlanmasının Avropa metodları ilə tanış olduqda onu tezliklə mənimsədilər və bu onların öz ordularını yeni silahlarla təchiz etməsinə imkan verdi. Digər tərəfdən, əgər çatmaq istəyən ölkə çatmaq istədiyi ölkə qədər daş kömür hasil etmək vəzifəsini qarşısına qoyarsa, bu vəzifə hətta irimiqyaslı texnologiyalarla modernləşdirmə aparılmadan, məcburi işçilərin səfərbər edilməsi, yaxud şaxtaçıların əmək haqqının artırılması yolu ilə həll oluna bilər.

Məqsəd yeni informasiya-kommunikasiya məhsulu yaratmaq olduqda isə, yalnız onilliklər boyu alınmış təhsil və işçinin yaradıcılıq həvəsi qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün lazım olan vasitələri təmin etməyə qadirdir. Birinci halda, məlum olur ki, məsələn, aqrar cəmiyyət qüvvələri son dərəcə gərginləşdirməklə və kənardan aldığı texnologiyalar sayəsində sənaye cəmiyyətinə çata bilər; ikinci halda, görürük ki, sənaye cəmiyyəti artıq postindustrial cəmiyyətə çata bilməz, çünki onun əsaslandığı səfərbərlik metod-

ları postindustrial sənayenin təşəkküləşməsinin əsası olan azad şəxsiyyətin yaradıcılığına tətbiq edilə bilmir. Yəni, belə inkişafın uğurları müəyyən ukladın çərçivəsi ilə məhdudlaşır.

Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaq nəzəriyyəsinə milli modernləşmənin mümkün prinsipi kimi yanaşsaq, deməli ki, məhz bu prinsipin tətbiqi sayəsində XX əsrdə dünyanın mənzərəsi bir neçə dəfə köklü surətdə dəyişmişdir. Ötən əsrin əvvəlində ABŞ dünya iqtisadiyyatında ön sıraya çıxaraq, Böyük Britaniyanı bu mövqedən sıxışdırdı. Məğlub edilmiş və alçaldılmış Almaniya bir neçə ildən sonra keçmiş qüdrətini bərpa edərək, 1945-ci ilə qədər Avropada hegemon oldu. İkinci dünya müharibəsindən sonra SSRİ sürətlə artan iqtisadi qüdrətə malik ölkə kimi irəli çıxdı və bu mövqeyi fasilələrlə 1970-ci illərin ortalarına qədər – SSRİ durğunluq dövrünə qədər qoyanadək saxladı. XX əsrin sonlarında dünya iqtisadiyyatının liderləri ABŞ, Avropa və Şərqi Asiya oldu. Şərqi Asiyanın liderlər üçlüyünə daxil olması hələ yaxın keçmişdək inanılmaz görünürdü. Dünya sivilizasiyasının “daldə-bucağı” olan bu keçmiş ucqar hazırda sürətli inkişaf mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir və təhlilçilərin bir çoxunun fikrincə, XXI əsrə dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin mühüm amili roluna əsaslı surətdə iddia edir.

Asiyanın bir sıra ölkələrinin sürətli yüksəlişi spesifik xarakter daşıyaraq, millətlərin inkişafa, öz imkanlarını və milli “Mən”lərinin təntənəsini təsdiq etməyə olan səylərini əks etdirir. Yaponiyanın 1945-ci ildəki hərbi məğlubiyyətindən cəmi 20 il sonra yapon möcüzəsinin bütün dünyanı heyretə gətirəcəyinə çox az adam inanırdı. Hələ 1980-ci illərin sonunda Çindən söhbət düşəndə əhəlinin hədsiz artmasından danışılırdısa, artıq 1990-cı illərin ortalarında onun regional, yoxsa, dünya dövləti olması barədə qızğın müzakirələr başlanmışdır. Biz indiyədək Hindistana geridə qalmış ölkə kimi baxırıq, halbuki o, artıq dünya siyasətinin aktorlarından birinə çevrilmişdir. Həm də təkcə özünün nüvə silahını yaratdığına görə yox, Hindistan regional və dünya informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ticarətində ciddi mövqə tutur.

Modernist inkişafın əsası millətin öz həyatı mənafeələrini və öncül vəzifələrini necə başa düşməsi ilə qoyulur. “İnkişaf yönümlü dövlət” (developmental state) anlayışı ingilisdilli ədəbiyyatda yayılmasa da, Şərqi Asiya ölkələri ədəbiyyatında geniş işlədilir. Dövlətdən inkişaf məqsədi ilə istifadə olunması həm qloballaşma prosesinin mənfi cəhətlərinin təshihinə, həm də qərbləşməyə alternativ kimi çıxış etməyə imkan verir. Axı, modernləşmə heç də həmişə Qərb modellərini kor-koranə təqlidin nəticəsi deyildir. Texnoloji inqilabın doğurduğu ümumdünya yarışında hamı lider ola bilməz. Ona görə də milli-dövlət inkişafının adekvat strategiyasına malik olmaq lazımdır.

Geri qalmış regionların Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaq yolunda uğuru “hazırda o yerdə və o zaman mümkündür ki, o, inkişaf etmiş ölkələrin məqsədi elan olunsun və bu məqsədlə ayrılan vəsait həmin ölkələrin tam iqtisadi və siyasi nəzarəti altında istifadə edilsin”⁹⁶. Bundan əlavə, Cənub-Şərqi Asiyanın təcrübəsi aydın şəkildə göstərir ki, iqtisadi yüksəliş heç də milli ənənədən hökmən imtina olunmasını tələb etmir, əksinə, onunla çulğaşa bilər. Q.Mürdalın 1960-cı illərin sonu – 1970-ci illərin əvvəlində irəli sürdüyü “Tarixin dərk edilməsi və milli eyniyyət axtarışı, öz-lüyündə, modernləşmə ideallarına sədaqətə təhlükə doğurmur və hətta onlara zidd də deyildir”⁹⁷ ideyasını Cənub-Şərqi Asiyada modernləşmə prosesinə də şamil etmək mümkündür.

Cənub-Şərqi Asiyadakı iqtisadi canlanmanı təhlil edərkən bu regionun uğurunu təşkil edən iki əsas məqam olması barədə nəticəyə gəlirik. Bunun birincisi insan kapitalına münasibətin köklü surətdə dəyişməsi ilə bağlıdır. Cənub-Şərqi Asiya ölkələri məcburi üsullarla səmərəli sabit modernləşməyə nail olmağın mümkünsüzlüyünü dərk edərək, universalizm və partikulyarizmin sintezindən istifadə etməyə başladılar. Üstəlik, 1980-ci illərin sonunda modernləşmə nəzəriyyəsi çərçivəsində “modernitədən yan ötən modernləşmə”, yəni yabançı nümunələri sırimadan sosiomedəni ənənələrin qorunub saxlanmasına əsaslanan, fərdiyyətçi Qərb də-

yərlerini cəmiyyətə zorla qəbul etdirmədən də dinamik iqtisadi yüksəlişin mümkün olduğunu bildiren ictimai inkişaf konsepsiyası (A.Əbdül Malik, A.Turen, S.Hantinqton, Ş.Eyzenştadt və b.) işlə-nib hazırlandı.

Məsələn, məlumdur ki, nəzərdən keçirilən regionlar üçün əsas dəyərlər bəzən Qərb dəyərlərinə qətiyyət uyğun gəlmir. Onları sadalayaq. Bu, hər şeydən əvvəl, millətin icma qarşısında, cəmi-yətin isə şəxsiyyət qarşısında üstünlüyüdür. Ailə cəmiyyətin əsası sayılır. Cəmiyyətin şəxsiyyətə qayğısı və onu dəstəkləməsi, eləcə də düşmənçilik və rəqəbat əvəzinə konsensus norma xarakteri da-şır. Qərb kimi, asiyalılar da insan hüquqlarını yüksək tuturlar, la-kin onlar hesab edirlər ki, şəxsiyyətin üstünlüyünün həddindən çox vurğulanması anarxiyaya, dağınıqlığa və i.a. gətirib çıxarır⁹⁸.

Beləliklə, yeni nəzəriyyə çərçivəsində qeyri-Qərb ölkələrinin müasirliklə ənənəçilik arasında əlaqələrin pozulmaması, mövcud ənənələrin kənardan gətirilənlərlə əvəzlənməməsi yolu ilə inkişaf etməsinin mümkünlüyü nəzərdə tutulurdu. Əks halda, cəmiyyət la-büd surətdə sosial gərginliyə və kəskin ictimai-siyasi kataklizm-lərə doğru gedəcəkdir.

Cənub-Şərqi Asiyada modernləşmənin uğurunun ikinci səbəbi himayədarlıq və bazar siyasətlərinin sintezi ilə bağlıdır. Bu, baza-rın və sahibkarlığın sərbəstliyini təmin etsə də, son söz dövlətin olur. Himayədarlıq, hər şeydən əvvəl, fərqləndirici tarif dərəcələ-rinin müəyyənləşdirilməsində, gömrük siyasətində, ayrı-ayrı isteh-salçı qruplara inhisar imkanları verilməsində, texnologiya idxalının və hazır məhsulun ixracının stimullaşdırılmasında təzahür edir.

Bu cür siyasət əsasən daxili bazarın qorunmasına yönəldilmiş-dir. Yaponiyanın ilkin yüksəlişi məhz himayədarlıq sayəsində mümkün olmuşdur. Sonra isə o, ön mövqeyə çıxaraq, regionun digər dövlətlərinin inkişafına nəzərəcarpacaq təsir göstərmişdir. Məlumdur ki, Asiya “pələngləri” mahiyyətə Yaponiyanın təcrü-bəsini, – lakin müəyyən modifikasiya ilə, – təkrar etmişlər. Lakin onu da demək lazımdır ki, Yaponiyanın indiki iqtisadi çətinlikləri-nin bir səbəbi daxili bazarın qapalılığıdır.

İndiki halda aydındır ki, texnoloji cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkə az inkişaf etmiş qonşularının xammal ehtiyatlarının mənimlənməsində maraqlıdır. Belə ölkə qonşu ölkələrin iqtisadiyyatına sərmayə qoyur və beləliklə, onların inkişafına müsbət təsir göstərərək, artıq idarə edilən yox, aparıcı dövlət kimi çıxış edir. Qonşu dövlətlərin iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşunun məqsəduyğunluğu bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Əvvəla, bu, həmin ölkələrin özlərinin iqtisadi, siyasi və hərbi maraqlarının irəlilədilməsi deməkdir. İkincisi, qonşuların ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etmək imkanındır. Üçüncüsü, təbii ehtiyatlarını sənaye səviyyəsində emal edə bilməyən ölkənin təbii sərvətlərinə yol tapmaq imkanındır. Dördüncüsü, bütövlükdə regionun iqtisadi inkişafına təkandır ki, bu da öz növbəsində siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik təhlükəsini azaldır və ümumi rifahın yüksəlişinə kömək göstərir.

Lakin Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaq modelinin gerçəkləşdirilməsinin bu konkret nümunəsini, əlbəttə, ümumi qanunauyğunluq kimi qəbul etmək olmaz. Məlumdur ki, 1997-1998-ci illər Asiya böhranı bu modelin kövrəkliyini üzə çıxardı: istehsalın yüksək təmərküzləşməsi, ixracdan hədsiz asılılıq, yığım səviyyəsinin çox yüksək olması, iqtisadiyyatın hədsiz sərmayələşdirilməsi və başlıcası isə, elmi-texniki tərəqqinin arxa planda olması Cənub-Şərqi Asiyanın sabit inkişafını çətinləşdirir⁹⁹.

Bütün digər nəzəriyyələr kimi Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaq nəzəriyyəsinin də həddləri var. Məsələn, Amerika tədqiqatçısı D.Sayms bu barədə olduqca sərt fikirdədir və hesab edir ki, müasir intellektual mənzərə fonunda müstəqil inkişaf ideyası köhnəlikdən başqa bir şey deyildir¹⁰⁰. Bu fikirle istər-istəməz razılaşmalı olursan. Axı, transmilli korporasiyaların və "demokratik cəmiyyətlər" in mənşəsinə sığınan dünya göz önündə dəyişərək, global dünya məkanını global qarşılıqlı əlaqəyə çevrilir.

Qərbin inkişaf səviyyəsinə çatmaqla bağlı hər bir strategiya bu və ya digər ölkənin nadir, – obyektiv və subyektiv, – imkanlarına əsaslanır. Azərbaycanın milli modernləşməsinin daha konkret mə-

sələlərindən, ilk növbədə, iqtisadi inkişaf praktikasından növbəti fəsilə bəhs olunacaqdır. İndi isə, qeyd edək ki, milli tarixin müəyyən mərhələlərində belə inkişaf strategiyası tamamilə işləkdir və deməli, özünü doğruldur.

Qloballaşma dövlətlərin irimiqyaslı qarşılıqlı əlaqəsinin, onların qarşılıqlı asılılığının dərinləşməsinə aparır. Hər bir dövlət, o cümlədən də Azərbaycan təcrid edilmiş halda, digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqə olmadan öz vəzifələrini həyata keçirə bilməz. Təcrid olunma bir yana, xarici əlaqələrin zəif inkişafı ölkənin milli mənafeələrinə ciddi ziyan vurur. Şübhə yoxdur ki, qloballaşma cəmiyyət və dövlət həyatının bütün sahələrini əhatə edir.

Dünya inkişafının məcrasında gedən Azərbaycan özünün dövlət prioritetlərini milli mənafeələri baxımından müəyyənləşdirir. Məhz buna görə də qloballaşma dövründə milli inkişafın strateji vəzifələrindən biri ölkənin Avropa ailəsinə sıx inteqrasiyası, Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin sürətləndirilməsidir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il aprel 29-da Strasburqda Avropa Şurası Parlament Assambleyası sessiyasının iclasında çıxışında demişdir: "Bu gün bizim strateji seçiminiz Avropaya, Avropa ailəsinə, strukturlarına inteqrasiyadır. Biz bu siyasətimizə möhkəm sadıq. Əlimizdən gələni edəcəyik ki, Azərbaycan Avropaya xas olan bütün standartlara, bütün ölçülərə cavab versin. Budur, bizim siyasətimiz və uzun müddətdir onu həyata keçiririk. Bu gün Azərbaycanda baş verənlər bu siyasətin davamının nəticəsidir. Biz Avropa Şurasındakı fəal üzvlüyümüzü davam etdiririk"¹⁰¹.

Regionların və qitələrin global inteqrasiyası müasir beynəlxalq münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərir. XX əsrin sonu ümumdünya inteqrasiyasının aktorları olan əsas beynəlxalq təşkilatları dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Bununla yanaşı, postindustrial dövrdə səmərəli inkişaf üçün həyata keçirilməli olan konkret və öncül vəzifələr meydana gəlmişdir; ayrıca götürülmüş dövlətləri deyil,

bütöv regionları hərtərəfli inkişaf etdirmək məqsədi ilə regional integrasiya proseslərini təkmilləşdirmək zərurəti yaranmışdır. İqtisadi baxımdan vahid və bütöv regional məkanlar yaranması üçün ilkin zəmin də formalaşmışdır.

Qloballaşmadan danışarkən yekun olaraq deyə bilərik ki, biz bu gün ən ümumi şəkildə nəticə etibarilə dünya nizamını dəyişdirən sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni kommunikasiyaların inkişafını başa düşürük. Yuxarıda qeyd olunan hallar 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq özünün sosial-iqtisadi inkişafında ciddi sıçrayış etmiş Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada səmərəli dövlət və cəmiyyət quruculuğundan, XXI əsrin reallıqlarına cavab verən, dövlətin milli və beynəlxalq mənaflərini təmin edən xarici siyasət konsepsiyasının formalaşmasından söhbət gedir. Azərbaycanın xarici tərəfdaşları açıq etiraf edirlər ki, Heydər Əliyev dövlətin xarici siyasət konsepsiyasını – Azərbaycanın Şərqlə Qərbi, Şimalla Cənubu birləşdirən körpü rolunu möhkəmləndirən konsepsiyanı son dərəcə tarazlaşdırılmış şəkildə quraraq, onu dünya inkişafının qlobal meyilləri ilə əlaqələndirmişdir.

Azərbaycan öz təbii sərvətlərindən bəhrələnərək və onların dünya bazarlarına çıxarılması üsullarını müəyyənləşdirərək, regional mərkəzlər arasına kompleks qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr yaradaraq, dünya qloballaşma proseslərinə qoşulmuşdur. Enerjidaşıyıcılarının dünya bazarlarına nəqli layihəsinin, o cümlədən “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin 2002-ci ilin sentyabrından başlanmış tikintisi, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsinin işlənilib hazırlanması və bir çox digər layihələr qarşılıqlı regional iqtisadi əlaqələri sürətləndirməyə və enerjidaşıyıcılarının dünya bazarlarına nəqli vasitələrini təkmilləşdirməyə imkan verir və Azərbaycanın integrasiya proseslərində və qlobal iqtisadi layihələrdə fəal iştirakını sübut edən başlıca amillərdəndir.

Bu proseslərdə səriştəlilik dövlətin və cəmiyyətin modernləşməsinin səviyyəsini və mümkünlüyünü irəlicədən müəyyənləşdi-

rir. Başqa sözlə, İlham Əliyevin dediyi kimi, “Azərbaycan üçün indi də, bir çox illər öncədən də iqtisadi və siyasi vəziyyət təbii ehtiyatların işlənilməsi strategiyasından asılı olacaqdır... bu, iqtisadi azadlıq və iqtisadi inkişaf imkanı əldə etmək yoludur”¹⁰².

Regional integrasiya proseslərində fəal iştirak etmək Azərbaycanın hərtərəfli inkişafının əsas amilidir. Hazırkı dövrdə ölkəmiz bir neçə qlobal layihənin təşkilatçısı və iştirakçısıdır ki, bunların da mahiyyəti Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə kommunikasiya əhəmiyyətini artırmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda bu, ölkə və bütövlükdə region üçün mühüm iqtisadi faydadır. Azərbaycan xarici sərmayəçilər və maliyyə qurumları ilə birlikdə iqtisadi layihələri irəli sürərək və ya yaradaraq, əslində, bütün Cənubi Qafqaz məkanının inkişafını qarşısına məqsəd qoyur. Çünki regionun iqtisadi cəhətdən modernləşməsi burada uzun illərdən bəri mövcud olan etnik münaqişələrin həlli üçün əsas ola bilər.

Azərbaycanın Şərqlə Qərbi, habelə Şimalla Cənubu birləşdirən əsas nəqliyyat dəhlizlərinin yolu üstündə yerləşməsi qloballaşma prosesləri baxımından onun təkcə regional deyil, həm də beynəlxalq layihələrdə əhəmiyyətini xeyli artırır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə GUÖAM təşkilatının yaradılması bir sıra dövlətlərin siyasi və iqtisadi mənaflərinin birləşdirilməsi yolunda ilk addım olmuşdur.

Avropa Birliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilən TRASEKA – “Böyük İpək yolu” proqramı Azərbaycanın bölgələrinin iqtisadi dirçəlişinə zəmin yaratmışdır. Bu layihə gerçəkləşdirilərkən yeni iş yerlərinin, istehsal komplekslərinin yaradılması, xidmət sahələrinin təkmilləşdirilməsi, tikinti işlərinin və şəhərsalmanın sürətləndirilməsi və modernləşdirilməsi integrasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin ən yaxşı göstəricisidir. Bu layihə Azərbaycanı, bir tərəfdən Qərblə, digər tərəfdən Şərqlə bağlamışdır.

Tarixi ənənələri dirçəltməklə və keçmişdə unudulmuş kommunikasiya layihələrinə qayıtmaqla ölkə rəhbərliyi güclü dövlət və demokratik cəmiyyət, sabitlik və gələcək nəsillərin perspektiv in-

kişafi naminə səmərəli iqtisadi inkişafa və irəliləyişə nail olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Azərbaycanda demokratik dəyişikliklər, siyasi sabitlik və iqtisadi inkişafın mühüm zəmini olmadan bu layihələrin həyata keçirilməsi ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı. Azərbaycan açıq məkan yox, avtarkiya cəmiyyəti olsaydı, integrasiya və iqtisadi inkişaf ölkəmizdən yan ötər, yaxud da ondan ancaq xammal mənbəyi kimi istifadə olunardı. Bu və ya digər iqtisadi layihə hazırlanarkən, sonra isə həyata keçirilərkən ona yalnız o halda önəm verilir ki, o, bütövlükdə Azərbaycanın milli mənafeələrinə uyğun olsun, bölgələrin iqtisadi inkişafına, vətəndaşların rifahının yüksəlməsinə kömək göstərsin, başlıcası isə, bu layihə uzunmüddətli olsun və onun iqtisadi faydası gələcək nəsillərin inkişafına xidmət etsin.

Son on ildə ölkədə aparılan uğurlu demokratik islahatlar dönməz xarakter almışdır. “World Today” agentliyinin MDB ölkələrində demokratiyanın səviyyəsinə və demokratikləşmənin monitorinqinə, iqtisadi inkişafa və sosial sabitliyə dair apardığı araşdırmaların “The Wall Street Journal”da dərc olunmuş nəticələri¹⁰³ Azərbaycanda demokratiyanın mərhələli inkişafının səmərəliliyinə sübutdur. Bu araşdırmanın nəticələrinə görə Azərbaycan demokratiya proseslərinin səmərəli inkişaf etdiyi ölkələr sırasına daxil edilmişdir. “World Today”-in nəticələrindən görünür ki, Şərqi Karpət ölkələri arasında Ukrayna və Moldova, Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan, Mərkəzi Asiya ölkələri arasında isə Qazaxıstan demokratik proseslərin inkişafında fərqlənmişlər.

“World Today”-in araşdırmalarının yekun nəticəsi 1993–2003-cü illərin məlumatına əsasən hazırlanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, insan hüquqları sahəsində Azərbaycan Moldova ilə birlikdə birinci yeri bölüşdürür – 70%. Halbuki Ermənistan və Rusiya 60 %, Gürcüstan və Ukrayna isə, müvafiq olaraq, 68% və 69% almışlar. Azərbaycanda siyasi dözümlülük 62 % qiymətləndirilir. Bu, həmin müstəvidə mərhələli inkişafı əks etdirən orta qiymətdir. Azərbaycanda ən yüksək göstərici dini dözümlülük sahəsindədir – 98 %.

Halbuki analoji göstərici Ermənistanda 80 %, Gürcüstanda 60 %, Rusiyada 73,6 %-dir. Azərbaycanda mətbuat azadlığı 75 %-dir ki, bu da Ermənistan (60 %), Rusiya (68,7 %) və Qazaxıstandakından (60 %) yüksəkdir. Bu cəhətdən Gürcüstan (84 %) Azərbaycanı qabaqlayır. Beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsində vəziyyət belədir: Azərbaycan – 90 %, Ermənistan – 63 %, Gürcüstan – 92 %, Ukrayna – 88 %, Rusiya – 76 %, Moldova – 85 %, Qazaxıstan – 74 %.

Məlum olduğu kimi, dünyada gedən integrasiya prosesləri, qitələr və dövlətlər arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin sürətli inkişafı baxımından energetika layihələrinin həyata keçirilməsində ölkənin nəinki ixracçı, həm də tranzit ərazi olması son dərəcə əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan “World Today”-in keçirdiyi sorğunun nəticələri Azərbaycanın mövqelərinin birinci yerdə olduğunu göstərir. Beləliklə, həmin tədqiqatın yekunlarına görə, energetika layihələrinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda 70 %, Gürcüstanda 58 %, Ukraynada 63 %, Qazaxıstanda 68 % təşkil edir. “World Today” təhlilçilərinin fikrincə, dünya və Avropa strukturlarına integrasiya məsələsində Azərbaycan 86 %-lə aparıcı mövqe tutur. Bu göstərici Ermənistanda 78 %, Gürcüstanda 83 %, Qazaxıstanda 74 %, Ukraynada 89 %, Rusiyada 93 %-dir.

2001-ci ilin faciəli 11 sentyabr hadisələrindən və Azərbaycanın antiterror koalisiyasında fəal iştirakından sonra terror aktları təhlükəsi artmışdır. “World Today”-in fikrincə, bu, Azərbaycanda 12 %, Ermənistanda 7 % təşkil edir. Terrorizmin dəstəklənməsi isə Azərbaycanda 0 %, Ermənistanda 5 %, Rusiyada 10 %, Tacikistanda 25 % qiymətləndirilir. Terror təhlükəsi isə Azərbaycanda 60 %, Ermənistanda 22 %, Gürcüstanda 65 %, Rusiyada 87 %, Ukraynada 56 %-dir.

Qloballaşma dövlətlərin qarşısında iqtisadi göstəricilərin təkmilləşdirilməsinə öncül əhəmiyyət vermək vəzifəsini qoyur. “World Today” bu cəhətdən Azərbaycanın Cənubi Qafqazda ən yaxşı, MDB ölkələri arasında isə yüksək iqtisadi inkişafını proq-

nozlaşdırır. Bu göstərici 70 % təşkil edir. Halbuki həmin göstərici Ermənistanda 32 %, Gürcüstanda isə 60 %-dir. “World Today” təhlilçilərinin fikrincə, ümumən Azərbaycan, əslində, iqtisadi inkişafın bütün göstəricilərinə görə Cənubi Qafqaz dövlətlərini xeyli üstələyir və MDB məkanında iqtisadi inkişafın liderləri sırasına daxildir. Bu isə Azərbaycanın fəal iqtisadi aktorlar birliyinə tam inteqrasiyasına və ölkənin sərmayə imkanlarının genişlənməsinə kömək edir.

Prezident İlham Əliyev Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar sənədlərin imzalanması mərasimində nitqində inteqrasiya layihələrinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini dəqiq səciyyələndirmişdir: “Bizim hamımızın məqsədi ondan ibarətdir ki, xalqlarımız bu layihələrdən fayda götürsün. Mən əminəm ki, belə də olacaqdır. Artıq bu, baş veribdir. Minlərlə yeni iş yerləri açılıbdir. On minlərlə insanımız maddi fayda əldə etmişdir və bu proses davam edəcəkdir”¹⁰⁴.

1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması, 2002-ci ilin sentyabrında Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin və 2004-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisinə başlanması Azərbaycanı aparıcı Qərb dövlətlərinin strateji maraqları zonasına çevirmişdir. Azərbaycanın neft yataqlarının xarici tərəfdaşlar tərəfindən işlənilməsi, Azərbaycan neftinin gələcəkdə də dünya enerjidaşıyıcıları bazarlarına çıxarılmasına kömək göstərilməsi, qaz hasilatında birgə iştirak, habelə karbohidrogenlərin dünyaya bazarlarına nəqli vaxtını və qiymətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan çox mühüm neft və qaz boru kəmərlərinin çəkilməsi göstərir ki, Azərbaycan qlobal inteqrasiyasının passiv iştirakçısı deyil, əksinə, onun fəal regional oyunçusudur.

Əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən ölkə kimi Azərbaycan həmişə Avropanın bir hissəsi olmuşdur. Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin tarixində ilk diplomatik münasibətlər İtaliyanın şəhər-respublikaları ilə qurulmuşdur, ötən əsrin əvvəlindən Qərb məqnatları, maliyyəçiləri, Avropa və Amerikanın ən zən-

gin ailələrinin nümayəndələri ölkəmizdə fəal işləmişlər. Hazırda Azərbaycan Avropanın bütün strukturları ilə fəal əməkdaşlıq edir.

Qloballaşma prosesləri ilə bağlı iqtisadi müstəvidə Avropa Birliyi ilə münasibətlərin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Son vaxtlar bu təşkilatın üzvlərinin artması, onun məsuliyyət zonasına yeni aktorların daxil edilməsi təşkilatın sərhədlərinin genişləndiyini və onun inteqrasiya proseslərinin yeni fəal iştirakçılarının olmasını istədiyini göstərir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il mayın 18-də Brüsseldə Avropa Komissiyasının sədri Romano Prodi ilə görüşündə demişdir ki, “Avropaya inteqrasiya ölkəmizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir... Avropa Birliyi Cənubi Qafqazda öz nümayəndəsini təyin etmişdir. Həmin nümayəndə Azərbaycanın “Avropa qonşuluq siyasəti” proqramına qoşulmasını tövsiyə edib və biz bunu yüksək qiymətləndiririk”¹⁰⁵.

Azərbaycan bu siyasətə daim sadıqdır. Prezident İlham Əliyev Almaniyaya rəsmi səfəri zamanı onun şərəfinə təşkil olunmuş işgüzar şam yeməyindəki nitqində demişdir: “Avropa Birliyinin Cənubi Qafqaz ölkələrini də əhatə edən yeni qonşuluq siyasəti vacib olmaqla yanaşı, həm də çox mühüm bir addımdır. Düşünürük ki, bu siyasətin praktik bəhrəsi tezliklə özünü göstərəcək, müstəqil ölkə kimi Azərbaycan Avropa strukturlarına daha çox inteqrasiya edəcəkdir. Bu, bizim xarici siyasətimizin elementlərindən biridir. Azərbaycanın Avropa strukturlarına nə dərəcədə inteqrasiya etməsi ölkənin inkişafının göstəricisidir”¹⁰⁶.

Azərbaycan bu nüfuzlu qurumla əməkdaşlıqda milli iqtisadiyyatı səmərəli inkişaf etdirməyi, onun Avropa iqtisadi və maliyyə məkanına tam inteqrasiyasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Ölkəmizin ümumavropa işlərində, o cümlədən XXI əsrdə sabit və səmərəli Avropa təhlükəsizliyi arxitekturasının qurulmasında rolunun və əhəmiyyətinin daim gücləndirilməsi diqqət mərkəzində durur. Bunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, 2007-ci ildən başlayaraq, Avropa bazarlarına hər gün 1 milyon barrel Azərbaycan nefti göndəriləcəkdir.

Siyasi baxımdan Azərbaycan iki böyük Avropa qurumunun – Avropa Şurasının və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür. Hərbi-siyasi müstəvidə Avratlantik təhlükəsizliyinin mühüm elementi olan NATO ilə əməkdaşlığa böyük diqqət yetirilir.

Qloballaşan dünya məkanına yeni təhlükə və təhdidlər beynəlxalq terrorizm və separatizm, etnik zorakılıq və setsessiya (dövlətin tərkibindən çıxmaq) cəhdləri ilə mübarizədə birgə tədbirlər görülməsini zəruri edir. Bu məsələdə “ikili standartlar” olmamalıdır və ola da bilməz. Beynəlxalq hüquq ərazi bütövlüyünün qorunmasını təmin etməklə yanaşı, həm də insan hüquqları və azadlıqlarının təmin olunmasını öhdəsinə götürür. Hüquqları tapdalanmış bir milyondan çox azərbaycanlı beynəlxalq hüququn əsas normalarının reqlamentasiyasından kənarda qalmamalıdır. Beynəlxalq qurumlar erməni təcavüzkarlarını cilovlamalı və Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllinə kömək etməlidirlər.

Bununla belə, qloballaşma dövründə milli strategiyanın əsasını təkcə iqtisadi və hərbi-siyasi amillər təşkil etmir. Azərbaycan XXI əsrdə qloballaşan məkanlardakı sivilizasiyaların dialoq və təmas nöqtəsidir. Qloballaşan dünyanın əsas cəhətlərindən biri keyfiyyət-cə yüksək intellektual səviyyəli kadrlara ehtiyacın artmasıdır.

Müasir dünyada “kraxmallı köynəklilər” adlandırılanlar qloballaşma proseslərinin uğurlu “müdaxiləsinin” əsas hissəsini təşkil edirlər. Məsələn, hər bir insanın həyatında informasiya texnologiyalarının çox böyük rolu nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda təhsilin səviyyəsinin artırılmasının və ən yeni texnologiyaların cəlb edilməsinin nə qədər rentabelli olduğunu dərk etmək lazımdır.

Qloballaşmanın hazırkı mərhələsi sənaye müəssisələrinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi fenomenini doğurmuşdur. 1970-ci illərin ortalarından ABŞ, Yaponiya və Avropa şirkətləri yeni və daha ucuz işçi qüvvəsi əldə etmək və sənaye istehsalı üçün zəruri olan xammalın gətirilməsi xərclərinə qənaət etmək məqsədi ilə öz sənaye müəssisələrini fəal surətdə digər ölkələrə köçürməyə

başlamışlar. Bu, bir çox malların qiymətlərini xeyli aşağı salmağa və Yer kürəsi əhalisinin böyük bir hissəsinin həmin malları əldə edə bilməsinə imkan vermişdir. Digər tərəfdən, bu, həmin layihələrin həyata keçirildiyi yeni məkanlarda təhsilin səviyyəsinin artmasını şərtləndirmişdir. Bu, transformasiya dövrünü yaşayan bir sıra cəmiyyətlərdə işsizlik problemini də qismən həll etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Cenevrədə İnformasiya cəmiyyəti üzrə ümumdünya sammitindəki nitqində Azərbaycanda qabaqcıl informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafının və tətbiqinin aktuallığını aydın şəkildə xarakterizə edərək demişdir: “Ölkəmizin əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyi Azərbaycanı Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin vacib hissəsi etmişdir. Bu nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə Azərbaycana yeni bizneslər və yeni informasiya növləri axıb gəlir. Hazırda həmin informasiyanı rabitə texnologiyalarına çevirmək ehtiyacı duyulur”¹⁰⁷.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının fəal surətdə işlənilib hazırlanmasında iştirak, istehsal edilən məhsulun dünya bazarlarına çıxarılması hər bir dövlətin və cəmiyyətin səmərəli və hərtərəfli inkişafının mühüm elementi kimi yüksək səviyyəli təhsilin olmasını tələb edir. Keyfiyyətli təhsil vətəndaşın və deməli, bütövlükdə dövlətin uğurlu və perspektivli inkişafının rəhnidir. Uzun tarixi seleksiya prosesi keçmiş təhsil sistemi Sovet İttifaqının süqutundan sonra tənəzzül etməyə başladı. Siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni məkanlarda meydana çıxan problemlər bir çox postsovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda təhsil sisteminin keyfiyyətlə fəaliyyət göstərməsinə nəzərəcarpacaq dərəcədə mənfi təsir göstərmişdir.

1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəlində tələbələrin, bəzən də şagirdlərin keçmiş V.Lenin adına meydana (indiki Azadlıq meydanı) keçirilən mitinqlərdə iştirak etməsi hələ də yadıımızdadır. 1988-1993-cü illərdə ölkədəki anarxist meyillərin mövcudluğu və respublika rəhbərliyinin inkişaf perspektivlərini aydın təsəvvür etməməsi gənclərin təhsilə həvəsini söndürmüşdü. Bu dövrdə milli

təhsil sistemi xeyli tənəzzülə uğramışdı. Təhsil sisteminə yaranmış boşluq tələm-tələsik digər dövlətlərin təhsil strukturları və sistemləri ilə doldurulmuşdu.

Siyasi və struktur baxımından hələ formalaşmamış Azərbaycanda Amerika, Türkiyə və keçmiş sovet təhsil sistemləri bir-birinə qarışmışdı. Müstəqillik qazanıldıqdan dərhal sonra “Azərbaycan istehlakçısı” Amerika universitetində, Türkiyə liseylərində, Oksford məktəbində və “ən yaxşı” sovet ənənələrini hələ də qoruyub saxlayan dövlət ali məktəblərində təhsil almaq imkanı əldə etdi. Eyni zamanda, tələbələrin xarici ali təhsil ocaqlarına kütləvi axını başladı. Bu fakt özlüyündə sevindirici olsa da, bir çox hallarda tələbələrin bütöv qrupları xarici dövlətin bu və ya digər ali məktəbində məcburi olan yeni ideoloji görüşlərin “girovuna” çevrilirdilər.

Keçid dövrünün mövcud problemlərinə və onların doğurduğu çətinliklərə baxmayaraq, 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Prezident Heydər Əliyevin söyləri sayəsində ölkənin təhsil sisteminə qismən institusional yenidənqurma həyata keçirmək mümkün oldu. Lakin müasir dünya bir-birilə qarşılıqlı surətdə bağlı və bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılı olan dövlətlərdən, cəmiyyətlərdən və fərdlərdən ibarət sürətlə inkişaf edən məkandır. Region dövlətləri lazımi səviyyədə inkişaf etdiyi təqdirdə qloballaşma uğurlu layihə olmaq imkanı qazanır, əks halda isə qloballaşmanın siyasi, iqtisadi və sosiomədəni məkana hibridləşdirici təsiri labüddür.

Bu baxımdan məhz keyfiyyətli milli təhsil səmərəli inkişafa və qloballaşma proseslərinə mükəmməl integrasiyaya imkan verir. Bu isə, öz növbəsində, industrial epoxadan postindustrial epoxaya sürətli sıçrayışı və keçidi təmin edir.

Ölkəmizin əldə edə biləcəyi belə imkanlar nəzərə alınmaqla, qloballaşma gedən məkan kimi Azərbaycanda təhsil sistemi keyfiyyətə yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanmalı, milli mənaflərə cavab verməli, tədrisin yüksək səviyyəsini təmin etməli, vətənpərvər, intellektual və səriştəli gənclər yetişdirməli, dövlətin “beyin axını”nın qarşısını almağa kömək etməlidir.

Qloballaşmanın milli məkanlara təsiri prosesində dövlətin daxili siyasi inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnteqrasiya proseslərinin təsiri yeni qavrayış, təfəkkür tərzini formalaşdırır, sonra isə yeni dövrün bu komponentlərinə həyat verir. Davranışın yeni stereotipləri və formaları meydana gəlir. Demokratik dövlət kimi Azərbaycan hüquqi və demokratik əsasları möhkəmləndirmək istiqamətində irəliləyir.

Müstəqillik əldə edildiyi gündən 13 il keçəndən sonra əminliklə demək olar ki, əslində, totalitar dövrün kütləvi şüur formasının açıq, şəffaf və demokratik cəmiyyət elementləri ilə zənginləşmiş şüur forması ilə əvəz olunmasını nəzərdə tutan ictimai transformasiya baş vermişdir. Bu, bütövlükdə cəmiyyətdə yeni siyasi oriyentirlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir, funksional baxımdan yeni siyasi təşkilatların yaradılmasına gətirib çıxarır. Formalaşan siyasi məkan xeyli dərəcədə əhalinin bütün təbəqələrinin mənaflərini ifadə edir. Demokratik cəmiyyətdə monosentrik siyasi sistemlərdən danışmağın əsassız olması tamamilə təbii. Lakin siyasi məkan hətta ikiqütblü, yaxud polisentrik olsa belə, kütlənin tələblərinə cavab verməli, əhalinin mənaflərini ifadə etməli, inkişafa və tərəqqiyə kömək göstərməli, başlıcası isə, dövlət müstəqilliyinin əsası kimi milli suverenliyi, – o cümlədən daxili siyasi məsələlərdə, – qoruyub saxlamalıdır.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna nail olmaq siyasi hakimiyyətin bütün dairələri üçün öncül istiqamət sayılan məqsəddir. Kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst fəaliyyət göstərməsi, üçüncü sektorun – qeyri-hökumət təşkilatlarının, birlik və assosiasiyaların maneəsiz işləməsi, söz, iradə, fikir, dini etiqad azadlığı müasir Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafının öncül istiqamətləridir.

Lakin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün *a priori* qəbul edilən, hər şeyi əhatə edən aksiomlar kompleksi mövcuddur və onlarsız keçid dövrü cəmiyyətlərinin inkişafı mümkün deyildir. Vətəndaş cəmiyyətində dialoqun mühüm tərkib hissəsi tolerantlıq

və dözümlülükdür. Lakin tolerantlığın hamı tərəfindən qəbul edilən davranış tərzı olması üçün daxili siyasi prosesin bütün iştirakçıları-nın konstruktiv əməkdaşlığı zəruridir. Qlobal “demokratik dalğa”nın genişlənməsi prosesində yeni partiya ənənələrinin formalaşması, siyasi məkanın təkmilləşməsi yalnız cəmiyyət daxilindəki uçurumu aradan qaldırmaq söylərinə əsaslanmalıdır.

Axi, dialoq və insanların rəasional yetkinliyi nəticəsində formalaşan məkan *raison d'être*-dən, yəni əqli əsasdan asılı olacaqdır və ona görə də belə məkan barışmazlıqdan daha həyatidir. Ümumdünya inteqrasiyası və milli “Mən”in gözə çarpmadan yoxa çıxması dövründə cəmiyyətdə dialoq, şəffaflıq, dözümlülük kimi dəyərlər keyfiyyətə yeni, daha aktual xarakter alır.

Müxəlifətin, xüsusən onun dağıdıcı-radikal hissəsinin liderləri dərk etməlidirlər ki, Azərbaycan öz inkişafının elə bir mərhələsinə qədəm qoymuşdur ki, müxəlifətin hakimiyyətlə qarşılıqlı münasibətləri, hakimiyyət uğrunda mübarizə yalnız sivilizasiyalı forma və üsullarla, dialoq, real şüarlar və daha cəlbədicı sosial-iqtisadi proqramlar irəli sürmək yolu ilə aparıla bilər. Deyənlər, dəmir çubuqlar, daş-kəsək “proletariatın silahı” kimi tarixin arxivinə göndərilməlidir. Dünya birliyi də bu məsələyə birmənalı şəkildə öz mənfi münasibətini bildirməlidir. Hakimiyyətin dinc yolla təhvil verilməsi bəşəriyyətin ən gözəl nailiyyətlərindən biridir. Hindistanın böyük oğlu Mahatma Qandi zorakılığa əl atmaqdan imtina etməyə çağırmışdır, çünki bu, “bəşəriyyətin əlində ən böyük qüvvədir. O, insanın nə vaxtsa icad etdiyi ən dağıdıcı silahdan da güclüdür”¹⁰⁸.

“Demokratik dalğa”nın genişləndiyi dövrdə, şəffaflıq, dialoq və konstruktiv əməkdaşlıq erasında “açıq cəmiyyət” ideyaları və dövlətin demokratik inkişaf səviyyəsi ölkənin qloballaşma proseslərində səmərəli və mükəmməl iştirakının əsas inteqratorlarına çevrilmişdir. Dövlətin və cəmiyyətin dinamik inkişafı demokratik dəyişikliklərin, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin, orta sinfin mövcudluğunun və gənc nəslin nümayəndələrinin bu və ya di-

gər sahəyə rəhbərlik prosesinə fəal surətdə cəlb edilməsinin səviyəsindən asılıdır. Əgər demokratik islahatlar və dəyişikliklər kütlələrin arzusuna uyğundursa, zamanın tələblərinə cavab verirsə, yəni statik, yaxud tələm-tələsik deyilsə, əgər onlar xəotik, yaxud sistemsiz şəkildə yox, ardıcıl surətdə həyata keçirilsə, demokratik dəyişikliklərin uğurla nəticələncəyi labüddür.

Məhkəmə hakimiyyətinin daim təkmilləşdirilməsi və monitorinqi demokratik ideyaların və baxışların qloballaşması dövründə dövlətin və onun vətəndaşlarının hərtərəfli inkişafının mühüm tərkib hissəsidir. Demokratik cəmiyyətdə insanın hüquq və azadlıqlarının səmərəli təminatı dövlətin öz vətəndaşına, onun hüquq və azadlıqlarına münasibətinin əsas göstəricisidir. J.J.Russo vaxtilə demişdir: “Hətta ən güclü sahibkar da öz gücünü hüquqa, itaəti isə borca çevirə bilməsə, daim sahibkar olmağa gücü çatmaz”.

Azərbaycan vətəndaşının hüquq və azadlıqları toxunulmazdır və kimse tərəfindən hücum obyektı ola bilməz. Bu hüquqlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, bir sıra qanunvericilik aktları və həmin hüquqlara əməl edilməsinin, qanunun aliliyinin və ölkədə qayda-qanunun təminatçısı olan dövlət başçısı tərəfindən qorunur. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, “bir nəfərin hüququ başqa bir nəfərin yaşamaq, toxunulmazlıq və dövlət tərəfindən müdafiə hüququnun başlandığı yerdə məhdudlaşır”. Odur ki, hər bir insan, əvvəla, özünün “təbii” və ikincisi, Əsas qanunla – Konstitusiya ilə təmin olunmuş hüquqlarını nəzərə almaqla, təkə öz hüquqları və azadlıqlarını başa düşməli deyil, digər vətəndaşın hüquqlarının təmin olunmasında öz məsuliyyətini də dərk etməlidir.

2004-cü il bələdiyyə seçkiləri, 2005-ci il isə parlament seçkiləri ilə əlamətdar olacaqdır. Həm bu, həm də digər seçkiləri ölkənin güclənən demokratik keçidinin daha bir mərhələsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. 2003-cü ilin oktyabrında keçirilmiş prezident seçkiləri göstərdi ki, “gözübağlı” tradisionalistlərin və təşəxxüslü, ekspressiv siyasi disputlarda itib-batmış qüvvələrin dövrü keçmişdə qalmışdır. Müasir epoxa Azərbaycanın siyasi səh-

nəsində dövləti keyfiyyətlə inkişaf etdirməyə, onu dünya birliyinə tam miqyasda integrasiya etməyə, əsası 1993-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş səmərəli dövlətçilik xəttini inamla davam etdirməyə qadir olan modernist qüvvələrə yol açmışdır.

Tamamilə aydındır ki, 2004-cü və 2005-ci illərin seçkiləri savadlı, mütərəqqi vətəndaşların dövlət idarəçiliyinə fəal surətdə cəlb edilməsinə, onların lokal səviyyədə və respublika səviyyəsində təmsil olunmalarına göstərilən ciddi cəhddir. Bələdiyyə orqanlarına və ölkə parlamentinə seçkilərdə iştirak, o cümlədən güclü və müstəqil dövlət, mükəmməl vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna istiqamətlənmiş gənc, səriştəli, intellektual, vətənpərvər insanların da iştirakı ölkənin yeni siyasi elitasının təşəkkülünə, siyasi rəqabətin demokratik əsaslarının möhkəmlənməsinə və kadrların keyfiyyətli rotasiyasına kömək edəcəkdir.

Çoxları yaxşı xatırlayır ki, sovet dövründə belə kadrları komso-mol hazırlayırdı. Sovet İttifaqının dağılması və bundan sonra layiqli kadrların seleksiyası prosesində yaranmış boşluq ölkənin inkişaf strategiyasına mənfi təsir göstərdi. Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda Bakıya qayıtdıqdan sonra, Milli Məclisin sədri olarkən məhz yeni gənc və işgüzar vətəndaşların üzə çıxarılması üçün ilk görüşlərindən birini Azərbaycan gənclərinin nümayəndələri ilə keçirmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, demokratiya monosentrik siyasi ideyaları qəbul etmir. İnsan zəkası cəmiyyətin siyasi və iqtisadi həyatında onun integratoru olan bir baxış, yaxud ideya çərçivəsində olan varlığı qəbul etmir. Dünya tarixi dəfələrlə sübut etmişdir ki, ideyaların avtoritarizmi, bəzən nə qədər açıq görünə də, bu və ya digər sistemin legitimliyini, yaxud disfunksionallığını itirməsi ilə şərtlənən müəyyən çərçivələrə və sərhədlərə malikdir.

Antik dövrlərdən tutmuş SSRİ-nin dağılmasına qədər bəşəriyyət həmişə hər bir fərdin böyük azadlığa və geniş seçim hüququna malik olduğu polisentrik siyasi sistemə can atmışdır. Müasir dövrdə "seçim hüququ" anlayışının fəlsəfi qavrayışı dövlətin milli su-

verenliyinin qorunması məsələsində və beynəlxalq münasibətlərdə, bəlkə də, əsas əngəldir. Ona görə də belə bir mülahizə də əsassız deyildir ki, bəşəriyyət "demokratiyadan yorulmaq" kimi səciyyələndirilən həddə çatı bilər, elə bir həddə ki, monosentrik qloballaşma və milli suverenliyin məhdudlaşması "xalqların nüfuzdan və qərar qəbul etmək hüququndan məhrum olması" kimi qəbul edilə bilər¹⁰⁹.

Buna görə də aydındır ki, ölkəni tərəqqiyə və inkişafa aparmağa qadir olan yeni siyasi elitanı elə bir nəsil formalaşdıracaq ki, ondan ötrü milli "Mən", milli eyniyyət, təkcə regional planda deyil, həm də global miqyasda milli müstəqilliyin və dövlət suverenliyinin qorunub saxlanması, ölkənin iqtisadi baxımdan güclənməsi mühüm amildir.

Gənc nəsil lokal və respublika əhəmiyyətli seçkilərdə fəal iştirak edərək, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uğurla nail olmağa kömək edə bilər. Bu məsələdə dövlət gənc azərbaycanlı liderlərin inkişafına və təşəkkülünə kömək göstərilməsinə yönəldilmiş dəqiq mövqe tutur. Bu, dövlətin tələblərinə cavab verir və milli mənafə və təhlükəsizlik məsələsidir. "Demokratik dövlətlərdə idarə edənlərin legitimliyi, adətən, onların əsas seçki qruplarının istəklərinə nə dərəcədə cavab vermələrindən, yəni onlardan aldıkları dəstəkdən asılıdır. Sistemin legitimliyi isə prosedurlardan, seçicilərin səsvermə yolu ilə özünə başçı seçmək bacarığından asılıdır"¹¹⁰.

Milli eyniyyətdən danışarkən dinin bəzi qloballaşma məkanlarında aradan qalxan, digərlərində isə, əksinə, fəallaşaraq dövlət həyatının bütün sahələrinə getdikcə daha çox təsir göstərən rolunu unutmaq olmaz. Bəzi Qərbi tədqiqatçıların fikrincə, Qərbdə din siyasi və sosial məsələlərdə artıq həlledici rol oynamır. O, sosial münasibətləri nizamlamır. Din sosial ədalət haqqında təsəvvürlərin inkişafında müsbət rolunu oynamışdır¹¹¹.

Bütövlükdə, ötən əsrin təhlil etsək görərik ki, əsrin sonları dinin hər yerdə dirçəliş dövrü (la Revanche den Dieu) olmuşdur. XX əsrin ortalarında baş verən hadisələr konkret məkanlarda xristianlığın

və islamın rolunun və əhəmiyyətinin güclənməsinə səbəb olmuşdur: II Vatikan Məclisi, – onun çağırılması barədə ideya 1959-cu il iyulun 3-də XXIII İohann tərəfindən rəsmən elan olunmuşdu, – katolik kilsəsinin yeni xəttini daha müfəssəl və hərtərəfli işləyib hazırlamalı idi. 1970–1980-ci illərdə “islamın canlanması” baş verdi və müsəlmanlıq Avropa və Amerika ölkələrində intensiv yayılmağa başladı. Eyni zamanda, islam və xristian ilahiyatçıları arasında dialoqun konkret oriyentirləri meydana gəldi.

Qitələrin qarşılıqlı asılılığının artdığı indiki dövrdə din milli dövlətdə yeni əlamətlər kəsb etməyə başlamışdır. Eyni zamanda, üçüncü demokratik dalğa da kommunizmlə mübarizədə, eləcə də millətçiliklə şiddətli toqquşmada dindən istifadə edir. Din təmsilçiləri, ayrı-ayrı dini qruplar xristian ölkələrində avtoritar rejimlərə müqavimət göstərilməsində əsas rol oynamışlar. Məscidlərdə birləşən üləmalar və islamçılar da müsəlman ölkələrində eyni müxalifət rolu oynamışlar. Misallar kifayət qədər çoxdur. Polşada kommunist rejimi ilə mübarizədə Papa başlıca fiqur idi, ayətullah Xomeyni isə İranda şahlıq rejimini devirmişdir, 1986–1987-ci illərdə kardinal Kim, katolik liderləri və baş protestant təşkilatı – Milli Kilsə Şurası Cənubi Koreyada müxalifətin prezidentin bir-başə seçkisi uğrunda mübarizəsini dəstəklədilər.

Müasir demokratik cəmiyyətdə dini etiqad azadlığı hər bir vətəndaşın konstitusiya hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yarananın qüdrətinə inam insanın mənəvi-əxlaqi, psixoloji ovqatını şərtləndirir, dünyagörüşünü kamilləşdirir, təfəkkür tərzini və formasını tənzimləyir. Azərbaycan 1000 ildən çoxdur ki, əsasən, müsəlman əhalili dövlətdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın tarixi təkcə islam tarixi deyildir. Odlar yurdu Zərdüştiliyn vətənidir, birinci minilliyin əvvəllərində onun ərazisində xristian dövlətləri mövcud olmuşdur. Müasir Azərbaycanda isə üç dünya dininin nümayəndələri – müsəlmanlar, xristianlar və iudaistlər dözümlülük şəraitində yaşayırlar.

SSRİ-nin dağılmasının gətirdiyi ideoloji plüralizm respublika vətəndaşlarının öz dini hisslərini tam gerçəkləşdirməsinə zəmin

yaratmışdır. Bununla yanaşı, keçmiş kommunist hakimiyyəti illəri Azərbaycan xalqını “elmi ateizmin” düzgünlüyünə inandırma bilməmişdi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanda birdən-birə fikir və etiqad azadlığının hiss olunması məscidlərin, mədrəsələrin və ilahiyat fakültələrinin sayının sürətlə artmasına gətirib çıxarmışdır. Dini etiqadı ilə heç vaxt fərqlənməyən, orta məktəblərin, kitabxanaların, poliklinikaların, xəstəxanaların, sosial təyinatlı digər obyektlərin fəaliyyəti üçün normal şəraiti olmayan bölgələrdə “mesenatların” köməyi ilə məscidlər yağışdan sonra çıxan göbələr kimi artmağa başladı.

Faktlara müraciət edək. Sovet dövründə Azərbaycanda rəsmən 17 məscid fəaliyyət göstərirdi. Müstəqillik illərində onların sayı 1300-ə çatmışdır. 1990–2000-ci illərdə xarici dövlətlərin (Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Türkiyə, İran və s.) müxtəlif strukturları bölgələrdə 150 məscid tikmişlər. Hazırda, əslində, hər iri kənddə bir məscid vardır. Bir sıra iri rayon mərkəzlərində 5–6 məscid inşa edilmişdir. Bakı şəhərində və ona bitişik Abşeron rayonunda qeydiyyatdan keçmiş 50 məscid fəaliyyət göstərir.

Əlbəttə, kollektiv dini ayinlərin keçirilməsi üçün ibadət xanalar lazımdır. Biz bunu şübhə altına almırıq. Lakin tamamilə qanunauyğun bir sual doğur: bölgələrdə istehsal obyektlərinin, təhsilin, səhiyyənin inkişafına yönəldilmiş mühüm sosial və humanitar layihələrin həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac olduğu halda, bu və ya digər dinə sədaqət hisslərinin belə ifadəsi nə dərəcədə aktualdır? İslam dəyərlərinin Azərbaycan ictimai həyatına qayıdısını təcəssüm etdirən məscidlərin və digər obyektlərin belə tələm-tələsik inşası, sadəcə olaraq, dəbdə olan mömin sayılmaq əlaməti deyilmi? Yoxsa bu, milli eyniyyəti vurğulamaq, islam sivilizasiyasına mənsubiyyəti gözə çarpdırmaq cəhdidir?

Bizim fikrimizcə, məsələnin mahiyyəti başqa müstəvidədir. SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan vətəndaşlarının təhsil sahəsi kimi, dini baxışlar sahəsi də iri dövlətlərin dini modellərinin təzyiqi altında olmuşdur. Demokratikləşmə eyforiyası bir tərəfdən, dini

etiqad azadlığına gətirib çıxarmış, digər tərəfdən isə ölkənin milli təhlükəsizliyinə qorxu yaratmışdır. Təriqətçilik cərəyanlarının sayı artmağa başlamış, Azərbaycanda din yeni Avropa (xristian), İran, Türkiyə, ərəb dini modellərinə, ya da “liberal islam” modelinə yönəlmənin təcrübə obyektinə çevrilmişdi.

Siyasi partiya bayrağı altında radikal islam qruplarını birləşdirməyə cəhdlər göstərilir. Həmin modellərin hər biri transformasiya dövrü yaşayan Azərbaycanın milli reallıqlarında müstəsna iddiasında idilər. Bu sahədə milli inkişaf strategiyasını düşünülmüş şəkildə müəyyənləşdirmək və Azərbaycanda dinin yerini və rolunu inamla səciyyələndirmək üçün on ilə yaxın vaxt lazım olmuşdur. Azərbaycanın dünyəvi idarəetmə formasına malik demokratik dövlət olduğu bu gün heç kəs də şübhə doğurmur. Bu, müsəlman və eyni zamanda, nəzərcarpacaq Avropa aksenti olan çoxkonfessiyalı ölkədir.

Lakin buna baxmayaraq, yeni təfəkkürün formalaşması prosesinə kömək edən bir sıra digər amillər Azərbaycan vətəndaşlarının şüurunu, çoxsaylı dini sistemlərin, daha çox isə yalançı təriqət ideologiyalarının sınaq meydanına çevirmişdir. Sosioloqların tədqiqatları göstərmişdir ki, bədnam “Aum Senrike” də daxil olmaqla, heç bir dini təriqət birliyi Azərbaycandan yan ötməmişdir.

Postkommunist Azərbaycanda xristianlığın protestant yönümlü müxtəlif təriqətçi missioner təşkilatları daha fəal işləməyə başladılar. 1991-ci ildən sonra qısa müddətdə onlar ölkənin müxtəlif bölgələrində 20-dən çox dayaq məntəqəsi yaradaraq, müxtəlif məlumatlara görə, üç mindən beş minədək etnik azərbaycanlıni sekta üzvlüyünə cəlb etmişlər. Respublikanın yerli əhalisini xristianlaşdırmaq məqsədi ilə xeyli maliyyə vəsaiti xərclənmiş, onlarca adda xüsusi ədəbiyyat buraxılmış, onlarca seminarlar keçirilmiş, təriqətlərin ən perspektivli və sadıq ardıcılıarı daha yüksək səviyyəli hazırlıq keçmək üçün Qərbin müxtəlif xristian mərkəzlərinə göndərilmişlər.

“Qreyter Qreyts Uorld Austriç” (“Həyatverən nemət” Ümumdünya Kilsəsi), “Həyatın sözü” kilsəsi, “Adventistlərin 7-ci günü-

nün presviterianları”, “Gideon qardaşlığı”, “İxtus” kilsəsi kimi beynəlxalq baptist təriqət təşkilatları burada xüsusilə fəallıq göstərirdilər. “İncilləşdirmə-2000” proqramı təriqət missionerlərinin məqsəd və vəzifələrinin miqyasından xəbər verir. Proqramda iki mininci ilədək Bibliyanı hər beş azərbaycanlı ailəsindən birində yaymaq, respublikanın hər beş vətəndaşından birini xristian missioner təşkilatlarının fəal üzvlüyünə cəlb etmək nəzərdə tutulurdu.

Səciyyəvi haldır ki, göstərilən təriqət təşkilatlarının əksəriyyətinin fəaliyyəti bu və ya digər səbəblərdən hətta bir sıra xristian Avropa ölkələrində və postsovet dövlətlərində qadağan olunmuşdur. Məsələn, Ermənistanda 1995-ci il aprel 24-də – bədnam “erməni soyqırımı”nın ildönümü günü Yerevanda qeyri-ənənəvi təriqətlərin üzvləri kütləvi surətdə döyülmüş, nəticədə şəhər qriqorian kilsəsinə mənsub olmayan “müqəddəs atalar”dan təmizlənməmişdir.

Azərbaycanda isə yaranmış boşluqdan təriqətçilik ideyalarının və baxışlarının kütləvi şüura yeridilməsi üçün məhəmətlə istifadə edilmişdir. Məsələn, Bakının mərkəzində – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Bakı Bibliya İnstitutu deyilən qurum yaradılmışdı və geniş fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilatların ideologiyası təriqət qanunlarına ciddi riayət və dünyəvi həyatın inkar olunmasını tələb edirdi. Bunların əksəriyyəti təriqət üzvlərinə onların ardıcılıarı olmayanlara qarşı davakar-mənfi münasibət aşılayırdı. Ermənistan və Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olmasına baxmayaraq, bəzi təşkilatlar ermənilərə “din qardaşları” kimi baxmağa çağırırdı, “Qarabağ münasibəsinə və dövlətçilik ideyalarına biganəliyi, qüvvə və vaxtlarını özlərinin və yaxınlarının nicatına yönəltməyi” təbliğ edirdilər.

Bu qəbil təşkilatların məqsədləri aşağıdakılar idi:

- respublikanın müsəlman əhalisini xristianlaşdırmaq;
- müsəlman dini-etnik konsepsiyası ilə polemika aparmaq, islamı ləkələyən tezislər yaymaq;

– İrana, Türkiyəyə və Orta Asiyaya soxulmaq üçün Azərbaycanı əməliyyat meydanı hazırlamaq və i.ə.

“Əlverişli” şəraitdən istifadə edən missioner təriqətləri əhalinin müəyyən qrupları arasında çox geniş təbliğat aparır, ilahiyyat baxışları və qneseoloji cəhətdən müxtəlif yalançı dini ideologiyaları, sözün həqiqi mənasında zorla sıırırdılar. Bütün bu baxışları və ideologiyaları bir şey birləşdirirdi: Azərbaycan istehlakçısına təklif olunan bütün ideoloji surroqat Azərbaycanı parçalamaq və dağıtmaq niyyəti güdən erməni siyasətinin proqram məqsədlərinin yerinə yetirildiyini əyani surətdə göstərirdi.

Erməni separatçılara sərfəlidir ki, işğal edilmiş ərazilərdən olan məcburi köçkünlər nəinki əzəli torpaqlarına qayıtmaq uğrunda mübarizə üçün təşkilatlanmasınlar, əksinə, təriqət ehkamlarını qəbul edərək, yeganə nicat yolunu hər şeyi unutmaqda, onların ailələrini doğma ocaqlarından didərgin salanları və yurdlarını viran qoyanları bağışlamaqda görsünlər.

Biz dini etiqad azadlığı prinsipini şübhə altına almırıq. Bu mövqe Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəqiq əksini tapmışdır. Dini plüralizm bütün dini cərəyanların nümayəndələrinə münasibətdə tolerantlığın öncül olduğu Azərbaycan cəmiyyətinin əsaslarından biridir. Lakin Azərbaycanın heç bir vətəndaşı din pərdəsi altında antimilləti təbliğat apararaq, habelə dövlətçiliyin dağılmasına kömək göstərən, gələcək vətəndaş münasibətlərinin təməlini qoyan, ölkə vətəndaşlarını dini dözümsüzlüyə, dövlət və dünyəviliklə bağlı hər şeyə biganəliyə çağıraraq, müsəlmanların, təriqətçi olmayan xristianların və iudaistlərin baxışlarına qeyri-müqabil və dözümsüz münasibət göstərən təşkilatların qanun qarşısında labüd surətdə məsuliyyət daşdığını da şübhə altına almamalıdır.

Başçıları bu və ya digər təriqətçi missioner təşkilatın üzvü olan bəzi qeyri-hökumət birlikləri Qərb donorlarından iri qrant alıcıları statusuna malik olmuşlar, halbuki onlarca digər qeyri-hökumət cəmiyyətləri bu donorların diqqətindən kənarda qalmışdır. Beləliklə, üçüncü sektorun təsiri vasitəsilə həmin donor təşkilatların əsas ide-

yaları kütləvi şüurə yeridilir. Lakin Azərbaycan cəmiyyətinin sağlamlıq mədəni-əxlaqi simasının formalaşmasında problemlər yaranan təkə ölkəni incilləşdirmək məqsədi güdən təriqətçi missioner təşkilatları deyildi.

1997-ci ildə “Dini etiqad haqqında Qanun”da xaricilərin Azərbaycan ərazisində missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmasını qadağan edən dəyişikliklər olunması ölkənin incilləşdirilməsi təhlükəsinin qarşısını qismən alsa da, bu dini qurumların qeyri-qanuni fəaliyyəti və cəmiyyətin dini identikliyi problemi hələ də aktual olaraq qalır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, müstəqillik əldə edəndən sonra Azərbaycan islamın Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı modellərinin ölkənin ictimai həyatında sınaqdan keçirilməsi üçün meydana çevrilmişdi. Müstəqillik qazanıldıqdan az sonra ölkədə İran tərəfindən maliyyələşdirilən çoxlu sayda mədrəsələr meydana gəldi. Ali məktəblərdə ilahiyyat fakültələri açıldı, burada Türkiyədən gəlmiş müəllimlər çalışırdılar. Səudiyyə Ərəbistanı və Küveyt xeyriyyə cəmiyyətləri Azərbaycanda çox böyük İslam Universitetinin tikintisini maliyyələşdirməyə başladılar.

Nəticədə, əhali Azərbaycan cəmiyyətinin eyniləşdirilməsinə imkan verən milli dini modeli axtarmaq dilemması qarşısında qaldı. Tamamilə aydındır ki, əhalinin əksəriyyəti müsəlman olan ölkə üçün global qarbleşmə müstəmləkəçiliyi epoxasında cəmiyyətdə islamın rolu və yeri haqqında dəqiq müəyyən edilmiş xəttin olmaması ciddi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ən görkəmli islam alimlərindən olan Yusuf əl-Kərdavi yazır: “Müstəmləkəçiliyin növlərindən ən təhlükəlisi ideya müstəmləkəçiliyidir. O, torpaqları deyil, zəhinləri zəbt edir, zəka isə toplardan deyil, qələmdən istifadə edir...”¹¹². Sosiomədəni məkanın bu cür müstəmləkələşdirilməsi “yeni demokratiyaların” transformasiyası nəticəsində baş verir.

Lakin cəmiyyətdə demokratik meyillərin genişlənməsi ilə müşayiət edilən liberallaşma dini kosmopolitizmə gətirib çıxarmamalıdır. Çünki müəyyən mədəni-əxlaqi meyarlar və qaydalar olmadan

cəmiyyət öz üzvlərinin kamil və hərtərəfli inkişafına təminat verə bilməz. SSRİ-də kommunist ideologiyası uzun illər boyu insanları dindən ayırmağa, onları sosial gerçəkliyi ateistcəsinə qavramaq ruhunda tərbiyə etməyə cəhd göstərmişdir. Lakin bu ideya-siyasi layihə iflasa uğradı. Bütün bu illər ərzində dini ənənələr qorunub saxlanaraq, nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Ona görə də dini siyasi konyunktura silahına çevirmək deyil, cəmiyyətə xidmətə yönəltmək çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda cəmiyyətin indiki dini qavrayışı bir neçə amilin təsiri altında formalaşır. Əvvəla, bu, keçmiş sovet dövründən miras qalan mənəvi-əxlaqi boşluğun doldurulmasıdır. SSRİ-nin süqutu dini ibadət müəssisələrinin mükəmməl şəkildə fəaliyyətə başlamasını, dini ənənələrin cəmiyyətə qayıtmasını, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dayaqlarının təşəkkülündə dinin üstün rolunu şərtləndirdi. İkincisi, XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünyada gedən qlobal proseslər, – yeni (1) keçid cəmiyyətlərində “islam dirçəlişi”, (2) Qərb və Şərq dünyalarının geosiyasi toqquşması, – əhalinin dini şüuruna əhəmiyyətli təsir göstərir. Əgər ötən əsrin ortalarında bəşəriyyət SSRİ ilə ABŞ arasında müharibə təhlükəsi qarşısında durmuşdusa, hazırda bu təhlükə sivilizasiyalı dünya ilə, təəssüf ki, müəyyən siyasət nəticəsində müsəlman siması almağa başlayan terrorizm arasında müharibə qorxusudur.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, belə geosiyasi toqquşma dünyada islamın rolunun artması ilə bağlıdır. S.Hantinqton yazır: “Xristianlıq, ilk növbədə, başqa dinlərin tərəfdarlarını döndərmək yolu ilə, islam isə həm döndərmək hesabına, həm də əhalinin yüksək artımı vasitəsilə genişlənir. Ötən əsrin 80-ci illərində dünyada sayı ən yüksək həddə – 30 %-ə çatan xristianların faiz nisbəti bərabərləşmişdir, hazırda isə aşağı düşür və yəqin ki, 2025-ci ildə onların sayı dünya əhalisinin 25 %-ni təşkil edəcəkdir. Əhalinin son dərəcə yüksək temple artması nəticəsində dünyada müsəlmanların sayı böyük sürətlə artmaqda davam edərək, üçüncü minilliyin əvvəlində dünya əhalisinin 20 %-nə çatacaq və sonrakı bir neçə il ər-

zində xristianların sayını ötərək, ehtimal ki, 2025-ci ildə 30 %-ə çatacaqdır”.

Üçüncüsü, transformasiya dövlətlərinin “siyasi modernləşmə”si cəmiyyətdə dinin rolunun güclənməsinə şərait yaradır, çünki yeni siyasi elita təşəkkül tapır. Tarixə müraciət etsək görürük ki, istər Qərbi Avropada, istərsə də Şərqdə din yönümlü siyasi qüvvələr dövlətin siyasi modernləşməsi dövründə və yeni sosiomədəni meyillərin təsiri ilə meydana gəlmişlər. Hərçənd, Amerikanın “inkişafın sosiologiyası” nümayəndələri tərəfindən işlənib hazırlanmış “siyasi modernləşmə” nəzəriyyəsi Qərb sentrizmi yönümlü olduğundan islamın Afrika-Asiya dövlətlərinin ictimai-siyasi həyatına sabit təsir göstərməsi amilini nəzərə almırdı. Bu ictimai-siyasi həyat islamın din kimi spesifikliyi, başlıcası isə, həmin dövlətlərin ictimai inkişafının baş verdiyi tarixi, iqtisadi və siyasi şəraitlə bağlı idi¹¹³.

Belə səhv araşdırma nəticəsində islamın rolu onun yayıldığı ölkələrin siyasi inkişafına, əslində, təsir göstərməyən amil səviyyəsinə endirilirdi, halbuki bunun tam əksi açıq-aşkar idi. Ona görə də “siyasi modernləşmə” mərhələsində transformasiya məkanlarının dünyəviləşməsindən son dərəcə ehtiyatla danışmaq lazımdır. Qlobal dini dirçəlişin digər təzahürləri kimi, İslam dirçəlişi də eyni vaxtda həm modernləşmənin nəticəsi, həm də onunla əlbəyaxa döyüşə girmək cəhdidir¹¹⁴.

Modernləşmə prosesində ön səhnəyə, adətən, dini siyasi qüvvələr çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, onlar, praktiki surətdə bu qəbil transformasiya cəmiyyətlərinə xas olan vahid xarakteristikalara malik olurlar. Ötən əsrin 70-ci illərinə nəzər salsaq, islam dəyərlərinin yayılmasının və cəmiyyətin “islamlaşdırılması”nın baş verdiyi oxşar meyilləri müşahidə edə bilərik. Bu, “islam dünyası”nda urbanizasiyanın görünməmiş sürəti, “kommunikasiya inqilabı”, əhalinin ənənəvi təbəqələrinin modernləşmə proseslərinə cəlb olunması ilə bağlı idi. Bu isə “kütlələrin görünməmiş miqyasda siyasətə cəlb edilməsinə” kömək göstərirdi¹¹⁵.

Təbiidir ki, müasir dövrdə islamın ictimai şüura təsirindən danışmaq və iyirminci əsrin sonunda "islam dirçəlişi"nin Şərq yarımkürəsinə təsirinə məhəl qoymamaq, əslində, on altıncı əsrin sonunda protestant Reformasiyasının Avropa siyasətinə təsirini inkar etmək kimidir¹¹⁶.

İslam hazırda Azərbaycanda kütləvi şüurun formalaşmasına müəyyən təsir göstərməkdə davam edir. Sosial və siyasi layihələr həyata keçirilərkən bunu nəzərə almaq lazımdır. Cəmiyyətdə dinin yeri həm tarixi, həm də sosial-siyasi amillərlə müəyyən olunmuşdur. Dünyada gedən proseslər, birüzlü qloballaşma müsəlmanların həyatında islam amilinin rolunu daha da gücləndirir, islam mədəniyyətində həmrəyliyin möhkəmlənməsinə və onun genişlənməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan (açıqını deyəcəyik) "islam dirçəlişi"nin reallıqlarını öz üzərində hiss edir və təsadüfi deyildir ki, cəmiyyətdə islam problemlərinə maraq getdikcə artır. Şübhəsiz, "islam dirçəlişi"ndən bəhs edərkən biz heç də dövlətin dünyəvilik xarakterini itirməsinin mümkünliyindən danışmırıq. Əksinə, biz qloballaşma epoxasında islamın modernləşməsindən, maarifçi islamdan danışırıq. Hesab edirik ki, müasir şəraitdə Türkiyənin laisizm (türkcə laqlik-dünyəvilik) modeli Azərbaycanda maarifçi islam modelinin mümkün variantlarından biridir. Bu da təbiidir, çünki "islam dirçəlişi" bütövlükdə fundamental islahatı nəzərdə tutur və bu halda, "oyanış ümumidir və heç də təkə fərdi möminliyə aid deyildir"¹¹⁷.

Dünyəvi dövlətdə din əzəldən cəmiyyətin ancaq mənəvi-əxlaqi yol göstərən olmalıdır, onun sosial-siyasi mövqeyi siyasi oyunlar və kombinasiyalar vasitəsinə çevrilə bilməz. Vətəndaşların kütləvi şüuru dini normaları ictimai-siyasi həyatda ülviləşdirməyə can atan müəyyən qruplaşmaların radikal-təməlçi əhval-ruhiyyəsinin və baxışlarının yalançı nümayiş meydanına çevrilməməlidir.

Cəmiyyətdə din amili lazımdır. Lakin təfəkkürün və informasiyanın sirkulyasiyası, qlobal təbəddülatlar və proqnozlaşdırılan "sivilizasiyaların toqquşması" erasında yalnız konfessiyalararası dia-

loq, tolerantlıq milli eyniyyəti qoruyub saxlamağa və onun postindustrial epoxaya keçməsinə imkan yarada bilər.

Çox vaxt dövlətlərin transformasiyası ilə yanaşı, milli eyniyyətin itirilməsi cəmiyyətin mükəmməl inkişafını ləngidən böhrana gətirib çıxarır. Buna görə də filosoflar, politoloqlar və sosioloqlar tez-tez deyirlər ki, bəşəriyyət "böhranın normallaşması" dövründə yaşayır, yeni mövcud dünya nizamı daimi, xroniki ümumi böhrandan ibarətdir və bu böhran vaxtaşırı normallaşaraq dövlətlərin və cəmiyyətlərin qismən inkişafına kömək göstərir. "Tarixi təcrübə getdikcə qəhrəmanlıq eposundan acı bağırısaq kimi uzanan operaya çevrilir. Böhran və onun normallaşması haqqında deyilənlərin ən heyvətləndirici əlamətlərindən biri sosial dəyişikliklər və tarixi təkamül haqqında nikbin söhbətlərin iflası uğramasıdır"¹¹⁸.

Modernləşmə prosesində kütləvi şüurda dinin rolunun güclənməsi tez-tez baş verir. Lakin keçid cəmiyyətləri üçün relevant olan mədəni və mənəvi dini dəyərlər təməlciliyə çevrilməməlidir. Hərçənd, tarixi təcrübə göstərir ki, "təməlcilik... daha çox əhəlinin öz islam irsini bilən və bununla fəxr edən savadlı təbəqələrinin ideologiyasıdır. Bu, savadsız xalq kütlələrinin səfərbər edilməsində səmərəli vasitə ola bilsə də, onların dini deyildir"¹¹⁹.

S.Hantinqton bu fikirdədir. O, davakar Misir islam qruplaşmalarının liderlərini təhlil edərək yazır: "Onların çoxu iyirmi-otuz yaşlı gənclər idi. Səksən faizi tələbə, yaxud universitet məzunları idilər. Yarıdan çoxu elit kolleclərdən, yaxud tibb, mühəndislik kimi ən elmtutumlu texniki ixtisas sahələrindən idi. 70 %-dən çoxu "adi, lakin kasıb olmayan təbəqələrdən çıxmışdılar və ailələrinin ali təhsil almış ilk nəslı idilər"¹²⁰.

Aydındır ki, qloballaşma dövründə yeni siyasi elitalar formalaşdırılan siyasi modernləşmə, çox vaxt ön səhnəyə siyasi fəaliyyətdə mənəvi dəyərləri başlıca prioritet hesab edən və siyasi məkan daha da təkmilləşdirməyə qadir olan texnokrat siyasətçiləri çıxarır. Türkiyənin təcrübəsi buna əyani misaldır. Lakin başlıcası budur ki, din, – istər islam, istərsə də xristianlıq, – dünyəvi dövlətdə siyasi haki-

miyyətə çatmaq vasitəsi kimi istifadə edilməsin, dinin cəmiyyətdə ancaq mənəvi-əxlaqi oriyentir rolunu yerinə yetirməsini nəzərdə tutan səmərəli dövlətçilik xəttinə mane olmasın.

Əlbəttə ki, modernləşmə islamı sıxışdırıb aradan çıxarmaq cəhdi kimi qəbul edilməməlidir. Qərbin hazırda regionumuza tətbiq etdiyi ideya – cəmiyyət və dövlət həyatının modernləşməsi, vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin qurulmasına kömək və i.a. – zamanın tələbidir. Lakin o, praktikada gerçəkləşdirilməyə başlayan kimi, əhalinin savadlı təbəqələrinin bir qisminə Qərbin niyyətlərinin səmimiyyətinə şübhə yaranır, belə ki, bu niyyətlər ekspansiya cəhdi kimi təsəvvür edilir. Çox vaxt da bu şübhələr əsassız olmur.

Məsələ bundadır ki, qloballaşmanın təbiətinin məhdud mənada başa düşülməsi bəzi hökumətlərin qarşılıqlı asılılıqdan sui-istifadə etməsinin, birtərəfli siyasətin köməyi ilə ondan ancaq öz mənafehləri üçün yararlanmağa çalışmalarının səbəblərindən biridir. Bu zaman da tilsimli dairə yaranır: dəyişikliklərə getməmək, vaxtı ötüb keçmiş köhnədən yapışmaq olmaz; hər şey olduğu kimi qalsa, təsəvvür edildiyindən daha pis olacaqdır.

Modernləşmə yolu bəzən əhalinin geri qalmış hissəsinin, dini radikalizm tərəfdarlarının müqaviməti ilə rastlaşır. Bunu biz bu və ya digər formada Azərbaycanın müasir həyatında da müşahidə edirik. Lakin çətinliklər ictimai həyatın və dövlət həyatının yeniləşdirilməsinə mane olmamalıdır. Dünya birliyinin bir hissəsi kimi, Azərbaycan bəşəriyyətin magistral inkişaf yolundan kənarda qala bilməz.

Əlbəttə, dünyada hər şey keçicidir. İqtisadi göstəricilər dəyişkəndir, təbii sərvətlər isə hədudsuz deyildir. Dünya iqtisadiyyatında və siyasətində dövlətin rolu dəyişir. Sonralar Avropa dövlətləri tərəfindən dünya tarixi səhifələrindən sıxışdırılıb çıxarılan Venesiyanın keçmiş əzəmətini, yaxud Yeni Dünyanın müstəmləkələşdirilməsi hesabına ağılaşıqmaz dərəcədə varlanan, sonra isə tənəzzülə uğrayaraq Avropanın ucqarları səviyyəsinə enən İspaniya və Portuqaliyanın nümunəsini xatırlayaq. Belə misalların sayı çoxdur.

Özü də bunlar təkcə uzaq tarix üçün deyil, müasir inkişaf mərhələsi üçün də səciyyəvidir. XX əsrdə dünya liderliyinin bir neçə dəfə bir dövlətdən digər dövlətin əlinə keçməsindən, geosiyasi, iqtisadi, hərbi xarakterli bu və ya digər səbəblərə görə ciddi üstünlük qazanmış oyunçuların dünya səhnəsinə çıxmasından yuxarıda bəhs olunmuşdur.

Dünyada təkcə millətin intellektual yükü və onun vətəndaşlarının azadlığı dəyişməz qalır və onlara tələbat var. İngiltərə və Fransa XIX əsrdə eksperimental elmlər sahəsindəki nailiyyətlər əsasında birinciliyi əllərində saxlayırdılar. Almaniya kimya və elektrotexnika sahələrində kəşfləri sayəsində ötən əsrin əvvəllərində liderlik edirdi. ABŞ yüksək dəqiqliyə malik texnologiyaların yaradılması sayəsində iqtisadi inkişafın zirvəsinə çatmışdır. Müasir Yaponiya öz avtomobillərinin və elektron texnikasının markaları ilə şöhrət qazanmışdır, hay-teka sahəsində ABŞ-la uğurla rəqabət aparır.

Asiya regionu ölkələri yeni texnologiyaların hazırlanmasına qoşulmağı bacardılar. 1997-ci ildə Kuala-Lumpurda qəbul olunmuş ACEAN Vision-2020 layihəsi bunu sübut edir. Gələcək mikroelektronikanın, kompüter texnologiyalarının, telekommunikasiyanın, biotexnologiyaların və digər elmtutumlu sahələridir. Buna isə yalnız biliklə nail olmaq mümkündür. Ona görə də, təsadüfi deyildir ki, XXI əsr "bilik əsr" adlandırılır.

Əgər 1940-cı ildə ABŞ-da 18-21 yaşlı məktəb məzunlarının 15 %-dən azı kolleclərə daxil olurdusa, 1993-cü ildə bu göstərici 62 %-ə çatmışdır. Təkcə 1978-1987-ci illərdə orta təhsilli işçilərin gəliri 4 % aşağı düşmüş, kollec məzunlarının gəliri isə 48 % artmışdır. 1987-1993-cü illər ərzində bakalavr dərəcəsi olanlar öz gəlirlərini 37 %, elmlər doktorları isə təqribən iki dəfə yüksəltmişlər.

Əgər ötən əsrin əvvəlində ABŞ-da sənaye şirkətləri başçıları'nın ancaq 10 %-i ali təhsilli idisə, hazırda idarəetmə heyətinin 60 %-dən çoxunun elmlər doktoru dərəcəsi vardır. Ən varlı ameri-

kahlaların 1 %-ni təşkil edən şəxslər arasında yalnız on beş nəfərdən biri öz gəlirlərini qoyulmuş kapitaldan mənfəət kimi götürür, yarıdan çoxu isə iri şirkətlərdə inzibati vəzifələrdə, təqribən üçdə biri praktik həkim və hüquqşünas işləyir, qalan hissəsi isə, professor və müəllimlər də daxil olmaqla, yaradıcı peşə sahibləridir. Bu statistika inandırıcı şəkildə göstərir ki, hazırda biliklərə sərmayə qoyuluşu cəmiyyət və dövlətin uğurlu modernləşməsinin əsas şərtidir.

Qeyd olunmalıdır ki, bilik və informasiyanın mühüm istehsal ehtiyatları olduğu cəmiyyətin təşəkkülü hər bir şəxsin maksimum inkişafını tələb edir, yeni ayrı-ayrı fərdlər qarşısında yeni üfüqlər açır, insanı sənaye maşınının “vintciyi”ndən azad fərdə çevirir və ictimai tərəqqini vətəndaşlarının fərdi nailiyyətlərindən asılı edir. Bunun nəticəsində meydana gələn sosial sistem tarixə məlum olan sistemlərdən ən dinamikidir və bu, postindustrial epoxada dünya sivilizasiyanın inkişafındakı müəyyən qanunauyğunluğun mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir.

Yeni təşəkkül tapan və qismən Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində formalaşmış sistemi xatırladan dünya nizamı şübhəsiz ki, ciddi daxili gərginliklə və xarici təhdidlərlə üzləşir. Təhlükələr həm hipotetik, həm də tamamilə real xarakter daşıyır. Bu təhlükələri aşağıdakılar doğurur:

- istər özü-özlüyündə texnoloji yenilikləri, istərsə də onlarla bağlı həyat tərzini qəbul etməyən fəal, radikal din tərəfdarları;
- öz əraziləri üzərində nəzarətin itirilməsi, dillərin labüd surətdə “qaynayıb-qarışması” ilə barışmayan millətçilər, regionçular və “lokalçı”lar; Avstriyadakı “Hayder işi” qloballaşan dünya üçün ilk, lakin heç də son güclü siqnal olmaya bilər;
- ənənəvi və yeni azlıqlardan – mədəni özünəməxsusluğa malik olan və daimi yaşadıqları ölkələrin üstün mədəniyyətinə tam inteqrasiya etməyən, sürətlə dəyişən reallıqlara çətinliklə uyğunlaşan icmalar;

- qloballaşmanın iqtisadi nəticələrindən zərər çəkən madduli işçilərin, yaxud mülkiyyətçilərin mənafeyini qorumaq üçün meydana çıxan sosial hərəkətlər;
- ayrı-ayrı milli hökumətlər (məsələn, ABŞ hökuməti kimi ən nüfuzluları da istisna olmaqla) və hansısa məqamda qloballaşmanın nəticələrindən, – o cümlədən yeni dünya nizamını dəstəkləmək üçün çəkilməli xərclərdən, – narazı qalan hakimiyyət orqanları.

Real təhlükə mənbələrindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, hazırda qatı əhval-ruhiyyəli fanatiklərin rəngarəng, mobil, çox fəal cəbhəsi qlobal dünya sisteminə aktiv müqavimət göstərir. Tam bir sıra səbəblərə görə dünyəvi milli dövlətlər, – o cümlədən müsəlman ölkələrində mövcud olanlar, – onlar üçün məqbul deyildir. Qlobal siyasi-iqtisadi birlik onlar üçün bundan da az məqbuldur.

Şübhəsiz ki, bütün bu təhlükələr qloballaşan sistemin möhkəmliyini sınağa çəkir, lakin bunlar yaxın gələcəkdə çətin ki, onu dağıda bilsinlər. Sistemə ən qəti təhdid kənardan yox, daxildən, onun ikinci dərəcəli və marginal elementlərindən deyil, sistemi təşkil edən ən mütəşəkkil ünsürlərdən gələ bilər. Bunun üçün müəyyən zəmin olsa da, Hantinqtonun “sivilizasiyaların toqquşması”ndan danışmaq hələ tezdir. Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafın bir qütbündə dayanan 1/5 hissəsi digər qütbəki 1/5-indən 1960-cı ildə 30 dəfə, 1993-cü ildə 61 dəfə, 1999-cu ildə isə 74 dəfə çox sərvət mənimsemişdi. XXI əsrin ortalarında bu fərq 350 dəfəyədək arta bilər¹²¹.

Rəqəmlər göstərir ki, dünya liderləri növbəti dəfə də dünyada uzunmüddətli sabitliyi dəstəkləmək üçün çevik, etibarlı sistem yarada bilməmişlər. Postindustrial epoxa “zəfər yürüşü”nü davam etdirdiyinə görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin öz siyasətlərini qlobal strukturların mənafeələrindən asılı olaraq deyil, həm də özlərinin inkişaf ehtiyaclarına əsaslanaraq təşhif etmək imkanına malik olması həyatı zərurətdir. Axı, hazırda dünyada ümumi daxili məhsulun 86 %-i Yer kürəsi əhalisinin inkişaf etmiş dövlətlərdə yaşa-

yan 20 %-nin payına düşür. Hələ ötən əsrin 90-cı illərində yeddi postindustrial dövlət dünya kompüter texnikasının 80,4 %-nə sahib idi, yüksək texnologiyalı istehsalın 90,5 %-ni təmin edir, dünyada qeydiyyatdan keçmiş patentlərin 97 %-nə nəzarət edirdi¹²².

Hərdən adama elə gəlir ki, texnoloji fərq çox böyük olduğu üçün hətta onu aradan qaldırmağa cəhd göstərmək də mənasızdır. Lakin müharibənin viran qoyduğu, ancaq sonradan iqtisadi və siyasi inkişafda uğur qazanmağa nail olmuş ölkələrin tarixinə həmişə mü-raciət etmək lazımdır. Əlbəttə, iri dövlətlərin (məsələn, Rusiyanın, sonra isə SSRİ-nin) modernləşmək və irəli çıxmaq məqsədi ilə sürətli inkişafı onların hipotetik potensialına deyil, real potensialına əsaslanırdı. Rusiya (SSRİ) iqtisadi və texnoloji baxımdan heç vaxt mütləq yeganə lider olmasa da, o, epoxal fərqi aradan qaldırmağa qadirdir.

Belə bir qanunauyğun sual da meydana çıxır: coğrafi cəhətdən məhdud, işğal olunmuş ərazilərindən təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilən, lakin modernləşmə üçün hər cür şəraitə – inkişaf edən sənayeyə, təşəkkül tapmaqda olan siyasi təsisatlara, müasirliyin və ənənənin qaynayıb-qarışdığı mədəniyyətə malik Azərbaycanda belə bir ssenarini gerçəkləşdirmək mümkündürmü? Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir: müasir ictimai-dövlət quruculuğunun magistral yolu kimi modernləşmənin mahiyyətini və əsasını təkcə elmi bazanın və sənaye kompleksinin deyil, yuxarıda dəfələrlə deyildiyi kimi, həm də milli ideologiyanın təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Axı, dövlət təkcə iqtisadçıların pragmatik təhlilləri və siyasətçilərin konyunktur bəyanatları əsasında fəaliyyət göstərmir. Dövlətin xarakterini və mahiyyətini, həm də tarixi inkişafın hər bir dövründə dövlət siyasətinə yol göstərən milli ideologiyayı formalaşdıran filosoflar, tarixçilər, sosioloqlar, politoloqlar müəyyənləşdirirlər. Milli ideologiya iqtisadi və siyasi strategiyanın gerçəkləşdirilməsinə imkan yaradır, çünki məhz o, təkcə indiki yox, həm də gələcək nəsillərin irəliləməli olduğu məqsədin yolunu işıqlandırır.

Milli ideologiyanın yeni qatını bütün ideya irsinin tərkibindən ayırmaqla biz milli tarixin bütövləşmə sosiomədəni məzmunundan imtina etməməliyik. Belə şəraitdə formalaşan ideologiya təkcə cəmiyyətin modernləşmə məqsədlərini deyil, həm də xeyli dərəcədə qərbləşmiş, sanki “vahid”, “ümumbəşəri”, əslində isə, Qərb də-yerlərini və ənənəvi-əxlaqi prinsiplərini əks etdirən yeni ənənələri qavramaq vəzifələrini də özündə təcəssüm etdirir. Modernləşmə ideologiyası təkcə kənar təsirləri üzüyola qəbul etməklə deyil, həm də sivilizasiyalararası qarşıdurmanın gücləndiyi bir şəraitdə öz də-yerlərini qoruyub saxlamaqla formalaşır.

İndi Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından və kommunizm irsindən imtina etməsindən 13 ildən də çox keçəndən sonra postso-vet, postkommunizm dövrünün ilk illərini təhlil edərkən 1991-1993-cü illərdə ölkəyə rəhbərlik edənlərin kobud və sərt hərəkətləri ilə əlaqədar tam anlaşılmazlıq meydana çıxır. Aydındır ki, total surətdə ideologiyalaşdırılan, 70 il ərzində “Sov.İKP MK-nın fər-man və qərarlarının” boğucu mühitində yaşayan cəmiyyət o vaxt azadlığın təmiz havası ilə ürəkdolusu nəfəs aldı. Biz bu gün heç də kommunizmin təbliğatçısı mövqeyində durmaq istəmirik. Ancaq biz indi müxalifətdə olan bəzi siyasətçilərin, adətən, ictimai quru-luşun kəskin surətdə dəyişdiyi vaxt meydana çıxan, yetişməkdə olan sosial böhranı, vəziyyətin fəlakətli surətdə pisləşməsinin əla-mətlərini ayırd etməyi bacarmamasından və istəməməsindən dərin narahatlığımızı bildiririk. Təbiət boşluğu sevmir – biz bu barədə ar-tıq danışmışıq. Təəssüf ki, boşluq heç də həmişə müsbət olanlarla doldurulmur və tarixin kəskin dövrlərində yaranan vəziyyət təh-lükəli olur. Nə o zaman Bakının mərkəzi meydanında çıxış edənlər, nə yeni müstəqil dövlətə yarım ildən də az müddətdə başçılıq edən A.Mütəllibov, nə də hətta ondan sonra hakimiyyətə gələnlər ideologiyasızlaşdırılmış dövləti və cəmiyyəti idarə etməyin nə ol-duğunu təsəvvür etmirdilər.

Qloballaşma dövründə ideologiya yaşadırmı? Bu sualın ak-tuallığı bütövlükdə dünyanın inkişafının gedişindən doğur. Lakin onun birmənalı cavabı yoxdur. Bizcə, dəqiq ifadə olunmuş inkişaf

strategiyasına malik dövlət qurmaq üçün təkcə indiki nəsillər deyil, həm də gələcək nəsillər qarşıdakı konkret milli məqsədləri görməli və onlara doğru elə bu gündən irəliləməyə başlamalıdır.

Əvvəlcə, qlobal transformasiyalar dövründə milli ideyanın nə demək olduğu sualına cavab verməyə çalışaq. Bu, millətin, yaxud etnosun ümumi ali mənafeələrini əks etdirən fenomendir, onu alimin və ya yazıçının kabinetində yaratmaq, quraşdırmaq olmaz. İnsanların zəkasına və ürəyinə səmərəli təsiri baxımından heç bir sosial ideya xalq ruhunun dərinliklərində yaşayan milli ideya ilə rəqabət apara bilməz və bu ideyanın daşıyıcısı yalnız xalqdır.

İdeologiya intellektualların yaratdıqları konsepsiyalarla məhdudlaşır və “elmi biliklərdən tutmuş, dinə qədər və həqiqiliyindən, yaxud saxtılığından asılı olmayaraq, gündəlik məqbul davranış təsəvvürlərində”¹²³ ictimai və fərdi şüurun bütün sahələrini əhatə edir. Bir sözlə, ideologiya ictimai və siyasi həyatı dolğunlaşdırın baxışlar və ideyalar sistemidir. Milli ideya yeni, əvvəllər mövcud olmayan reallıqlar yaradan insanın praktik fəaliyyəti prosesində gerçəkliyin dərk edilməsinin fəal əlaqə vasitəçisidir.

İdeyalar kütlələrə nüfuz etdikdə maddi qüvvəyə çevrilir; bu, ideyaların təşkiləddici, səfərbəredici və dəyişdirici fəaliyyəti olmadan ictimai həyatın maddi bazisinin inkişafının vaxtı çatmış məsələlərini həll etməyin mümkünsüzlüyünü iddia edən marksizmin müddəasıdır. Eyni zamanda, adi şüurun “nəzəriyyətsizliyini” əhəkləşdirmək və onu yalnız ictimai psixologiya ilə bağlamaq da düzgün deyildi. İdeologiyanın sinfin “mütəfəkkirləri” tərəfindən yaradıldığını hesab edən Marks, bununla belə, inkar etmirdi ki, “bütün sinif öz maddi şəraiti və müvafiq ictimai münasibətlər zəminində” təkcə “xüsusi duyğular və xəyallarını” deyil, həm də “düşüncə və dünyagörüşü tərzlərini” yaradır¹²⁴.

Müasir sosial fenomenologiya hesab edir ki, davranışın tənzimlənməsi dəyərləri və mənafeləri konseptuallaşdırın “gündəlik nəzəriyyələr”in köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman nəzəriyyənin gündəlik həyatda mənimsənilməsi “artıq davranışın mədəni formasının zahiri tələblərinə uyğunlaşması praktikasında başlayır və dav-

ranışın rəmzi cəhətlərinin mənasının tədricən izah edilməsi, başa düşülməsi və dəqiqləşdirilməsi səciyyəsi daşıyır”¹²⁵.

“Gündəlik” ideologiya ilə “ixtisaslaşdırılmış” ideologiyanın oxşarlığı ondadır ki, hər ikisi legitimləşmə mexanizmindən istifadə edirlər. Maks Veber legitimliyi təkcə hakimiyyətin qanuniliyi kimi deyil, həm də hakimiyyətin onun dəyəri haqqında təsəvvürlə şərtlənən qanuniliyinə inam kimi başa düşürdü. Legitimlik dedikdə isə, institusional nizamın izahı və əsaslandırılması, ona normativ-dəyər xarakteri verilməsi başa düşülür. Özü də, legitimləşmə təkcə dəyərlərlə deyil, “biliklə” də bağlıdır¹²⁶.

Hazırda yeni minilliyin milli ideologiyası həm Qərbin, həm də qeyri-Qərbin, həm “yeni sağlar”ın, həm də “yeni sollar”ın, bəlkə də “yeni mərkəzçilər”in də, ən yeni nəzəri və ideya-siyasi doktrinalarını süzgəcdən keçirmədən formalaşdırıla bilməz. Keçid, transformasiya dövrü şəraitində bəzən bu proses ictimai şüurda gözə çarpmadan gedir.

Sivilizasiyaların, dövlətlərin, siyasi rejimlərin tarixi sübut edir ki, aydın şəkildə ifadə edilmiş məqsədli yollar göstərilmədən, oy-kuməndə öz yerini müəyyənləşdirmədən, özünün “Mən-sivilisasiya”sını qoruyub saxlamağın təminatı sayılan dəyərlər və əxlaq sistemi olmadan sabit və inkişaf edən birliklər olmur. Bunlar dini baxışlarda, ictimai şüurda, dövlət aktlarında, tərbiyə və təhsilə dair məqsədli göstərişlərdə, nəhayət, milli ideologiyada əks olunmuşdur. Onların sayəsində insan öz dünyasını adekvat şəkildə qavrayır, öz sivilizasiyasının xüsusiyyətlərini mənimsəyir, siyasi və sosial məkanda şüurlu şəkildə hərəkət edir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin təbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında 2001-ci ildə imzaladığı fərmanlar, milli mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması məsələləri barədə Azərbaycan xalqına müraciəti təkcə keçmiş ehtiram əlaməti, yaxud qoruyucu mühafizəkar əhval-ruhiyyənin təzahürü deyildir. Bu, zamanın tələblərinə, modernləşməyə keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə milli sosiomədəni prioritetləri siyasi prosesindən

kənarlaşdırmağa qadir olan qloballaşmanın tələblərinə cavab idi. Milli yönümlü belə siyasətin əsasında öz xalqının tarix və mədəniyyətini, onun milli mentalitetinin mahiyyətini, mənlilik şüurunu və milli “Mən”-ini qoruyub saxlamaq söyləri durur.

Qeyd edək ki, bütün bunların əsasını milli ideologiya təşkil edir. Bu, son dərəcə mühüm fenomendir, çünki SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycanın keçirdiyi sosiomədəni böhranın başlıca səbəbi ənənəvi dəyərlərin və normaların tənzimləyici rolunun aşağı düşməsi idi. Bütün bunlar ənənəvi dəyərləri əvəzləyən, lakin hələ kök salmağa macal tapmayan universal dəyərlərin sürətlə ucuzlaşması fonunda baş verirdi. Böhranın aradan qaldırılması, cəmiyyətin yeni dəyər və mənəvi-etik seçim kimi milli birlik əsasında makrososial inteqrasiya üsullarının axtarışı ciddi problem olaraq meydana çıxmışdı. Nəticədə, sosial inteqrasiyanın və makrososial tənzimləmənin əldə olunmuş səviyyəsi saxlanılmaqla, universal göstərişlərin rolu güclənməyə başladı.

Bəşəriyyət tarixində belə vəziyyətlər dəfələrlə olmuşdur. Ancaq əsil milli mənafeləri yalnız yeni, modernləşməyə yönəlmiş, universal və milli başlanğıcların bərabərliyini qəbul edən ideologiya müdafiə edə bilər. XVI əsrdə İngiltərədə puritanlığın yayılmasına cavab olaraq, XVIII-XIX əsərlərdə kontinental Avropada Fransa inqilabının gətirdiyi dəyişikliklərə cavab olaraq, XX əsrdə sovet təhlükəsi ABŞ-da mühafizəkarları liberal dəyərlərin və təsisatların müdafiəçisinə, liberalları isə öz milli prioritetlərinin müdafiəsi üçün klassik liberalizmin ifadəçilərinə çevirəndə meydana çıxan konservatizm belə idi.

Dünya azərbaycanlılarının 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakıda keçirilən birinci qurultayını da bu mövqedən şərh etmək lazımdır. Məsələ bundadır ki, millətin gücünü təkcə onun birliyi və monolitliyi deyil, həm də milli özünüdərkli və mentaliteti qoruyub saxlamaq söyləri müəyyən edir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev öz fəaliyyəti ilə bizə məhz bu həqiqəti çatdırmışdır. Ona görə də Azərbaycanın yeni nəsiləndən olan siyasətçilərinin tarixi legitimliyinin dərəcəsi bu nəslin

rasional siyasi xəttinə varisliyi, onun mədəniyyət səviyyəsinə, təfəkkür tərzinə uyğunluğu ilə ölçüləcəkdir.

Yekunda belə bir sual yerinə düşür: qloballaşma və qərbləşmə kontekstində Azərbaycanın modernləşməsi necə olmalıdır? Qərbləşməni rədd edərək və milli “Mən”-i qoruyub saxlayaraq modernləşə bilərikmi? Cavab həm sadə, həm də mürəkkəbdir. Bu tarixi yolu bütün Cənub-Şərqi Asiyanın əslində bütün ölkələri keçmişdir. Yaponiya intellektuallarının modernləşmə konsepsiyası “Qərb texnologiyaları, yapon ruhu” aforizmi idi.

Azərbaycanda 1993-cü ildən başlayan modernləşmə ideologiyası çoxcəhətliliyi sayəsində səmərəli olmuşdur. O, inkişafının ilk səviyyəsində ideologiyaya az bənzəyirdi, daha çox qloballaşma şəraitində ölkənin strateji inkişaf konsepsiyası funksiyasını yerinə yetirirdi.

Modernləşmə ideologiyasının 1996-cı ildə formalaşan ikinci və əsas səviyyəsi ölkə əhalisinin ən fəal hissəsini özünə cəlb etdi. Bu səviyyədə yeni mühafizəkarlıq, liberalizm, sosializm və vətənpərvərlik prinsipləri vəhdət halında birləşdi. Digər ölkələrlə müqayisədə dünya kontekstində onlara çatmaq və regional kontekstdə isə qabaqlayıcı inkişaf ideyası modernləşmənin milli ideologiyasının əsası oldu. Bu ikili məqsəd ölkəmizdə son iki yüz ildə tətbiq edilmiş “müstəmləkə şüuru” komplekslərinin aradan qaldırılmasına kömək göstərir.

Milli ideologiyanın inkişafının üçüncü səviyyəsi cəmiyyətdə antimodernizm ovqatını “söndürə”, ənənəçilik təzahürlərinin qalıqlarını neytrallaşıdır bilən kənar amortizator rolu oynamalı idi. Beləliklə, milli ideologiya əhalinin obyektiv olaraq ölkənin modernləşmə yolu ilə irəliləməsinə müqavimət göstərən təbəqələrinə yönəlmişdi. Bu zaman başlıca vəzifə Azərbaycanda sosial və texnoloji dəyişiklikləri həyata keçirmək, habelə milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasına təminat vermək, etibarlı sosial müdafiəni və əlbəttə, şəxsiyyət azadlığını təmin etmək, beləliklə də iqtisadi səmərəliliyi sosial ədaləti ilə birləşdirmək idi.

IV FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN SIYASI VƏ İQTİSADI STRATEGİYASI

Qədim Yunanıstan zamanından Yeni dövrə qədər cəmiyyətin bütövlüyünü təmin edən insan ilə sosisium arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin bütün formalarına diqqət yetirən universal yanaşma siyasətin şərhində üstünlük təşkil etmişdir. Yalnız siyasətlə vətəndaş cəmiyyəti arasında bölgü, insan fəaliyyətinin bir forması olaraq siyasətin cəmiyyət həyatının digər sahələri ilə əlaqəsini daha dəqiq başa düşməyə imkan verdi. Hüquqi dövləti və vətəndaş cəmiyyətini bir medalın iki üzünü adlandıran Hegel qeyd edirdi ki, siyasət aləmi ilə vətəndaş cəmiyyəti bir-birindən ayrı mövcud ola bilməzlər. Öz mənafeələrini dərk edən sosial qruplar, təbəqələr, toplumlar, onların formal və qeyri-formal təşkilatları məhz hüquqi dövlətdə siyasi fəallığın subyektləri kimi çıxış etmişlər. Zaman ötdükcə şəxsiyyətin və sosial toplumun siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində, öz mənafeələrinin qorunmasında iştirak formaları təkmilləşmiş, cəmiyyətin siyasi elitası konsepsiyası, onun əsas müddəaları formalaşmışdır. Bir şey dəyişilməz qalmışdır: azadlığın təbiiliyi vətəndaş cəmiyyətinin, qayda-qanun, nizam isə dövlətin səlahiyyətindədir.

Antik dövrdən orta əsrlərə, orta əsrlərdən rəasional düşüncə aləminə keçid, postindustrial cəmiyyətin təşəkkülü bəşəriyyətə fərqlərin qanun qarşısında bərabər, qanunun aliliyinin isə ictimai inkişafın və dövlətin tərəqqisinin mühüm dominantı olduğu dövlət quruluşu modelini yaratmaq imkanı verdi.

Əsrlər boyunca iqtisadi sistemlərin dəyişməsi və buna uyğun olaraq kütləvi təfəkkürün oriyentirlərinin də dəyişməsi dövlət idarəçiliyi formalarının təkmilləşməsini şərtləndirmişdir. Hər bir konkret tarixi dövrdə Yer kürəsinin müxtəlif yerlərində dövlət idarə

rəçiliyinin özünəməxsus səciyyəvi metodları, forma və xüsusiyyətləri olmuşdur ki, bu da öz növbəsində təkcə planetin bu və ya digər hissəsindəki solumun sosial-iqtisadi və siyasi seçiminə deyil, ümumən bütün beynəlxalq münasibətlər sisteminə təsir göstərmişdir.

Sivilizasiyaların bütün tarixi bu fikri təsdiqləyir. Tarixi baxımdan çox da uzaq olmayan hadisələr buna sübutdur. Prussiyada Otto fon Bismarkın hakimiyyətə gəlməsi, müstəqil Almaniya dövləti qurmaq söyləri, Danimarka və Avstriya ilə müharibə, – bütün bunlardan məqsəd Prussiya ruhunu dirçəltmək və ölkəni birləşdirmək idi. Fransa ilə müharibə də Almaniya dövlətini ümumi düşməne qarşı sıx birləşdirmək məqsədi daşıyırdı.

Bu hadisələr nəticə etibarilə tarixin gedişini tamamilə dəyişdirdi və sonrakı 40 ildən çox bir dövrdə baş verən hadisələrə əhəmiyyətli təsir göstərdi. O zaman Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Almaniya Versal konfransından sonra ölkənin düşdüyü təslimçilik vəziyyəti ilə razılaşmadı və dağıntılar arasından dirçələrək, 20 ildən sonra İkinci dünya müharibəsinə başladı.

İkinci dünya müharibəsinin nəticələri isə Birinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış bütün beynəlxalq münasibətlər sistemini kökündən dəyişdirdi. Əgər Vilsonun “On dörd bəndi” Millətlər Liqasının yaradılmasına gətirib çıxardısa və yeni dünya müharibəsinə sürüklənmənin qarşısında demokratik idealizmin acizliyini nümayiş etdirdisə, BMT-nin yaradılması sanki müharibələrdən azad yeni dünya nizamına ümid doğurdu. Antihitler koalisiyası üzrə müttəfiqlərin özlüyündə yeganə olan universal beynəlxalq təşkilat yaratdılar və onun da məqsədi sülhü və dünya birliyinin təhlükəsizliyini təmin etmək oldu. Yalta və Potsdam konfranslarından sonra dünya nizamı əslində kapitalist Qərblə kommunist Şərq arasında əməkdaşlıq imkanını müəyyənləşdirən yeni cizgilər əldə etdi. Lakin bu əməkdaşlıq tezliklə rəqabətə çevrildi. Bu dəyişikliyə bir sıra amillər, – ABŞ-ın atom silahı üzərində inhisarı, Böyük Britaniya və Fransanın hərbi-siyasi ittifaq bağlamaq cəhdi¹²⁷, az sonra isə SSRİ-nin Almaniyanın bölüşdürülməsi məsələsində əyani şəkildə bürüzə

çıxan ekspansiya siyasəti, – şərait yaratdı. Belə ki, Qərbi Almanıyanın öz pul vahidini separat şəkildə dövriyyəyə buraxmaq qərarına cavab olaraq, Berlin 1948-ci il iyunun 24-dən 1949-cu il mayın 11-dək sovet qoşunları tərəfindən blokadaya alındı. Bununla, Qərbi Berlin enerji ehtiyatları mənbələrindən əslində təcrid edildi və indi onu ancaq hava yolu ilə gətirmək olardı. Bu, faktiki olaraq hərbi qüvvə tətbiq edilən ilk ciddi münaqişə oldu. Həmin vaxtdan Sovet İttifaqı və alyansda təmsil olunan ölkələrin – ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın mənafeləri ciddi şəkildə ayrıldı. İdeoloji planda bu qarşıdurma Çörçillin məşhur Fulton nitqində və Stalinin ona kəskin reaksiyasında öz əksini tapdı. Çörçillin “faşizm kommunizmin kölgəsi, yaxud eybəcər övladı idi” ibarəsi antihitler koalisiyasının keçmiş müttəfiqləri arasındakı uçurumun dərinliyini əyani şəkildə nümayiş etdirir. O vaxtdan SSRİ Qərb üçün, demokratiya və azadlıq üçün şəh imperiyası, daimi təhlükə mənbəyi idi.

“Şərqdən hücum” qorxusu və təhlükəsinin qızışdırılması şəraitində Brüssel paktı ölkələri, Birləşmiş Ştatlar və Kanada arasında Qərbi Avropa ilə Şimali Amerika arasında təhlükəsizliyin təminatına və qarşılıqlı öhdəliklərə əsaslanan Şimali Atlantika İttifaqının yaradılması məsələsinə dair danışıqlar prosesinə başladılar. Bu danışıqlar 1948-ci ilin iyulundan sentyabr ayınadək davam etdi. Brüssel müqaviləsini imzalamış dövlətlər Danimarka, İslandiya, İtaliya, Norveç və Portuqaliyaya da bu prosesin iştirakçısı olmağı təklif etdilər. “Qırmızı hücum”un qarşısını almaq məqsədi ilə Qərb ölkələri blokunun yaradılması yelpikvarı şəkildə xüsusi zəncirvarı reaksiya doğuraraq, soyuq müharibə vəziyyətinin qızışdırılmasına gətirib çıxardı. Bunun ən kəskin və təhlükəli təzahürü isə 1962-ci il Karib böhranı oldu.

İndi, üstündən onilliklər keçəndən sonra soyuq müharibə bir çoxlarına mənafeələrin tarixi toqquşması epopeyasında hansısa bir epizod kimi görünür. Əslində isə, o, iki fəvqəldövlətin təkbaşına dünya ağalığı uğrunda qanlı döyüşə bir nömrəli real hazırlığını əks etdirirdi. Geostrategiya maraqlar bir-biri ilə o qədər güclü toqquşmuşdu ki, onlardan hər birinin tarazlığı müəyyən qədər öz xeyrinə də-

yişmək üçün göstərdiyi hər bir cəhd dərhal qarşı tərəfdə cavab reaksiyası doğururdu. Bəzən bu, bəşəriyyəti əvvəlki ikisindən fərqli olaraq, daha qısamüddətli və dağıdıcı ola biləcək yeni dünya müharibəsi təhlükəsi qarşısında qoyurdu. SSRİ-nin nüvə cəbbəxanasının ABŞ-ınkindən xeyli az olmasına baxmayaraq, bu, iki fəvqəldövlətin nüfuz dairələrinin bölüşdürülməsi uğrunda irimiqyaslı qarşıdurmasının mümkünlüyünü əsla azaltmırdı.

Nüvə müharibəsinin mümkün nəticələrini öyrənməyə çalışan BMT ekspertlərinin 1980-ci ildə hazırladıqları məruzə bu baxımdan maraqlıdır. Onlar hər iki tərəfdən 1500 artilleriya nüvə başlığı və 200 bombanın istifadə edildiyi münaqişə modeləşdirmişdilər. Ekspertlər bu qənaətə gəlmişdilər ki, belə toqquşma nəticəsində 5-6 milyon mülki əhali, 400 min nəfər hərbi heyət dərhal həlak olacaq, azı 1,1 milyon mülki şəxs radiasiya şüalanmasına məruz qalacaqdır.

Belə qarşıdurmanın mümkün nəticələrini Çernobil qəzasının timsalında əyani surətdə təhlil etmək mümkündür. Əldə olan məlumata görə, Çernobila bitişik bölgələrin 50 mindən 100 min nəfərədək əhalisi sağlamlıqla bağlı uzunmüddətli problemlə üzləşmişdir. Bryansk, Oryol, Tula və Lipetsk vilayətlərində geniş ərazilər radiasiyaya məruz qalmışdır. Harvard Universitetinin professoru Everett Mendelson Çernobil qəzası ilə əlaqədar yazırdı: "Çernobil reaktorundakı qəza nəticəsində baş vermiş radiasiya nüvə müharibəsi olacağı halda bizi gözləyən təhlükə qarşısında heç dərəcəsinə deyildir".

Gördüyümüz kimi, soyuq müharibə dövründə iki fəvqəldövlət arasında mümkün ola biləcək nüvə müharibəsinin təxmin edilən nəticələri bütün bəşəriyyət üçün fəlakətli ola bilərdi.

Noam Homski 1993-cü ildə nəşr olunmuş "Soyuq müharibə necə işləyirdi" kitabında soyuq müharibənin tarixini və onunla bağlı problemləri tədqiq edərək yazırdı: "...Əlbəttə, həm ABŞ, həm də SSRİ istərdi ki, onlardan biri, sadəcə yox olsun. Lakin bu, qarşılıqlı surətdə annigilyasiya (məhvölma) demək olduğundan "soyuq müharibə" deyilən global idarəetmə sistemi təşkil edildi".

Noam Homski habelə qeyd edirdi ki, "qəbul olunmuş baxışlara görə, soyuq müharibə iki fəvqəldövlət arasında sovet təcavüzü nəticəsində yaranmış münaqişə idi. Bu müharibədə biz (Amerika) Sovet İttifaqının qabağını almağa, bütün dünyanı ondan qorumağa çalışırdıq. Əgər bu fikir ilahiyyat doktrinası olsaydı, onu müzakirə etməyə dəyməzdi. Yox, əgər onda tarixə işıq salmaq niyyəti varsa, onu belə bir sadə əqli prinsiplə yoxlaya bilərik: əgər siz soyuq müharibəni başa düşmək istəyirsinizsə, soyuq müharibə hadisələrinə nəzər salmalısınız. Əgər siz bunu etsəniz, onda tamamilə başqa mənzərəni görəcəksiniz".

O, həmin fikri davam etdirərək yazır: "Şərqi Avropaya təkrarlanan müdaxilələr – Şərqi Berlinə, Budapeştə, Praqaya tanklar yeridilməsi sovetlər tərəfindən soyuq müharibə hadisələri idi. Bu müdaxilələr Rusiyaya hücum və onun nəzərdə tutulan məhvi üçün təkcə XX əsrdə üç dəfə istifadə olunan marşrutlarla getmişdir. Əfqanıstana müdaxilə bu marşrutlardan kənarda yeganə müdaxilə nümunəsidir, lakin o da sovet sərhədində olmuşdur. ABŞ-ın müdaxiləsi ümumdünya müdaxiləsi idi və onun tarixdə nail olduğu həqiqətən ilk global qüvvə statusunu əks etdirirdi.

Fəvqəldövlətlərdən hər biri özünün başlıca düşməni – öz əhalisini nəzarətdə saxlayaraq, onu digər tərəfin (tamamilə real) cinayətləri ilə qorxudurdu".

Ronald Reyqan 1984-cü il yanvarın 25-də Konqresə göndərdiyi məktubda açıq yazırdı ki, "müharibəni udmaq mümkün deyil və o, heç vaxt başlanmamalıdır".

Kommunist partiyasının yeni proqram xətti 1985-ci ildə M.S.Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə gəlməsi ilə əlaqədar idi və Sovet İttifaqının həm xarici siyasətdə, həm də əvvəlki fəsilərdə göstəriləndi kimi, daxili siyasətdə davranışının mahiyyətini dəyişdi. SSRİ və ABŞ arasında qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlər yarandıqca və iki fəvqəldövlətin başçılarından görüşlərindən sonra soyuq müharibə zəifləməyə başladı. Bununla belə, iki ölkə arasında həll edilməmiş xeyli problem hələ də qalırdı:

SHS-1, sonra isə SHS-2 sazişlərinin ratifikasiyası, Cekson-Venik düzəlişi, Berlin divarı, Əfqanıstan müharibəsi, ən başlıcası isə, psixoloji problem – kapitalizm və sosializm dünyaları arasında təşəkkül tapmış davamlı qarşıdurma stereotipinin aradan qaldırılması problemi.

Sürətlə silahlanmanın heç də tərəqqiyə kömək etməməsi, əksinə, mərkəzləşdirilmiş sovet iqtisadiyyatının tənəzzülünün, dünya standartlarından xeyli geri qalan son dərəcə mühüm digər sahələrdə durğunluğun əsas səbəbi olması faktının dərk edilməsi sovet cəmiyyətində islahatlar aparılmasının zəruriliyini müəyyənləşdirdi.

Bir sıra geosiyasətçilərin, məsələn, A.Duginin fikrincə, geosiyasi baxımdan SSRİ-nin dağılması aşağıdakı üç əsas səbəblə izah olunur. Onları sadalayaq:

Sovet blokunun NATO ilə qarşıdurması tarixdə ilk dəfə olaraq Quru ilə Dənizin, Begemotla Leviafanın, heç bir qatışığı olmayan, xalis müxalifət forması idi. Özü də geosiyasi tarazlıq təkcə ideoloji yox, həm də geosiyasi konstantları əks etdirirdi.

Avrasiya kimi, hansısa heartland olan SSRİ sovet tipli ideokratiyanın təəcəssümü idi. Coğrafi baxımdan bu, nəhəng təbii sərvətlərə və inkişaf etmiş strateji silahlara malik, kifayət qədər integrasiya olunmuş “böyük məkan” idi. SSRİ-nin əsas üstünlüyü onun ənginliklərində, yaxud ona bitişik ərazilərdə yaşayan əhəlinin “mədəni-funksional” xüsusiyyətləri və etibarlı müdafiə, texnoloji əməliyyat meydanları yaratmağa imkan verən qitədaxili geniş ərazilərinin olması idi. Bundan əlavə, SSRİ-nin iki tərəfdə – Şimalda və Şərqdə quru sərhədlərin qorunmasından xeyli asan olan dəniz sərhədləri vardı.

SSRİ mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat hesabına əmtəə-ərzaq avtarkiyasına və fövqəldövlət hərbi statusuna nail olmuşdu. O, öz imkanları daxilində digər qitələrə də təsirini yaymağa çalışırdı.

Lakin Şərq blokunun bir neçə prinsipial geosiyasi qüsurları vardı. Onlardan ən başlıcası quru sərhədlərinin çox uzun olmasıydı. Cənub sərhədləri Mancuriyadan tutmuş, Tyan-Şana, Pamirə və Qafqaza qədər Avrasiya dağ silsilələri ilə hədudlanırdısa, qərb-

də sərhəd tarixən atlantizmin plasdarmı olan Avropanın düzənlik hissəsinin ortasından keçirdi. Onun mərkəzi bazası isə “Orta Okean”ın (Midland Ocean) qərb sahilində yerləşirdi. Lakin hətta cənub istiqamətində də dağlar müdafiə rolu oynamaqla yanaşı, mümkün ekspansiyanın yolunu bağlayır və donmayan cənub dənizlərinə çıxışın qabağını kəsirdi.

Şərq bloku həm də hərbi-strateji, iqtisadi, intellektual, məhsuldar qüvvələri və təbii ehtiyatlarını bir geosiyasi mərkəzdə cəmləşdirməyə məcbur idi.

Mərkəzi ABŞ olmaqla, Qərbin geosiyasi mövqeyi isə tamamilə başqa idi. Bu xüsusilə mühümdür, çünki qüvvələrin belə nisbətində Qərbi Avropanın vəziyyəti bir tərəfdən, o qədər də qibtəedici deyildi, belə ki, o, ABŞ-in rəqib düşərgəsinin sərhədlərinə bitişik quru bazası, – bir növ, “sanitar kordonu” rolu oynayırdı. Amerika isə “dəniz sərhədləri” ilə tamamilə müdafiə olunurdu. Üstəlik, o, öz qitəsini strateji cəhətdən integrasiya etdirərək, Avrasiya sahillərinin (rimland) xeyli hissəsini nəzarət altına almışdı. Atlantaçıların nəzarəti Qərbi Avropadan NATO-nun üzvləri olan Yunanıstan və Türkiyə vasitəsilə Uzaq Şərqə (Tailand, Cənubi Koreya, strateji cəhətdən müstəmləkələşdirilmiş Yaponiya) qədər uzanırdı və bu zona rəvan şəkildə Hind və Sakit okeanları regionlarına, Filippinin San-Diyeqo adasındakı, oradan da Quamdakı, Karib dənizi və Haitidəki mühüm hərbi bazalara gedib çıxırdı.

Beləliklə, bütün potensial münafişələr əvvəlcədən əsas strateji məkanın hədudlarından kənara çıxarılmışdı. Həm də, atlantaçılar “nüvə” güclərinin geosiyasi bölgüsünün fərqləndirilmiş mürəkkəb sistemini yaratmışdılar. Blokun hərbi-strateji qüdrətini bilavasitə ABŞ təmin edirdi. İntellektual, maliyyə və istehsal strukturları, habelə yüksək texnologiyaların işlənilib hazırlanması mərkəzləri Qərbi Avropada cəmləşmişdi. Əslində, o, öz hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək yükündən azad idi, belə ki, hər şey polisin və xalis dekorativ xarakter daşıyan silahlı qüvvələrin saxlanması zərurəti ilə bitirdi. Təbii ehtiyatlar, eləcə də xeyli dərəcədə ucuz işçi qüvvəsi iqtisadi cəhətdən geri qalmış üçüncü dünya ölkələrindən gəlirdi.

Siyasi elitanın fəal söyləri İkinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış status-kvonun qorunub saxlanmasına yönəldilmişdi. Atlantaçı geosiyasətçilərin proqnozlarına görə, bu vəziyyət labüd surətdə tam avtarkiyaya məhkum olan və eyni zamanda, bütün strateji istiqamətlərini təkbaşına inkişaf etdirmək məcburiyyətində qalan Şərq blokunun gücdən düşməsinə gətirib çıxarmalı idi.

Bu şəraitdə heartland'ın iki çıxış yolu vardı. Onlardan birincisi Atlantik okeanına qədər Avropanı tutmaq məqsədi ilə Qərbə hərbi ekspansiyayı həyata keçirmək idi. Bunun nəticəsində SSRİ özünə etibarlı dəniz sərhədləri, sənaye-intellektual və texnoloji potensial təmin etmiş olardı. Bununla yanaşı, nəhayət, donmayan dənizlərə çıxmaq və Sea Power “anakonda dairəsi”ni yarmaq üçün cənub istiqamətində də eyni söyləri göstərməli idi. Sərt yol deyilən bu yol, uğurlu olduğu halda, qitədə sabit sülhə, ən yaxın perspektivdə isə rimland'dan məhrum olan ABŞ-ın iflasına gətirib çıxara bilərdi.

İkinci yol isə, əksinə, NATO qüvvələrinin Avropadan çıxarılması müqabilində SSRİ-nin və onun silahlı qüvvələrinin Şərqi Avropadan getməsi və ola bilsin, məhdud “dissuaziv” nüvə potensialına malik vahid, tam bitərəf Avropa blokunun yaradılması yolu idi. Bu variant general Ş.de Qollun dövründə ciddi surətdə müzakirə olunmuşdu.

Eyni addımları Asiyada da atmaq, yəni bəzi Orta Asiya respublikaları üzərində birbaşa siyasi nəzarətdən imtina etməyin əvəzində Əfqanıstan, İran və Hindistanla, ola bilsin, Çinlə də birgə qüdrətli və qitədəxili antiamerika yönümlü blok yaratmaq olardı.

Nəhayət, iki variantı hansısa bir şəkildə birləşdirmək, məsələn, Qərbə sülh, Şərqə isə güc yolu ilə (yaxud, əksinə) getmək olardı. Ancaq bu iki geosiyasi hərəkəti yalnız sinxron başlamaq son dərəcə vacib idi. Yalnız bu halda planetdə qüvvələrin ümumi tarazlığının dəyişməsinə və quruda açıq-aşkar uduzulmuş mövqeyi uduşa çevirməyə ümid bəsləmək olardı. Beləliklə, çıxış yolu nəyin bahasına olursa-olsun, “çəkəndirməni”, – soyuq müharibə dövründə “anakonda”nın geosiyasi taktikası bu terminlə ifadə olunurdu, – qırmaq lazım idi.

Lakin SSRİ bu radikal geosiyasi addımı atmağa cürət etmədiyindən, Atlantika dövlətlərinə özlərinin yaxşı düşünülmüş və geosiyasi baxımdan təshih olunmuş uzunmüddətli mövqe strategiyasının bəhrələrini görmək qaldı¹²⁸.

Sovet avtarkiya dövləti bu hərtərəfli gərginliyə tab gətirmədi və nəhayət çökdü. Paralel surətdə Qərbi Avropada strateji (dinc, yaxud hərbi) addım atılmadan Əfqanıstana müdaxilə vəziyyəti düzəltmək, yaxud xilas etmək əvəzinə, onu tamamilə ağırlaşdırdı.

Qorbaçovun islahatları və demokratik meyilləri son dərəcə səthi olduğundan, hətta prinsip etibarilə hadisələrin inkişafının bu variantına istiqamətləndirilə, eləcə də dövlətin uğurlu fəaliyyəti üçün etibarlı zəmin yarada bilmədi.

Qeyd olunmalıdır ki, kəskin sıçrayışlarla müşayiət olunan hər bir islahat və təfəkkür tərzinin dəyişməsi çətin və əslində səmərəsizdir. Xüsusilə də totalitar cəmiyyətdən fərdin iqtisadi azadlığını, onun hakimiyyət strukturlarından müstəqilliyini təmin edən bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətinə keçid prosesində baş verdikdə. Bu halda kəskin sıçrayışlar keçid prosesini ləngidir, çünki həyat fəaliyyətinin yeni forma və strukturları mövcud forma və strukturlarla münaqişəyə girir və cəmiyyət “yeni həyata başlamaq imkanı”na adekvat münasibət göstərmir.

Kütlələrin qeyri-adekvat münasibəti “İnsan naminə sosializm” ideoloqlarının ssenari planlarından uzaq olan dönməz proseslərə gətirib çıxardı. Yenidənqurma, aşkarlıq, sürətləndirmə yalnız söz oyunu idi və yeni xəttin acizliyi kommunizm sisteminin iflasına səbəb oldu.

SSRİ-nin süqutundan sonrakı münasibətlərin vəziyyətini səciyyələndirərkən P.Senarklenin belə bir fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir ki, “Şərq və Qərb arasında barışıqın perspektivi utopiyanı gerçəkliyə çevirmədi. Beynəlxalq səhnə hələ də belə bir metoddan ibarətdir ki, burada siyasi həyatın mahiyyətini təşkil edən bütün böhranlar, münaqişələr, hökmlərlik və zorakılıq münasibətləri ən kəskin şəkildə təzahür edir”¹²⁹.

1991-ci il dekabrın 23-də SSRİ BMT-də öz yerini Rusiya Federasiyasına verdi. Tarixin yeni mərhələsi başlandı.

İndi, Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən 13 ildən çox vaxt ötəndən sonra keçmişimizi təhlil edərkən sovet rəhbərliyinin həmin dövrdəki səhvlərini bütün dərinliyi ilə dərk etmək çətin deyildir. Keçmişə nəzər salaraq, inamla demək olar ki, islahatlar apararkən onların tədricən həyata keçirilməsi üçün zəmin hazırlamaq lazım idi. Məsələn, “susmağa öyrəşmiş” cəmiyyətə dərhal söz azadlığı aşılamaq, yaxud liberalizm və bazar iqtisadiyyatı dəyərlərinin hələ əməlli-başlı dərk olunub qavranılmadığı şəraitdə iqtisadi fəaliyyət azadlığı verməyə çalışmaq lazım deyildi. Yuxarıdan verilmiş belə “qəfil azadlığı” nə dövlət strukturları, nə partiya orqanları, nə də bu azadlıqdan istifadə etmək istəyənlər dərk etməmişdilər. Gözləmək olardı ki, – yeri gəlmişkən, bir sıra ciddi opponentlər bunu deyirdilər, – SSRİ-nin təkamül yolu ilə transformasiyasına məhəl qoyulmaması ölkəni ağır sınaqlar qarşısında qoya bilər. Belə də oldu.

Bundan əlavə, Dağlıq Qarabağ üstündə gedən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini, habelə abxaz-gürcü və Dnestryanı bölgə münaqişələrinin doğurduğu, Sovetlər İttifaqının getdikcə daha çox barıt çəlləyini xatırlatdığı vəziyyəti aradan qaldırmağın ağıllı yolunu tapmaq zəruri idi. Müəyyən siyasi qüvvələrin dövlətin tərkibindən çıxıb “müstəqil dövlət” yaratmaq cəhdlərində özünü göstərən və “mərkəz” tərəfindən gizli şəkildə dəstəklənən separatçı əhval-ruhiyyə əhalidə hakim partiyaya və rəhbər elitaya qarşı nəinki mənfi münasibət doğurmuş, həm də əksəriyyət təşkil edən millətlə separatçılıq yayan bu və ya digər etnik qrupun nümayəndələri arasında amansız toqquşmalara səbəb olmuşdur.

Müxtəlif respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda keçirilən çoxsaylı mitinqlər mərkəzlə ucqarlar arasında etnik zəmində qarşıdurma ocağının alovlanmaqda olduğunun əyani təsdiqinə çevrildi. Nəticədə, bu, SSRİ-nin tam zəifləməsinə və iqtisadi durğunluğa gətirib çıxardı. Belə şəraitdə cəmiyyət qarşısında duran ümdə problemlərin siyasi vasitələrlə həll edilməsi mümkün olmadı. Döv-

lət rəhbərliyinin ölkədə qayda-qanun yaratmaqda acizliyi isə Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin hakimiyyəti zəbt etmək cəhdi və beləliklə də Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının tam iflası və bunun ardınca SSRİ-nin süqutu ilə nəticələndi.

Müstəqillik əldə edilməsi əvvəllər SSRİ-nin tərkibinə daxil olan respublikalar üçün yeni tarixi imkanlar açdı. Onların hər biri yeni siyasi, iqtisadi və sosial struktura malik müstəqil dövlətlərini qurmaq, öz daxili siyasi xəttini və xarici siyasətini sərbəst müəyyənləşdirmək imkanı qazandı.

§ Müstəqil Azərbaycanın xarici siyasi oriyentirləri

Məlumdur ki, xarici siyasət dedikdə dövlətlər və xalqlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi çərçivəsində göstərən fəaliyyət nəzərdə tutulur. Xarici siyasətin məqsədləri, ilk növbədə, milli mənafeləri əks etdirir. Dövlətlər onları gerçəkləşdirərək, öz aralarında, eləcə də müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlər sistemini həyata keçirirlər.

Dövlətin xarici siyasəti bir sıra həm xarici, həm də daxili amillərin təsiri ilə təşəkkül tapır və onların mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrinin məhsuludur. Məsələn, yeni minilliyin əvvəlində müstəqil Azərbaycanın xarici siyasətinin təşəkkülü və inkişafı daxili ictimai həyatın ən kəskin problemləri və ziddiyyətlərinin, – xüsusilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf yolunun seçilməsi və islahatlar aparılması məsələsində, – təsirini öz üzərində hiss edir. Eyni zamanda, onun formalaşmasına bütün müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi də təsir göstərir.

Hazırda Azərbaycanın xarici siyasət konsepsiyası konseptual təşəkkül mərhələsindədir. 1991-ci ildə müstəqillik əldə edildikdən sonra milli xarici siyasətin yönü bir neçə dəfə və bəzən əsassız olaraq dəyişmişdir. Onun konturları dəfələrlə müxtəlif coğrafi azimutlar istiqamətində dəyişmişdir. Xarici siyasi xətt bəzən xarici müttəfiqin seçilməsində konkretləşdirilmiş, bəzən isə məqbul geosi-

yasi tərəfdaş axtarışında cazibə qüvvəsi vəziyyətində olmuşdur. Özü də bu zaman, o təkcə qonşu dövlətlərin deyil, həm də digər qitələrdəki ölkələrin dərhal reaksiya verdiyi səhvlərdən xali olmamışdır.

Sovet İttifaqında müttəfiq respublikaların hansısa müstəqil xarici siyasəti olmamışdır. 1977-ci il SSRİ Konstitusiyasına görə, müttəfiq respublikalar İttifaq çərçivəsində “suveren dövlətlər” idi. Lakin xarici siyasət hətta SSRİ rəhbərliyinin də səlahiyyətində deyildi, onun adından olsa da, birbaşa Sov.İKP MK Siyasi Bürosu tərəfindən həyata keçirilirdi. Siyasi Büro xarici siyasət məsələlərini məhdud tərkibdə və MK-nın bəzi şöbələrinin rəhbərləri ilə birbaşa iş əlaqəsində həll edirdi. XİN-ə Siyasi Büronun üzvü başçılıq edirdi, beləliklə, xarici siyasətə bütün nəzarət yalnız Siyasi Büro üzvlərinin və MK katiblərinin “daxili dairəsi” çərçivəsində olunurdu.

Bu, SSRİ-nin xarici siyasət mexanizminin bütünlüklə və tamamilə Sov.İKP MK ilə məhdudlaşması demək idi. Bununla belə, sovet tarixində adları tarixə düşmüş xarici işlər nazirləri də olmuşdur. Bu, təkcə onların siyasət aləmində sovet dövlətinin mənafeələrini və sosializm dəyərlərini peşəkarlıqla müdafiə etmələri nəticəsində deyil, həm də ona görə baş vermişdir ki, məhz onların titanik söyləri sayəsində hətta ABŞ və SSRİ-nin qarşılıqlı münasibətləri tarixinin ən qaynar və mürəkkəb dövrlərində qlobal sülhü və sabitliyi qoruyub saxlamaq mümkün olmuşdur.

SSRİ Konstitusiyasının 6-cı maddəsinin 1989-cu ildə xalq deputatları qurultayında qəbul olunmuş yeni redaksiyası Sov.İKP-ni əslində hakimiyyətdən kənarlaşdırdı, beləliklə, İttifaqın xarici siyasət mexanizminə ciddi itxلاف saldı. SSRİ-nin süqutu bu mexanizmi tamamilə dağıtdı.

Təbii ki, bir siyasi, iqtisadi, təsərrüfat sistemindən digərinə keçid kəskin surətdə və sıçrayış şəklində olmamalıdır və ola da bilməz. Məhz buna görə milli xarici siyasətin öncül istiqamətlərinin təşəkkülü neçə illər çəkmişdir. SSRİ-nin süqutu Azərbaycan cəmiyyətinin daxili elitası qarşısında yeni konseptual vəzifələr və problemlər qoydu. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində ölkəmiz

qarşısında duran tələblərin xarakterini xülasə edərək, aşağıdakı mühüm məqamları göstərmək olar:

- a) ictimai münasibətlərin bu sahəsi ilə demək olar ki, tanış olmayan yeni siyasi elitanın təlim-təhsili və beynəlxalq-siyasi sosiallaşdırılması;
- b) xarici siyasət mexanizminin və dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin formalaşdırılması;
- c) Azərbaycanın yeni şəraitdə xarici mənafeələr kompleksi əldə etməsi və beynəlxalq münasibətlərin digər subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin işlənilib hazırlanması əsasında tədricən postsovet dünyasının reallıqlarına qoşulması.

Zaman keçdikcə, mövcud və yeni sistemlərdən elementlərin güclənməsi ilə milli xarici siyasət tədricən daha dəqiq forma və səciyyəvi əlamətlər kəsb etmişdir. Qısamüddətli siyasi avtarkiya, ideoloji, siyasi və sosial strukturların marginallaşdırılması dövründən sonra, nəhayət, Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin iki bazis elementi – realizm və pragmatizm – müəyyənləşdirildi.

Bundan əlavə, postsovet dövrü yeni müstəqil dövlət qarşısında milli xarici siyasətin öncül istiqamətlərinin formalaşdırılması sahəsində bir neçə konseptual vəzifə qoydu. Nəzərdə tutulan xarici siyasət xəttinin uğuru həmin vəzifələrin dərk edilməsindən və düzgün həyata keçirilməsindən asılı idi.

Əvvəla, ölkədəki yeni vəziyyəti və onun beynəlxalq birlik çərçivəsində mövqelərini düzgün qiymətləndirmək lazım idi. Azərbaycan planlı iqtisadiyyata, idarəetmənin inzibati-amirlik sistemində malik dövlətdən, sekulyarlaşmış cəmiyyətdən mərhələ-mərhələ mükəmməl vətəndaş cəmiyyəti qurmağa çalışan demokratik, hüquqi, bazar iqtisadiyyatlı dünyəvi dövlətə transformasiya olunmalı idi. Beləliklə, xarici siyasət təkcə cəmiyyətə gətirilən bu yeni elementləri təcəssüm etməli deyil, həm də Azərbaycanın öz tarixi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymaq söylərini dünya birliyinə nümayiş etməli idi.

İkincisi, təkcə nüfuzlu qonşu dövlətlərin deyil, həm də digər qitələrin daha güclü ölkələrinin geostrateji maraqlarının qovuşu-

ğunda yerləşən Azərbaycan istər Qərbin və Şərqi ümumi mənafehlərini, istərsə də, birinci növbədə öz milli prioritetlərini nəzərə almaqla xarici siyasətini təşbih etməli idi.

Xarici siyasətə tamamilə yeni sosial-tarixi keyfiyyət vermək, yeni rəhbərliyi dövlətə həmişə ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yalnız özünün ideologiyası ilə şərtlənən istiqamətləndirici alət kimi baxan “partiya” siyasətindən həm özünün və həm də hər bir vətəndaşın maraqlarını təmin etməli olan normal dövlətin xarici siyasətinə keçmək lazım idi.

Üçüncüsü, milli xarici siyasət dövlətin ümumi siyasətinin davamı, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin mühüm vasitəsi olmalı, eyni zamanda Azərbaycanın istər Şərqi, istərsə də Qərbin bütün dövlətləri ilə qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu nümayiş etdirməli idi.

Bu baxımdan Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və sonrakı təkamülünün xüsusiyyətləri, daxili və xarici siyasət səhnəsində müxtəlif islahatların aparılması nəzərə alınmaqla, milli xarici siyasətin formalaşdırılmasının aşağıdakı əsas mərhələlərini fərqləndirmək olar:

– 1991-ci ilin sonu – 1992-ci ilin əvvəli: Azərbaycanın Rusiyadan siyasi asılılığı ilə səciyyələnən təkvektorlu xarici siyasi xətt yeritməsi; postkommunist Rusiyası ilə əlaqələrin kəsilməsinə siyasi və praktik hazırlıq və bunun üçün müvafiq prosesə təkan verilməsi;

– 1992-ci ilin ortaları – 1993-cü ilin ortaları: keçmiş SSRİ respublikaları ilə əlaqələrin tam kəsilməsi və Rusiyadan uzaqlaşmaq, xarici siyasət xəttinin marginallaşdırılması və yalnız Türkiyəyə istiqamətlənmənin başlanması. Rusiya və İranla münasibətlərin mürəkkəbləşdirilməsi, Avropa Birliyi ölkələri və ABŞ ilə qarşılıqlı münasibətlərdə dəqiq strategiyanın olmaması;

– 1993-cü ilin ortaları – 1995-ci ilin sonu: xarici siyasətdə dövlət rəhbərliyinin formalaşması, Azərbaycanın həqiqi mənafehlərinin dərk olunması, ölkə rəhbərliyinin xarici siyasət fəaliyyətinin canlanması, Azərbaycanın beynəlxalq siyasətin tamhüquqlu subyekti

kimi təşəkkülü, xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsinin əsas mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması;

– 1996-cı ilin əvvəlindən indiyə qədər: transformasiya mexanizmlərinin gerçəkləşdirilməsi, Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında danışıqlar prosesinin fəallaşması aşağıdakı istiqamətlərdə dəqiq xarici siyasətin həyata keçirilməsi:

- 1) Azərbaycanın ərazi bütövlüyü probleminin həlli;
- 2) müxtəlif dövlətlərlə siyasi, iqtisadi və hərbi əməkdaşlıq üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması;
- 3) beynəlxalq və regional strukturlar çərçivəsində, habelə yanacaq-energetika kompleksi (YEK) və kommunikasiyalar (Böyük İpək yolu, TRASEKA, Şimal-Cənub, Bakı-Tbilisi-Ceyhan) sahəsində gerçəkləşdirilən layihələrlə bağlı beynəlxalq, regional və blok daxili hərbi-siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq üçün şərait yaradılması;
- 4) tarazlı, ölçülüb-biçilmiş, səmərəli və çoxqütblü dünyanın təşəkkülünə istiqamətlənmiş və bütün ölkələrlə səmərəli və çoxtərəfli münasibətləri inkişaf etdirmək, qloballaşma proseslərinə və terrorizmlə mübarizəyə fəal surətdə qoşulmaq və etibarlı dünya nizamı yaratmaq məqsədi daşıyan xəttin yeridilməsi.

Azərbaycanın milli siyasəti hələ 1991-ci ilin oktyabrında, Sovet İttifaqı dağılmağa məruz qaldığı vaxt təşəkkül tapmağa başlamışdı. Beləliklə, bunu milli xarici siyasətin formalaşmasının ilk mərhələsi saymaq olar. Tamamilə aydındır ki, o zaman müstəqil Azərbaycanın mahiyyətini, xarakterini və beynəlxalq aləmdə davranış normalarını konkret formada müəyyənləşdirmək hələ mümkün deyildi.

Əvvəla, dövlət də, cəmiyyət də müstəqil xarici siyasəti gerçəkləşdirməyə hazır deyildilər, həm də bunun üçün lazım olan strukturlar hələ ancaq formalaşmaq mərhələsində idi.

İkincisi, Azərbaycanı Rusiya ilə bağlayan tellər hələ kifayət qədər güclü idi. A.Mütəllibov başda olmaqla, Azərbaycan rəhbərliyinə Rusiyanın qeyri-məhdud təsiri var idi.

Üçüncüsü, Azərbaycan cəmiyyəti hələ də “qazanılmış” müstəqillikdən eyforiya vəziyyətində idi və istər hakimiyyətin, istərsə də mitinqçi müxalifətin həmin dövrdəki hərəkətlərini çətin ki, şüurlu hərəkətlər kimi səciyyələndirmək mümkün olsun.

Lakin Azərbaycanın o vaxtkı rəhbərliyinin xarici siyasətlə bağlı müxtəlif təşəbbüsləri və hərəkətləri nə qədər yöndəmsiz olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, o, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin qarşısını almaq üçün radikal tədbirlər həyata keçirmək üçün real imkana malik idi və Dağlıq Qarabağ ətrafında gedən hadisələrin həqiqi mənzərəsini dünya ictimaiyyətinə çatdırı bilirdi. Lakin belə olmadı.

Azərbaycanın keçmiş SSRİ-nin digər dövlətləri ilə birlikdə ATƏM/ATƏT-ə və BMT-yə daxil olmasını təşəbbüs adlandırmaq çətinidir, belə ki, BMT-nin və ATƏM/ATƏT-in fəaliyyəti həmin təşkilatların öz nüfuz dairəsini, əhatə və məsuliyyət zonasını genişləndirmək səyləri ilə möhkəmləndirilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan sadəcə olaraq bu təşkilatların fəaliyyətindən kənarda qala bilməzdi. Lakin hətta ölkənin 1992-ci il yanvarın 30-da ATƏT-ə, martın 2-də isə BMT-yə daxil olmasına baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyi Ermənistanın təcavüzkar və münaqişə tərəfi elan edilməsinə nail ola bilmədi. Halbuki sağlam məntiq tamamilə bunun əksini deyir, çünki Ermənistanın Konstitusiyasının özündə bu dövlətin Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini ilhaq etmək səyləri təsbit olunmuşdur ki, bu da beynəlxalq hüququn əsas normalarına kökündən ziddir. Təəssüf ki, Azərbaycanın o zaman ki rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bütün mürəkkəbliyini dərk etmədi.

Hətta erməni silahlı qruplaşmalarının 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı aktından sonra da ölkənin o zaman ki rəhbərliyi öz bəyanatlarında reallıqlarla, hadisələrin məntiqinə tamamilə zidd olan və bütövlükdə müstəqil Azərbaycanın milli mənafelərinə uyğun olmayan mövqe tuturdu. Dağlıq Qarabağ üstündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi məsələsində Ayaz Mütəllibovun mövqeyini daha aydın

şəkildə əks etdirən fikirlərindən birçə sitatla kifayətlənək: “...bütün bunlar mənim istefama bəhanə olması üçün təşkil edilmişdi. Həmişə qüvvə prezidenti gözdən salmağa çalışırdı. Güman etmirəm ki, belə vəziyyətlərə dəqiq, səriştə ilə yanaşan ermənilər azərbaycanlıların onları faşist əməllərində ifşa edən sənədlər əldə etməsinə imkan verə bilərdilər. ...Əgər mən günahın Azərbaycan müxalifətində olduğunu bəyan etsəm, deyə bilərlər ki, onlara böhtan atıram. Lakin mülahizələrin ümumi ruhu belədir ki, ermənilər insanların çıxma bilməsi üçün dəhliz qoymuşdular. Belə isə, onlar nə üçün atəş açmalı idilər?”¹³⁰.

Azərbaycanla Rusiya arasında yaranmış münasibətlər nəzərə alınmaqla, müstəqilliyin ilk ilində xarici siyasətin oriyentirləri bu iki dövlət arasında münasibətlərdə cəmlənmişdi. Həmin münasibətlər əvvəlki illərin tələblərinə artıq cavab verməyə və de-yure asılılığı olmasa da, ölkə rəhbərliyi de-fakto hələ də “mərkəz”in siyasətinə uyğun hərəkət etməkdə idi. Məsələn, bu, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə münasibətdə qərribə “gözləmə siyasəti” yeritməkdə özünü göstərirdi. Ermənistanın silahlı birləşmələri Azərbaycanın 5170 kv.km ərazisini (Dağlıq Qarabağ və Xocalı ərazisi) işğal etdiyi halda, Azərbaycan rəhbərliyi dünya ictimaiyyətinin Azərbaycanla Ermənistan arasında mövcud olan münaqişənin real, həqiqi mənzərəsi barədə məlumatlandırılması üçün əslində heç nə etmədi.

Ölkədəki ümumi vəziyyət, müxalifət arasındakı anarxist meyillər, keçmiş kommunist nomenklaturasının hakimiyyətini hər vəchlə qoruyub saxlamaq cəhdi alternativ xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsi imkanını azaldır, onları ikinci dərəcəli vəzifələr sırasına keçirirdi.

Bununla yanaşı, rəhbərlərin şüurunda keçmiş vaxtların qalıqları hələ də mövcud idi ki, bu da onların müstəqil xarici siyasətin prioritetlərinin təcili surətdə formalaşdırılması zərurətini dərk etmələrinə imkan vermirdi.

Müstəqillik əldə olunduqdan sonra hələ də “mərkəz”ə meyillənən Azərbaycan rəhbərliyi tamamilə daxili siyasi çekişmələr gir-

dabına düşdü. Bu isə, daha böyük sabitsizliyə və ölkə prezidentinin istefasına gətirib çıxardı. Təbii ki, bu şəraitdə ayıq və dəqiq xarici siyasət konsepsiyası haqqında hətta düşünmək belə çətin idi, lakin hakimiyyət müstəqil dövlətin xarici siyasət konturlarını hansısa şəkildə formalaşdırmaq üçün azacıq da olsa istək və səy göstərmədi. Beləliklə, müstəqil dövlətçiliyin formalaşdırılmasının birinci mərhələsi və onunla birlikdə müstəqil xarici siyasət strategiyasını işləyib hazırlamaq cəhdləri 1992-ci il martın 6-da başa çatdı.

Azərbaycanın xarici siyasətinin ikinci mərhələsi kimi səciyyələndirilən AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə bu siyasət davamlı təkvektorlu xarakter aldı. Əslində, digər ölkələrlə əlaqələr qurulmasına və münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə tam məhəl qoymamaqla, Türkiyə ilə yaxınlaşmaq meyli AXC-Müsavat xarici siyasət strategiyasının əsas xüsusiyyəti oldu.

Bu dövrdə dövlətin xarici siyasəti, təəssüf ki, siyasi hakim dairələrin xeyli hissəsi üçün praktiki əhəmiyyətini itirirdi. O, bir çox hallarda, xarici siyasətə əsla aidiyyəti olmayan məsələlərə dair elitətaxili çəkişmələrin girovuna çevrilərək, siyasi və şəxsi haqq-hesab çürütmək vasitəsinə çevrilirdi.

Xarici siyasət məsələlərinə heç bir aidiyyəti olmayan şəxsin xarici işlər naziri vəzifəsinə təyin edilməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Diletantlıq, istər danışıqlar aparılmasında, istərsə də beynəlxalq görüşlərdə peşəkar davranış səriştəsinin olmaması Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin tamhüquqlu subyekti kimi tanınmasını ləngidirdi. Respublikaya gələn xarici nümayəndə heyətlərinin qarşılınması və tədbirlərin təşkili ilə məşğul olan konsulluq xidmətinin filialı kimi Azərbaycana sovet dövründən miras qalan xarici işlər nazirliyi hətta lazımınca komplektləşdirilməmişdi.

Azərbaycan müstəqilliyinin iki ilini əslində tam beynəlxalq təcrid şəraitində yaşadı ki, bu da bütün xarici siyasət fəaliyyətində durğunluğa səbəb oldu. Ölkənin Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycan Prezidentinin işləyib hazırladığı strategiyayı həyata keçirməli idi. Lakin onun praktiki fəaliyyəti Azərbaycanın MDB-yə daxil ol-

maqdan imtina edilməsində, danışıqlar prosesinin dondurulmasında, Azərbaycanla Rusiya arasında münasibətlərin pisləşməsində əksini tapırdı. Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafı da yaxşı vəziyyətdə deyildi, bu isə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi məsələsində ölkəmizin mövqeyinin qəbul edilməməsinə səbəb olurdu. Bu dövrü Azərbaycan siyasi elitasının Şərq tərəfdaşları ilə fəal əlaqələrdən uzaqlaşması dövrü kimi də səciyyələndirmək olar. Cənub qonşumuzla münasibətlərdə gərginliyin güclənməsinə gətirib çıxaran bir sıra düşünülməmiş və məntiqsiz bəyanatlar da verilmişdi. Ölkə rəhbərliyinin xarici siyasət fəaliyyətinə əsassız millətçilik baxışları daxil edilmişdi.

1993-cü ilin ortalarında Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın xarici siyasət strategiyası kökündən dəyişməyə başladı. Əldə olunmuş uğurlardan istifadə etmək zərurətindən irəli gələn maraqlar, cəmiyyətdə sabitliyin qorunub saxlanılması tədricən ön plana çıxarılır, bu isə öz növbəsində dövlətin bərpa olunmasını və möhkəmləndirilməsini tələb edirdi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin xarici siyasətini "praqmatik", yaxud "realist" siyasət adlandırmaq mümkündür. Belə ki, Prezident Heydər Əliyevin xətti istər qonşu dövlətlərlə, istərsə də praktiki olaraq beynəlxalq münasibətlərin subyekti olan bütün ölkələrlə münasibətlərin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Bu xətt ölkənin xarici siyasətinin kökündə elitanın, cəmiyyətin və əhalinin mənafeələrinin durduğunu dərk etməyə əsaslanırdı.

Heydər Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətinin tədqiqi ayrıca bir araşdırmanın mövzudur və biz qarşımıza Azərbaycanın 1993-cü ildən sonra xarici siyasət prioritetlərinin formalaşması prosesini bütövlükdə təhlil etmək məqsədi qoymamışıq. Lakin milli xarici siyasətin bir sıra əsas elementlərindən yan keçmək sadəcə mümkün deyildir. Xüsusilə ona görə ki, bəzi tədqiqatçılar arasında hələ də belə bir fikir dolaşır ki, guya Azərbaycanın təşəkkül tapmış xarici siyasət konsepsiyası yoxdur. Bu mülahizədən çıxış edərək, son bir neçə ildə Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin bəzi məqamlarına diqqəti yönəltmək istərdik:

– xarici siyasət fəaliyyətinin mühüm elementi, ölkənin inkişafının tarazlaşdırıcı amili, milli mənafelərimizin prioritet şəkildə cəmləşdiyi sahə olan neft strategiyası;

– Qərb ölkələrinin bu regiona artan marağı ilə bağlı Azərbaycanın milli təhlükəsizlik problemi;

– Azərbaycanın regional siyasi, hərbi-siyasi və iqtisadi strukturlarda iştirakı;

– gələcəkdə ölkənin xarici siyasət fəallığının perspektivləri.

Hazırda Prezidentin xarici siyasət fəaliyyətini təhlil edərkən onun bəzi əsas istiqamətlərini göstərmək olar:

– milli mənafelərin, dövlətin məqsəd və prioritetlərinin qorunması;

– ölkənin iqtisadi, siyasi və hərbi-siyasi suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərinin toxunulmazlığının qorunub saxlanması və təmin edilməsi;

– ölkənin bütün vətəndaşlarının hüquqları, azadlıqları, ləyaqəti və maddi rifahının qorunması;

– Azərbaycanın mühüm həyati maraqlarının olduğu regionların və ölkələrin müəyyənləşdirilməsi;

– dünya birliyi ölkələri ilə əməkdaşlığın inkişafına yönəldilmiş xarici siyasət strategiyasının bazasının yaradılması;

Bundan əlavə, Azərbaycanın müasir beynəlxalq və daxili siyasi vəziyyətinə əsaslanaraq, onun başlıca, həyati mənafe və məqsədlərini ayırmaq olar:

– əhalinin böyük əksəriyyətinin mənafeyi naminə demokratik islahatların aparılması, hüquqi və sosial dövlətin yaradılması;

– ölkənin müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli;

– cəmiyyətin layiqli həyat səviyyəsini təmin edən rəqabətə davamlı milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı üçün zəruri şəraitin yaradılması;

– ölkənin dəniz sərhədlərinin mövcudluğunu nəzərə almaq güclü və səmərəli donanmanın olmasını şərtləndirir;

– ölkənin hər hansı hərbi təhlükənin qarşısını almaq qabiliyyətini daim təmin etmək;

– milli mənafeələrə aid bütün məsələlərdə Azərbaycanın müstəqil hərəkət etmək hüququnun gerçəkləşdirilməsi;

– bütün coğrafi azimutlar üzrə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, təkcə siyasi deyil, həm də iqtisadi prioritetlərin və maraqların gerçəkləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə bütün regional bloklar və təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət;

– Azərbaycan üçün məqbul və faydalı olan demokratik, çoxqütblü beynəlxalq münasibət sistemlərini öz hərəkətləri ilə dəstəkləmək.

Bu baxımdan yuxarıda göstərilən bəzi istiqamətlər üzərində daha konkret şəkildə dayanmaq və son illərdə atılmış bəzi addımlar barədə öz fikirlərimi bölüşmək istərdim. İnamlı demək olar ki, son illərdə Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində qazandığı uğurlar yeni prinsiplərlə başlanğıcların və diplomatiya praktikasının tarixi ənənələrinin əhəngdar surətdə birləşməsinə əsaslanır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, xarici siyasət daxili siyasətin davamıdır, əksinə yox. Bütün cəmiyyət kimi milli diplomatiya da müəyyən “inqilabi eyforiya” dövründən keçmiş, gənc demokratiya üçün qaçılmaz olan “uşaq xəstəlikləri”nə tutulmuşdur.

1993–1996-cı illərin xarici siyasəti bir çoxlarına ziddiyyətli görünür və birmənalı qarşılanmırdı. Bəziləri xarici siyasət strategiyasının çoxvektorluğu ilə, məsələn, “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması və MDB-yə daxil olmaqla prinsiplərlə razılaşmırdı. Gənc müstəqil dövlət nəinki daxili problemlərlə qarşılaşır, həm də az əhəmiyyətli olmayan digər təhlükələrlə, o cümlədən yeni dünya nizamının tələblərindən doğan təhlükələrlə üzləşirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, inamlı demək olar ki, xarici siyasət strategiyasının formalaşdırılmasının əsas mərhələsi başa çatmış, onun təməli qoyulmuş, öncül istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Əslində bu müddəə nəyə əsaslanır? Hər şeydən əvvəl, belə bir fakta ki, artıq indi Azərbaycanın xarici siyasəti 1990-cı illərin əv-

vəndəki kimi daxili siyasi mübahisə mövzusu olmayıb, əksinə, ətrafında geniş ictimai həmrəyliyin formallaşdığı dövlət fəaliyyəti sahəsidir. Cəmiyyətin, qanunvericilik və digər hakimiyyət qollarının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi (burada Lissabon sammitinin qərarlarını qeyd etmək vacibdir), V.V.Putin Rusiya Federasiyasının Prezidenti seçildəndən sonra Rusiya ilə münasibətlərin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi, Azərbaycanın antiterror koalisiyası ilə əməkdaşlığa dair mövqeyi, – Azərbaycan koalisiyanın söylərini dəstəkləməyə hazır olduğunu birincilər sırasında bildirmiş və nəticə etibarilə, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə işinə nəzərəcərpacaq töhfə vermişdir, – kimi mühüm problemlərə münasibətini xatırlamaq kifayətdir.

Əlbəttə, belə ictimai konsensusa nail olmaq kifayət qədər müəkkəb və çəxtərəfli işdir. İctimai və dövlət başlanğıclarının bu cür vəhdəti arxasında Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin çətin təşəkkül prosesi durur. Cəmiyyət hazırda özünü on il əvvəlkindən daha çox qorunmuş və gələcəyə inamlı hiss edir, müasir dünyada Azərbaycanın yerini və rolunu, sürətlə dəyişən beynəlxalq münasibətlər sistemində onun köklü mənafələrini dəqiq anlayır.

Belə bir fakt da başlıca əhəmiyyət kəsb edir ki, Azərbaycan dövləti özünün xarici siyasət fəaliyyətini şüurlu şəkildə milli mənafələrə əsaslanaraq həyata keçirir. İndi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, istehsalın qaydaya salınması, milli məhsulun ixracının genişləndirilməsi və ictimai rifahın inkişafı üçün maksimum əlverişli şərait yaratmaq lazımdır. 1993-cü ildən milli xarici siyasət ölkənin iqtisadi tənəzzül vəziyyətindən çıxmasının təmin olunmasına yönəldilmişdi. Bunun üçün, əvvəla, Azərbaycan 1994-cü ilin sentyabrında bir sıra beynəlxalq neft şirkətləri ilə neft yataqlarının işlənilməsinə dair müqavilə imzaladı. Bu, Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycana xarici sərmayələrin cəlb olunması üçün göstərilən ilk uğurlu cəhd idi.

İkincisi, Azərbaycanın xarici siyasəti tarixi varislik prinsipinə istiqamətlənməyə başladı. Axı, daxili inkişaf üçün etibarlı şərait yaradılması təkə tarixin gedişini dəyişmək və ona “yeniliklər” gə-

tirmək söylərinə əsaslanmamalıdır. Milli dövlət quruculuğunun çoxillik təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətin çoxəsrlik ənənələrinin qaynaqlarını da xatırlamaq lazımdır. Hələ XV əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən İtaliyanın Venesiya, Genuya, Florensiya və Piza respublikaları ilə ilk diplomatik münasibətlər qurmuşdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Əlimərdan bəy Topçubaşovun irsinin öyrənilməsi onun ideyalarının Azərbaycanın müasir xarici siyasət vəzifələri ilə necə gözəl səsləşdiyini göstərdi.

Üçüncüsü, biz beynəlxalq münasibətlər sistemində öz milli maraqlarımızı yeni dünya nizamı çərçivəsində qiymətləndiririk. Hazırda dünya birliyi yeni qlobal təhlükələr qarşısındadır. Bu təhlükələrə təkə mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik vasitələrin qaçqmalçılığı, miqrasiya, terrorizm, etnoseparatizm deyil, həm də yüksək dəqiqliyə malik texnologiyalar və kompüter texnologiyaları vasitəsilə müharibələr də daxildir. Əslində, dünya birliyi hər gün öz təhlükəsizliyi üçün yeni hədələrlə üzləşir.

Lakin ölkəmiz yaranmış beynəlxalq münasibətlər sistemində öz layiqli yerini yalnız ədalətli, demokratik dünya nizamı çərçivəsində təmin edə bilər. Buna görə də milli xarici siyasətdə milli mənafələrin ardıcıl surətdə müdafiəsi və həm özünün mühüm problemlərinin, həm də vacib regional problemlərin kollektiv həllinin axtarışı ahəngdar şəkildə çulğadır.

Azərbaycan bunu əsas tutur ki, qlobal dünya problemlərinin kollektiv həllinə yönəldilmiş siyasət hazırda bütün tərəflərin mövqələrinin yaxınlaşmasına kömək edən realist və pragmatik siyasətdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın Müstəqil Dövlətlər Birliyində iştirakını xüsusi qeyd etmək istərdik.

Azərbaycanın 1995-ci ildə MDB-yə daxil olması nə qədər fəkir ayrılığına və ziddiyyətli mülahizələrə səbəb olsa da, indi artıq aydındır ki, yeni müstəqil dövlətlərlə perspektivli inteqrasiya birliyi söyləri gözəcərpacaq müsbət nəticələr vermişdir. Eyni zamanda MDB-nin ayrı-ayrı dövlətləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə əhəmiyyətli uğurların olmasını hələlik birmənalı şəkildə demək

çətindir. Azərbaycanın MDB-də iştirakı prosesinin özünə isə bir neçə yöndən baxmaq lazımdır.

Əvvəla, SSRİ süqut edərkən onun əhalisinin əksəriyyəti vahid ittifaq dövlətinin bütün qarşılıqlı daxili əlaqələri ilə birlikdə ləğvinə psixoloji cəhətdən qətiyyətlə hazır deyildi. Bu vəziyyətdə MDB-nin yaradılması özünəməxsus psixoloji amortizator rolunu oynadı. İkincisi, MDB-nin əsas funksiyalarından biri postsovet məkanının böyük hissəsini strukturlaşdırmaqdan ibarətdir. Burada yaranmış müstəqil dövlətlər özlərinin “beynəlxalq-struktur eyniyyətini” axtarıb tapmaq kimi obyektiv zərurətlə üzləşmişlər.

1992-ci ildə Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Tacikistan və Özbəkistan arasında Kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilə (KTM) imzalandı. Sonralar Azərbaycan və Gürcüstan ona qoşuldular. Lakin 1999-cu ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan KTM-dən çıxdılar. Onlar belə qənaətə gəlmişdilər ki, KTM-də qətiyyətlə heç bir spesifik kollektiv təhlükəsizlik tədbirləri nəzərdə tutulmur, MDB-nin üzvü olan dövlətlər arasında silahlı münaqişə baş verdiyi halda görülməli tədbirlər barədə müqavilədə heç nə deyilmir. Yeri gəlmişkən, çox zəif olan bu müqavilə üzv ölkələrin xarici təhlükədən qorunmasının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Lakin burada kollektiv təhlükəsizlik haqqında müddəalar o dərəcədə yaygın və dolaşq şəkildə yazılmışdır ki, bu, müqaviləni bəri başdan səmərəsiz etmişdir.

Nəticədə, MDB çərçivəsində istər iqtisadi, istərsə də hərbi-siyasi sahədə yeni əməkdaşlıq formaları meydana gəlməyə başladı. Belə əməkdaşlığın formalarından biri GUÖAM siyasi-məsləhət forumunun yaradılması idi. Bu, çoxformatlı və müxtəlif sürətli inteqrasiyaya təkan verdi. Bu cür əməkdaşlıq çərçivəsində irimiqyaslı, eləcə də qeyri-real inteqrasiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsindən çox, əməkdaşlığın daha asan məsələlərinin pragmatik həllinə diqqət yetirilir.

Postsovet məkanı dövlətlərinin – Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanın siyasi-məsləhət forumu 1997-ci il oktyabrın 10-da Strasburqda keçirildi. Bu dövlətlərin başçıları Avropa Şu-

rasının sammiti çərçivəsində görüşdülər. “Dördlər” qrupu ATƏT-in daimi şurasında Cinahlar üzrə sazişlərə dair müqavilənin müzakirəsinin gedişində formalaşdı.

Strasburqda qəbul olunmuş Bəyannamə bu qrupdakı ölkələrin nail olduqları siyasi yaxınlaşmanın və praktik əməkdaşlığın səviyyəsini, onların əsas beynəlxalq problemlərə, habelə postsovet məkanında gedən proseslərə dair mövqelərinin üst-üstə düşməsinə təsbit etdi. Sonralar, 1999-cu il aprel 24-də NATO-nun üzv və tərəfdaş dövlətlərinin Vaşinqtonda keçirilən yubiley sammitində Özbəkistan da bu qrupa qoşuldu. Genişləndirilmiş bu dövlətlər birliyi GUÖAM adlandırıldı.

GUÖAM-ın üzvü olan dövlətlərin prezidentlərinin Vaşinqtonda qəbul etdikləri Bəyanat bu yeni təşkilatın prinsiplərini və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdi: beynəlxalq təşkilatlar və forumlar çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, Avratlantika Tərəfdaşlığı Şurası vasitəsilə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının gerçəkləşdirilməsində iştirak, münaqişələrin və böhran hallarının dinc yolla aradan qaldırılması sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət, sülhyaratma potensialının möhkəmləndirilməsində praktiki əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, etnik dözümsüzlüyə, separatizmə, dini ekstremizmə və terrorizmə qarşı mübarizə, nüvə silahının və digər kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının rejiminin möhkəmləndirilməsi, münaqişə zonalarına silah göndərilməsinin qarşısının alınması, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsində əməkdaşlıq, qarşılıqlı maraq doğuran bütün məsələlərə dair müntəzəm məsləhətləşmələr aparmaq.

Ukrayna, Gürcüstan, Moldova və Azərbaycan nümayəndə heyətləri başçıların 1998-ci ilin oktyabrında Vaşinqtonda, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının illik müşavirəsi zamanı keçirilən görüşü yeni yaradılan təşkilatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı. GUÖAM-ın gələcək fəaliyyətində əsas diqqət daha çox transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin

inkişaf etdirilməsi probleminə yönəldildi ki, bunu da təkcə regional integrasiyanın mühüm elementi kimi deyil, həm də üzv ölkələr arasında etimad tədbirlərini, onların iqtisadi və siyasi suverenliyini möhkəmləndirmək amili kimi qiymətləndirmək lazımdır. Xəzərin neft yataqlarının işlənilməsi və enerjidaşıyıcılarının dünya bazarlarına nəqli üçün boru kəmərləri şəbəkəsinin yaradılması kimi praktiki məsələlərin həlli xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Məhz bu baxımdan nəqliyyat dəhlizlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məsələləri meydana çıxır.

GUÖAM özünü MDB-yə və hər hansı digər təşkilatlara qarşı qoymağa çalışmayan sırf əlaqələndirmə orqanıdır. Yeni alyansın belə sürətlə formalaşması Xəzər neftinin nəqlinin alternativ marşrutlarının axtarışı, Böyük İpək yolunun bərpasına dair qlobal layihənin gerçəkləşdirilməsi və Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması, – bu, Avropa strukturları ilə əməkdaşlıq üçün yaxşı perspektivlər açır, – ilə bağlı olan dövlətlərin – Ukrayna, Özbəkistan, Gürcüstan, Azərbaycan və Moldovanın iqtisadi və siyasi maraqlarının üst-üstə düşməsi ilə şərtlənmişdir.

GUÖAM-ın yaradılması ideyası Baltik-Qara dəniz alyansı ideyası ilə üzvi surətdə bağlıdır və bir növ, onun tərkib hissəsi sayıla bilər. Bu layihə həm də bütün iştirakçı ölkələr tərəfindən uğurla gerçəkləşdirilən Qara dəniz əməkdaşlığı haqqında sazişin elementlərindən biridir. Ukrayna Mərkəzi Avropa ölkələrinin təşəbbüs qrupuna daxil olan yeganə MDB üzvü olduğuna görə, GUÖAM çərçivəsində ona həm də bu böyük geosiyasi məkanda özünəməxsus Avrasiya körpüsü rolunu yerinə yetirmək həvalə edilir. Ukraynanın Mərkəzi Asiya iqtisadi əməkdaşlıq sistemində müşahidəçi qismində qəbul olunması faktı da buna kömək edəcəkdir.

GUÖAM postsovet məkanın bir-birinə qarşı zidd siyasi və iqtisadi meyilləri olmayan bərabərhüquqlu dövlətlər qrupudur. GUÖAM ölkələri yeni bərabər və qarşılıqlı surətdə faydalı kooperasiya strukturları yaradılması ideyasını qətiyyətlə dəstəkləyirlər. Ukraynanın Polşa ilə və Baltikyanı ölkələrlə artmaqda olan əməkdaşlığını, habelə 1997-ci ilin mayında Baltik-Qara dəniz alyansının

(Ukrayna, Polşa, Latviya, Estoniya, Litva) yaradılmasını da buraya əlavə etsək, postsovet məkanında integrasiya proseslərinin inkişaf meyilləri tamamilə aydın olar.

Göstərilən ölkələri GUÖAM qrupunda birləşməyə sövq edən bir neçə əhəmiyyətli səbəbi qeyd etmək olar. Bunlar, hər şeydən əvvəl aşağıdakılardır:

- Postsovet məkanında gedən dezintegrasiya prosesləri. Bu, digər dövlətlərdə öz təhlükəsizliyi üçün narahatlıq doğurur və bu, ilk növbədə, onların yeni, daha səmərəli əməkdaşlıq yolları axtarmasında söylərinin güclənməsində təzahür edir.
- Vahid geosiyasi məkanda olmaları, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin oxşarlığı, modernləşməyə aktual ehtiyac – bütün bunlar postsovet məkanı dövlətlərini qarşılıqlı surətdə bir-birinə cəzb edir. Onlar öz təhlükəsizliklərində olan boşluğu getdikcə daha aydın hiss edirlər. Moskvanın “qəyyumluğuna” qayıtmaq onlara məqbul görünür, lakin eyni zamanda, digər dünya qüvvələri də – NATO, ABŞ, Çin, İslam dünyası və i.ə., – bu boşluğu tam şəkildə doldurmaq missiyasını çətin ki, öhdələrinə götürməyə hazır olsunlar.
- MDB-nin təşkilat strukturlarının gücsüzlüyü və onların yeniləşmək qabiliyyətinin olmaması; MDB-nin postsovet dövlətlərinin asimmetrik məsləhətləşmə və qarşılıqlı əlaqə mexanizmi kimi fəaliyyət göstərməsinin səbəbi budur ki, onun bu fəaliyyəti Moskvanın geosiyasi və iqtisadi nəzarəti altında keçir. Əslində, MDB bu nəzarətin təminat mexanizmi kimi çıxış edir, halbuki yeni yaranmış dövlətlərə real və səmərəli qarşılıqlı əlaqə vasitələri lazımdır.
- Rusiya və Belarus İttifaqının, 1996-cı ildə dördlərin Gömrük ittifaqının (Rusiya, Belarus, Qazaxıstan və Qırğızıstan. 2000-ci ildə Tacikistanın da qoşulması ilə Avrasiya iqtisadi birliyinə çevrilmişdir) yaradılması Rusiya siyasi elitasının (yeri gəlmişkən, o da MDB-nin mexanizmlərinin səmərəsizliyindən məyus olmuşdur) postsovet məkanına yeni, daha

sərt iqtisadi və siyasi təsir formaları tətbiq etmək söylərini gücləndirdiyini sübut edir. Ona görə də dövlətlərin regional səviyyədə birlikləri Rusiyanın təzyiqinin güclənməsinə reaksiya kimi meydana çıxır.

- Yeni dövlətlərin “böyük qardaş”ın qəyyumluğundan qurtarmaq cəhdi. Bizim fikrimizcə, GUÖAM-ın yaranması MDB ölkələrinə münasibətdə öz strateji xətti haqqında Rusiya Federasiyasının məlum sənədində meydan oxumasına postsovet dövlətləri qrupunun reaksiyası olmuşdur.
- Yeni tərəfdaş dövlətlərin və müttəfiqlərin axtarışı və onlarla əsasən pragmatik dövlətlərarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, postsovet dövlətlərinin milli mənafeələrinə daha çox cavab verən yeni xarici siyasət oriyentirlərinin formalaşdırılması.
- Dövlətlərin xüsusilə Avropadan Şərqi, Hindistana, Asiya-Sakit Okean regionu ölkələrinə gedən tranzit nəqliyyat-energetika marşrutlarının formalaşdırılmasında özlərinin əlverişli coğrafi mövqelərinin üstünlüklərindən istifadə etmək söyləri. Onların hamısının məqsədi eyni, yəni fəal iştirakçı kimi, Avropa-Qafqaz-Mərkəzi Asiya xətti ilə geniş integrasiya prosesinə qoşulmaqdır. Bu, regional qrupa daxil olan ölkələrin öz mənafeələrini birgə yürütmək məqsədi ilə əməkdaşlığı üçün etibarlı geoiqtisadi əsas yaradır. Nəqliyyat marşrutlarının inkişaf etdirilməsi və istifadəsində, hərbi-siyasi və ekoloji cəhətlər də daxil olmaqla, müştərək təhlükəsizlik mexanizminin formalaşdırılmasında dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrin təşkilinə real ehtiyacı olması açıq-aşkardır.
- GUÖAM ölkələrinin siyasi elitası və liderlərinin postsovet məkanında və beynəlxalq münasibətlərdə istər global, istərsə də regional səviyyələrdə gedən proseslərə baxışlarının üst-üstə düşməsi. Eyni ideoloji şəraitdə formalaşmış postsovet elitalarının mentalitetinin oxşarlığı qarşılıqlı anlaşma və daha çevik davranış üçün zəmin yaradır.

Təbiidir ki, GUÖAM-ın kollektiv təhlükəsizlik sistemi, yaxud iqtisadi cəhətdən integrasiya olunmuş dövlətlər bloku kimi daha qüdrətli və güclü beynəlxalq təşkilata çevrilməsindən danışmaq hələ tezdir. GUÖAM-ın müxtəlif ölkələrinin sosial-siyasi quruluşunda, mentalitetində, xarici siyasət yönümlərində hələ xeyli fərqlər mövcuddur. Ayrı-ayrı üzv ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrində, zəruri sosial-iqtisadi dəyişikliklərin sürətində və i.ə. fərqlər də özünü göstərir. Bununla belə, NATO və Avropa Birliyi ölkələrinin davamlı xarici dəstəyi, habelə Rusiyanın GUÖAM-a loyallıq münasibəti olsa, ümid etmək olar ki, bu yeni təşkilat planetin mühüm geosiyasi mərkəzlərindən birində özünü nüfuzlu siyasi qüvvə kimi göstərə biləcəkdir.

Azərbaycan rəhbərliyinin xarici siyasət fəaliyyətinin aparıcı istiqamətlərindən biri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllidir. Bu münaqişə bütün postsovet məkanında ən köhnə və ən mürəkkəb münaqişədir. Münaqişənin mürəkkəbliyi həm onun uzunmüddətli olması, həm də və ən başlıcası, ona müxtəlif tərəflərin cəlb edilməsidir.

Postsovet məkanında mövcud başqa münaqişələrdən fərqli olaraq, bu münaqişəyə təkcə SSRİ-nin iki keçmiş respublikasını – Ermənistan və Azərbaycanı təmsil edən vuruşan tərəflər deyil, həm də bir çox qonşu dövlətlər, o cümlədən Rusiya, Türkiyə və İran, habelə aparıcı dünya dövlətləri cəlb edilmişdir. Özü də Ermənistanın hərəkətləri ATƏT-in yüksək vəzifəli şəxslər komitəsinin 1992-ci il mayın 21-də Helsinkidə keçirilən iclasında da dünya birliyi tərəfindən pislənilmişdir. Ermənistan Azərbaycanla müharibə edən tərəf hesab olunmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, 1993-cü ildə BMT Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini dərhal azad etmələri tələbini təsdiqləyən 822, 853, 874 və 884 nömrəli dörd qətnamə qəbul etmişdir. Lakin Ermənistan BMT-nin qətnamələrinə, ABŞ dövlət katibinin bəyanatlarına və bir çox beynəlxalq və regional təşkilatların (ATƏT, İslam Konfransı Təşkilatı və i.ə.) iclaslarında qəbul olunmuş sənədlərə məhəl qoymamaqda davam edir.

1994-cü il mayın 12-də tərəflər arasında atəşkəs rejimi yaradıldı.

Münaqişə 1988-ci ildə başlansa da, onun beynəlxalq hüququn ümdə prinsiplərinə əsaslanan ədalətli həllinin başlıca prinsipləri ilk dəfə yalnız ATƏT-in 1996-cı il Lissabon sammitində təsdiqlənmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təsdiq edilməsi;
- Dağlıq Qarabağın maksimum geniş muxtariyyətinə təminat;
- Dağlıq Qarabağın həm azərbaycanlı, həm də erməni əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verilməsi.

ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin bu bəyanatını 53 dövlət imzaladı, Ermənistan isə həmin sənədi imzalamaqdan boyun qaçırdı.

Azərbaycan münaqişənin siyasi yolla həllini davam etdirməyə hazır olsa da, Ermənistan qeyri-konstruktiv mövqə tutmaqda davam edərək, diqqəti setsessiyaya, yəni dövlətin ərazisini ondan qoparmağa yönəlir.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın tez-tez istinad etdiyi öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi “hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmək prinsiplərinə əməl etməklə fəaliyyət göstərən suveren və müstəqil dövlətlərin parçalanmasının, ərazi bütövlüyünün və ya siyasi birliyinin tam, yaxud pozulmasının sanksiyalaşdırılması və ya şirnikdirilməsi kimi yozulmamalıdır”¹³¹.

Bundan əlavə, qeyd olunmalıdır ki, sərhədlərin qarşılıqlı surətdə tanınması prinsipi və onların zorla dəyişdirilməsinin yolverilməzliyi çoxsaylı ikitərəfli müqavilələrdə və bir sıra regional aktlarda, məsələn, Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsində təsbit edilmişdir. Onu da vurğulamaq vacibdir ki, Helsinki Yekun Aktı (1975-ci il) öz müqəddəratını “xaricdən” təyin etməyə qarşı universal məcburi norma kimi sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinə geniş diqqət cəlb etmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, Ermənistan münaqişənin həllinə münasibətdə tamamilə qeyri-konstruktiv mövqə tutmuşdur. Ermənistan

beynəlxalq hüquq normalarını tamamilə inkar edərək, hazırda nəinki təcavüzkar, həm də terrorizmə və insan hüquqlarını kobud surətdə tapdalayan milli separatizmə rəvac verən şər dövlət kimi çıxış edir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün 1992-ci ilin martında ATƏT çərçivəsində Minsk qrupu yaradılmışdır. Bu qrupa Avstriya, ABŞ, Almaniya, Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Fransa, İsveç, İtaliya, Portuqaliya, Rumıniya, Rusiya və Türkiyə daxil olmuşdur. Hazırda (1997-ci ildən) Rusiya, ABŞ və Fransa Minsk qrupunun həmsədrleridir. Minsk qrupu 1997-ci ildən başlayaraq, tərəflərə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair üç sənəd təklif etmişdir.

ATƏT-in Minsk qrupunun 1997-ci ilin iyulunda təqdim etdiyi və “Paket nizamlanması” adlanan ilk təklifinin BMT-nin yuxarıda xatırlanan qətnamələrinə əsaslanmaması və hüquqi baxımdan məcburi xarakter daşmaması həmin sənədi kifayət qədər ciddi qəbul etməyə imkan vermirdi. Bundan əlavə, azad olunmuş ərazilər statusunun qarşılıqlı surətdə həlli problemin aradan qaldırılmasını qeyri-müəyyən müddətə qədər uzada bilərdi, çünki sənəddə münaqişənin həllinin real mexanizmi və konkret vaxt çərçivəsi nəzərdə tutulmamışdı.

Minsk qrupunun təklifi ilə bir çox məsələlərin həllinin “Daimi qarışıq komissiya”nın səlahiyyətinə verilməsi də münaqişəyə son qoyulmasına qeyri-müəyyənlik gətirdi. Paket variantının Dağlıq Qarabağın özünüidarəetmə statusuna dair ikinci hissəsi (birinci hissə silahlı münaqişənin dayandırılmasına, ikinci hissə isə Dağlıq Qarabağın statusunun həllinə aid idi) əslində Azərbaycanın milli mənafeələrinə uyğun deyildi. Bununla belə, Azərbaycan müəyyən çıxış nöqtəsi, konstruktiv danışıqlar prosesinin başlanması üçün taktiki əsas kimi həmin sənədin bəzi müddəalarından istifadə etməyə hazır idi, lakin Ermənistan Minsk qrupunun təkliflərinin əleyhinə çıxdı və bütün danışıqlar prosesini pozdu.

Minsk qrupu münaqişənin həllinin ikinci variantı kimi “Mərhələli planı” 1997-ci ilin sentyabrında təklif etdi. Münaqişənin həllinin bu variantı Azərbaycan üçün daha qanəedici sayılır. Burada

silahlı münaqişənin tədricən dayandırılmasından, sonra isə Azərbaycan Respublikasının sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsindən söhbət gedirdi. İlk mərhələdə Azərbaycan ərazisində ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri yerləşdirilməli, tərəflər arasındakı gərginlik azaldılmalı, hər iki tərəfin hərbi kontingenti isə bir-birindən müəyyən məsafədə aralanmalı idilər. 1994-cü il Budapeşt sammitinin qərarları əsasında dövlət olunmuş ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri silahsızlaşdırmaya, tərk silah prosesinə, göstərilən ərazilər üzərindən uçuşların qadağan olunmasına, habelə Azərbaycan və Ermənistan sərhədində vəziyyətə nəzarət etməli idi. Müqavilənin şərtlərinə görə, tərəflər işğal olunmuş ərazilərdən qovulmuş şəxslərin daimi yaşayış yerlərinə qayıtmasını birlikdə təmin etməli idilər və bunun üçün "Daimi qarışıq komissiya" yaratmaq lazım idi.

Hərbi kontingentin çıxarılması öz növbəsində tərəflər arasında dəmir yol kommunikasiyalarının, elektrik xətlərinin və rabitənin bərpasına, tədricən ticarət münasibətlərinin qurulmasına, blokada-nın ləğv olunmasına, malların maneəsiz daşınmasına, habelə insanların gediş-gəlişinə kömək etməli idi. Bu variantda Azərbaycanın mənafeələrinə heç də tam cavab verməyən müəyyən cəhətlərin olmasına baxmayaraq, ölkəmiz özünün əvvəlki bəyanatındakı mövqeyinə indiyədək sadıqdır, yəni həmin variantda irəli sürülən təkliflər əsasında danışıqlara başlamağa hazırdır. Ermənistan əvvəlcə bu planın qəti əleyhinə çıxsada, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Strasburqda görüşündən sonra Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birgə bəyanatı oldu. Bu bəyanatda münaqişənin həllinin həmin variantı əsasında dialoqun davam etdirilməsinin məqbulluğu fikri bildirilmişdi.

Ermənistan Prezidenti L.Ter-Petrosyanın tutduğu mövqe ölkədə vəziyyəti açıq-aşkar qızıqsındır, millətçi əhval-ruhiyyəli qruplaşmalar problemə tamamilə başqa cür yanaşma tələb edirdilər. Buna baxmayaraq, L.Ter-Petrosyan 1997-ci ilin dekabrında "Respublika Armeniya" qəzetində "Müharibə, yoxsa, sülh: düşünmək vaxtıdır" adlı məqalə ilə çıxış etdi. Burada Ermənistanın həmin

münaqişə üzündən düşdüyü ağır iqtisadi vəziyyətlə bağlı Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin konstruktiv həllinin zəruriliyi vurğulanırdı. Məqalədə aparıcı dövlətlərin geostrateji maraqlarının dəyişməsindən və Ermənistanın regional integrasiya prosesinə cəlb olunmasının zəruriliyindən də danışılırdı. Prezidentin bu cür "uzaqgörən" məqaləsi millətçi əhval-ruhiyyəli qruplaşmaların təzyiqi altında onun istefa verməsini labüdləşdirdi.

Ermənistanın millətçi qüvvələri bütün regionun xeyri naminə münaqişənin konstruktiv həlli imkanını indiyədək hər vəchlə rədd edirlər. Daşnakların ölkədə öz siyasi nüfuzlarını nəyin bahasına olursa-olsun qoruyub saxlamaq cəhdləri Ermənistan iqtisadiyyatının tənəzzülünün başlıca səbəbinə çevrilmişdir. Sərfəli nəqliyyat yollarının olmaması, Azərbaycanın və Türkiyənin iştirak etdiyi regional layihələrə cəlb edilməməsi Ermənistanı inkişafın hansısa bir aşkar əlaməti görünməyən geridə qalmış ölkə vəziyyətinə salır. Milli iqtisadiyyatın vəziyyətini dəqiq səciyyələndirən Ermənistan Prezidenti L.Ter-Petrosyanın İranla iqtisadi əlaqələrin bir neçə həftəliyə belə kəsildiyi təqdirdə Ermənistan iqtisadiyyatının çökəcəyi barədə sözlərini xatırlamaq kifayətdir.

ATƏT-in Minsk qrupu 1998-ci ilin noyabrında "Ümumi dövlət" adlandırılan yeni təklif irəli sürdü. Əvvəlki təklif kimi, bu variant da iki hissədən ibarət idi. Lakin bu təklif Budapeştdə və Lissabonda əldə olunmuş razılaşmalara tamamilə zidd idi. Bundan əlavə, həmsədrlər Dağlıq Qarabağın statusunun silahlı münaqişənin həllinə qədər müəyyənləşdirilməsini təklif edirdilər. Həm də, bu statusu münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin parlamentləri təsdiqləməli idi. Lakin başlıcası isə o idi ki, həmsədrlər Dağlıq Qarabağa onun öz dövlət atributları ola biləcəyi status verilməsini təklif edirdilər.

"Ümumi dövlət" in sərhədləri Azərbaycan Respublikasının həmişə tanınmış sərhədləri çərçivəsində müəyyənləşdirilirdi, lakin belə "ümumi dövlət" in fəaliyyət göstərəcəyi şərait nəinki Azərbaycanın milli mənafeələrinə və adi məntiqə cavab vermir, həm də BMT-nin qətnamələrinə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanı-

yan digər beynəlxalq təşkilatların mövqeyinə tamamilə zidd idi. Bu cür variant gerçəkləşdirilərkən Bakı ilə Stepanakertin (üçüncü variantda Xankəndi belə adlandırılır) münasibətlərinə böyük diqqət yetirilməli idi.

Dağlıq Qarabağın xaricdə müvafiq nümayəndəliyə malik olmaq, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla ticarət, elmi, mədəni, idman və humanitar sahələrdə əlaqələr saxlamaq hüququ olmalı idi. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın səfirliklərində və konsulluqlarında öz nümayəndələrinin olması, habelə Dağlıq Qarabağın mənafehləri ilə bağlı danışıqlarda iştirak etmək hüququ verilir. Dağlıq Qarabağın sərhədləri keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədlərinə uyğun müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qanunlar Dağlıq Qarabağın Konstitusiyasına uyğun olduğu halda Dağlıq Qarabağın ərazisində istifadə edilə bilər.

Belə ağılsız təklif Azərbaycan cəmiyyətində və qətiyyətlə bu variantın əleyhinə çıxan ölkə rəhbərliyində birmənalı reaksiya doğurdu.

Bir sıra siyasətçilər və danışıqlar prosesinin iştirakçıları tez-tez Qarabağ probleminin həllinin müxtəlif modellərini təklif edirlər. Lakin Ermənistan tərəfi çox tez-tez həmin modelləri əsassız olaraq rədd edir ki, bu da regionun dinamik inkişaf imkanını çətinləşdirir. Bundan əlavə, erməni tərəfi tez-tez təhriflərə və şişirtmələrə əl atır. Bununla əlaqədar 1992–1996-cı illərdə ATƏT-in vasitəçilik missiyasının Rusiyadan olan başçısı Vladimir Kazimirovun bir fikrini sitat gətirmək istədik. V.Kazimirov münaqişə tərəflərinə münasibətdə heç də qərəzsizliyi ilə fərqlənməsə də, bu yaxınlarda bildirmişdir ki, “erməni mənbələri işğal olunmuş torpaqları ısrarla azad edilmiş torpaqlar adlandırır. Əminəm ki, anlayışların bu cür dəyişdirilməsi... ermənilərə rəğbəti artırır”. Təbii ki, Kazimirovun, eləcə də bəzi digər təhlilçilərin təkliflərində səhvlər az deyildir. Məsələn, bəzi politoloqlar tez-tez Dağlıq Qarabağı münaqişənin tərəfi kimi təqdim etməyə çalışırlar, ancaq unudurlar ki, müharibə Azərbaycanla Ermənistan arasında gedir. Çünki məhz

Ermənistan 1989-cu il dekabrın 1-də o vaxtlar hələ Azərbaycan SSR ərazisinin bir hissəsini Ermənistan SSR-ə birləşdirildiyini elan etmişdi. Ona görə də Dağlıq Qarabağa dair danışıqlar ancaq iki tərəfin icmalarının, həm erməni, həm də azərbaycanlı icmalarının iştirakı ilə aparıla bilər.

Hazırda Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi bütün postsovet məkanında ən mürəkkəb və uzun sürən münaqişədir. Onun həllinə ən müxtəlif qüvvələr və vasitələr cəlb olunmuşdur. Bir ara danışıqlar prosesi səngimişdi. Lakin İlham Əliyev Azərbaycan Prezidenti seçildəndən sonra bərpa edilmişdir. Əlbəttə, Azərbaycan danışıqlara sıfırdan başlamaq niyyətində deyildir. Heydər Əliyevin danışıqlar prosesində nail olduğu tərəqqidən istifadə olunacaq və “sadədən mürəkkəbə yüksəliş” bütün tərəflərin mənafehləri nəzərə alınmaqla, mərhələ–mərhələ gedəcəkdir. Qarşıdurmanı yalnız müxtəlif mənafehləri nəzərə almaqla aradan qaldırmaq mümkündür. Tərəflərin mənafehi isə münaqişənin beynəlxalq hüququn ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı kimi ümdə prinsipləri əsasında ədalətli həllini nəzərdə tutur.

Məhz bu cür yanaşma regionun mükəmməl iqtisadi inkişafına təminat verə, Cənubi Qafqazın yeni integrasiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsi üçün vahid iqtisadi plasdarma çevrilməsini, habelə mövcud mübahisə və ixtilafların nizama salınmasına ümumi yanaşma əsasında üç Cənubi Qafqaz dövlətinin siyasi birliyini təmin edə bilər.

Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri münaqişə başlayandan bəri danışıqların 26-ya yaxın raundunu keçirmişlər. Lakin onların sülhə nə zaman və nə dərəcədə yaxın olduqlarını demək çətin. Qarabağ münaqişəsinin həlli asan proses deyildir. Bu məsələdə çox şey təkcə sülhə nail olmaq söylərindən deyil, həm də siyasi iradədən, bütün Cənubi Qafqazda sabitlik və tərəqqi nəminə münaqişənin konstruktiv həllinə yönəlmiş iradədən asılıdır.

Regional kontekstdə Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyəti iki istiqamətdə həyata keçirilir. Birincisi, qonşu ölkələrlə, o cümlədən Gürcüstan, İran, Rusiya və Türkiyə ilə əməkdaşlıq və qarşılıqlı an-

laşma üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. İkincisi, Qərb ölkələri və Avratlantik strukturları ilə qarşılıqlı münasibətlərin genişləndirilməsidir. Azərbaycan müsəlman Şərqinin ayrılmaz hissəsi olduğuna görə, islam dünyası ölkələri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi də vurğulanmalıdır.

Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) ilə əməkdaşlığı çərçivəsində bu təşkilatın üzvü olan ölkələrlə sıx tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması qeyd edilməlidir. Azərbaycanın 1991-ci ilin dekabrında bu mötəbər təşkilatın sıralarına qəbul edilməsi müsəlman aləmində ölkəmiz qarşısında yeni imkanlar açmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, məhz İKT Ermənistanı dəfələrlə təcavüzkar kimi tanıyan¹³² və Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb edən yeganə beynəlxalq təşkilat olmuşdur.

İKT indiyədək sosial-iqtisadi layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını hazırlamaq üçün Azərbaycana, təmənnasız olaraq, 1,424 min dollar ayırmışdır. Bundan əlavə, İKT qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün 500 min dollar və yeni iş yerlərinin yaradılmasına 1 milyon dollar vəsait vermişdir.

Azərbaycanın ümumavropa strukturları ilə sıx əməkdaşlığının əsasları 1992-ci il yanvarın 24-də, Azərbaycan parlamentinin “xüsusi dövlət olunmuş qonaq” statusu almaq üçün Avropa Şurası Parlament Assambleyasına müraciəti ilə qoyulmuşdur. AŞPA-nın Bürosu 1996-cı il iyunun 28-də Azərbaycana “xüsusi dövlət olunmuş qonaq” statusu verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. 2001-ci il yanvarın 25-də Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv oldu. Bu, ölkədəki demokratik prosesləri və aparılan islahatları daha da genişləndirdi və sürətləndirdi.

Bu təşkilatın üzvü olduğu müddətdə Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını sürətləndirən və dövlət idarəetmə formasını daha da demokratikləşdirən bir sıra liberal islahatlar həyata keçirmişdir. Bunu o dövrdə Azərbaycanın AŞPA-dakı parlament nümayəndə heyətinə başçılıq edən İlham Əliyevin Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini və Büro üzvü seçilməsi də sübut edir. Beləliklə, qısa müddət ərzində bir sıra məsələlər

üzrə səmərəli iş aparılmışdır. AŞPA-dakı Azərbaycan nümayəndə heyəti Azərbaycanın ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal olunduğunu, bu işğal nəticəsində ərazimizin 20 %-nin itirildiyini, hüquq və azadlıqları pozulmuş milyondan çox qaçqın-köçkünün yarandığını sübut edən bir sıra sənədlərin qəbuluna və onların Parlament Assambleyasının rəsmi sənədləri kimi tanınmasına nail olmuşdur. Bu baxımdan İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə təklif olunmuş “Ermənistan-Azərbaycan (Dağlıq Qarabağ) münaqişəsi haqqında” qətnaməni və “Azərbaycan xalqına qarşı Ermənistan tərəfindən törədilən soyqırımın tanınması haqqında” bəyanatı xüsusilə xatırlatmaq lazımdır.

Azərbaycanın digər ümumavropa strukturu – Avropa Birliyi ilə əməkdaşlığı iqtisadi inteqrasiya proseslərinin gücləndirilməsinə və yeni müstəqil dövlətlərin iqtisadi məkanlarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş müxtəlif iqtisadi layihələrin gerçəkləşdirilməsi formatında həyata keçirilir. Bunlar Böyük İpək yolunun bərpası, Avropanın və postsovet məkanının yeni müstəqil dövlətlərinin elmi-texniki və iqtisadi əməkdaşlığına yönəldilmiş layihələrin (TASIS, TEMPUS, TRASEKA) həyata keçirilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Avropa Birliyi “Avropa evi”nin formalaşmasında əsas rol oynayır və beləliklə, Azərbaycanın AB ilə əməkdaşlığı Azərbaycanın və Avropa ölkələrinin mövqelərini daha da yaxınlaşdırır. Bu baxımdan Azərbaycan öz xarici siyasətini milli prioritetləri əsas tutaraq formalaşdırmalı, eyni zamanda, Köhnə və Yeni dünya ilə qarşılıqlı münasibətləri də nəzərə almalıdır.

İki qitənin qarşılıqlı münasibətlərinin tarixi aspektlərini tədqiq edərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, üzvi surətdə birlik heç vaxt Qərbin sabit xüsusiyyəti olmamışdır. Soyuq müharibənin yaratdığı ümumi gərginlik azalmağa başlayan kimi, iki Qərb regionu – Şimali Amerika və Qərbi Avropanın münasibətlərində mövqe fərqləri üzə çıxdı, bəzi qarşılıqlı anlaşılmazlıqlar və mənafehlərin müəyyən uyğunsuzluğu aşkar oldu. Üç dərin meyl özünü büruzə verdi.

Birinci meyil iqtisadi inkişaf sürətinin eyni olmaması idi ki, bu da 1990-cı illərdə kifayət qədər aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. 1992-ci ildə Birləşmiş Ştatlarda canlanma başlandı və ölkə sonrakı səkkiz il ərzində irəliləyən böyük sıçrayış edərək, Bill Klintonun prezidentliyinin birinci dövründə özünün ümumi daxili məhsulunu (ÜDM) təqribən bütün birləşmiş Almaniyanın ÜDM-i, Klintonun prezidentliyinin ikinci dövründə isə Yaponiyanın ÜDM-i qədər artırdı. Ötən əsrin son dördə birində işsizliyin ABŞ-da ən aşağı, Qərbi Avropada isə ən yüksək səviyyəsi müşahidə olunmuşdur. 1998-ci ilin fevralında Almaniyada işsizlik Hitlerin hakimiyyəti ilə keçirərək, iqtidarı işsizliyə münasibətdə fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirdiyi 1933-cü ildəki səviyyəni ötmüşdü.

İkinci meyil integrasiya səylərinin istiqamətinin müxtəlif olmasıdır. Son dövr ərzində, xüsusilə Sovet İttifaqının süqutundan sonra integrasiya siyasəti prosesləri yeni şəkil almışdır. Öz gələcəyini bilavasitə qitə qonşuları olan Kanada və Meksika ilə bağlayan Vaşinqton Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyasını yaradır, Avropa isə öz valyutasını – avronu dövrüyyəyə buraxaraq, var qüvvəsi ilə Şərqi Avropaya doğru genişlənir. İstər Şimali Amerika “əritmə qazanı”nda, istərsə də Qərbi Avropa xalqları konfederasiyasında mövqelərini itirən “birləşdirici bağ” – anqlosaks-german elementi hər iki regionda zəifləyir. Həm ABŞ-ın, həm də Qərbi Avropanın dəyişməkdə olan etnosiyasi siması bu iki Qərb regionunun yaxınlaşmasına heç də kömək etmir.

Üçüncü meyil ABŞ-ın və Qərbi Avropanın geosiyasi istiqamətlərinin müxtəlifliyidir. Soyuq müharibə qurtarandan sonra Birləşmiş Ştatları (Amerikanın strateji məqsədləri haqqında Pentaqonun 1992-ci ildə məxfilikdən çıxarılmış memorandumuna istinad edilsə) “Amerikanın dünyada üstünlüyünü qoruyub saxlamaqla, harada baş verməsindən asılı olmayaraq, ABŞ-a qarşı potensial təhlükənin aradan qaldırılması” qayğılandırır. Qərbi Avropa isə öz mənafelərini getdikcə daha çox Avropanın hüdudlarında görürək, özünün müdafiə funksiyalarını Aralıq dənizi və yeni Buq və Dunay xətti ilə məhdudlaşdırır.

ABŞ-ın nəzərəçarpan qlobalizmi və Avropa Birliyinin heç də az qabardılmayan regionçuluğu Qərbin iki mərkəzini bir-birindən prinsipial surətdə fərqli olan mövqeyə qoyur. İki mərkəzin – AB-nin və ABŞ-ın belə mövqeləri baxımından NATO-da üstünlük onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fransanın və daha üstüörtülü və ehtiyatlı şəkildə Almaniyanın lobbilik etdiyi “Avropa avropalılar üçündür” ideyası Amerika mənafelərinin Avropada genişlənməsində əngələ çevrilir.

SSRİ-nin süqutu transatlantik birliyi qarşısında yeni global tələblər və vəzifələr qoymuşdur. Qlobal prioritetlərin dəyişməsinə məruz qalan təşkilat və strukturlar arasında NATO daha əhəmiyyətli yer tutur. Dünyada ən böyük səmərəli və döyüş qabiliyyətli hərbi təşkilat olan NATO bəzi siyasətçilərin fikrincə, hətta SSRİ-nin süqutundan sonra da postsovet ərazisi üçün təhlükə təşkil edir. Bu fikir daha çox Rusiya siyasi və hərbi dairələrində yayılmışdı.

NATO-nun yeni strateji konsepsiyası 1991-ci ilin noyabrında Roma sammitində formalaşdırılmışdır. Geosiyasi reallıqların dəyişməsi alyansı iki mümkün inkişaf yolundan birini seçmək zərurəti qarşısında qoydu: ya “qırmızı basqın” təhlükəsi sovuşduğundan təşkilatın dağılması, yaxud da alyansın funksiyası və vəzifələrinin yenidən qurulması. O illərdə NATO-nun gələcək inkişaf yoluna dair nə qədər mübahisə edilsə də, son bir neçə ilin hadisələri NATO-nun Avropada sülhün və sabitliyin təminatçısı kimi saxlanılmasının zəruriliyi fikrinin həyatiliyini təsdiqlədi.

1993-cü ildən sonra Şimali Atlantika Alyansının Şərqə doğru genişlənməsi Rusiya, MDB ölkələri ilə Qərb arasında münasibətlərin əsas süjet xətlərindən birinə çevrildi. Lakin hələ yaxın keçmişdə çoxlarına perspektivsiz və qorxulu görünən ideya 1999-cu il martın 12-də həyata keçirildi: Varşava Müqaviləsi Təşkilatının (VMT) keçmiş üzvləri – Polşa, Macarıstan və Çexiya NATO-nun üzvü oldular. 2001-ci il aprel 1-dən daha bir neçə Şərqi Avropa ölkəsi – Slovakiya, Litva, Latviya, Estoniya, Bolqarıstan və Rumıniya da onlara qoşuldu.

Alyansın genişlənməsinin səbəbləri nədir və bu, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi üçün hansı nəticələrə gətirib çıxara bilər? Məsələyə yanaşma ona əsaslanır ki, bu miqyaslı hər hansı hadisə kimi, alyansın genişlənməsinin də tarixi səbəbləri və inkişaf dinamikası vardır. Alyansın genişlənməsi açıq diskussiya elementləri olmaqla, qərarların işlənilib hazırlanması və qəbulundan ibarət siyasi prosesdir. Bu, proses müxtəlif mərhələlərdə kənardan təsirə açıq olmuşdur. Burada ehtimal etmək yerinə düşər ki, bütün bu hadisələrdə əsas səbəb-nəticə əlaqələri genişlənmə prosesinə bu və ya digər şəkildə cəlb olunmuş ölkələrin daxili siyasəti sferasındadır.

NATO-nun genişlənməsinin səbəblərinə lap əvvəldən üç yöndən baxılmışdır: missiyanın genişlənməsi, “məsuliyyət zonası”nın genişlənməsi və tərkibin genişlənməsi. NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsinin tərkib elementlərindən biri Şimali Atlantik Əməkdaşlığı Şurasının (ŞAƏŞ) yaradılması oldu. Bütün Şərqi Avropa ölkələri və keçmiş sovet respublikaları buraya daxil oldular. 1997-ci ildə ŞAƏŞ dəyişilərək, Şimali Atlantik Tərəfdaşlığı Şurasına (ŞATŞ) çevrildi. Bundan əlavə, artıq 1993-cü ilin payızından NATO-nun və Şərqi Avropa ölkələrinin hərbi idarələri arasında ikitərəfli əməkdaşlığa yönəldilmiş “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı həyata keçirilməyə başladı. Bütün bu tədbirlər əsas məqsəd – Alyansın genişləndirilməsinə xidmət edirdi.

Azərbaycan NATO-nun Şərqi doğru genişləndirilməsi məsələsində ilk vaxtdan özünün milli mənafeələrinə cavab verən mövqe tutur. NATO-nun genişləndirilməsi Avropa məkanında sülhün bərqərar olmasına və təhlükəsizlik zolağının formalaşmasına əlverişli təsir göstərən proses kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycanın ŞAƏŞ/ŞATŞ-da, habelə “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramında iştirakı, NATO ilə əməkdaşlığı ölkəmizin bu təşkilatla sıx tərəfdaşlıq münasibətləri qurmağa çalışmasının əyani sübutu oldu. Ərazisinin 20 %-i Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan üçün NATO ilə əməkdaşlığın son dərəcə aktual əhəmiyyəti var və ölkənin hərbi strukturunu modernləşdirmək və təkmilləşdirmək,

onun səmərəliliyini, döyüş qabiliyyətini yüksəltmək söylərinə əks etdirir. Bundan əlavə, NATO ilə sıx əməkdaşlıq Azərbaycanı pənavropa məkanı üçün ümumi olan təhlükəsizlik qövşünə daxil etməklə, Azərbaycanın təhlükəsizliyini hazırda ölkənin dəf etməyə həmişə hazır olduğu hədələrdən daha ciddi və qorxulu olan təhdidlərdən qorumağa təminat verir.

Bundan əlavə, Amerika təhlilçilərinin fikrincə, hazırda Avropa qitəsində təhlükəsizliyə təhdidlər əsasən iki istiqamətdən – şərq və cənub “böhran qövsləri”ndən, “sabitlik zonaları”ndan doğur. Şərq qövsi Almaniyə ilə Rusiya arasındakı məkanı, habelə Şərqi Avropadan Türkiyəyə, Qafqaza və Kiçik Asiyaya qədərki ərazini, cənub qövsi isə Şimali Afrikayı, Aralıq dənizini, Yaxın Şərqi və Cənub-Qərbi Asiyayı əhatə edir.

SSRİ-nin süqutundan sonra böyük miqdarda silah əldə etmiş, qeyri-sabit, “təcavüzkar millətçilik azarına tutulmuş”, eyni zamanda özlərini müdafiə etmək iqtidarında olmayan dövlətlərin daxil olduğu şərq qövsi daha təhlükəlidir.

Amerika təhlilçilərinin fikrincə, Qərb ən təhlükəli hədələrə necə reaksiya verməlidir? Onlar hesab edirlər ki, “böhran qövşündə kollektiv müdafiənin, demokratiyanın və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün “baş strategiya” hazırlanmalıdır.

NATO bu strategiyayı həyata keçirməyin aşkar vasitəsi kimi çıxış edir. Təhlilçilərin fikrincə, Fars körfəzindəki müharibə və Yuqoslaviyadakı böhran, Əfqanıstan və İraqdakı müharibələr göstərdi ki, Avropa Birliyi bu vəzifənin öhdəsindən gəlməyə qadir deyil, çünki əslində AB-nin üzvləri arasında konsensusa gəlmək mümkünsüzdür. 53 dövlətdən ibarət Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) bu rola daha az yararlıdır. Təhlilçilər hesab edirlər ki, “yalnız sınaqdan keçmiş komanda strukturuna, sahmanlı arxa təminatına, səmərəli vasitələrə malik olan NATO” soyuq müharibənin qurtardığı dövrdə Avropanın təhlükəsizliyinə təhdidlərin öhdəsindən gəlməyə qadirdir”. Əgər NATO öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməse, onun mövcudluğunun zəruriliyi şübhə altına alınacaqdır.

Amerika təhlilçilərinin fikrincə, bu cür strategiyayı həyata keçirmək üçün bir sıra ciddi tədbirlər görülməlidir.

İlk növbədə, spesifik təhlükədən kollektiv şəkildə müdafiə olunmağa əsaslanan təşkilat kimi NATO geniş strateji mənada demokratiyanın, sabitliyin yayılmasına və böhranların aradan qaldırılmasına səmərəli ittiqa çevrilməlidir.

“Baş strategiya”nın reallaşdırılmasına yönəldilmiş ikinci tədbir ABŞ və Qərbi Avropa arasında yeni “transatlantik saziş”in bağlanması, yəni ittifaq çərçivəsində Avropa dövlətlərinin rolunun gücləndirilməsi, yaxud, başqa sözlə, NATO-nun “avropalaşdırılması” olmalıdır. Bunun üçün Birləşmiş Ştatlar AB çərçivəsində Avropa integrasiyasına ikimənalı münasibətdən imtina etməli, onu intensiv surətdə dəstəkləməli, bununla da Fransanın daha fəal rolunu təşviq etməlidir. Fransanın razılığı olmadan NATO-nu transformasiya etmək mümkün deyildir, Fransa isə Amerikanın Avropada hegemonluğunu qəbul etmir.

Bundan əlavə, təhlilçilərin fikrincə, Alyansın uğurla dəyişməsi üçün özünün şərq sərhədlərinin sabitliyində hamıdan çox maraqlı olan güclü Almaniya lazımdır. Berlinin siyasi liderləri passiv roldan imtina etməlidirlər. Almaniya dünyada vəziyyəti tamamilə dəyişdirmiş 2001-ci il sentyabr hadisələrindən sonra Əfqanıstanda olduğu kimi, NATO-nun “məsuliyyət zonası”ndan kənardakı yerüstü əməliyyatlarına fəal surətdə qoşulmalıdır.

Müasir dövrdə Alyansın transformasiyası onun sıralarına yeni üzvlərin qəbul edilməsi hesabına baş verir.

ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə keçmiş müşaviri Zbiqnev Bjezinski 2003-cü ilin noyabrında Bakıda olarkən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə söhbətində qeyd etmişdir ki, ABŞ “əslində, dünyanın mərkəzi olan Avratlantika məkanının genişləndirilməsini olduqca vacib” hesab edir.

Qərblə əməkdaşlıq Azərbaycanın çoxvektorlu milli xarici siyasətinin xarakterini qətiyyənlə dəyişdirməmişdir. Hazırda ölkə Şərq ölkələri ilə də kifayət qədər sıx əməkdaşlıq edir. Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə əməkdaşlığı, ilk növbədə, vahid tarixi, sosio-

mədəni və ənənəvi münasibətlərə əsaslanır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan 1991-ci ilin dekabrında İslam Konfransı Təşkilatına daxil olduqdan sonra məhz bu təşkilat 1994-cü ildə bütün beynəlxalq təşkilatlar arasında yeganə olaraq Ermənistanı təcavüzkar kimi tanıdı və işğal edilmiş ərazilərin dərhal azad olunmasını tələb etdi.

Son illərdə Rusiya Federasiyası ilə də mehriban qonşuluq münasibətləri qurulmuş və strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində möhkəmləndirilmişdir. Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putinin 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycana səfəri və 2002-ci ilin yanvarında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Rusiyaya cavab səfəri bu münasibətləri strateji səviyyəyə qaldıran keyfiyyətə yeni tərəfdaşlıq münasibətləri müstəvisinə keçirdi.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü ilin fevralında Moskvaya səfəri bu əlaqələrə yeni təkan verdi. Mühüm sənədlər, o cümlədən terrorizmlə, qaçaqmalçılıqla və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında, məxfi informasiyanın qarşılıqlı surətdə qorunması haqqında, sərbəst ticarət rejimindən istisnaların təcridcən ləğv olunması haqqında, AzərTAc və İTAR-TASS dövlət informasiya agentlikləri arasında əməkdaşlığı haqqında sənədlər, habelə 2004-2006-cı illər üçün humanitar sahədə əməkdaşlıq proqramı imzalanmışdır. İki ölkənin prezidentləri mühüm siyasi sənədi – bütün sahələrdə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf perspektivlərini əks etdirən “Moskva bəyannaməsi”ni imzalamışlar. V.V.Putinin 2004-cü ilin oktyabrında Ümumrusiya Azərbaycan Konqresinin qurultayında iştirak etməsi bu münasibətlərin dinamik inkişafının göstəricisidir.

Rusiya hazırda Azərbaycanın mal dövriyyəsində ikinci yer tutur. 2001-ci ildə iki ölkə arasında mal dövriyyəsi 230,5 milyon dollar, o cümlədən idxal 132,9 milyon dollar, ixrac isə 77,5 milyon dollar olmuşdur. 2002-ci ildə bu rəqəm daha da artmışdır: mal dövriyyəsi 377 milyon dollar (idxal 281 milyon dollar, ixrac 96 milyon dollar) təşkil etmişdir. 2004-cü ildə Rusiya ilə mal dövriyyəsinin həcmi 779,1 milyon dollar, o cümlədən idxal 569,4 milyon dollar,

ixrac 207,4 milyon dollar olmuşdur. 2003-cü illə müqayisədə idxal 48,3 %, ixrac isə 41,9 % artmışdır.

Xəzərin bölgüsünə dair Rusiya və Qazaxıstanla vahid mövqeyin işlənilib hazırlanması iki ölkə arasında səmərəli əməkdaşlığın göstəricisi oldu. Bu, çox aktual problemdir və bəzi ziddiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan və Rusiya Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində konsensusa nail ola bildilər.

Bundan əlavə, hərbi əməkdaşlıq sahəsində əlaqələrin qurulmasını da qeyd etmək lazımdır. Rusiya Federasiyasının Qəbələ Radiolokasiya Stansiyasını icarəyə götürməsi və əldə edilən informasiyadan birgə istifadə bunun təzahürlərindən biridir.

Azərbaycanın Rusiya ilə əməkdaşlığı müasir dövlətin təhlükəsizliyi üçün çox vacib olan beynəlxalq terrorizmlə və narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı ilə mübarizə sahələrində də həyata keçirilir.

1999–2000-ci illərdə Rusiya ilə birgə “Sərhəd” şərti adı ilə cinayətkarlıqla, o cümlədən mütəşəkkil və transmilli xarakterli cinayətkarlıqla mübarizə fəaliyyətinin gücləndirilməsinə yönəldilmiş irimiqyaslı əməliyyat keçirilmişdir. Bu illər ərzində Azərbaycan 86 cinayətkarı tutaraq Rusiyaya təhvil vermişdir. Onların 12-si terrorçuluq fəaliyyətində təqsirləndirilir.

Azərbaycan Rusiya ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, Amerika Birləşmiş Ştatları ilə uzunmüddətli və strateji qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına böyük diqqət yetirir. ABŞ Konqresinin 1992-ci ildə Azərbaycan barəsində qəbul etdiyi ədalətsiz “Azadlığa Dəstək Aktına 907-ci düzəliş”lə bağlı qarşılıqlı münasibətlərdə yaranmış bəzi problemlərə baxmayaraq, 1993-cü ilin ortalarından etibarən iki dövlət arasında münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Amerika neft şirkətlərinin regiondakı iqtisadi maraqları, habelə Xəzər regionunun “ABŞ-in strateji mənafeləri zonası”na daxil edilməsi integrasiya proseslərini daha da genişləndirmişdir. ABŞ Prezidentinin 2001-ci ildə “907-ci düzəliş”in qüvvəsini dayandırması və onun ilbəlil uzadılması iki dövlət arasında

münasibətlərdə yeni mərhələnin başladığı qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bu münasibətlər çərçivəsində tərəflər bir-birinə beynəlxalq sistemin strateji tərəfdaşlıq əsasında keyfiyyətə yeni əlaqələri inkişaf etdirməyə hazır olan bərabərhüquqlu subyektləri kimi baxırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan–Amerika münasibətləri Azərbaycanın əsası 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə qoyulan neft strategiyasının gerçəkləşdirilməsinə başlanandan sonra daha davamlı xarakter almışdır. Bunun nəticəsində hazırda Azərbaycan “Amerika Birləşmiş Ştatlarının bu regionda əsas tərəfdaşı” seçilmişdir¹³³.

ABŞ Prezidenti C.Buşun Azərbaycanın və bir sıra digər ölkələrin silahlı qüvvələrinin modernləşməsinə, az miqdarda olsa da, subsidiya ayrılması barədə qərarı ABŞ-in Xəzər regionuna strateji marağının olduğunu sübut edir. Bu baxımdan REND mərkəzi təhlilçilərinin aşağıdakı fikri olduqca maraqlıdır: “Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya global energetika ehtiyatlarına və energetika təhlükəsizliyinə potensial töhfəsi baxımından qarşıdakı 10–15 ildə Qərb və NATO üçün artmaqda olan geostrateji əhəmiyyət kəsb edəcəkdir”¹³⁴.

Qloballaşma dövründə dövlətin inkişafını səmərəli milli təhlükəsizlik strategiyasına uyğunlaşdırmaq lazımdır. 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra dünya nizamının açıq-aşkar çoxqütblü xarakter kəsb etdiyi və eyni zamanda, siyasi integrasiyanın xeyli dərəcədə sürətləndiyi nəzərə alınmaqla, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin qorunması və təmin edilməsi dünyada çoxtərəfli əməkdaşlığın mühüm amili olmuşdur. Antiterror koalisiyasının üzvi olaraq Azərbaycan milli təhlükəsizliyin təminatına öz baxışını Əfqanıstanda və İraqda terrorizmlə müharibədə iştirak etməklə, Balkan yarımadasında sülhməramlı fəaliyyətə kömək göstərməklə, Avratlantik strukturları ilə fəal əməkdaşlıqla və strateji tərəfdaşımız Rusiya ilə münasibətləri təkmilləşdirməklə müəyyənləşdirdi.

Məsələyə bir qədər nəzəri baxımdan yanaşaraq qeyd etmək istərdik ki, “milli təhlükəsizlik” anlayışının özü ilk dəfə 1943-cü ildə

Uolter Limpanın kitabında işlədilmiş, Milli təhlükəsizlik haqqında akt (1947-ci il) qəbul edildikdən sonra isə ABŞ-da rəsmən qəbul olunmuşdur. Həmin akt əsasında Milli Təhlükəsizlik Şurası və Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi yaradılmışdır. Bu konsepsiyanın dəqiq strukturlaşma xarakteri alması, düşünülmüş və aydın təriflərə əsaslanması üçün onilliklər lazım gəlmişdir.

Postsovet dövlətlərində, məsələn, Rusiyada bu anlayış siyasi təcrübədə 1997-ci ildə, Rusiyanın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının ilk variantı imzalananda işlədilmişdir. Sonrakı illərdə bu konsepsiya dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Son illərdə digər postsovet respublikalarında milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində “dövlət orqanlarının, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təşkilatların, habelə vətəndaşların hüquqi münasibətlərini, ...milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının məqsədlərini, sistemini və istiqamətlərini”¹³⁵ müəyyənləşdirən belə qanunlar və konsepsiyalar qəbul edilmişdir.

Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyası Azərbaycan cəmiyyətinin daimi mənafeələrini qorumaq məqsədi ilə real və proqnozlaşdırılan meyillərin idarə edilməsi sahəsində bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan ideyaların məcmusundan ibarətdir. ABŞ, Yaponiya, Fransa kimi ölkələrdə milli təhlükəsizlik onilliklər ərzində formalaşmışdır və bu zaman dövlətin regiondakı rolu, ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə onun beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyi nəzərə alınmışdır. Amerika Birləşmiş Ştatları mövcud olduğu 200 ildən artıq bir müddətdə 20-yə yaxın xarici siyasət doktrinası həyata keçirmiş, milli təhlükəsizlik strategiyasını isə daha tez-tez dəyişmiş və təkmilləşdirmişdir ki, bu da milli təhlükəsizlik məsələlərinə dair yalnız rəsmi, sənədli xülasədən ibarətdir. M.Olbraytın vaxtilə dediyi kimi, ABŞ-ın fundamental mənafeələri 200 ildən artıq bir müddət ərzində dəyişməz qalmışdır və Amerika xalqının təhlükəsizliyi, tərəqqisi və azadlığının təmin olunmasından ibarətdir.

Məsələn, Fransa, yaxud Yaponiyanın milli təhlükəsizlik konsepsiyalarına ötəri nəzər salsaq, görəcəyik ki, birinci konsepsiya

Fransanı nəinki qitə və dəniz dövlətlərinə aid edir, həm də dəqiq-ləşdirir ki, o, eyni zamanda, həm Atlantik okeanına, həm də Aralıq dənizinə çıxışı olan (İspaniyadan savayı) yeganə Avropa ölkəsidir. Konsepsiyada Fransanın mövqeyində üç istiqamət dəqiq nəzərə çarpdırılır. Bu konsepsiya, əvvəla, Fransa üçün öz mandatı altında olan ərazilərə və özünün keçmiş müstəmləkələrinin inkişafına kömək göstərməyə görə “öhdəlikləri və məsuliyyəti” kimi daimi qlobal cəlbətmənin zəruriliyini müəyyənləşdirir və “tyermondizm” adlanır. İkincisi, Fransanın milli təhlükəsizliyinin mahiyyəti ölkənin həm Aralıq dənizi hövzəsində, Şimali Afrikada, həm də Yaxın Şərqdə və ona bitişik akvatoriyalarda regional nizamın formalaşmasında iştirakının zəruriliyinə əsaslanır. Həmin aspekt “Avropa perimetri” adlanır. Nəhayət, üçüncü aspekt – “avrosentrizm” Fransanın Avropada təhlükəsizliyin arxitekturası məsələsinə cəlb edilməsinin və Avropa işlərində iştirakının vacibliyini qarşıya məqsəd qoyur. Fransa Avropada özünü regional lider hesab edir və ABŞ-ın burada üstünlüyə malik olmaq meyillərinin qarşısını almağa cəhd göstərir.

Yaponiya doktrinasında Yaponiya inkişafı dəniz geosiyasi oriyentasiyası ilə bağlı olan ada ölkəsi kimi nəzərdən keçirilir. Yaponiya konsepsiyası da ölkənin üçcəhətli mövqeyinə əsaslanır. Əvvəla, Yaponiya üçün qlobal iqtisadi və hərbi-strateji rol nəzərdə tutulur. “Panyaponizm” mahiyyət etibarilə Asiya-Sakit Okean regionunda təkbaşına hakim mövqe tutmaq, digər inkişaf etmiş ölkələrlə birgə Yaxın Şərqin enerji ehtiyatlarına nəzarət etmək, qlobal iqtisadi rəqabət və Yaponiya üçün əhəmiyyətli olan bütün beynəlxalq problemlərin həllində iştirak etmək deməkdir. İkinci aspekt – “Asiasentrizm” – Yaponiyanın fəallığının coğrafi cəhətdən Asiya-Sakit Okean regionu ilə məhdudlaşmasını, bütün söylərini oraya cəlb etməsini nəzərdə tutur. Yaponiya həmin modeldən iki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə və İkinci Dünya müharibəsi zamanı istifadə etmişdir. Yaponiya təhlükəsizlik strategiyasının üçüncü komponenti – “birgə Asiasentrizm” ABŞ-la sıx qarşılıqlı hərbi-siyasi əlaqəni və milli qüdrətin güc vasitələrinin məhdud-

luğu nəzərə alınmaqla, indiki şəraitdə Yaponiyanın özünün geosiyasi roluna baxışını müəyyənləşdirir.

1993-cü ilin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən xarici və daxili siyasət milli təhlükəsizlik strategiyasının öncül konturlarını müəyyən etmək üçün zəmin yaratmışdır və bu strategiyayı tam əsasla üç hissəyə bölmək olar. Əvvəla, bu, Avropa problemlərinin həllində Azərbaycanın fəal iştirakının vacibliyini və Avropa təhlükəsizliyi arxitekturasının formalaşması prosesinin iştirakçısı kimi onun mövqeyini müəyyənləşdirən “avrosentrizm”dir. Azərbaycan Avropanın bir hissəsidir, odur ki, Avropada təhlükəsizlik Azərbaycanın sabitliyi və tərəqqisinin rəhni kimi qiymətləndirilir. Bizim ölkəmiz sülhməramlı əməliyyatlar çərçivəsində NATO ilə fəal əməkdaşlıq edir və öz gələcəyini bu təşkilatla sıx əməkdaşlıqda görür. Milli təhlükəsizlik strategiyasının ikinci aspekti – “atlantizm” dünyanın qüdrətli dövlətləri ilə, o cümlədən Birləşmiş Ştatlarla strateji yaxınlaşmaya səmtlənmişdir. Bu amil antiterror koalisiyasını dəstəkləməyə və onda iştirak etməyə, siyasi və iqtisadi xarakterli məsələlərdə ABŞ-la birgə qarşılıqlı fəaliyyətə istiqamətlənmişdir. Strategiyanın üçüncü komponenti – “regional perimetr” Azərbaycanın regional siyasi və iqtisadi dominant kimi güclənməsini, Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının dünyanın aparıcı dövlətləri ilə birgə işlənilməsini, ölkə ərazisindən Şimal-Cənub və Şərq-Qərb yollarının əsas nəqliyyat arteriyası kimi istifadə edilməsini, region ölkələri ilə strateji və tərəfdaşlıq münasibətlərinin saxlanılmasını nəzərdə tutur.

İndiki dövrün qeyri-adiliyi göz qabağındadır. Azərbaycan cəmiyyətinin qarşılaşdığı problemlər bunlara cavab tapmağı, yaxud da qloballaşmanın təqdim etdiyi inkişaf modelinə alternativləri zəruri edir. Lakin Pax Romana, yeni “hegemonluq dünyası” dövründə bu fakt dövlətimizin kövrəkliyi və iradəsizliyi barədə xülya doğurmamalıdır. Qloballaşma dövründə milli suverenliyin məhdudlaşmasından biz integrasiya proseslərinin əlverişli meyillərinin milli məkanda assimilyasiyası üçün imkan kimi istifadə etməli, ar-

dıcıl, ölçülüb-biçilmiş və əlaqələndirilmiş siyasət yeritməliyik. Bu, xüsusilə sivilizasiyalı daxili siyasi məkanın formalaşması proseslərinə aiddir. Həmin məkanın əsasını ölkənin inkişafına, onun iqtisadiyyatının modernləşməsinə və müasir Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni-əxlaqi əsaslarının möhkəmlənməsinə kömək edə biləcək qüvvələr təşkil etməlidirlər.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, qloballaşma kütlələrin şüurunda yeni stereotiplər formalaşdırır və cəmiyyətə yeni mədəni-əxlaqi komponentlər gətirir. Lakin postindustrial dövrün yeni aspektlərinin necəliyindən asılı olmayaraq, bizim vəzifəmiz milli tariximizi, adət və ənənələrimizi, dinimizi qoruyub saxlamaq və onların varisliyini təmin etməkdir. Bu, çoxlarının tələm-tələsik hesab edə biləcəyi kimi, atavizm deyildir. Bu, qloballaşan məkana uğurlu və rentabelli integrasiyanın əsası kimi milli “Məni” qoruyub saxlamaq səyidir. Qloballaşma prosesi “insan cəmiyyəti üçün yeni üfqlər açır... Lakin o, azlıqlardan ötrü yeni bazarlar açmaq, yaxud milli mədəniyyətlərin vahid qlobal mədəniyyətə assimilyasiyası üçün istifadə edilməməlidir”¹³⁶.

Qloballaşmanın müasir mərhələsi dünya tarixinin bir hissəsidir və o, yeni aktorlar yaradır, dövlət sərhədlərini virtual surətdə transformasiya edir, sivilizasiya konsepsiyasının özündə dəyişikliklər edir, yeni ideyalar gətirir və köhnələri unutturur. Hər bir dövlət öz ərazisində məskunlaşmış insanların əsrlər boyu yaratdıqları qayd-qanunlarla yaşayır. Bu dövlətin, onun cəmiyyətinin, tarixinin, adət-ənənələri və dininin yaşarlılığı həmin insanların baxışlarından, ideyalarından və atdıqları addımlardan asılıdır.

Qloballaşma özü ilə xeyir, yoxsa, şəər gətirir? Bunun birmənalı cavabı yoxdur. Lakin aydındır ki, əgər dövləti tradisionalist və modernist dəyərləri birləşdirməyə qadir olmayan adamlar idarə edirsə, əgər dövlət öz inkişafının ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlərini aydın görə bilmirsə, o zaman qloballaşma məkanı uğursuz transformasiya edir, sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərin hibrid formalarını yaradır.

§ Dünya neft bazarında yeni oyunçu

Xəzər regionunun əhəmiyyəti onun enerji ehtiyatlarının işlənilməsinin perspektivləri ilə müəyyən edilir. Xalis işgüzar iddialar tədricən geosiyasi mənafeləri də qızıqdırdı. Nəticədə, “Böyük Xəzər” adı verilmiş Xəzər nəinki coğrafi ada, həm də tək cə gələcəyi birbaşa, yaxud dolayısı ilə Xəzər hövzəsinin neft və qaz ehtiyatları ilə bağlı olan həmin regionun ölkələrinə deyil, bəzi digər dövlətlərə də xas əlamətlərin daşıyıcısına çevrildi.

ABŞ Dövlət Departamentinin 1997-ci ildə ölkə Konqresinə təqdim etdiyi məruzədə qeyd edilirdi ki, 200 milyard barrele (təxminən 27,5 milyard ton) çatan potensial (çıxarıla bilən) neft ehtiyatlarına malik Xəzər regionu qarşıdakı onillikdə dünya neft bazarında ən əhəmiyyətli yeni oyunçu ola bilər¹³⁷.

ABŞ Energetika Nazirliyinin hesablamalarına görə, 2015-ci ilədək Xəzər regionundan ixrac edilən neftin həcmi gündə 2-4 milyon barrele, yaxud təqribən ildə 100-120 milyon tona çata bilər ki, bu da dünyada hasil olunan neftin ümumi həcmnin 3,5-7 faizə qədərini təşkil edir. Təbii ki, bu rəqəmlər çox da böyük deyil, lakin onlar Cənub-Şərqi Asiya və Avropa ölkələrinin tələbatının artması ilə əlaqədar regionun geostrateji rolunun güclənməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ekspertlərin hesablamalarına görə, regionda neft Şimali Afrikanın neft hasil edən bütün dörd ölkəsindəkindən, – onların ikisi OPEK-in (Neft Hasil Edən Ölkələr Təşkilatı) üzvüdür, – bir qədər və Şimal dənizi də daxil olmaqla, bütün Qərbi Avropadakından üç dəfə artıqdır. Qaz isə regionda nəinki Qərbi Avropadakından, həm də birlikdə ABŞ və Kanadadakından çoxdur.

2000-ci il aprel 12-də Senatın beynəlxalq münasibətlər komitəsində keçirilən dinləmələrdə ABŞ-ın Xəzər siyasətinin üç əsas məqsədi növbəti dəfə ifadə edilmişdir:

– regionun yeni dövlətlərinin müstəqilliyi və tərəqqisinin möhkəmləndirilməsi;

– karbohidrogenlərin dünya bazarlarına əlavə axını hesabına ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi;

– ABŞ-ın və digər dövlətlərin şirkətləri üçün işgüzar imkanların genişləndirilməsi.

Həm də qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ölçülüb-biçilmiş və məqsədyönlü neft strategiyası bu siyasətin reallaşdırılmasına xeyli kömək etmişdir.

Bütün tarix boyu “qara qızıl” müxtəlif ölkələrin bu təbii ehtiyatlara malik regiona marağına səbəb olmuşdur. Xəzər regionunda münaqişələr, gərginliyin artması, aparıcı dövlətlərin mənafeələrinin çulğashması həmişə müşahidə edilmişdir. Əgər Xəzər hövzəsinin və ümumən, Avrasiyanın ən iri regional dövləti olan Rusiyanın energetika siyasətini təhlil etməyə çalışsaq, yəqin ki, bu yanaşma sxeminin üç başlıca məqamına əsaslanmalıyıq:

1. Post-imperiya yanaşması (1992-1995-ci illər). Rusiyanın regionda nüfuzunu qoruyub saxlamaq məqsədi ilə Xəzəryanı dövlətlərin öz karbohidrogen ehtiyatlarının işlənilməsinə başlamasına yol verməmək. Regional problemlərin həllində güc metodlarına əsaslanmaq. Rusiya neft şirkətlərinin regionda mövqelərinin xeyli zəif olmasına baxmayaraq, onların bir sıra layihələrdə pay bölgüsündə iştirakının əsası məhz bu dövrdə qoyulmuşdur.

2. “Praqmatik yanaşma” (1995-1997-ci illər). Güc metodlarından imtina edilməsi. Mübahisəli hüquqi məsələlərdə qonşu dövlətlərlə mövqelərin yaxınlaşdırılması. Xəzərdəki yataqların işlənilməsinə ləngitmək cəhdlərinin dayandırılması. Bu dövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin məqsədi Xəzərin karbohidrogen məhsullarının dünya bazarlarına nəqli yollarını inhisara almaq, onların mümkün qədər ancaq Rusiya ərazisindən keçməsinə nail olmaq idi. Rusiyanın neft şirkətlərinin mənafeələrini XİN-dən daha çox nəzərə alan Yanacaq və Energetika Nazirliyinin mövqelərinin güclənməsi. Bu dövrü Rusiya neft şirkətlərinin Xəzərdəki layihələrdə iştirakının genişlənməsi dövrü kimi qiymətləndirmək olar. Neft şirkətləri Xəzər neftinin bazara çıxarılmasının alternativ yollarının, o cümlədən digər dövlətlərin ərazisindən keçən yolların mövcud olmasında

maraqlı idilər. Bu isə o zaman bəyan olunan dövlət mənafehləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Həm də LUKOyl və QAZPROM Rusiyanın Xəzərdəki dövlət siyasətinin həyata keçiricisi roluna iddia edirdilər.

3. “İnteqrasiya yanaşması”. Bu yanaşma V.V.Putin RF Prezidenti seçildəndən sonra Rusiyanın xarici siyasətinin mahiyyətini əks etdirir. O, iqtisadi cəhətdən daha məqsəduyğun marşrutların xeyrinə Xəzər neftinin nəqli yollarının inhisara alınması cəhdindən imtina olunmasını, Xəzər dənizinin milli sektorlara bölünməsinin faktiki olaraq qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Rusiyanın dövlət siyasətinin öncül istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində şirkətlərin mənafehi üstünlük təşkil etməyə başlayır. Bundan əlavə, Rusiya neft şirkətlərinin regionda iştirakı nəzərəcarpacaq dərəcədə güclənmişdir.

Rusiyanın regiondakı siyasətinə qısa tarixi ekskursdan sonra Azərbaycanın region ölkələri ilə mehriban qonşuluq, tərəfdaşlıq münasibətləri qurmasına imkan verən davamlı, ölçülüb-biçilmiş neft strategiyasının formalaşdırılmasından əvvəl baş vermiş hadisələrin təhlilinə qayıtmaq istərdik.

1994-cü ilin sentyabrında 7 ölkənin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı və Türkiyə) neft şirkətləri Xəzərin Azərbaycan sektorundakı neft yataqlarının 30 il müddətində işlənməsinə dair son dərəcə mühüm geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik sənəd imzaladı. Ekspertlərin hesablamalarına görə, işlənməsi nəzərdə tutulan yataqlarda 511 milyon tona yaxın və ya 4 billion barrel neft var idi.

Lakin enerjiəşyıcıları Xəzər regionunun strateji əhəmiyyətini müəyyənləşdirən amillərdən ancaq biridir. Digər amil isə bu region vasitəsilə Avropanı və Asiyayı, habelə Rusiya, Azərbaycan və İran vasitəsilə Avropanı və Fars körfəzi zonasını birləşdirən dəniz və quru kommunikasiyaları sisteminin yaradıla bilməsindən ibarətdir. Bu layihəni bəzən “Şimal-Cənub dəhlizi” adlandırırlar. Ekspertlərin fikrincə, enerji böhranı gücləndikcə, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin regiona marağı nəzərəcarpacaq dərəcədə artacaq və buna

görə də Xəzər vasitəsilə Asiyaya yeni boru kəmərinin çəkilməsi ehtimalı tamamilə mümkündür. Bu baxımdan TEXACO şirkətinin proqnozu diqqəti cəlb edir. Bu proqnoza görə, 2010-cu ilədək Avropada neft tələbatı 100 milyon ton artacağı halda, Çində və qalan Asiyada bu göstərici altı dəfəni ötəcəkdir.

Hazırda Azərbaycan ölkə xaricinə nefti iki kəmərlə – Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk (Çeqenistan Respublikasından yan ötərək, Tixopetsk vasitəsilə) kəmərləri ilə ixrac edir.

Cədvəl 1. Dünyada və Xəzərdə kəşf olunmuş neft ehtiyatları

Dünyada və Xəzərdə təsdiq olunmuş neft ehtiyatları			
	milyard barrel	milyard ton	%
Yaxın Şərq	654,0	89,6	59,7 %
Şimali Amerika	87,7	12,0	8 %
Latin Amerikası	68,0	9,3	6,2 %
Afrika	56,9	7,8	5,2 %
Asiya	45,1	6,2	4,1 %
Avropa (MDB-siz)	18,5	2,5	1,7 %
MDB, o cümlədən:	165,5	22,7	15,1 %
Rusiya	136,5	18,7	12,5 %
Xəzər regionu	29,0	4,0	2,6 %
Cəmi	1095,7	150,1	100 %

Mənbə: International Petroleum Encyclopedia. 1996.

Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xəzər regionu təkcə neft və qaz demək deyil, həm də aparıcı dünya dövlətlərinin mənafehlərinin çulğışdığı mühüm geostrateji qovşaqdır. Region müxtəlif təyinatlı nəqliyyat marşrutlarının çəkilməsi üçün areal, şimal-cənub, qərb-şərq vektorları üzrə, o cümlədən Avropadan Asiya-Sakit Okean regionuna əlverişli yol kimi əhəmiyyətlidir. O, çoxmənalı siyasi, mühüm iqtisadi və nəqliyyat, ideoloji və mədəni planların

gerçəkləşdirilməsindən ötrü strateji plasdarm kimi dünya dövlətləri üçün maraqlıdır. Bununla yanaşı, Şərq və Qərb dünya dövlətlərinin mənafələrinin kəsişdiyi və toqquşduğu zonalardan biridir.

Başqa sözlə, Xəzər regionu və deməli, həm də Azərbaycan müasir dövrün geosiyasi, geoiqtisadi, geotarixi və geomədəni, yəni dünya birliyinin integrasiyası proseslərində təzahür edən qloballaşmanın aydın müşahidə olunduğu planetar miqyaslı ərazilərdəndir.

İstanbul sammitində (noyabr, 1999-cu il) Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri ABŞ Prezidentinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisi haqqında saziş imzaladılar. 2000-ci ilin mayında Azərbaycan və Gürcüstan parlamentləri, iyunda isə Türkiyə parlamenti Bakı-Ceyhan layihəsinə dair sazişlər paketini ratifikasiya etdi. Bu, əslində, onun hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsinin başa çatdırılması demək idi. Növbəti addım boru kəmərinin tikəcək MEPCO (Main Export Pipeline Company) boru kəməri şirkətinin yaradılması oldu. 2000-ci il mayın 29-da Bakıda 35 şirkətin nümayəndələrinin iştirakı ilə layihənin kommersiya təqdimatı keçirildi. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin əhəmiyyəti təkcə tərəflərin geostrateji mənafələri ilə müəyyən edilmir, həm də Bosforun heç də az əhəmiyyətli olmayan buraxılış qabiliyyəti limitinin artması ilə bağlıdır. Bu baxımdan, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri təkcə sazişi imzalamış tərəflər üçün deyil, həm də Aralıq dənizinə çıxmaq üçün Bosfordan istifadə edən digər ölkələr üçün ön məqbul variantdır.

Marşrut	Uzunluğu, km	Buraxılış qabiliyyəti, ildə milyon ton	Nəqliyyat dəyəri, dollar/t (*)
Bakı-Supsa	830 km Azərbaycan – 465 km; Gürcüstan – 365 km.	5,75	3,2 o cümlədən 2\$ (Azərbaycan) 1,2\$ (Gürcüstan)
Bakı-Ceyhan	1776 km Azərbaycan – 452 km; Gürcüstan – 250 km; Türkiyə – 1074 km.	50	bir barrel üçün 2,58 \$

Bakı-Supsa (5 milyon ton) və Bakı-Novorossiysk (ildə 6 milyon ton) boru kəmərlərinin gücünün əsas ixrac boru kəmərinin buraxılış qabiliyyətindən, əslində, 5 dəfə az olması nəzərə alınmaqla, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin iqtisadi əhəmiyyəti daha da artır. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı-Supsa kəməri prinsipə kifayət qədər rentabellidir, belə ki, neftin hər tonunun Gürcüstan ərazisi ilə nəqlinin tarifləri Rusiya ərazisi ilə müqayisədə aşağıdır. Bundan əlavə, Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə nəql edildikdə Azərbaycan nefti aşağı keyfiyyətli “yurals” nefti ilə qarışdırılır ki, bu da neftimizin qiymətini aşağı salır. Üstəlik, Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin marşrutu indiyədək də tam təhlükəsiz deyildir. Deməli, Bakı-Supsa boru kəməri öz üstünlüyünü saxlayır. Əsas ixrac boru kəməri çəkildikdən sonra Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması işində mühüm irəliləyiş olduğunu inamla söyləmək mümkün olacaqdır.

2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı yaxınlığındakı Səngəçalda Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimi keçirildi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Avropanı və Asiyayı daha da yaxınlaşdıran bu boru kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimdəki nitqində BTC layihəsinin global əhəmiyyətini xarakterizə edərək demişdir: “...bu, xəyal deyil, əfsanə deyil, üç dəniz – Xəzər dənizi, Qara dəniz, Aralıq dənizi birləşəcəkdir. Bunu birləşdirən də Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, onların həyata keçirdikləri bu layihə və Amerika Birləşmiş Ştatlarının bu məsələyə daimi dəstəyi olmuşdur. Ona görə indi xəyaldan gerçəkləşməyə gəlmişik”¹³⁸. Üç prezident – Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri adından gələcək nəsillərə müraciətdə deyilirdi ki, “layihənin həyata keçirilməsi və istismar zamanı hazırda bəşəriyyətin bu sahədə əldə etdiyi müasir elmi-texnoloji nailiyyətlərin tətbiq ediləcəyi mütərəqqi mühəndislik üsullarından istifadə olunması nəticəsində Şərq-Qərb enerji dəhlizi keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyacaqdır”¹³⁹.

İndiyədək sərmayələrin ümumi həcmi 60 milyard dollardan çox olan 25 müqavilə imzalanmışdır.

2000-ci ilin yazında Xəzərdə birdən-birə iki neft yatağı ("LUKOyl" tərəfindən Rusiya sektorunda və OKİOC beynəlxalq konsorsiumu tərəfindən Qazaxıstan sektorunda) kəşf edildikdən sonra Azərbaycanın neft yataqlarında da intensiv işlər aparılmağa başlandı və dünya "qara qızıl" ticarətində Azərbaycan neftinin payı xeyli möhkəmləndi, Xəzərin hüquqi statusu problemi xüsusi xarakter aldı.

Məlum olduğu kimi, Xəzərin indiki statusu SSRİ ilə İran arasında 1921-ci və 1940-cı illərdə imzalanmış iki müqavilə ilə tənzimlənir. Lakin SSRİ-nin süqutundan sonra suyun təkindən və səthindən istifadə məsələlərində ölkələrin mövqeyi dəyişdi. 1990-cı illərin əvvəlində Rusiya dənizin dibi də daxil olmaqla, ondan ümumi istifadə prinsipini saxlamağı təklif etdi. Bu təklifi İran da dəstəklədi, lakin qalan dövlətlər Xəzərin sektorlara bölünməsinə, yəni dənizin dibinin, su qatının, səthinin və hava məkanının vertikal surətdə bölünməsinə tərəfdar çıxdılar. Buna cavabında Moskva öz mövqeyini dəqiqləşdirərək, dənizin dibini sahilə bölünməyi, sahil zolağından 10 mil məsafədə kənarda su qatını və səthini ümumi istifadədə saxlamağı təklif etdi.

Zaman keçdikcə, Xəzər məsələsində ölkələrin mövqeyi müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Xarici siyasət problemlərinin, əslində Azərbaycanın və Rusiyanın mövqeləri bütün sahələrdə nəzərəcərpacaq dərəcədə yaxınlaşandan sonra Xəzər məsələsində tərəflərin mövqeləri keyfiyyətcə yeni xarakter aldı. Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycanın mövqelərinin yaxınlaşması müşahidə olunmağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin süqutu regionda vəziyyəti keyfiyyətcə dəyişdirdi, bununla yanaşı, Xəzərin hüquqi statusu məsələsində ölkələrin mövqeləri də dəyişdi.

SSRİ ilə İran arasında imzalanmış sənədlər praktikada xeyli təzadlı şəkildə gerçəkləşdirilirdi. 1949-cu ildə SSRİ İranın razılığı olmadan "Neft daşları" yatağının işlənilməsinə başladı, nəticədə

İran da 1950-ci illərdə Xəzərdə işləməyə başladı. 1970-ci ildə SSRİ Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi Xəzərin "sovet" hissəsini müttəfiq respublikalar arasında sektorlara böldü. Azərbaycan hökumətinin və SSRİ Neft-qaz çıxarma Sənayesi Nazirliyinin 1991-ci il qərarı ilə Azərbaycan onun sektorunda hasil edilən neftin sahibi kimi müəyyənləşdirildi. 1992-ci ildə İran Xəzəryanı ölkələrə müqavilə bağlamağı təklif etdi, lakin onlar bu təklifi qəbul etmədilər.

Buna baxmayaraq, Xəzər hövzəsi ölkələri dənizdəki karbohidrogen yataqlarının işlənilməsinə başladılar, bəziləri bunun üçün xarici sərmayəçiləri də cəlb etdilər. 1993-cü ildə Qazaxıstan, 1994-cü ildə isə Azərbaycan neft şirkətləri ilə saziş imzaladılar, sonra isə Rusiya da Xəzərdə işləməyə başladı. 1996-cı ildə Xəzəryanı ölkələrin XİN başçılarının görüşündə dənizin yeni statusunun işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi bəyan olundu. Bunun üçün danışıqlar mexanizmi – işçi qrupu da yaradıldı. Lakin tərəflər yenə də mövqelərini razılaşdırı bilmədilər. Xəzəryanı ölkələrin mövqeləri daim dəyişirdi ki, bu da bəzən kolliziyalara gətirib çıxarırdı.

1997-ci ildə Azərbaycan Rusiyanın "LUKOyl" və "Rosneft" şirkətləri ilə "Kəpəz" blokunun işlənilməsinə dair müqavilə imzaladı. Lakin Aşqabad da iddialarını bildirdiyindən müqaviləni "dondurmaq" lazım gəldi. Elə həmin il Aşqabad bu blokun işlənilməsi üçün sərmayəçilər cəlb etməyə cəhd göstərdi. Müsabiqədə ABŞ-ın "Mobil" şirkəti qalib gəlsə də, o da bu blokda işə başlaya bilmədi.

Rusiya və Qazaxıstan dənizin dibinin bölünməsinə, akvatoriyanın isə ümumi istifadədə saxlanılmasında təkid edirdi. Bu sxemə görə, İrana Xəzər şelfinin yalnız 13 %-i düşür. Bakı həm Moskvanı, həm də Astananı dəstəklədikdən sonra Aşqabad onlara qoşula biləcəyini elan etsə də, sonra fikrini dəyişdi və bir müddət İran modelini qəbul etdi.

Azərbaycan Xəzərdəki yataqların işlənilməsinə hələ ötən əsrin 40-cı illərinin ortalarından başlamışdı və Xəzərdə məhz Azərbaycan neftçiləri dünyada ilk dəfə olaraq dənizdə neft hasilatına başlamışdılar. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan keçmiş SSRİ Neftçixarma Sənayesi Na-

zirliyinin Xəzəryanı respublikalar üçün müəyyənləşdirdiyi sektorlarda geoloji-kəşfiyyat işlərini və neft hasilatını davam etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Xəzər dənizinin Sovet İttifaqının Xəzəryanı respublikaları arasında sektorlara bölünməsi orta xətt prinsipinə, beynəlxalq hüquqa uyğundur”¹⁴⁰. Bizim fikrimizcə, bu gün regional dövlətlərin mənafelərinə əngəl olan Xəzər problemi Xəzər hövzəsi ölkələri arasındakı mehriban qonşuluq, konsensus və beş Xəzəryanı dövləti yeni inkişaf səviyyəsinə qaldıra bilən qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlıq əsasında həll edilməlidir. Sahilyanı dövlətlərin mövqelərinin tədricən dəyişməsi hər halda Xəzər probleminin həll edilməkdə olduğunu göstərir. Bu baxımdan Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüddud sahələrinin bölünməsi haqqında 2002-ci il sentyabrın 23-də imzalanmış sazişi xatırlatmaq lazımdır. Rusiya və Qazaxıstan, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında da bu cür sazişlər imzalanmışdır. Bu sazişlər Xəzər probleminin nizama salınmasında hər üç dövlətin mövqelərini vahid müstəviyə çıxarmışdır.

Hazırda uzun danışıqlardan sonra tərəflərin mövqeləri aşağıdakı kimidir:

- Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan Xəzərin əsas hissəsini ümumi istifadədə saxlamaqla, şelfin, ərəzi sularının və beynəlxalq suların bölünməsinə təklif edirlər.

- Türkmənistan 20 millik azad gəmiçilik zonası saxlanılmaqla, dənizin dibinin və suyun bölünməsinə tərəfdardır.

- İran dənizdən kondominium prinsipi ilə istifadə olunmasını və ya onun bərabər sektorlara bölünməsinə təklif edir.

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanın mövqeləri

Türkmənistanın və İranın mövqelərindən köklü surətdə fərqlənir. Danışıqlar ümid etməyə imkan verir ki, bu, Xəzər məsələsinin tezliklə həllinə mane olmamalıdır. Mövcud geosiyasi nisbət bütün maraqlı tərəflərin rəyi və mövqeləri nəzərə alınmaqla, bu məsələnin tezliklə həll olunacağını güman etməyə tam əsas verir.

§ Yeni iqtisadi sistemə keçid

Heydər Əliyev iqtidarın gələcəkdə həll etməli olduğu məqsədləri formalaşdırarkən və strateji vəzifələri müəyyənləşdirərkən iqtisadiyyatda, sosial-mədəni həyatda və xarici siyasətdə qazanılmış geniş nailiyyətlər panoramına əsaslanırdı.

Azərbaycan ötən əsrin 70 ilindən də çoxunu kommunist iqtisadi doktrinasının reallaşdırılması şəraitində yaşamışdır. Bu sosial eksperiment xalqa baha başa gəldi. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin sonunda müstəqillik əldə edəndən sonra iqtisadi siyasətini sərbəst şəkildə həyata keçirməyə başladı. Bazar tənzimlənməsi mexanizminə, çoxukladlı iqtisadiyyata və müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan iqtisadi sistemin qurulması bu siyasətin başlıca istiqaməti oldu. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və daxili siyasi böhran üzündən Azərbaycanda iqtisadi islahatlar keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarındakından xeyli gec başladı.

1995-ci ilin noyabrında ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ölkədə yeni iqtisadi sistemə keçidin hüquqi əsası oldu. Həmin tarixdən Azərbaycanın iqtisadi həyatında yeni mərhələ başlayır.

Ötən illər ərzində ölkə iqtisadiyyatı bazar dəyişiklikləri yolu ilə dinamik surətdə irəliləyərək, keyfiyyətə yeni görkəm kəsb etmişdir. Yeni iqtisadi sistemin formalaşdırılması üçün 500-dən çox qanun qəbul olunmuşdur. Onların arasında mülkiyyət, torpaq haqqında, maliyyə-bank, valyuta, vergi və məhkəmə-hüquq sistemlərinin islahatı sahəsində qanunlar mühüm yer tutur. Qəbul olunmuş qanunların praktikada gerçəkləşdirilməsi iqtisadi münasibətlərin və mexanizmlərin əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşmasına, təsərrüfat həyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Neft və neft məhsullarının ixracı daxil olmaqla, xarici ticarət əməliyyatlarına qoyulan qeyri-tarif məhdudiyyətləri ləğv edilmişdir. Bütün bunlar plan-bölgü sisteminin real surətdə aradan qaldırıldığına sübutdur.

Qeyd etmək vacibdir ki, iqtisadi islahatlar beynəlxalq iqtisadi-maliyyə təşkilatlarının köməyi və dəstəyi ilə həyata keçirilir. Hazırda Azərbaycan Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Birliyi, Avropa və Asiya yenidənqurma və inkişaf bankları ilə sıx işgüzar və tərəfdaşlıq münasibətləri yaratmışdır.

İqtisadi islahatların dərinləşməsində özəlləşdirmə həlledici rol oynayır. Son illərdə bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Kiçik özəlləşdirmə adlanan proses artıq başa çatmışdır. Hazırda Azərbaycanda ticarət, ictimai işə və məişət xidməti sahələri, əslində tamamilə özəl sektora məxsusdur. Sənaye, tikinti kompleksi, nəqliyyat və digər sahələrin xeyli sayda müəssisələri özəlləşdirilmişdir. Orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi uğurla davam etdirilir. Bu yaxınlarda qəbul olunmuş II Dövlət Proqramında özəlləşdirmənin yeni mərhələsi müəyyən edilmişdir. Ölkənin strateji obyektlərinin özəl sektorun istifadəsinə verilməsi nəzərdə tutulur. Yeni özəlləşdirmə modelinin əsasında iki ümdə prinsip dayanır: satışların sərmayə yönümü və sərmayəçinin müəssisə səhmlərinə nəzarət paketini ala bilmək imkanının təmin olunması. Özəlləşdirmə prosesinin şəffaflığını təmin edən mexanizmlər xeyli gücləndirilmişdir. Yeddi il ərzində, yəni 1996–2003–cü illərdə ölkədə 24.000 kiçik, 1.500 orta və iri müəssisə səhmdar birliyinə çevrilmiş, 100.000 vətəndaş səhm, 140.000 vətəndaş isə mülkiyyət sahibi olmuşdur.

Özəlləşdirmə siyasəti həyata keçirilərkən başlıca diqqət özəlləşdirmədən mənfəət götürməyə deyil, iqtisadiyyatın real sektorunu inkişaf etdirmək məqsədi ilə özəlləşdirmə obyektinin və vasitəsinin düzgün seçilməsinə yönəldilir. Ən mühümü isə dövləti lüzumsuz mülkiyyətdən qurtarmaqdır. Lakin bu, talançılıq yolu ilə deyil, bazarda rəqabət qabiliyyətli prosesləri stimullaşdırmaq məqsədi ilə strateji seçim vasitəsilə olmalıdır.

Azərbaycanda torpaq islahatının aparılması, ilk növbədə, torpağın şəxsi mülkiyyətə verilməsi, habelə kolxoz və sovxozların əmlakının özəlləşdirilməsi aqrar bölmədə islahatların sürətləndirilməsinə imkan yaratdı. 1995–ci ildən etibarən 1300–dən çox kolxoz

və sovxoz ləğv edilmişdir və hazırda onların əsasında 35 minə yaxın fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. Əslində, kənd sakinlərinin hamısının torpaq mülkiyyətçisi hüququ var. Bunun nəticəsində 1996–cı ildən etibarən əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında dinamik inkişaf müşahidə edilir. İndi Azərbaycan özünü əsas məhsullarla müstəqil surətdə təmin edir və kənardan taxıl, yağ, kartof və s. məhsulların alınmasını xeyli azaldır.

2003–cü ilin əvvəllərindən aqrar islahatın I mərhələsi ümumən başa çatmışdır. Bu müddət ərzində əhaliyə 1 milyon 350 min hektardan artıq torpaq verilmiş, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, – o cümlədən sənaye yolu ilə, – məşğul olan hüquqi şəxslər 3 il müddətinə vergilərdən azad olunmuşlar.

Hökumətin aqrar siyasəti həmin bölmənin yeni institusional və sahə strukturunun formalaşdırılmasını, onun öz ehtiyatlarına əsaslanaraq, bazar şəraitində işləməyə maksimum uyğunlaşmasını təmin etməyə yönəldilmişdir. Bu məqsədlə ona əlverişli iqtisadi şərait (vergi güzəştləri, güzəştli yanacaq satışı və s.) yaradılır.

Ötən illərdə maliyyə–bank sistemində də köklü islahatlar aparılmışdır. Ölkədə ikisəviyyəli bank sistemi (Milli Bank və kommersiya bankları) yaradılmışdır. Dövlət kommersiya banklarının sağlamlaşdırılması və yenidən strukturlaşdırılması sahəsində də əsaslı addımlar atılmışdır.

Büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə ölkədə xəzinədarlıq sistemi yaradılmışdır.

Fiskal sistemdə başlanan islahatın əsas prinsipləri vergi dərəcələrinin ardıcıl surətdə azaldılması, verginin ağırlığının istehsalçıdan istehlakçının üzərinə keçirilməsi, sərmayəçilik fəaliyyətinin həvəsləndirilməsidir. 2001–ci ilin əvvəlində qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsinin əsasını da məhz bu prinsiplər təşkil edir.

Xarici ticarət münasibətləri də əhəmiyyətli dərəcədə sərbəstləşdirilmişdir. İxrac edilən mallara norma, lisenziyalaşdırma, habelə gömrük rüsumları tətbiq olunmur. Gömrük rüsumlarının maksimum səviyyəsi 15 %–dən çox deyildir ki, bu da, əslində, Dünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğundur.

Əvvəllər mövcud olmuş çoxsəviyyəli valyuta məzənnəsi ləğv edilmiş, bazar prinsiplərinə əsaslanan vahid valyuta məzənnəsi formalaşdırılmışdır. Milli valyutanın – manatın xarici valyutalara və əksinə dönərliliyinə məhdudiyyətlər tamamilə aradan qaldırılmışdır.

Yeni iqtisadi münasibətlərin təşəkkülü iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunmasında köklü islahat aparılmasını nəzərdə tutur. Son illərdə bu sahədə xeyli iş görülmüşdür: 20-dən çox dövlət konserni ləğv edilmiş, bir sıra nazirliklər və komitələr təsərrüfat fəaliyyəti funksiyalarından məhrum olunmuşdur və yalnız siyasi tənzimləmə ilə məşğuldurlar. Bazar prinsiplərinə müqabil iqtisadiyyatı idarəetmə sistemi formalaşır.

Sosial siyasət iqtisadi islahatlarla qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, iqtisadi dəyişikliklərin sosial yönümünün gücləndirilməsi, sosial sahədə ciddi uyğunsuzluğa və əyintilərə yol verilməməsi aktual vəzifə olaraq qalır.

Sabitləşdirici tədbirlər milli pul vahidini – manatı xeyli möhkəmləndirməyə imkan vermişdir. Maliyyə sabitliyi nəticəsində Azərbaycanda sərmayə mühiti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. Hazırda iqtisadiyyata birbaşa xarici sərmayələrin cəlb olunması prosesi yüksək sürətlə gedir. Təkcə 2000–2003–cü illərdə, yəni cəmi 4 il ərzində xarici sərmayəçilər Azərbaycan iqtisadiyyatına 7,5 milyard dollardan artıq vəsait qoymuşlar ki, bu da adambaşına götürdükdə, bütün postsovet məkanında ən yaxşı göstəricidir.

Əmək ehtiyatlarından və təbii ehtiyatlardan tam və səmərəli istifadə, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması və sosial-iqtisadi idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, dünya birliyinə ahəngdar inteqrasiya əsasında əhalinin həyat səviyyəsinin maksimum yüksəldilməsinin təmin edilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafının başlıca istiqaməti olmuşdur. Bu konseptual vəzifələri həll etməyin əsas vasitələri iqtisadiyyatın daha da sərbəstləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, iqtisadi tarazlığın bazar mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta biznesə önəm verilməsi, sahibkarlığın bütün formaları üçün əlverişli şərait yaradılmasıdır.

Azərbaycanın uğurlu iqtisadi siyasəti iqtisadi inkişafın üç ümdə prinsipinə əsaslanır: 1) bazar rəqabəti; 2) iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bütün sahələrinin (valyuta bazarı, ticarət əlaqələri və münasibətləri, bank-maliyyə bazarı və s.) liberallaşdırılması; 3) bütün mülkiyyət formalarının plüralizmi. Uğurlu iqtisadi siyasət aparılmasında sənayenin müxtəlif sahələrinə sərmayə qoyuluşunun təmin olunması, əhalinin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi və xarici borcların yenidən strukturlaşdırılması mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatdakı bütün bu yeni meyillər güclü və səmərəli dövlətçiliyin qurulmasına da kömək etmişdir.

İctimai rəyə cavab verən, milli iqtisadiyyatın necə olması və onun global təsərrüfatda yeri haqqında təsəvvürlər iqtisadi strategiyanın əsasını təşkil edir. Bu təsəvvürlər öz sərbəst fəaliyyəti ilə müvafiq nəticələri təmin edə bilən bazar mexanizmlərinə uyğun gəlmişdir. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı, hər şeydən əvvəl, insan kapitalına və elmi-texniki tərəqqiyə tələbat duyulan sahələr üçün dayaq bazasına, özünəməxsus start meydançasına çevrilir.

İstehsal və insan resurslarının yenidən qruplaşdırılması çox vaxt böyük bazar səmərəsi verir. Belə strategiya gələcəkdə sənayenin müxtəlif sahələrinin dinamik inkişafını nəzərdə tutur. Son illərin nailiyyətləri – neft və qazçıxarma sənayesinin sabitləşməsi və artım sürəti, sənaye və aqrar bölmələrinin inkişafında Neft Fondunun rolunun güclənməsi ölkənin iqtisadi strategiyası haqqında yuxarıda söhbət gedən tezisi əyani surətdə sübut edir. Faktlar göstərir ki, əgər 1997-ci ildə neft hasilatının aşağı düşmə sürəti 0,3 % idisə, artıq 1998-ci ildə o, tam şəkildə sabitləşmişdi, sonrakı illərdə isə açıq-aşkar artım müşahidə olunur. Nəticədə, ölkə büdcəsinə ilbəil əlavə maliyyə vəsaiti daxil olur ki, bu da büdcədə kəsir ehtimalını azaldır.

Azərbaycanın iqtisadi nailiyyətlərinin müxtəsər təhlili əyani surətdə göstərir ki, əgər 1991–1995-ci illərdə ümumi daxili məhsul 58%, sənaye istehsalı 67 %, kənd təsərrüfatı istehsalı 48 % azalmışdısa, 1996–2003–cü illərdə ÜDM 89 % artmışdır. Bu illərdə

sənaye məhsulu təqribən 32 %, kənd təsərrüfatı məhsulları 50 %, əmtəə dövriyyəsi isə 2,2 dəfə çoxalmışdır. Dövlət SSRİ-nin süqutu ilə və 1991-1993-cü illərdə Azərbaycandakı anarxist meyillərlə əlaqədar yaranmış retsessiya (iqtisadi tənəzzül və sənaye istehsalının aşağı düşməsi) vəziyyətindən tədricən çıxır. Nəticədə, 2003-cü ildə ÜDM 11,2 %, o cümlədən sənaye istehsalı 6,1 %, kənd təsərrüfatı istehsalı 5,6 % artmışdır (bu sürət 2004-cü ildə də davam etmişdir).

Əgər 1991-1995-ci illərdə kapital qoyuluşunun həcmi 43 faiz aşağı düşmüşdüsə, artıq 1996-2003-cü illərdə 6,5 dəfə artmışdır. 1991-1995-ci illərdə inflyasiyanın səviyyəsi hər il 14-18 dəfə, yəni 1400-1800 faiz artırdısa, 1996-2003-cü illərdə bu göstərici cəmi 23 % olmuşdur. Azərbaycan indi 5-6 il ərzində inflyasiya səviyyəsinin 2-3 faizdən çox olmadığı yeganə MDB ölkəsidir.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri sərmayə qoyuluşudur. 1995-2003-cü illərdə iqtisadiyyata 75 trilyon manatdan çox sərmayə qoyulmuşdur ki, bu da 16 milyard dollardan artıqdır. Bunun 56 trilyon manatı, yaxud 12,3 milyard dolları, yəni 77 %-i xarici sərmayənin payına düşür. Qalanı isə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün müsbət amil olan daxili sərmayədir. Təkcə 2003-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına 19,6 trilyon manat (4 milyard dollara yaxın) sərmayə qoyulmuşdur.

Ölkə əhalisinin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Belə ki, 1996-2003-cü illərdə işləyən vətəndaşların orta aylıq əmək haqqı 6,2 dəfə, pensiyaların orta aylıq məbləği 5,3 dəfə artmışdır. 2003-cü ilin sonuna bir işçinin orta aylıq nominal əmək haqqı 380 min manat (təqribən 77 dollar) olmuşdur. 2004-cü ilin 9 ayı ərzində bu məbləğ 490 min manata, yaxud təqribən 100 ABŞ dollarına çatmışdır. 2005-ci ilin dövlət büdcəsində bu məbləği 120 dollaradək qaldırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Yaxın keçmişdə, 5-6 il bundan əvvəl bu rəqəm cəmi 20-30 dollar idi. Bundan əlavə, təkcə 2003-cü ildə əhalinin pul gəlirləri 14,1 % artmışdır. Əgər ötən əsrin 90-cı illərinin birinci yarısında əhalinin real

gəlirləri (inflyasiya nəzərə alınmaqla) 3 dəfə azalmışdısa, 1996-cı ildən sonra bu gəlirlər 3 dəfədən də çox artmışdır. Təkcə 2000-ci il ərzində məcburi köçkünlərə verilən yemək pulu 3 dəfə artırılmışdır.

Azərbaycan 120 ölkə ilə ticarət edir. 1995-2003-cü illərdə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 4 dəfə, o cümlədən ixrac 4,1 dəfə, idxal isə 3,9 dəfə artmışdır. Əgər 1995-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi cəmi 1,3 milyard dollar idisə, 2003-cü ildə bu rəqəm 5,2 milyard dollara bərabər idi. Bu sahədə ilbəil müşahidə olunan tərəqqi Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişaf strategiyasının səmərəli sistemini yaratmağa imkan verir.

2004-cü ilin 9 ayı ərzində ölkədə perakəndə satış dövriyyəsi 15070 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrünün göstəricilərindən 112,7 % çoxdur.

Ölkənin iqtisadi inkişafının ən mühüm və müəkkəb problemi büdcənin formalaşdırılması və icrasıdır. Dövlət büdcəsinin ilbəil artırılması, büdcədən səhiyyənin, təhsilin ehtiyaclarına, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə köməyə ayrılan vəsaitin mərhələ-mərhələ artırılması milli iqtisadi siyasətin ən mühüm prioritetləridir. Büdcə kəsirinin ilbəil azalması iqtisadiyyat sahəsində və dövlətlə şəxsiyyət arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə yeni mərhələyə keçilməsində açıq-aşkar tərəqqi olduğunu göstərir. Beləliklə, əgər 1993-1994-cü illərdə dövlət büdcəsinin kəsiri 7-10 % idisə, hazırda bu göstərici 1-1,2 %-dir. 2004-cü il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 1,4 milyard dollar müəyyən edilmişdir ki, bu da 1996-cı ilə müqayisədə 3 dəfə çoxdur. Xərclər isə 1,5 milyard dollar nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 1996-cı ildəkindən 2,6 dəfə artıqdır.

Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ardıcıl və qanunauyğun prosesdir. Son illərdə milli iqtisadiyyat sahələri arasında orta sinfin formalaşmasında ən mühüm amil kimi, kiçik və orta biznesin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Orta sinfin mövcud olması isə indi iqtidarın və qeyri-hökumət sektorunun qarşılıqlı fəaliyyəti ilə

yaranan vətəndaş cəmiyyətinin əsas tərkib hissəsidir. Təbii ki, bu sahədə yaşadığımız dövrün keçid xarakteri daşması ilə bağlı olan və orta sinfin formalaşmasını və davamlı inkişafını çətinləşdirən amillər vardır. Mövcud iqtisadi inkişaf və milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi meyilləri bürokratik əngəllərin azalması və bürokratizmi aradan qaldırmaq sahəsində tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi kiçik və orta biznes üçün əlverişli iqtisadi şəraitin inkişaf etdiyini və orta sinfin formalaşmasına doğru irəliləyişi göstərir.

Hazırda Azərbaycanda 60 mindən çox kiçik və orta biznes subyekti fəaliyyət göstərir. Hesablamalara görə, ölkə əhalisinin hər 10 min nəfərinə qeydiyyatda alınmış 70 kiçik və orta biznes subyekti düşür. Nəticədə, kiçik və orta biznes milli iqtisadiyyatın formalaşmasında üstün rol oynamağa başlayır. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalının 99 %-i, yük daşınmasının 55,3 %-i və sərnişin daşınmasının 84,9 %-i, rabitə və kommunikasiyanın 68,6 %-i, tikintinin 87,9 %-i və s. özəl sektorun payına düşür. 2004-cü ilin oktyabrında ölkədə kiçik və orta biznes sahəsində təqribən 176 min sahibkar çalışmışdır.

Kiçik və orta biznesin inkişafı üçün Sahibkarlığa Milli Kömək Fondu, Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi, formalaşmaqda olan kiçik və orta biznes subyektlərinin fəaliyyət göstərməsini təmin edə bilən bir sıra digər qurumlar yaradılmışdır. Bu baxımdan qeyd olunmalıdır ki, sahibkarlığın inkişafına dair dövlət proqramlarında özəl bölmənin inkişaf etdirilməsi xüsusi yer tutur.

Ölkənin ümumi daxili məhsulunda özəl bölmənin payı 73,3 %, o cümlədən sənayedə 53,4 %, ticarətdə 98 %-dir.

ÜDM-də özəl bölmənin payı (illərə görə faizlə)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
ÜDM-də özəl bölmənin payı	9,0	4,0	8,0	6,0	5,0	2,0	9,0	71,0	73,0	73,3

Prezident Heydər Əliyevin 2002-ci il aprelin 25-də yerli sahibkarlarla görüşünün Azərbaycanda kiçik və orta biznesin, ümumiyyətlə, sahibkarlığın inkişafında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Görüşdə müstəqillik illəri ərzində ilk dəfə olaraq, özəl sahibkarlığın inkişafı sahəsində vəziyyət müzakirə edilmişdir. Sahibkarlığa Milli Kömək Fondu 1993-2001-ci illərdə 1000-dən çox sərmayə layihəsinə güzəştli kreditlər ayırmışdır. Məsələn, 1999-2001-ci illər üçün büdcədə sahibkarlığın ehtiyaclarına 37,3 milyard manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. 1993-cü ildən sahibkarların vergi yükünü azaltmaq üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, vergilərin sayı azaldılmış, əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi dərəcələri və s. aşağı salınmışdır. Bütün bunlar Azərbaycanda əsas kiçik və orta biznesin inkişafı ilə qoyulan orta sinfin formalaşması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu inkişafın nəticələri Azərbaycana ərzaq məhsulları idxalının azalmasında da özünü göstərir. Əgər 1995-ci ildə ərzaq məhsulları ümumi idxalın 41 %-ni təşkil edirdisə, artıq 2001-ci ildən başlayaraq bu rəqəm 2 dəfədən çox azalmışdır.

Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ilin sentyabrında imzaladığı "Əsrin müqaviləsi" ilə həyata keçirilməyə başlayan uğurlu neft strategiyası Azərbaycana beynəlxalq neft şirkətləri ilə 21 müqavilə, 6 milyard dollar məbləğində sərmayə, ölkənin valyuta ehtiyatlarını 1994-cü ildəki 10 milyon dollardan 2003-cü ildə 1 milyard 400 milyon dollaradək artırmağı, 800 milyon dollar həcmində Neft Fondunu yaratmağı təmin etdi. Milli neft strategiyası Azərbaycanın bir çox iqtisadi və maliyyə qurumlarına, o cümlədən Dünya Ticarət Təşkilatına daxil olmasının mümkünlüyünə, kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, orta sinfin formalaşmasının ümdə vasitəsi kimi kiçik və orta biznesin rolunun artırılması, retsessiyanın azaldılması, inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması və Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə bərabərhüquqlu tərəfdaş imicinin yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla, milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə təminat yaratdı.

Azərbaycanın istər regional aləmdə, istərsə də ümumdünya kontekstində siyasi və iqtisadi vəziyyətinin təhlili sabit siyasi xəttin və mərhələli iqtisadi inkişafın formalaşdığını sübut edir. Lakin ölkənin sabit, davamlı inkişafının, siyasi sabitliyin, büdcənin daim artırılmasının, milli iqtisadiyyatın liberallaşmasının, əhəlinin daha böyük səviyyədə sosial müdafiəsinin, yeni solumun formalaşmasının təmin edilməsi sahəsində görülən işləri Azərbaycanın heç də bütün siyasi qüvvələri obyektiv şəkildə qiymətləndirmir. Dövlətin sosial və iqtisadi siyasəti ayrı-ayrı qrupların mənafeələrinin təmin olunmasına yönəlmiş ödəri proqramların həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Mərhələli və kompleks yanaşma lazımdır. İndi də və gələcəkdə də həyata keçiriləcək dövlət siyasətinin uğuru məhz bundadır.

§ Keçmişlə bu gün arasında

Yekcins cəmiyyət yoxdur. O, idarə edənlərə və idarə olunanlara, daha dəqiq desək, ölkədə hakimiyyəti həyata keçirənlərə və bu hakimiyyəti dəstəkləyənlərə və onun fəaliyyətini təşviq edənlərə bölünür. İdarəetməni həyata keçirənləri çox vaxt elita adlandırırlar. “Siyasi sinif” anlayışını ilk dəfə dilə gətirən Qaetano Moska (1858–1923) elitani “ən məhsuldar, yaxud ən bacarıqlı” insanlar kimi müəyyənləşdirmişdir. O, əsərlərinin birində yazırdı ki, “bəşəriyyətin tarixi elitaların aramsız dəyişməsi tarixidir; bəziləri yüksəlir, digərləri isə tənəzzülə uğrayır”.

Vladimir Dalın rus dilinin izahlı lüğətinə görə, elitani cəmiyyətin hansısa hissəsinin, qruplaşmasının ən parlaq, ən yaxşı nümayəndələri, habelə hansısa təşkilatın, qruplaşmanın yuxarı təbəqələrinə mənsub adamlar kimi səciyyələndirmək olar. “Elita” məfhumu latınca “elegize” – çevirmək və fransızca “elite” – seçilmiş sözlərinəndir. Tarixin gedişatını hamıdan çox məhz elitalar dəyişir, onun təkərimini geri döndərir, cəmiyyətin bir sistemdən digərinə keçməsinə başçılıq edir, ictimai prosesi dəyişdirir və təkmilləşdirirlər.

Müasir yozumda “elita”nın tərifı “cəmiyyətin ən görkəmli və nüfuzlu nümayəndələri” deməkdir. Bununla yanaşı, bu tərif hər bir sosial strukturun zəruri tərkib hissəsinin, idarəetmə funksiyalarını həyata keçirən (konkret olaraq, bizim misalımızda) təbəqə, yaxud təbəqələrdən, habelə tarixi və reproduktiv funksiyaları yerinə yetirən əhəli kütləsindən ibarət olduğunu iddia edən elitar nəzəriyyələrin əsas anlayışdır.

Yüz ildən də çox əvvəl burjua siyasi iqtisadında riyazi məktəbin nümayəndəsi olan məşhur italyan sosioloqu və iqtisadçısı Vilfred Pareto (1848–1923), onun fikrincə, sosial dinamikanı izah edən elitaların dövrətmə nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. O, cəmiyyətin idarə edən elitaya və idarə olunan kütləyə bölünməsinin labüdlüyünü insanların fərdi qabiliyyətlərinin qeyri-bərabərliyi ilə əsaslandırır. Sosial sistem tarazlığa can atır və onu bu haldan çıxardıqda isə, bir müddət sonra yenidən ona qayıdır. Bu, qanunauyğunluqdur. Bu proses hər şeydən əvvəl gedişi elitaların sirkulyasiyasından asılı olan özünəməxsus sosial sikl əmələ gətirir. Elitalar “cəmiyyətin aşağı təbəqələrində meydana gəlir və mübarizənin gedişində yüksələrək qol-qanad açır və nəhayət, cılızlaşır və yox olurlar... Elitaların bu burulğanı tarixin universal qanunudur”. Elitanın hökmranlığını formalaşdıran xüsusiyyətlər sosial inkişaf siklinin gedişində dəyişilir və nəticədə elitanın tipi də dəyişir.

Elitaların daim dəyişməsi hər bir elita tipinin müəyyən üstünlüyə malik olması və zaman keçdikcə onların ictimai tələbata cavab verməməsinin nəticəsidir. Odur ki, sosial sistemin tarazlığının qorunub saxlanması daim bir elitanın digəri ilə əvəz olunmasını tələb edir. Bu isə elitaların qarşısında təkrarlanan sosial vəziyyətlər meydana çıxdıqca baş verir. Lakin elitaların dəyişməkdə olan dünyanın, beynəlxalq şəraitin, geosiyasi oriyentirlərin tələblərinə uyğun gəlməsi də az əhəmiyyətli deyildir. Ona görə də müəyyən korporativ qrupun mənafeələrini ifadə edən hansısa elita “zamanla ayaqlaşır” o, həm ölkə daxilində, həm də dünyada vəziyyətin dəyişməsinə nə qədər operativ reaksiya verə biləcəksə, hakimiyyətdə də bir o qədər qalacaqdır.

Sosial tarazlıq mexanizmi yalnız o zaman normal fəaliyyət göstərir ki, elitaya mütənəşib qaydada yeni adamların gəlməsi təmin edilmiş olsun. Elita daxilində sirkulyasiyanın və rotasiyanın dayanması hakim elitanın cırlaşmasına, sistemin inqilabi yolla dağıdılmasına, amansızcasına yatırma və despotizm tərəfdarlarının üstünlük təşkil etdikləri yeni elitanın meydana gəlməsinə səbəb olur. V.Paretonun ideyalarını inkişaf etdirən Q. Moska elitanın sirkulyasiyasını cəmiyyətin sağlamlığının rəhni sayır, eyni zamanda əlavə edirdi ki, bu da yalnız sabitlik və mühafizəkarlıq meyillərinin üstün olduğu və elitanın varisliyinin kütlələr arasından çıxmış ən yaxşı insanlar hesabına yeniləşməsinin qorunub saxlandığı şəraitdə mümkündür.

V.Pareto elitanı idarə edən və idarə etməyən (əks-elita) elitaya ayırırdı. Onun fikrincə, inqilab mübarizə və hakim elitanın guya xalq adından danışmaq pərdəsinə bürünərək, naşı adamları azdıran potensial elita ilə əvəz olunmasından başqa bir şey deyildir. Bernard Şou tezliklə yazacaqdı ki, inqilab heç vaxt istibdad yükünü çiyinlərdən atmağa kömək etmir, onun edə biləcəyi yeganə şey bu yükü bir çiyindən digərinə keçirməkdir.

Beləliklə, inqilab elitaların dəyişməsindən başqa bir şey deyildir. Hakimiyyətdə olan elita tədricən gücdən düşür və səmərəli idarəçilik qabiliyyətini itirir. Cəmiyyətdə yeni potensial elita meydana gəlir, lakin hakim elita kimi möhkəmlənməsi üçün ona köhnə ictimai-siyasi quruluşdan narazı olan kütlələrin dəstəyi lazımdır. Potensial elita məhz onların köməyi ilə cəmiyyətin başlıca hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Özü də yeni elita çox vaxt onları (kütlələri) “yerində tutur” və onun iqtisadi, siyasi zülmü daha amansız və qəddar olur. Bir çox tədqiqatçılar Rusiyadakı 1917-ci il inqilabını məhz bu kontekstdə izah edirlər.

Elitaların ayırd edilməsinin əsasında insanlar arasındakı fiziki, psixoloji, intellektual, mədəni, mənəvi-əxlaqi və s. fərqlər durur. Elita xüsusi siyasi (bu terminin geniş mənasında) və təşkilatçılıq keyfiyyətləri ilə də seçiyələnir. Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdır-

raraq deyə bilərik ki, elita cəmiyyətin təbəqəsi olub, onun gələcək mövcudluğunun ümdə dünyagörüşü paradixmalarını formalaşdırır.

Elita ictimai prosesi dəyişdirməyə, təkmilləşdirməyə və lazımi məcraya yönəltməyə qadirdir. Lakin tarix yeni təfəkkürü formalaşdıran, cəmiyyətdə və dövlətdə keyfiyyət irəliləyişinə gətirib çıxaran proseslərin katalizatorları kimi heç də siyasi, yaxud maliyyə elitalarının deyil, tamamilə başqa qüvvələrin çıxış etdiyi halların çox şahidi olmuşdur. Çox vaxt elitalar sadəcə olaraq, fəaliyyət göstərməmiş, yaxud da qlobal transformasiya və təbəddülatlar prosesində nəyisə dəyişmək iqtidarında olmamışlar.

Eyni zamanda, çox vaxt məhz elitalar dövləti və cəmiyyəti transformasiya edən dəyişikliklərə başçılıq etmiş və yeni siyasi-iqtisadi məkan yaratmışlar. Tarixə müraciət etsək, “üçüncü demokratik dalğa”nın çox böyük təsiri ilə silahlı qüvvələr hərəkətinin – Portuqaliya hərbi elitesinin Salazar diktaturasına son qoyduğu 1974-cü ili xatırlaya bilərik. 1960, 1971 və 1980-ci illərdə mülki hökuməti devirərək, iqtisadi islahatların gedişini dəyişdirən, dövlət idarəetməsini dünyəviləşdirən, sonra isə dövlət hakimiyyəti sükannını yenidən mülki hökumətə qaytaran Türkiyə hərbi elitesini də xatırlamaq mümkündür.

Hərbi, siyasi, maliyyə elitesinin dövlətin və cəmiyyətin taleyinə təsirinə dair çoxsaylı misallar vardır. Çünki siyasi və ictimai prosesləri idarə etməyə və dəyişdirməyə məhz bu sosial qüvvə qadirdir.

Elitanın formalaşması ideyası mahiyyət etibarilə demokratiya prinsiplərinə zidd deyildir, çünki insanların sosial bərabərliyi onların imkanlarının bərabərliyi kimi başa düşülməlidir. Ona görə də “elita” anlayışına tarixi-məntiqi baxımdan yanaşılmalıdır. Həm də elita ancaq siyasi olmur. Belə ki, elita həmişə müxtəlifdir, o, elmi, siyasi, iqtisadi, ədəbi-bədii, hakim, inzibati, müxalif (yəni əks-elita) və s. elitalara ayrılır. Milli mətbuatda bir çox hallarda elitanın konkret tipləri əvəzinə, “milli elita” anlayışından istifadə olunur ki, bu da konkret mənadan uzaqdır. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi, elita cəmiyyətin tamamilə müxtəlif təbəqələrində və fəaliyyət sa-

hələində təmsil oluna bilər. Elitanın bu və ya digər tipinin ictimai proseslərə təsirinə görə ümummilli əhəmiyyətli elita səviyyəsinə yüksəlməsi isə başqa məsələdir. Beləliklə, deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, milli elita cəmiyyətin ictimai şüura güclü təsir göstərərək, ictimai-siyasi proseslərin gedişini dəyişməyə qadir olan qüdrətli mənəvi qüvvəsidir.

Tarixi yanaşmanı əsas tutaraq demək lazımdır ki, biz XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlindəki milli elitanın Azərbaycan tarixindəki rolunu böyük ehtiramla yad etməliyik. Üstəlik, yeni nəsil XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlindəki milli siyasi, iqtisadi, ədəbi-bədii elitaların sosial proseslərdəki yerini və rolunu öyrənməlidir. Çünki keçmiş bilmədən bu günün mahiyyətini dərk etmək və gələcəyi düzgün proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir.

Milli elitanın tarixini, şərti olaraq, üç dövrə bölmək olar. Birinci dövrə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlinin elitası, ikinci isə sovet dövrü elitası, üçüncüyə isə transformasiya dövrünün elitası kimi səciyyələndirilə bilən müasir dövrün elitası aid edilir. Qeyd olunmalıdır ki, bu elitaların hər biri Azərbaycan dövlətinin və xalqının tarixində dərin iz buraxmışdır və onların Vətən qarşısında xüsusi xidmətləri vardır. Paris Sülh Konfransı zamanı Azərbaycan nümayəndələri beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi elitasını təmsil edirdilər. Ə.Topçubaşov, F.Xan Xoyski, M.Hacinski, H.Ağayev və bir çox başqaları kimi parlaq şəxsiyyətlər bu gün Azərbaycan tarixinin ən dəyərli simalarıdır. Milli siyasi tarixin ilk mərhələsi bu şəxslərin söyləri və tükənməz enerjisi sayəsində formalaşmışdır. Şərqdə ilk demokratik respublikanın cəmi 23 ay yaşaya bilmiş ilk dövlətçilik ənənələrinin əsasını qoymuş bu insanlar “sosializmin işıqlı gələcəyinin quruculuğu” ilə əlaqədar uzun müddət unudulmuşdular.

Maliyyə elitası sayəsində Azərbaycan XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində çox qısa müddət ərzində misilsiz iqtisadi sıçrayış etmişdi. Geridə qalmış aqrar ölkə H.Z.Tağıyevin, M.Nağıyevin, M.Muxtarovun yaratdıqları infrastruktur sayəsində tədricən Cənubi Qafqazın sənaye mərkəzinə çevrilirdi. Nəticədə, əsası ötən əsrin

əvvəlində qoyulan məhz neft sənayesi sovet ordusunun enerji daşıyıcıları ilə təmin olunmasına böyük töhfə vermişdir.

Sovet elitası bolşevizməqədərki elitadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirdi. O, komformist qərarlar qəbul etməyə və “baş xətti” danışıqsız həyata keçirməyə hazır olan avtoritar şəxsiyyətlər qrupundan ibarət idi. Lakin hətta onların arasında da ehkamçı ideyalara əsaslanmayan, əksinə, daha çox milli vəzifələrə səmtlənən, bir çox hallarda respublikanın inkişafına yönəlmiş, “mərkəzdən” asılı olmayan addımlara görə təşəbbüsü və məsuliyyəti öz üzərinə götürən adamlar var idi.

Sovet elitasının özünü də dörd nəsle ayırmaq mümkündür. Birinci nəsil dünya inqilabı ideyasını prioritet sayan “Lenin qvardiyası” deyilən elita idi. İkinci və üçüncü nəsillər imperiya ideyasının – dövlətin gücləndirilməsi, genişləndirilməsi və onun fəvqəldövlətə çevrilməsi ideyasının həyata keçirilməsinə səmtlənmişdi. İkinci nəslin nümayəndələri – stalinçilər – Stalinin iradəsinin nizam-intizamı icraçıları idi. Bu nəsle sərt totalitarizm, fərdin ictimai və siyasi həyatının bütün sahələrini çərçivəyə salmaq cəhdi xas idi.

N.S.Xruşşovun, sonralar isə L.İ.Brejnevin ardıcılıları olan üçüncü nəsil isə bürokratiya və partiya funksionerləri elitası idi. Nəhayət, dördüncü nəsil Qorbaçov islahatçıları deyilən nəsil oldu. Məhz bu nəsil ötən əsrin 80-ci illərində sovet vətəndaşlarını tələm-tələsik və düşünülməmiş dəyişikliklərə məruz qoydu.

Sovet elitası onun instutisional xarakterindən irəli gələn dəqiq formalara malik tipik nomenklatura elitası idi. Bu elita sırasına yalnız “xüsusi mətinləşmə yolu” keçdikdən sonra düşmək olardı. Partiya üzvü olmadan uğurlu karyera qazanmaq mümkün deyildi, vəzifədə irəliləməyi yalnız və yalnız partiya tənzimləyirdi. Bir sözlə, bizim sovet dövrümüzün elitası 70 ildən artıq müddətdə yaşadığımız bütün sistemə xas olan sırf totalitarizm əsasında formalaşmışdı.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində siyasi elitanın mövcudluğu siyasətin zəruri atributudur, çünki siyasi funksiyalar öz-özünə həyata keçə bilməz. Odur ki, bugünkü Azərbaycan siyasi elitasının

mahiyyətinin öyrənilməsi aktual vəzifədir. Siyasi maraqların toqquşmasının həmişə zahirən şəxsi çaları olur və konkret siyasi liderlərin qarşıdurmasında təzahür edir. Tərifləri ehtiyatla seçərək, yuxarıda deyildiyi kimi, hər şeydən əvvəl dəqiq müəyyən etmək lazımdır ki, siyasi elita məmurlar qrupu və bürokratik aparat deyildir. O, cəmiyyətin elə bir xüsusi təbəqəsi və yaxud insanların nisbətən azsaylı qrupudur ki, digər insanların və ümumən cəmiyyətin taleyi onların qəbul etdikləri qərarlardan asılı olur. Cəmiyyətdə siyasi elita problemi siyasi azadlıqların və siyasi fəaliyyət üçün şəraitin mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq meydana çıxır. Təbiidir ki, hər bir cəmiyyətdə elitanın səciyyəvi xüsusiyyətləri var və bunlar cəmiyyətin vəziyyətinə və inkişaf dinamikasına son dərəcə güclü təsir göstərir.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində ağılı, biliyi, geniş qabaqcıl təfəkkürü və həyat təcrübəsini öz hərəkətlərinə, qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyətlə birləşdirməyə qadir siyasətçinin olması sivilizasiyalı dövlət quruculuğunun ən mühüm amilidir. Heydər Əliyevin bütün bu siyasətçi keyfiyyətlərini özündə birləşdirmək bacarığı Azərbaycanda ənənəvi “dövlət-cəmiyyət” dualizminin dəqiq və səmərəli sxeminin formalaşması üçün əlverişli şəraiti təmin etdi. Bu sxem çərçivəsində cəmiyyətin fərdlərin muxtariyyətinə əsaslanan qeyri-dövlət hissəsi ictimai maraqların və dövlət təşəbbüslərinin ifadəçisi kimi çıxış edir. Vətəndaş cəmiyyəti qurmaq yolu ölkənin siyasi sisteminin təkmilləşdirilməsinə bu cür səy göstərilməsi təkcə “yeni” əxlaqın və demokratik dəyərlərin tələblərinə deyil, həm də müasir cəmiyyətin ehtiyaclarına əsaslanır.

Son illərdə cəmiyyətin və dövlətin tədricən liberallaşması ilə əlaqədar qanunun və hüququn dövlət tərəfindən müəyyənləşdirildiyi, yaxud icazə verildiyi “Kopernik çevrilişi” dövründə geniş yayılmış prinsiplər əsasında formalaşmış totalitar təfəkkürdən imtina edilməsi baş verir. Başqa cür düşündüyünə, yaxud “vahid” ideyalardan üz döndərdiyinə görə keçmişdə təqibə məruz qalan fərd indi sözün ən geniş mənasında azadlıq və şəxsi təhlükəsizliyə təminat

əldə etmişdir. 1991-1993-cü illərdə ictimai şüurda üstünlük təşkil edən anarxist meyillərin yerini qanunçuluq və hüquq tutmuşdur. Dövlətin yeni konsepsiyası insanın “təbii hüquqları” barədə Lokkun üç başlıca prinsipinin – azadlıq hüququ, yaşamaq hüququ və mülkiyyət hüququ prinsiplərinin dərk edilməsi əsasında qurulurdu. Məhz bu prinsiplər 1993-cü ilin iyunundan sonra Azərbaycanın yeni siyasi strategiyasının əsasını təşkil etmiş və 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəqiq əksini tapmışdır.

Müasir Azərbaycanın siyasi sisteminin əsasını Azərbaycan xalqına öz iradəsini sərbəst ifadə edərək, hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirən ali dövlət orqanları yaratmaq imkanı verən təsisatlar təşkil edir. Siyasi sistem bütün dövlət təsisatları, habelə onların dinamikada qarşılıqlı münasibətlərini, o cümlədən ölkənin ictimai-siyasi həyatında iştirak edən ictimai təşkilatlar və siyasi partiyaları əhatə edir.

1993-cü ilin iyunundan bəri ölkənin inkişaf strategiyasını araşdıraraq demək olar ki, bütün bu dövr ərzində Azərbaycanın dövlət siyasəti, yuxarıda dəfələrlə xatırladığımız kimi, iki fundamental yanaşma – realizm və pragmatizm üzərində qurulmuşdur. Hazırda hər iki yanaşma müstəqil və güclü dövlətçiliyin təmin olunmasına, geniş sosial zəminə söykənən, fəal və dəqiq sosial siyasət yeridən unitar, demokratik və dünyəvi dövlət qurulmasına yönəldilmişdir. Bu siyasətin məqsədi əhalinin sabit həyat səviyyəsini təmin etmək və onu daim yüksəltmək, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumaq, səhiyyə, təhsil və sosial təminatın müasir sistemini yaratmaq, yoxsul və aztəminatlı təbəqələrə kömək göstərmək, sosial münaqişələrin qarşısını almaq və həll etməkdir.

Son illərin nailiyyətləri iqtidarın hüquqi və demokratik dövlət quruculuğuna yönəldilmiş siyasətinin realistliyini və pragmatikliyini sübut edir. Bu nailiyyətlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- söz azadlığının, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması;
- siyasi plüralizm;

- 1500-dən çox qeyri-hökumət təşkilatının (qadın, gənclər təşkilatları, idman birlikləri, elmi tədqiqat mərkəzləri, müxtəlif növ həmkarlar ittifaqları) sərbəst fəaliyyətinin təmin olunması;
- 60 siyasi partiyanın və birliyin mövcudluğu;
- 600-ə yaxın kütləvi informasiya vasitələrinin – qəzet və jurnalların, şəbəkə informasiya vasitələrinin fəaliyyət göstərməsi, vətəndaşların öz iradəsini ifadə etmək azadlığı;
- vətəndaş cəmiyyətinin əsas elementlərinin formalaşması;
- milli iqtisadiyyatın mərhələ-mərhələ sərbəstləşdirilməsi və retsessiyanın (iqtisadi tənəzzülün və istehsalın durğunluğunun) qarşısının alınması;
- cəmiyyətin demokratikləşməsinin təmin edilməsi və s. İndi biz bu cür nailiyyətlərə alışımağa başlayırıq, lakin bir çoxları milli iqtisadiyyatın inkişafını göstərən rəqəmlərin arxasında nə qədər yorulmaz zəhmət dayandığını, ictimai şüurun tədricən dəyişməsinin və totalitar keçmişin aradan qaldırılmasının nə kimi söylərin nəticəsində başa gəldiyini, cəmiyyətin və dövlətin transformasiya prosesinin necə mürəkkəb, bəzən isə həttə ekstremal ola biləcəyini unudurlar.

Bu siyasi və iqtisadi nailiyyətlərdən on bir əvvəl cəmiyyətdə sərt siyasi, iqtisadi, sosial və humanitar tənəzzül, fərdin təcrid edilməsi prosesi olmuşdur. Xalqının və dövlətinin taleyinə və gələcəyinə biganə qalmayan yeni Azərbaycan elitası məhz bütün bu köhnəliklərlə, sosial və siyasi ədalətsizliklə mübarizədə formalaşdı.

Müstəqil Azərbaycanın siyasi elitası 1990-cı ilin yanvarından etibarən, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun keçmiş üzvü və Azərbaycan xalqının milli lideri, o vaxt təqiblərə məruz qalan Heydər Əliyevin Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gəlməsindən sonra formalaşmağa başlamışdır. Yanvar ayı SSRİ-də siyasi hakimiyyətin mahiyyətinin və xarakterinin daha dərinəndən dərk edilməsi və Azərbaycan xalqının taleyi üçün ağır və kədər hissi keçirən siyasətçilərin yeni nəslinin doğulduğu ay oldu. Elə bu mürəkkəb ke-

çid dövrü də demokratik dəyərlər, sərbəst iqtisadiyyat, azadlıq və dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmağa qadir olan müasir milli siyasi elitanın mənəvi və siyasi amalinin formalaşmasının başlanğıcı oldu.

Azərbaycanın indiki Prezidenti İlham Əliyev həmin vaxt Heydər Əliyevin yanında idi və Bakıya yeridilən sovet qoşunlarının iri kontingentinin dinc əhaliyə divan tutduğu 1990-cı il yanvar hadisələri zamanı onun Azərbaycan xalqına xəyanət etmiş SSRİ rəhbərləri ilə mübarizəsinin bilavasitə şahidi olmuşdur.

Azərbaycan xalqı Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına, erməni separatçılarının ərazi iddialarına qarşı çıxdı. Bu, ədalətli xalq hərəkatı, qanuni kütləvi etiraz aktı idi. Lakin Moskva bunu sovet imperiyası üçün təhlükə sayaraq, xalq etirazını qəddarlıqla boğdu. Şübhəsiz ki, İlham Əliyevin seçiminin müəyyənləşməsində bu və buna bənzər xarakterli hadisələr başlıca amil olmuşdur.

1990-cı il yanvar hadisələrindən, Heydər Əliyevin Bakıya qayıtmasından, sonra isə məcburən Naxçıvana getməsindən sonra vətənpərvər qüvvələri və xalq kütlələrini Heydər Əliyevin ətrafında birləşdirmək vəzifəsini onun yaratdığı, çox qısa müddətdə siyasi kadrların real mənbəyinə çevrilən Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) yerinə yetirməyə başladı. Yeni Azərbaycan Partiyası yaranmış vaxtdan – 1992-ci il noyabrın 21-dən ötən dövrdə çoxsaylı tərəfdarlara malik müxalifət partiyasından 11 ildən artıq müddətdə hakimiyyətdə olan, yaxşı strukturlaşdırılmış siyasi təşkilata çevrilmiş, üzvlərinin sayı isə 260.000 nəfəri keçmişdir.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, YAP vaxtilə hakimiyyətdə olan, başqa sözlə, bu gün özünü “demokratik” adlandıran və daim siyasi mədəniyyətin yüksək normalarından dəm vuran qüvvələrin, Yeni Azərbaycan Partiyasının bir çox nümayəndələrini təqib və döyülmələrə məruz qoyduqları son dərəcə ekstremal şəraitdə yaranmışdır. Hərçənd digər tərəfdən, bu, təəccüblü deyildir, çünki belə davranış 1992-1993-cü illərdə hakimiyyətdə olanlar üçün adi norma

idi. O vaxt milli siyasi məkanın bədnam “demokrat”lara mənsub olmayan ayrı-ayrı nümayəndələri döyülür, avtomobillərin yük yerinə atılaraq haqq-hesab çəkilməyə aparılır, dövlət televiziya kanalında veriliş zamanı daxili işlər naziri tərəfindən güllələnməklə hədələnilir, ölkənin qanunvericilik orqanının iqtidardan olan deputatları tərəfindən təhqir edilirdilər.

Beləliklə, yadda saxlamaq lazımdır ki, məhz 1992–1993-cü illərdə hakimiyyətdə olanlar ölkəni anarxiya və xaos vəziyyətinə düşür etmiş, oxlokqatıyaya rəvac vermiş, üstəlik, 2003-cü ilin oktyabrında dövlətdə ali hakimiyyət iddiasına düşmüşdü. 2003-cü ilin 16 oktyabr hadisələri onların ölkəni nə günə sala biləcəklərini aydın şəkildə göstərdi.

“Cəbhəçilər” 1993-cü ilin ortalarında hakimiyyəti tərk etməyə məcbur olduqdan sonra Yeni Azərbaycan Partiyası yaxşı təşkilatlaşma və sıralarını möhkəmləndirə bildi və 1999-cu ilin noyabrında keçirilən birinci qurultayından sonra təcrübə ilə novatorluğun məntiqi şəkildə birləşdirilməsinə, ənənələrin varisliyinə, yaşlı nəslin və gənc kadrların qarşılıqlı surətdə zənginləşdirici əməkdaşlığına əsaslanan olduqca səmərəli və çevik struktur yaratdı. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının Azərbaycanın həyatındakı yerini partiyanın 2001-ci ilin noyabrında keçirilən II qurultayında belə müəyyənləşdirmişdir: “Əsas vəzifəmiz isə Azərbaycanın dövlət quruculuğudur. Azərbaycanda keçirilən islahatlardır – siyasi, iqtisadi, sosial və başqa islahatlardır. Yəni, Azərbaycanı tutduğu yol ilə, demokratiya yolu ilə, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə ardıcıl surətdə inkişaf etdirməkdən ibarətdir”.

V FƏSİL

HAKİMİYYƏT VƏ MÜXALİFƏT: İNKİŞAF NAMİNƏ RƏQABƏT

Səmərəli dövlət qayda-qanunu və demokratik quruluş sivilizasiyalı dövlətdə siyasi rəqabət dialoqunun iki subyektinin – iqtidarın və müxalifətin olmasını nəzərdə tutur. Tərəflərdən hər biri sistemin demokratiklik dərəcəsini özündə təcəssüm etdirərək, söylərini cəmiyyətin sabitliyinə, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni tərəqqisinə nail olmağa yönəldir. Müxalifət siyasi sistemin, onun çoxqütblülüyünün, şəffaflığının real təcəssümüdür, Azərbaycanın timsalında isə, mövcud vəziyyətin tranzitliyini, siyasi təşkilatın əvvəlki formulunun pozulması prosesini və yeni əhəmiyyətli konstruksiya axtarışını əks etdirir.

Bəşəriyyət həmişə müəyyən mövqeyə tərəfdar olanlara və onlara opponentlik edənlərə bölünmüşdür. Bir sosisum çərçivəsində yanaşı mövcudluğun bu cür sistemi minilliklərdən keçərək və transformasiyaya uğrayaraq bizim günlərə gəlib çıxmışdır. Tarixin müasir mərhələsində həmin sistem fərdin öz rəyinə malik olmaq və onu bu və ya digər mövqedən əsaslandırılmış şəkildə ifadə etmək, başqa fərdin dəlilləri ilə razılaşmaq, yaxud ona opponentlik etmək kimi təbii hüququdur.

XX əsr sivilizasiyalı mətnin (Post Modern World) oxunuşunun yeni versiyasını irəli sürmüş sosiomədəni inqilabla əlamətdar olmuşdur. Yeni əsr bu meyilləri davam etdirir ki, onların da əsas xüsusiyyətlərini həm coğrafi (kommunikasiya) məkanın öz ifadəsini qloballaşmada tapan tamlığı ilə, həm də sosial cəhətdən fəal şəxsiyyətin avtoritar strukturların hökmranlığından azad olması ilə səciyyələndirmək mümkündür. Bunun ifadəsi isə fərdləşmə, yəni insanın real azadlığının son həddi olur.

Demokratik dövlətin müasir siyasi məkanı mükəmməl fəaliyyət göstərən müxtəlif ideoloji təmayüllü və yönümlü siyasi təşkilatların yanaşı mövcud olduğu polisentrik sistemdir. Bütün postsosialist dünyada olduğu kimi, Azərbaycanın da demokratik inkişafı ölkədə bu cür polisentrik sistemin formalaşması çərçivəsində baş verir. Bu proses “üçüncü demokratik dalğa”nın¹⁴¹ genişlənməsi, qloballaşma, insanın əsas hüquq və azadlıqlarının qorunması və təmin edilməsi, liberal-demokratik dəyərlərin əhəmiyyətinin artması epoxasında gedir. Bütün bu amillər Azərbaycanın daxili siyasi inkişafına, o cümlədən əsas siyasi determinantlara, hakimiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinə xeyli təsir göstərir. Yetmiş il ərzində hökmranlıq edən sovet totalitar sistemi hakimiyyətə açıq opponentlik imkanı ilə, söz azadlığı və siyasi plüralizmlə əvəzlənmişdir.

SSRİ-nin süqutu Azərbaycanın siyasi səhnəsində təşkilatların meydana gəlməsini şərtləndirdi. Bu təşkilatların yaranmasının özünəməxsus tarixi onların ictimai həyatda fəaliyyət moduluna öz təsirini göstərdi. Öz təyinatı etibarilə onlar obyektiv surətdə ölkənin totalitar sistemdən demokratik sistemə keçməsi üçün şəraitin təmin edilməsinə yönəldilmişdi. Lakin bu təşkilatlar öz üzərinə götürdüyü vəzifəni yerinə yetirə bilmədi. Müstəqillik qazandıqdan həтта 13 il sonra da ölkədə müəyyən qarşıdurma aşkar hiss olunur ki, bu da siyasi qüvvələrin müəyyən spektri ilə sivilizasiyalı siyasi dialoqun meydana gəlməsinə imkan vermir. Təəccüb doğuran budur ki, belə hal ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinin davam etdiyi, ölkənin demokratik dövlətlər birliyinə uğurla və mükəmməl şəkildə daxil olmasını təmin etmək naminə gərgin iş getdiyi, Azərbaycanın daxili və xarici konteksti isə kifayət qədər dəqiq tarazlandığı bir şəraitdə baş verir. Partiyaların öz liderlərinin sırf şəxsi eqoist mənafeələrini təmsil etməyən, əksinə, cəmiyyətin bu və ya digər seqmentlərinin real əhval-ruhiyyəsini cəmləşdirən mükəmməl partiya sisteminin inkişafına təkan verə biləcək dialoqa tələbatı nə qədər aşkardırsa, onun həyata keçirilməsi də çətindir.

Təəssüflənməli olursan ki, ümumən dövlətin uğurlu sivilizasiyalı tranzitinə baxmayaraq, postindustrial erada milli partiya-siyasi sistemin dəyişməsindən danışmaq hələ olduqca tezdir. Bizim siyasətçilərin bir çoxunun şəxsi, korporativ-qrup və partiyadaxili mənafeələri onların siyasi fəaliyyətini üstələyir. Nəticədə biz onların mövqelərinin bir-birinə qarşıdurması ilə, ümumən ölkədə sosial məkanın məhdudluğu və partiya sisteminin durğunluğu ilə üzləşirik.

Azərbaycanın siyasi təşkilatlarının yaranma tarixi yenidənqurma, “Qorbaçovsayağı aşkarlıq” dövrü ilə, sovet iqtisadiyyatının bazar münasibətləri və kapitalizm qurmaq məcrasına keçməyə başlanması ilə sıx bağlıdır. Zərərli formada olsa da, demokratikləşmə 1980-ci illərin axırlarında xalq hərəkatının, sonra isə milli azadlıq hərəkatının güclənməsinə, ictimai-siyasi meydana yeni simaların gəlməsinə və onların ölkənin siyasi olimpinə yüksəlməsinə səbəb oldu.

Bütün keçmiş İttifaqda gedən sonrakı proseslər, məsələn, qeyri-formal birliklərin formalaşması kimi proseslər müstəqil Azərbaycanın ilk siyasi təşkilatlarının yaranmasını stimullaşdırdı. İlk mərhələdə elə görünürdü ki, onlar fəal transformasiya edilən cəmiyyətin ideya və dəyərlərinin formalaşmasına, olsa-olsa, kömək göstərirdilər. Maraqlıdır ki, bu təşkilatların əsas hissəsi yenidənqurmanın dəstəklənməsinə yönəldilmiş hərəkat kimi Burbulisin xalq cəbhəsi konsepsiyası məcrasında qeydiyyatdan keçmişdi. Lakin səciyyəvi əlamət o idi ki, köklü ictimai dəyişikliklərə dair ideyalar – ötən yüzilliyin 80-ci illərinin axırları – 90-cı illərinin əvvəllərində gedən siyasi proseslərin təcrübəsiz subyektlərinin hazırladıqları ideyalar əsas etibarilə ölkənin posttotalitar sistemdən real independentə¹⁴², yəni real müstəqilliyə keçidinin qısamüddətli perspektivinə yönəldilmişdi. Həmin proseslərin bir çox iştirakçıları ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə aid idealları və romantik baxışları uzunmüddətli fəaliyyət strategiyasının əsası kimi hesab edirdilər. Onlar axıradək dərk etmirdilər ki, siyasi ideyalar kütləvi şüurdakı və iqtisadi inkişafdakı dəyişikliklərə uyğun olaraq təbii təkamülə meyillidir.

Məlumdur ki, hazırda iqtidara qarşı müxalifət kimi çıxış edən bir qrup şəxsin siyasi iddialarının formalaşdığı dövrün özünəməxsusluğu heç də təkcə daxili siyasi vəziyyətlə bağlı deyildi. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ ərazisinin Ermənistan SSR tərəfindən işğalı ilə və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının bu işğala göz yumması bu mərhələnin çətinliklərini dərinləşdirirdi. Bütün bunların SSRİ-nin ucdantutma iqtisadi və sosial durğunluğu şəraitində baş verdiyini nəzərə alsaq, vəziyyət tam dolğunluğu ilə təsəvvür edilir. Vəziyyətin bu cür özünəməxsusluğu həmin təlatümlü siyasi proseslərin cavan iştirakçılarına təsir göstərməyə bilməzdi. Onların siyasi baxışları əvvəlcə sovet ideologiya maşınının, sonra isə post-sovet dövrünə bəslənən ümidlərin puça çıxmasının təsiri altında formalaşmışdı. Bütün ümidlərinin puça çıxdığını görən şəxsiyyət həmişə vəziyyəti məqsədyönlü destruksiya vasitəsilə dəyişdirmək yolunu seçir. Bu cür davranışın səbəbləri kifayət qədər çoxdur. Əsas səbəbləri sadalayaq: yeni reallıqları məhdud şəkildə dərk etdiyinə görə şəxsiyyət cəmiyyətdən ayrı düşür; şəxsiyyət həddən artıq iddialıdır və bəzi sosial instinktlərə malikdir; şəxsiyyət öz varlığının yetərli olmadığına əmindir.

Baş verən prosesin tarixi paradoksu ilk növbədə ondadır ki, müəyyən mənada biz əvvəlki kəskin sosial təşəbbüsün artıq heç olmuş qalıqlarını görürük. Sosial təşəbbüs isə öz növbəsində varlığın kökündən dəyişmiş hallarında – qloballaşan dünyanın yeni geniş məkanında və fərdin daxildən gələn seçiminin gerçəkləşməsi imkanlarının kəskin surətdə artmasında mövcud olmaqda davam edir. Dialektik ziddiyyətin klassik nümunəsi faktiki olaraq göz qabağındadır. Bu ziddiyyəti həll etməyə isə heç də həmişə nə fərdin, nə də transformasiya fazasında olan cəmiyyətin gücü çatmır.

Azərbaycanda açıq müxalifət 1987-ci ildə formalaşmağa başlamışdır. Əvvəlcə onun kifayət qədər azsaylı qrupları “Çənlibel”, “Yurd” və s. kimi müxtəlif ədəbiyyat və tələbə dərnəklərində toplaşmışdı. Bütün bu qrupların hər hansı açıq siyasi motivasiyası yox idi. Sonra onlar 1988-ci ilin ortalarında Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar paytaxtın baş meydanına çıxaraq xalq hərəkatına qo-

suldular. Başlanğıc mərhələdə müxalifətin hərəkatları antisovet yönümlü deyildi. Müxalifətin çağırış və hərəkatları sonralar, 1990-cı ilin yanvarında sovet qoşunları Bakıya yeridildikdən sonra aşkar antikommunist, antisovet xarakteri daşımağa başladı.

Xalq hərəkatı sürətlə milli azadlıq hərəkatına çevrilirdi. Meydanlarda Sovet İttifaqından ayrılmaq, respublika rəhbərliyini dəyişdirmək çağırışları getdikcə daha gür səslənirdi. Bakının baş meydanında, habelə Azərbaycan KP MK-nın binası qarşısında mitinqlər ara vermir, günbəgün daha məqsədyönlü xarakter alır və bir-birini əvəz edən respublika rəhbərlərinin – əvvəlcə Ə.Vəzirovun, sonra da A.Mütəllibovun istefası tələb olunurdu.

Cəmiyyətin narazılığının getdikcə artmasına səbəb Moskvanın əlaltılarının səriştəsiz siyasəti idi. Onların Azərbaycanda vəziyyətə nə dərəcədə nəzarət etməsinin səviyyəsini belə bir fakt da sübut edirdi ki, bu adamlar xalq kütlələrinin real ovqatından xəbərsiz idilər, Vəzirov isə ömrünün əksər hissəsini respublikanın hüduqlarından kənarda yaşamışdı. Azərbaycan tarixinin çətin dövründə bu rəhbərlərin əməli hərəkatları göstərirdi ki, kütləvi şüurun inkişaf dinamikası barədə onların aydın təsəvvürü yox idi. Bundan başqa, “mərkəz”in iradəsi ilə Azərbaycan Kommunist Partiyasında ən məsul vəzifələrə təyin edilən bu rəhbərlər respublikanın yaxınlaşmaqda olan ciddi siyasi və iqtisadi böhranına məsuliyyətsizcəsinə yanaşırdılar. Üstəlik, milli hisslərin yad olduğu bu adamların mürəkkəb siyasi şəraitdə dövləti idarə etmək təcrübəsi yox idi, İttifaqda yaranmaqda olan vəziyyətin inkişaf meyillərini və xüsusiyyətlərini dərk etmirdilər. Onlar “mərkəz”in qeyd-şərtsiz tələblərinə ciddi əməl edərək, Sov.İKP-nin “milli” deyilən və əslində, Azərbaycan xalqının iradəsinə qarşı yönəldilən siyasətini həyata keçirir, ictimai etirazın bütün formalarının qarşısını almaq xətti yeridir, bir-başa və ya dolayısı ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçılıq meyillərinin güclənməsinə kömək etmək yolu tutmuşlar. Munaqişənin genişlənməsinə, təcavüzün artmasına, erməni silahlı birləşmələri dinc Azərbaycan əhalisinə qarşı döyüş əməliyyatlarını gücləndirməsinə baxmayaraq, respublikanın rəhbərləri Azərbaycan

ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğalının qarşısını almaq üçün əməli tədbirlər görmürdülər.

Nəticədə, bir çox daxili və xarici amillər istər ümumən etiraz hərəkatına, istərsə də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin forma və məzmununa lap əvvəldən son dərəcə güclü təsir göstərməyə başladı. Bu amillərdən ən mühümləri aşağıdakılar idi:

- Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatizmi;
- DQMV ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi;
- Azərbaycanda yerləşdirilmiş sovet, sonra da Rusiya hərbi hissələrinin erməniləri dəstəkləməsi;
- Ermənistandan deportasiya olunmuş on minlərlə azərbaycanlının, habelə Dağlıq Qarabağdan və ona bitişik rayonlardan qovulmuş didərginlərin yerbəyer edilməməsi;
- respublika rəhbərliyinin zəifliyi və qətiyyətsizliyi;
- iqtisadiyyatın tənəzzülü;
- istehsalın ucdantutma durğunluğu;
- əhalinin həyat səviyyəsinin xeyli pisləşməsi;
- müəşəkkil siyasi mübarizə təcrübəsinin olmaması.

“Mərkəz”in antimilli siyasətinə cəmiyyətin reaksiyası kimi yaranan, təşkilati və struktur cəhətdən siyasi qüvvə kimi formalaşmayan, əvvəlcə “cəbhəçilər”in məhz etiraz hərəkatı xarakteri daşıyan Xalq Cəbhəsi tezliklə ayrı-ayrı qruplara parçalandı. Parçalanma əsasən “yerliçilik” prinsipi üzrə baş verirdi. Buna görə də yeni qurumlara siyasi cəhətdən hazırlıqsız, eyni zamanda radikal ovqatlı, hikkəli və iddialı gənclər rəhbərlik etməyə başladılar. Bu siyasi qruplaşmaların ilkin sosial bazasını bəri başdan tayfabazlıq və qohumluq əlaqələri müəyyən edirdi. Sonra həmin qurumların tərəfdarlarının sosial tərkibi romantiklərdən tutmuş avantüristlərə-dək son dərəcə rəngarəng konqlomeratdan ibarət oldu. Bir qədər sonra baş verən transformasiyalar isə elə idi ki, hətta bu qruplardan hər biri özünü partiya elan etdikdən sonra da onların fəaliyyətinin forma və xarakterini dəyişdirmədi. Həmin siyasi qruplaşmaların metodları və funksional prinsipləri onlar formal, sırf dekorativ su-

rətdə ayrı-ayrı siyasi təşkilatlara çevrildikdən sonra da əslində heç bir dəyişikliyə məruz qalmadı. Üstəlik, “Kim bizimlə deyilsə, o, bizim əleyhimizədir” kimi sırf bolşevik müddəası bu siyasi qüvvələrin iqtidarla və bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərinin bütün sahələrində əsas tutulurdu.

Bunların hamısı birlikdə Azərbaycanda müxalifətin meydana gəlməsinin xüsusiyyətlərini şərtləndirirdi. Onun liderlərinin özlərinin etirafına görə, müxalifət indiyədək eklektikdir, amorfudur, mü-kəmməl şəkildə strukturlaşmayıb, mitinq ssenarisi üzrə fəaliyyət göstərməkdədir. Müxalifəti “sağ mərkəzçi” və “sol mərkəzçi” qanadlara ancaq şərti olaraq bölmək mümkündür ki, elə bunun özü də ümumən son dərəcə ziddiyyətli fikirlər doğurur və olduqca aktual sualları cavabsız qoyur.

“Sol mərkəzçi” blokdan başlayaq. O, partiyaların, qrupların konqlomeratından və hələ təşkilati cəhətdən formalaşmayan cərəyanlardan ibarətdir. Ona kommunistlər qrupu (R.Əhmədov), islamçılar, sosial-demokratlar (A.Əlizadə), Azərbaycanpərəst Qüvvələr Birliyi deyilən qurum, liberallar (Lalə-Şövkət) daxildir. “Sol mərkəzçilər” üçün bir neçə yaygın yerlipərəstlik əlaqələri, habelə ya Moskvaya, yaxud da Tehrana meyil xarakterikdir. Bu blok “sağ mərkəzçi”lərdən aşkar uzaq durur və hakimiyyət uğrunda kifayət qədər mötədilliklə mübarizə aparır.

“Sağ mərkəzçi” qanada bir neçə siyasi subyekt də daxildir. Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası – AMİP (E.Məmmədov). O, heç bir bloka daxil deyil, kompromislərlə və nəyəsə vadar edən vədlərlə özünü əziyyətə salmayaraq, müstəqil siyasi xətt aparmağı üstün tutur. 1998-ci ilin prezident seçkilərindən sonra AMİP-in sıraları xeyli seyrəlmişdir.

“Sağ mərkəzçi” platformadan çıxış edən digər partiyalar özlərini “demokratik müxalifət” düşərgəsinə aid edir. Burada AXCP (Ə.Kərimli) və Müsavat (İ.Qəmbər) aparıcı yerləri tuturlar. Qalanları – AXCP (M.Fəttahov), Azərbaycan Xalq Demokratik Partiyası, Əhrar, Çağdaş Turan, Azadlıq və s. Bunlar, əslində, AXCP-nin və Müsavatın “filiallarıdır”. Onlara “ailə” prinsipi ilə rəhbərlik edilir,

çünki bu partiyaların bütün liderlərinin bir-birilə qohumluq əlaqələri var.

Bu blokda artıq çoxdan barış və həmrəylik yoxdur. Həmin partiyaların üzvləri hakimiyyət uğrunda mübarizədə heç nədən çəkinmirlər. Burada ideya və təşkilati birlik yoxdur. Partiya məramnaməsinin amorfluğu anlaşıqlı fəaliyyət proqramının qıtlığı ilə, habelə xarizmatik liderin, ideoloqun, peşəkar siyasətçinin yoxluğu ilə bağlıdır. Partiyaların ideoloji prinsiplərinin hazırlanmaması da onların daxilən sıx birləşməsinə imkan vermir. Məsələn, AXCP üçün bu prinsip türkçülük və müstəqillik barədə bəyanatlardır, lakin bu müddəaların mücərrəd xarakter daşdığı göz qabağındadır. İstər siyasi, istərsə də nəzəri baxımdan bunlar eyni dərəcədə nə işlənilib hazırlanıb, nə də əsaslandırılıb. Bir də ki, Azərbaycan kimi ölkədə belə şeyləri uğurla həyata keçirmək çətin ki, mümkün olsun. Bu partiyaların “intellekt”inin aşağı olması ilə onların maliyyə və material təminatı arasındakı fərqlər xüsusilə kəskin daxili ziddiyyətlər doğurur.

2000-ci ilin parlament seçkilərindən sonra müxalifətin “sağ mərkəzçi” deyilən qanadı heç də yaxşı günlərini yaşamır. Köhnə xəstəliyin fəsadları – siyasi romantizm, diletantizm və populizm ilə qarışan radikalizm – onlara konstruktiv pragmatik mövqedən fəaliyyət göstərməyə imkan vermir. Halbuki nəticə etibarilə indi müvəffəqiyyətin həlledici amili məhz belə fəaliyyətdir. Daxili dezin-teqrasiya prosesləri vəziyyəti kəskinləşdirir. Məsələn, möhkəm ideya və təşkilati birliyi ilə heç zaman fərqlənməyən AXCP üç müstəqil “partiya”ya parçalanmışdır. Bu qanadın digər nümayəndələri də durmadan qrupcuqlara və fraksiyalara bölünürlər. Onların əsas bələsi bundadır ki, siyasəti digər partiyalardan olan “silahdaş”ları ilə intriqa kimi, hökuməti ölkənin və vətəndaşların problemlərini həll etmək istəməməkdə əsassız olaraq qınamaq kimi, habelə iqtidara qarşı fasiləsiz radikal çıxışlar, daha çox küçə mitinqləri formasında çıxışlar kimi başa düşürlər.

İ.Qəmbər AXCP-dəki əlaltıları vasitəsilə müxalifət partiyalarındakı rəqiblərinin sırasına zaman-zaman növbəti çaxnaşma salır.

Ə.Kərimli də İ.Qəmbərdən geri qalmır. O, dilə tutmaqla, təbliğat aparmaqla xeyli müsavətçini AXCP-yə cəlb edə bilmişdir. Bunu stimullaşdıran həm də odur ki, 2003-cü ilin prezident seçkilərindən sonra bəzi xarici strukturlar daha İ.Qəmbərə deyil, məhz Ə.Kərimliyə bel bağlamağa və onu gen-bol maliyyələşdirməyə başlamışdır. Buna görə də onların arasında çox amansız və riyakar metodlarla mübarizə gedir və bu mübarizə dəyişən uğurla onlar üçün arzu edilən nəticələr verir. Müsavatın və AXCP-nin rəhbər orqanlarındakı “təsiretmə agentləri” rəqabət aparan hər iki partiya üçün çox bəşğırılar yaradırlar.

Bəs indiki Müsavat partiyası özlüyündə nədir, nədən ibarətdir? Türkçülük, islamçılıq, modernləşmədən ibarət mürəkkəb konqlomeratı şüarları elan edən bu partiya özünü XX əsrin əvvəllərində yaradılmış “Müsavat” partiyasının siyasi və ideoloji varisi kimi qələmə verməyə çalışır. Lakin əslində öz varisinə nisbətən daha çox solçudur, hərçənd birinci Müsavat da əvvəlcə sosial-demokrat partiyası kimi yaradılmışdı. Müasir Müsavat Türkiyənin millətçi partiyaları ilə sıx əlaqə saxlayır, eyni zamanda Avropanın liberal-demokratik siyasi təşkilatları ilə əlaqədən qaçır. ABŞ-ın Milli Demokratiya İnstitutu bəzi qondarma təşkilatlar və şəxslər vasitəsilə Müsavatla yaxından əməkdaşlıq edir və onun fəaliyyətini maliyyələşdirir.

“Yeni Müsavat” qəzeti bu partiyanın mətbu orqanıdır, bir sıra digər nəşrlər onun təsiri altındadır. Müsavatda aşkar lider, ideoloq və təşkilatçı yoxdur. Onun rəhbərliyi ifrat radikalizmlə, mövqələrin barışmazlığı, eyni zamanda prinsipsizliyi, hakimiyyətə gəlmək naminə hər cür ittifaqa getməyə hazır olması ilə fərqlənir. Təhlilçilərin fikrincə, Müsavatın rəhbəri qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün hər şeyi, hətta milli mənafehləri qurban verməyə hazırdır.

2003-cü ilin oktyabrındakı seçkilərdə uğursuzluqdan sonra Müsavatın taktiki vəzifəsi öz bayrağı altına müxalifət sıralarından bacardıqca daha çox tərəfdar toplamaqdır. Elə buna görə ki, son bir ildə müsavətçi və müsavət ovqatlı mətbuatın Əli Kərimliyə,

Etibar Məmmədova, Rəsul Quliyevə və Mirmahmud Fətahova qarşı hücumları çoxalmışdır.

Bir partiyanın sıralarında birləşmək müsavətçilərə daxili həmrəyliyin olmadığını müntəzəm surətdə nümayiş etdirməyə maneçilik törətmir. İsa Qəmbərin xəstəlik kimi şiddətlənən özündən müştəbəhliyi və volyuntarizmi üzündən Müsavatda yaranan kəskin problemlər rəhbərlikdəki nifaqı və qətiyyətsizliyi aradan qaldırmağa və partiyanın sıralarını möhkəmlətməyə mane olur.

AXCP-nin iki cinahı arasında münasibətlər olduqca kəskinləşmişdir. AXCP (klassiklər) sədri Mirmahmud Fətahovun fikrincə, AXCP (islahatçılar) sədri Əli Kərimli onu gözdən salmaq üçün ən çirkin üsullara əl atır. M.Fətahov bildirir ki, ona qarşı yönəldilən böhtan kampaniyasını aparmaq üçün qrantlar ayrılmışdır. “Kim məni söyməyə başlasa, ona pul ayrılacaqdır. Bunu inkar etməyə çalışsalar, məbləği də göstərəm. Amma inkar etməyəcəklər”¹⁴³.

Ümumiyyətlə, adi gözlə də görünür ki, müxalifətin sıraları fəlakətli dərəcədə seyrəlir. Bütün müxalifət partiyalarının liderləri “Leninsayağı qəbul” elan edərək, narazıların və incik düşənlərin hamısının üzünə qapıları taybatay açmışlar. İtiriləsi bir şeyi olmayanların hamısını öz bayraqları altına toplayan neobolşevik partiyasının bir növü olan qisas partiyası yaradılır. Müxalifət partiyalarının rəhbərləri hədə-qorxulara, iftiralara əl ataraq, faktları saxtalaşdıraraq, rəqibləri zəiflədib heydən salmağa, hətta rəqib təşkilatların dağıdılmasına və onların tərəfdarlarının şimikləndirilib öz sıralarına cəlb edilməsinə yönəldilmiş planlarını məqsədyönlü şəkildə həyata keçirirlər. Müxalifətin daxilində ziddiyyətlər artmaqdadır. Onun liderləri nüfuz və hakimiyyət uğrunda mübarizədə rəqiblərini ən məsuliyyətsiz fikirlər söyləməyə və addımlar atmağa təhrik edirlər. Aparıcı müxalifət partiyalarının sırası üzvləri isə bu mübarizədə müqəvvaya bənzəyir, didişmələrə və çekişmələrə qapılır, gah “qapazaltına”, gah da “buyruq quluna” çevrilirlər.

Belə vəziyyət, istənilən vaxt idarəedilməz irticaya çevrilə bilər. Bu irtica müxalifətin özünü təmizləməsinə, ümumən onların yeniləşməsinə və Avropa demokratiyası partiyaları modelinə yaxınlaş-

masına xidmət etsə, dərd yaradır. Ancaq hər şeyin təzədən 1990-1993-cü illərin ssenarisi üzrə hərəkətə gəlməsi ehtimalı da istisna deyildir. Artıq bu halda siyasi məsuliyyətsizlik kütlələri çalxalayan, mitinq ehtiraslarını coşdurən və cəmiyyəti parçalayan mexanizmi işə salan yay olacaqdır. Bunun isə nə kimi nəticələr verəcəyini bəri başdan söyləmək çətindir. Belə bir hal baş versə, onda müxalifət partiyalarının bir-birini qarşılıqlı surətdə məhv etməsi daxili siyasi mübarizəni qızıqdırmağa təhrikçiliyin heç də ən son nəticəsi olmayacaqdır. Belə qarşidurma nəticəsində cəmiyyətin çox çətinliklə əldə edilmiş sabitlikdən və vətəndaş sülhündən məhrum olması bundan daha təhlükəlidir.

Bunu müxalifətin özündə də anlamağa başlayırlar. Partiyaların sırası üzvlərinə getdikcə aydın olur ki, liderlər onlardan sadəcə öz şəxsi hakimiyyətləri uğrunda mübarizədə istifadə edirlər. Çoxları müxalifətin hakimiyyətə qarşı tənqidinin konstruktivliyinə də şübhə edirlər. Həqiqətən, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması barədə ATƏT-in Minsk qrupunun planı ilə razılaşmayan müxalifət nə üçün real alternativlər təklif etmir? ADP, AXCP və Müsavat liderləri neft müqavilələrinin tənqidində nə üçün belə davakardırlar? Burada onların dəlilləri aşkar şəkildə şəxsi qərəzkarlıqla bağlıdır və nə xalqın, nə də dövlətin mənafeələrinə əsaslanmır. Əks halda, nə üçün Müsavat, AXCP və ADP liderləri neft müqavilələrini dəyişdirməklə, xarici sərmayəçilərin özəlləşdirmədə iştirakını dayandırmaqla hədələyirlər? Nə üçün onlar alternativ yolu tanımır və təkid edirlər ki, neft kəməri yalnız Türkiyədən keçməlidir? Məgər praktika neft kəmərlərinin çoxşaxəli olmasının üstünlüyünü sübut etmirmi? Müxalifətin “yerliçilik” və korrupsiyaya qarşı başladığı hay-küylü tənqid də inandırıcı görünür.

Reallıq bu tənqidi nəinki rədd edir, həm də onun ifşaedici pafosunu boşa çıxarır. Əlbəttə, “yerliçilik” də, korrupsiya da cəmiyyətin eybəcərlikləridir və onlarla mübarizə aparmaq lazımdır. Lakin, gələn eybəcərliklərlə bu mübarizəni yalan və böhtanlara əl ataraq, hakimiyyət strukturlarını “ifşa etmək” kampaniyasına çevirməyə. Bəs ittiham edənlər kimlərdir? Kadrların “kim daha çox

uçurub dağıdıb və hamıdan gur qışqırıb” prinsipi ilə irəli çəkildiyi vaxtlar hamının yadındadır. Axı belə “korporativlik” özü də yerliçiliyin bir növüdür. Rüşvətə gəldikdə isə, “şapka”, – yeni bağlanılan hər müqavilədən pay almaq termini AXC – Müsavat cütliyünün hakimiyyətdə olduğu vaxtlarda dəbə düşmüşdü. Əbülfəz Elçibəyin söylədiyi bu sözlər indi də gülüş doğurur: “Orada (gömrükxanada – *qeyd müəllifindir*) hamıdan rüşvət alırlar, heç olmasa hər adamdan almayın!”.

İndi, aradan çox illər ötəndən, milli tarixin dönüş dövrü olmuş və Azərbaycanın qlobal transformasiyasına təkan vermiş 1980-ci illərin axırları – 1990-cı illərin əvvəllərinin hadisələrindən sonra açıq-aşkar aydındır ki, o dövrdə müxalifət yeni sistemə keçidin heç də ən yaxşı yolunu seçməmişdi. Müxalifət ölkənin demokratiyaya dincliklə və qansız-qadasız “daxil olması” üçün tarixin özünün ona verdiyi fürsətdən istifadə edə bilmədi. Lakin məlum olduğu kimi, tarix şərtiliyi qəbul etmir. Mən isə A.İ.Soljenitsinin peyğəmbərçəsinə söylədiyi və hələ 1990-cı ildən yadımda qalan bu fikrini həmin proseslərlə əlaqədar tez-tez xatırlayıram: “Biz demokratiyaya onun heç də ən sağlam çağında daxil olmuruq...”¹⁴⁴.

Həqiqətən, biz “üçüncü demokratiya dalğası”na heç də ən yaxşı vəziyyətdə və ölkəmiz üçün heç də ən yaxşı vaxtda daxil olmadıq: Dağlıq Qarabağ üstündə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, partiya hərəkatının sivilizasiyalı tiplərinin və peşəkar siyasətçilərin olmaması 1980-ci illərin axırları – 1990-cı illərin əvvəllərində baş verən siyasi proseslərin xarakterinə güclü təsir göstərmişdir.

Müstəqillik qazanılması və Azərbaycanda hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət qurulması bizə cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşməsinə kömək etməli olan iqtidar-müxalifət horizontalını yaratmağa imkan verdi. Totalitar keçmişdən fərqli olaraq, yeni, müstəqil dövlətdə hakimiyyət və cəmiyyətə ayrıca götürülən fenomenlər kimi deyil, millətin inkişafına və tərəqqisinə xidmət etməli olan vahid orqanizm kimi baxılmalı idi. Amma inkişaf etmiş ölkələrin siyasi məkanından fərqli olaraq, Azərbaycanda bu proseslər özünəməxsus məcrada inkişaf edirdi.

Qərbin təcrübəsinə nəzər salaq. Dünyanın inkişafının müasir meylləri beynəlxalq münasibətlərin subyektləri arasında təkcə iqtisadi aspektlərdə deyil, həm də daxili siyasi aspektlərdə sıx qarşılıqlı əlaqə yaradır. Ümumdünya integrasiyası sosial gerçəkliyin daxili siyasi komponentlərinin formalaşmasına təsir göstərir və bu zaman çox vaxt milli suverenlik anlayışı çərçivəsini daraldır.

Postindustrial elita öz sosial infrastrukturunu yaradır və qaydaya salır. Bir tərəfdən, bu infrastruktur transmillidir, digər tərəfdən isə yeni tip təsisatlara – çevik qurumlara, sosiokonqlomeratlara əsaslanır ki, bunları da bəzən politologiyada iqtisadi məqsədlərdən daha çox, sosiosiyasi məqsədlər güdən “iddialı korporasiyalar” adlandırırlar. Siyasi sahədə vətəndaş cəmiyyəti kütləvi sosium fenomeni tərəfindən tədricən sıxışdırılır və nümayəndəli demokratiya və ümumi siyasət təsisatları “idarə edilən demokratiya” ilə təbii surətdə əvəzlənir, hakimiyyət bölgüsü prinsipi dəyişir, bəzən qeyri-formal xarakterli digər, olduqca nüfuzlu hakimiyyət mərkəzləri meydana gəlir. Belə vəziyyətdə köhnə partiya strukturları dəyişməyə və təkmilləşməyə bilməz. Yeni ictimai prioritetlər meydana gəlir, cəmiyyətin kütləvi üstünlükləri də transformasiyaya uğrayır.

Zamanın tələblərinə uyğun olaraq, on ildən çox müddət ərzində Azərbaycanda partiya strukturunu Avropa partologiya sistemində oxşar tərzdə qurmağa cəhdlər göstərilir. Lakin bu konstruksianın mövcud rüşeymlərini səmərəli partiya strukturu yaradılmasına doğru mükəmməl irəliləyiş adlandırmaq hələ tezdir. Partiya strukturunun çatışmazlıqları müstəqilliyin qəfildən əldə edilməsi fenomeni ilə və bunun nəticəsi olaraq, onun formalaşması prosesindəki sıçrayışlı meyllərlə bağlıdır. Partiyaların uzun dövr ərzində təkmilləşdiyi, sosial diferensiasiya və sertifikasiya prosesinin isə siyasi formaların inkişafı ilə paralel surətdə getdiyi Avropadan fərqli olaraq, Azərbaycanda bu cür keçid tarixi baxımdan çox qısa bir vaxtda olmuşdur. Bu əhəmiyyətli fərq ən əvvəl kütləvi şüurda təzahür edir. Əgər Avropada siyasi təşkilatlar siyasi prosesə təbii surətdə qatılırdısa, Azərbaycanda siyasi təşkilatlar ümumən sabit və inkişaf etmiş siyasi sistemdən kənarda meydana gəlmiş və fəaliyyətə

başlamışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycanın partiya sistemi “bətndaxili formalaşma”nın tam silsiləsini keçməmiş və “inkışaf ləngliyi”nə məruz qalmışdır ki, bu da əslində, vətəndaş cəmiyyəti yaradılması proseslərini də ləngidir.

Mükəmməl partiya strukturu quruculuğu prosesinin çətinliyinə və dalğavari getməsinə baxmayaraq, müstəqillik illəri ərzində Azərbaycan siyasi təşkilatların təşəkkülünün bir neçə mərhələsini keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, onların bəzilərinin bünövrəsi ötən əsrin 80-ci illərinin axırlarında xalq hərəkatının ilk çağlarında qoyulmuşdu. Bir qismi dövlətin artıq müstəqil olduğu vaxtlarda, 1990-cı illərin əvvəllərində yaranmağa başlamışdı. Digərləri müstəqillik bəyan edildikdən üç, yaxud dörd il sonra zəif strukturlar kimi formalaşmışdır. Nəhayət, dördüncülər 1990-cı illərin axırlarında müxalifət düşərgəsində parçalanma, daxili ziddiyyətlər, öz liderlərinin mövqe və baxışlarının müxtəlifliyi nəticəsində meydana gəlmişdir. Əlbəttə, bu, Azərbaycanın bütün siyasi təşkilatlarının tam və təhlil olunmuş siyahısı deyildir, çünki satellit partiyaların uzun bir siyahısı var ki, onlar da özlüyündə siyasi cəhətdən təşkilatlanmış heç bir struktur deyil və əslində bu “partiya”ların rəhbərliyində təmsil olunmuş şəxslərin qohumlarından və dostlarından ibarətdir.

Partiyanı kommunist partiyası modeli üzrə yaradan müxalif siyasi xadimlərin əksəriyyəti ancaq ideoloji səpkili konsepsiya və ideyalara əsaslanmışdır. Üstəlik, Qərb sistemlərinin stereotiplərini – sağları, solları və mərkəzçiləri təqlid edirdilər. Halbuki Rost Modern World partiya ideoloji cəhəti fəaliyyətinin əsas hissəsi saymır. Müasir dünyada ancaq partiya lideri tərəfindən təcəssüm etdirilən vahid layihədə iştirak siyasi təşkilatın səmərəli fəaliyyətinin daha mühüm aspektidir.

Hazırda Qərbdə fəaliyyət göstərən partiyalar, bir qayda olaraq, tek liderin komandalarıdır. Özlüyündə onlar müasir industrial və postindustrial vasitələrdən – texniki, texnoloji, maliyyə, təşkilati vasitələrdən və fəaliyyətin canlandırılmış və sürətləndirilmiş proyeksiyasının digər vasitələrindən istifadə edən çevik və dinamik

qurumlardır. Tədqiqatçıların bir çoxu liderliyi partiyaların müasir inkışafında ümdə məqam hesab edirlər. Partiya quruculuğunun belə modelində partiyalar, ilk növbədə, siyasi liderlərin peşəkar kimi öz bacarıqlarını reallaşdırdıqları yerdir. Qərb ölkələri partiyalarının fəaliyyət təcrübəsi siyasi prosesdə onların rolunun artdığını da göstərir.

Köhnə və yeni partiyalar arasında prinsipial fərqlər var. Birincilər lider seçərkən təcrübəli, partiyada nüfuzu olan funksionerə üstünlük verə bilər. İkincilər, ilk növbədə şəxsi xarizma keyfiyyətinə, “qarşılıqlı rəğbət”ə, seçicilərlə ünsiyyət bacarığına, – bu siyasi təşkilata seçki astanasını keçmək üçün zəruridir, – üstünlük verirlər. Potensial liderlərin partiyayı özlərinin seçdiyi və hətta onu özünə uyğun tərzdə qurduğu hallar da az deyildir.

Partiyaların birinci tipi, – Azərbaycanın müxalifət partiyalarını da buraya aid etmək olar, – sovet keçmişindən bu günə “gətirilmiş” ənənəçi ideya və baxışlar əsasında formalaşır. İqtidar isə partiyaların ikinci tipinə, siyasi proseslərdə texnokrat siyasətçilərin iştirakına daha çox meyillidir.

Yeni Azərbaycan Partiyasında təzə yanaşmaların, partiya quruculuğunun əvvəlki təcrübəsinin və Qərb ölkələrində partiya hərəkatı praktikasının sintezi, uğurlu vəhdəti baş vermişdir. Bu partiyanın təbliğ etdiyi ideologiya – dövləti möhkəmləndirən əsas amil olan azərbaycançılıq ideologiyası ölkə liderlərinin – əvvəlcə Heydər Əliyevin, indi isə İlham Əliyevin uğurlu siyasi fəaliyyətində səmərəli köməkdir. Məhz buna görə də seçki kampaniyası zamanı Yeni Azərbaycan Partiyasından namizədləri təkcə partiyanın elektoratu deyil, əhalinin partiya üzvü olmayan hissəsi də dəstəkləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi siyasi interaktiv əlaqənin əsas vasitəsi olan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları “qlobal kənd” epoxasında liderin formalaşmasına nəzərəcarpacaq töhfə verir. Elektorat ekranda partiyayı deyil, məhz lideri görür, internet şəbəkəsinin xəbərlərində onun çıxışını oxuyur. Ümumiyyətlə, müasir siyasətdə namizədin imici partiya proqramı və bəyannamələrindən daha əhəmiyyətli olur. Onun başçılıq etdiyi siyasi struktu-

run obrazı liderin şəxsiyyəti ilə əlaqələndirilir, bəzən isə rəmzlər səviyyəsində sadəcə təcəssüm etdirilir və partiyanın seçkilərdə uğurunu təmin etməyə məhz lider qadirdir. Məsələn, ABŞ-da partiyanın proqramı elan olunduqdan bir neçə gün sonra unudulur. Bütün seçkiqabağı kampaniya prezidentliyə namizədin şəxsiyyəti ətrafında aparılır. Biz bunu 2004-cü ilin payızında ABŞ prezidentinin seçkiqabağı kampaniyası zamanı bir daha yəqin etdik.

1994-cü ildə İtaliyada “Fortsa İtalia” partiyasının qələbəsini və Silvio Berluskoninin heyrətamiz müvəffəqiyyətini məhz bu cür vəziyyət öncədən təmin etmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində orada müharibədən sonrakı partiya sistemi dağılmış və nəticədə müəyyən siyasi boşluq əmələ gəlmişdi. Hamıya yaxşı tanış olan əvvəlki aktorlar bir müddət geri çəkilərək, elektoratı adət etdiyi oriyentasiyalardan məhrum etmişdilər. Yaranmış boşluğu yeni şəxslər, o cümlədən maqnat S.Berluskoninin başçılıq etdiyi və heç kimin tanımadığı, cəmi iki ay əvvəl təşkil olunmuş “Fortsa İtalia” partiyası tutdu. Haqlı olaraq bu partiya “dünyada həqiqətən postmodernist siyasi partiya” adlandırıla bilər. Berluskoninin təşkilatı öz dəstəyini postindustrial iqtisadiyyatın əsas sahələrindən, – maliyyə xidmətləri, telestansiya və səviyyəsiz mətbuat, dünyada ən yaxşı futbol komandalarından biri, habelə supermarketlər və mənzil kondominiumlar şəbəkəsi, – dəstək alır. Bu partiya çoxsaylı fəallara və yerli fəaliyyətlərə, mürəkkəb ideoloji platformalara ehtiyac duymur, çünki bazasında yarandığı firma və müəssisələrdən lazımı miqdarda resurs və maliyyə vəsaiti alır. Bu siyasi struktur kütləvi informasiya vasitələrinə çıxmaq uğrunda mübarizə aparmır, sadəcə olaraq özünün kütləvi kommunikasiya kanalları vasitəsilə onlara lazımı informasiyalar buraxır. Postindustrial epoxada məhz belə partiya sistemi daha səmərəlidir.

Bu, onu göstərir ki, bu və ya digər ideologiyanın səmərəli siyasi fəaliyyətlə, sanballı iqtisadi baza ilə dəstəklənməyən, elektorat tərəfindən başa düşülməyən və kütlələrin sosial ehtiyaclarını və tələbatını təmin etməyən ehkamların indi Post Modern World-a tranzit edən cəmiyyətlərdə perspektivi yoxdur.

Partiya sisteminin bu cür dağılması 2003-cü ilin seçkilərindən sonra, radikal müxalifət partiyaları milli siyasi məkanda axırıncı yerlərə düşəndən və öz nüfuzunu itirəndən sonra Azərbaycanda da baş verir. Lakin buna baxmayaraq, müxalifət partiya strukturunun arxaik formalarından yapışıb qalmaqda davam edir və bununla da özü ilə formalaşmaqda olan yeni postindustrial reallığın tələbləri arasında uçurumu dərinləşdirir. Maraqlıdır ki, bəzi müxalifətçilər köklü dəyişikliklərin əlamətlərini qavrayaraq, yaranmış vəziyyəti dəyişdirməyə cəhd göstərdilər, amma bu, uğursuz oldu. Bu partiyaların liderlərində bolşeviklərin təcrübəsindən əl çəkmək istəyinin, cəsarətinin və siyasi iradənin olmaması müxalifət nümayəndələrinin hər bir rəşadətli cəhdlərini boşa çıxarır.

AXCP sədri Əli Kərimli müxalifətin iflasını etiraf edərək yazır: “Müxalifətin seçim (2003-cü ilin prezident seçkiləri nəzərdə tutulur) imkanı vardı. Hesab etmirəm ki, biz ən yaxşı fəaliyyət variantı seçmişdik. Məlum səbəblərə görə mən bu mövzuda ayrıca diskussiya aparmaq istəməzdim. Mən artıq həmin dövrün birgə, ciddi, başlıcası isə, səmimi müzakirəsini keçirmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişəm. Bu, heç olmasa ona görə lazımdır ki, belə səhvlər gələcəkdə təkrar edilməsin. Lakin təəssüf ki, bu prosesin bəzi əsas iştirakçıları belə müzakirələrə elə bir maraq göstərmədilər”¹⁴⁵.

Milli müxalifət koordinatların yeni sistemi şəraitində öz strateji vəzifələrinin istiqamətini dəyişdirə bilmədi, çünki bu partiyaların liderləri əsas etibarilə tradisionalistdirlər. Postindustrial eranın, “kilsədə, hər hansı assosiasiyada üzlük, yaxud hətta nikahda olmaq kimi, partiya üzvlüyünün də artıq bütün həyata mənsub olmadığı eranın formalaşdığı yeni reallıqlara uyğunlaşmaq onlar üçün çətin... İnsanlar vaqona minir, bir müddət gedir və daha getməyə səbəb görmədikdə vaqondan düşürlər”¹⁴⁶.

Məsələ bundadır ki, müasir informasiya texnologiyalarının nailiyyətləri siyasi ünsiyyətdə prinsipə yeni vəziyyət yaradır. İndiki şəraitdə hakimiyyətin və onun daşıyıcılarının müqəddəslikdən çıxarılması (desakralizasiyalı) prosesi demokratik təsisatların və

çoxsaylı qeyri-formal qeyri-hökumət təşkilatlarının təşəkkülü ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və virtuallaşmanın özünəməxsus prosesi ilə tamamlanır, yaxud əvəzlənir. Belə vəziyyətdə prinsipcə siyasi partiyalara onların ötən əsrin son on ili ərzində mövcud olduqları formada yer yoxdur. Çevik və cəlbədicə, sosial mobilliyə qadir strukturları olan güclü qurumlara ehtiyac yaranır. Onların ideya və təklifləri aktual və səmərəlidir. Partiyanın quru və ona görə də mənasız funksiyasını deyil, yaradıcılıq komponentini təcəssüm etdirən əhəmiyyətli subyektlər olan liderlər isə innovasiyalara həssasdırlar. Onlar özlərini sosial məzmunlu mətnlərdə və yarlıqlarda deyil, bilavasitə əməli işdə göstərirlər.

Yeni ictimai prioritetlər yeni partiya stereotipləri formalaşdırır. Postmodernizm ümumən siyasi strukturları transformasiya edir, yeni cəmiyyətdə partiyanın ideoloji cəhətdən gücləndirilməsi isə onun mütəşəkkilliyinə yalnız hansısa bir əlavədir. Bu mənada ABŞ-ın nümunəsi diqqətləyəliqdir. Burada partiyalar heç vaxt sosial nümayəndəliyin ideologiyalaşdırılmış komandaları olmayıbdır. Onlar ilk növbədə, məmurları istər icra orqanlarına, istərsə də qanunverici orqanlara cəlb etmək vasitəsi olmuşlar.

Yeni sosial hərəkətlər ənənəvi səciyyəli partiyalar rolunu oynamaq iddiasında deyildir. Onlar yalnız konkret məsələlərdə hakimiyyətə, yaxud vəzifəli şəxslərə təzyiqi təşkil edirlər. Başqa sözlə desək, onlar ictimai rəyi səfərbər edir və formalaşdırır, qərarlar qəbul olunarkən bu rəyi nəzərə almağa məcbur edir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, amerikalı seçici ənənəvi olaraq partiyaya deyil, liderə daha meyillidir. Buna görə də o, prezident seçkilərində bir partiya, daha doğrusu, onun liderinə, Nümayəndələr palatasına və Senata seçkilərdə isə digər partiyaların nümayəndələrinə üstünlük verə bilər. Partiya üzvlərinin özləri də öz partiya strukturlarını seçki kampaniyası vasitəsi hesab edirlər. Odur ki, bir palatadakı fraksiyaların üzvləri seçicilərin rəyləri ilə xeyli dərəcədə “bağlıdırlar”, partiya proqramını az, partiyadakı həmkarlarının rəylərini isə bundan da az dərəcədə nəzərə alırlar. Bu isə onu göstərir ki, partiya funksionerləri ictimai rəyi həssaslıqla nəzərə

alaraq, öz seçicilərinin problemlərinin həllinə işdə kömək etməyə çalışırlar.

Konstruktiv daxili yenidənqurmaya və dəyişikliklərə, sürətlə yeniləşən cəmiyyətin strateji vəzifələrini ifadə etməyə qadir olma-yan bizim müxalifət əsasən “xarakterlərin toqquşması”na, münafişlərə, iqtidarla sərt, dağıdıcı qarşıdurmaya meyillidir.

Azərbaycanda totalitar keçmişi əvəzləyən siyasi azadlıq iqtisadi sərbəstlik sahəsinin genişlənməsini, habelə yeni sosial prioritetlərin kütləvi şüura fəal surətdə yönəldilməsini təmin etdi. Liberal dəyərlər, bazar iqtisadiyyatının üstünlükləri və kütlələrin mənafeləri arasında qarşılıqlı asılılıq var. Amerika iqtisadçısı, 1976-cı ilin iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Milton Fridman yazır: “Tarixi təcrübə tamamilə birmənalı şəkildə deyir ki, siyasi azadlıqla azad bazar arasında nisbət vardır. Mənə nə vaxtsa və haradasa mövcud olmuş elə bir cəmiyyət məlum deyil ki, o, siyasi azadlığın yüksək dərəcəsi ilə fərqlənsin və eyni zamanda, iqtisadi fəaliyyətin xeyli hissəsinin təşkili üçün azad bazarın hansısa bənzərindən istifadə etməmiş olsun”¹⁴⁷.

M.Fridmanın sözlərinin təsdiqi kimi deyə bilərik ki, ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan cəmiyyəti yeni formatda tədricən inkişaf edərək və liberal-demokratik dəyərləri özündə təcəssüm etdirərək, fərdin niyyətlərini təkmilləşdirmiş və kütləvi şüuru kökündən dəyişdirmişdir. 1995-ci ildən sonra təmin edilmiş siyasi sabitlik iqtisadi inkişafa və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərmişdir ki, bunun da insanların şüur və ovqatının yeni yönümlər müstəvisinə keçməsinə nəzərəcarpacaq təsiri olmuşdur.

Lakin respublikanın iqtisadi inkişafına, bunun kütləvi üstünlüklərin yönümünün dəyişməsinə kömək etməsinə baxmayaraq, müxalifətdəki siyasi liderlərin əksəriyyəti milli müstəqillik illərində əhəlinin ayrı-ayrı sosial qruplarının sosial-siyasi mənafeələrini dolğun əks etdirə və səmərəli şəkildə ifadə edə bilməmişdir. Düzgün taktiki xətti və ölkənin uzunmüddətli perspektivdə inkişafına dair dəqiq strateji proqramı olmadığına görə, Azərbaycan müxalifəti

hakimiyyətə yenidən cəlb edilməyə müvəffəq olmamışdır. Nəticədə, bu siyasi autsayderlər sosial gerçəkliyin dərkini elə bir xüsusi fonunu, hansısa siyasi aurasını formalaşdırmağa çalışaraq, əhalinin ən çox aztəminatlı hissəsi üçün cəlbədicə olan utopik ideyaları zor gücünə həyata keçirməyə ümid bəsləyirlər.

Təzadlı fakt odur ki, demokratik dəyərlərə sadiqlik və siyasi plüralizm cəmiyyəti birləşdirmək, müasir partiya strukturunu formalaşdırmaq amillərinə, vətəndaş konsensusunun və iqtidarla müxalifətin sivilizasiyalı diskussiyasının təminatına çevrilmədi. Bizim müxalifətdə lazımi siyasi mədəniyyətin, realizmin, konstruktivliyin, iqtidarla faydalı dialoqa getmək istəyinin olmaması “iqtidar – müxalifət” horizontalının ağırlı probleminə çevrildi.

Partiya başçılarının radikalizmi və şəxsi iddiaları, aşkar nəzərə qarpan regional və tayfa eqoizmi sivilizasiyalı siyasi rəqabətin məzmununa və xarakterinə xələl gətirdi. Şəxsi hakimiyyət və nüfuz uğrunda amansız çarpışmada ümummilli mənafe, verilmiş bəyanatlar və təəccüblü olsa da, hətta tarixin dərsləri də unuduldu və bir kənara atıldı.

Nəticədə, müxalifətçilərin rəhbərlərinin əksəriyyəti partiyalararası çəkişmələrə girişdi, onların baxışlarının təkamülü dinamik dəyişən həyatın reallıqlarından, iqtidarın daxili və xarici siyasətdə nail olduğu müsbət dəyişikliklərdən kəskin şəkildə geri qaldı. Konstruktivliyin və refleksiyanın olmaması, ifrat radikalizm, başçı olmaq iddiaları, sosial gərginliyi süni yolla gücləndirmək cəhdləri – AXCP, AMİP, Müsavat və ADP-nin fəaliyyətinin əsas xəttini bax, bunlar təşkil edir. Bu işə həmin strukturların liderlərinin nüfuzdan birdəfəlik düşməsinə doğru aparır və partiyaların sırası üzvlərində siyasi biganəlik yaranmasına səbəb olur.

Müxalifətin liderləri heç cür anlaya bilmədilər ki, cəmiyyət sönmüş lava deyil, məhz dinamik, daim inkişaf edən, durğunluğa dözməyən və rəşional dəyişikliklərə nail olmağa çalışan canlı orqanizmdir. O, dəyişir və bununla yanaşı siyasi mübarizənin forma və üsulları, texnologiyaları, tərəkürün özü və sosial gerçəkliyi qavrama tərzi də dəyişir. Məsuliyyətsiz, ifrat radikalizm və dövlət-

tin inkişafının uzunmüddətli məqsədlərini inkar edən qondarma inqilabi ritorika təzələnməmiş ictimai prioritetlərə yaddır. Yeni, savadlı nəsil real məzmunla dolğunlaşmayan mitinq çağırışları və ehtiraslarını qəbul etmir. Bütün bunlar bu illər ərzində öz ideya yükünü, Azərbaycan cəmiyyəti barədə baxışlarını modernləşdirə və dünya təcrübəsi ilə zənginləşdirə bilməyən “köhnə” “milli” müxalifətin perspektivsizliyini göstərir. Radikallar keçmiş tərəfindən həqiqətən məhkum olunmuşlar və keçmişin yükündən xilas olmaq iqtidarında deyildirlər.

Bizim radikal müxalif qüvvələr cəmiyyətdəki əhval-ruhiyyə ilə qətiyyətlə hesablaşmaq istəmirlər. “Azadlıq şirin sözdür” şüarı onlarda “Hakimiyyət şirin şeydir” şüarına çevrilmişdir. Görünür ki, məhz bu səbəbdən də hakim elitanın sabiq rəqiblərinin hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı illər dərin özünürefleksiya illəri, illüziyalardan, özlərinin siyasi səhvlərindən və siyasi nəşilliyindən əl çəkmək dövrü, nəticə çıxarmaq, ibrət dərsi almaq və yetkin dövləti tərəkürün formalaşması dövrü olmadı. Lakin demək lazımdır ki, çox gec olsa da, ifrat radikal müxalifətin bəzi nümayəndələrində şəxsi faciə vasitəsilə müəyyən ayılma hər halda baş vermişdir. Məsələn, müxalifətin davakar, millətçi qolunun rəhbəri, Azərbaycan Milli Demokratiya Partiyasının (“boz qurdlar”) sədri, məhkəmə tərəfindən 14 il həbs cəzası kəsilmiş və Prezident İlham Əliyevin 2003-cü il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə əfv olunmuş İsgəndər Həmidov etiraf edir ki, 1992-ci ilin mayında Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə yalnız millətçilik dalğası üzərində gəldi. O, hesab edir ki, bu, səhv idi. “Biz hakimiyyətə gəlməməli idik, çünki buna hazır deyildik, bizim idarəetmə təcrübəmiz yox idi”. O, özünütənqidlə bunu etiraf etməklə yanaşı, əvvəlki tək, ifrat millətçilik prinsiplərinin nüfuz dairəsinin genişləndirilməsinə və onların həyata keçirilməsinə tərəfdardır¹⁴⁸.

Sosial məkan çoxsəpkilidir. Onu qiymətləndirə və onda gedən proseslərdə uğurla iştirak edə bilmək üçün gərək şəxslərarası sərt rəqabət münasibətlərinin mürəkkəbliyini başa düşsən, öz potensialını və ümumən sosial-siyasi sistemə “uyuşmağa” hazır oldu-

ğunu dərk edəsən. Cəmiyyətin siyasi elitasının, L.V.Milbraytın təbircə, “qladiatorlar” deyilən dəstənin formalaşmasına məhz bunun dərk edilməsi gətirib çıxarır. L.V.Milbrayt insanların belə siyasi elitasını kütlələrin idarə olunması üçün xüsusilə yaxşı hazırlanmış elita hesab edir. Çünki məhz belə “qladiatorlar” öz səriştəliyini “hiss edir”, özlərinə bələddir, öz bilik və bacarığına inanırlar, onların “Mən”i zərbələrə sinə gərmək üçün yetərinə güclüdür, onlar şübhələr və daxili münaqişələr yükündən azaddır, öz impulslarını nəzarətdə saxlamağı bacarır, fərasətlidir, ünsiyyətlidir, öz fərdiliyini, məsuliyyətliyini göstərməyə meyillidirlər. Hərçənd, onlarda digərlərinə hakim kəsilmək və kələk gəlmək istəyi baş qaldıra bilər. Lakin onlarda belə meyillər digər rollarda çıxış edən insanlarla müqayisədə daha güclü təzahür etmir. Qladiatorlar siyasi mübarizədə şan-şöhrət qazanmağa qadirdir və partiya siyasətinin müəmmalarından baş çıxarmaq üçün özlərinə kifayət qədər əmin-dirlər.

Siyasi həyat özünə inanmayan, qorxaq, cəsarətsiz və qınına çəkilməmiş fərdlər üçün, ətrafındakıların öhdəsindən uğurla gələ biləcəklərinə qəti inamı olmayan adamlar üçün qonaqpərvər yer deyildir”¹⁴⁹.

Siyasi elitada xalq və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət hissi, tarixin kəşməkəşlərinə dözmək bacarığı və öz qüvvələrinə güclü inam olmalıdır. İndi iqtidara müxalif olan bizim radikallara bu keyfiyyətlər xasdır mı?

“Ucdantutma lümpenləşmə”¹⁵⁰ dövründə ərəsəyə gələn müxalifət fəalları üçün bir siyasi sistemdən digərinə transformasiya olmaq son dərəcə ağırlı prosedir. Onlar yeni intensiya və stereotipləri mənimsəməyə, əvvəlki dəyərləri adekvat şəkildə transformasiya etməyə, ölkənin digər təməl və prinsiplər əsasında təşəkkül tapan siyasi məkanına inamla keçməyə müvəffəq olmadılar. İki təməlin – yeni epoxaya keçməyə qadir olmayan “köhnə” müxalifətin və dövləti, cəmiyyəti modernləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan iqtidarın münaqişəsi də, beləcə yaranmışdır¹⁵¹.

Siyasi psixologiya bu cür vəziyyəti qarşılıqlı münasibətlərdə dözümlülyün, ahəngdar ünsiyyət və sivil dialoqun bərqərar edildiyi mühitdə siyasətçilərin üstün mövqe tutması üçün onlarda sabit zəmnin olmamasının nəticəsi kimi qiymətləndirir. Siyasət meydanına ötən əsrin 80-ci illərinin axırlarında gələn müxalifət liderlərinin əksəriyyəti anarxist meyillərə, xaosa, mitinq ehtiraslarına və küçə yürüşlərinə, yəni oxlokratiyaya sadıqlıyını həttə üçüncü minillikdə də saxlamaqdadır.

1993-cü ildən Azərbaycan müxalifətinin rəhbər tutduğu bir neçə tezis son on il ərzində əsas olaraq qalmış və onlarda əhəmiyyətli dəyişikliklər edilməmişdir. Dövlət, onun iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, cəmiyyət transformasiya olduqca, ölkə qloballaşan dünya məkanına yaxınlaşdıqca siyasi dünya da dəyişir. Müxalifət isə ancaq hakimiyyətin devrilməsinə və xəttin dəyişdirilməsinə yönəldilən arxaik baxışlardan inadla əl çəkmir. Bununla bərabər, o, milli tarixin son dərəcə vacib və mürəkkəb bir dövründə dövlətin siyasi meydanından başalovlu qaçıb getdiyini unudur. 1993-cü ildəki sarsıdıcı siyasi məğlubiyyətdən, daxili çəkişmələrdən, iqtisadi durğunluqdan və xarici siyasi təcridəndən sonra sanki özünə gələn radikalın liderləri ölkədəki iqtisadi dirçəlişi, şəxsi təhlükəsizliyi və siyasi sabitliyi görərək, Heydər Əliyevlə – özləri üçün mürəkkəb bir vaxtda imdad dilədikləri, kömək istədikləri şəxsiyyətlə mübarizə aparmağa başladılar. Müxalifət liderlərinin siyasi səhnəyə qayıdışını Azərbaycanın siyasi həyatına onların “ikinci gəlişi” adlandırmaq olardı.

Bu cür siyasi liderlərin icazəsiz təzahürünü səciyyələndirmək üçün politologiyada “makrosəviyyə” terminindən istifadə edirlər. Bu zaman siyasətçinin taleyin hökmü ilə cəlb edilmiş olduğu proseslər və hadisələrlə şərtləndirilən amillərin məcmusu nəzərdə tutulur. Makrosəviyyənin digər formaları cəmiyyətin siyasi quruluşu və siyasi mədəniyyəti; siyasi ab-havanı və milli xarakteri müəyyənələşdirən milli-tarixi vəziyyət; sosial aspekt – iştirakçıların kəmiyyət və keyfiyyət tərkibidir.

Makrosəviyyənin yuxarıda göstərilən formaları nəticəsində adi vətəndaşları bir sıra hallarda siyasəti müxalifət partiyalarının radikal liderlərinin fəaliyyəti prizmasından, təhrif olunmuş şəkildə qavramağa başlamışdılar. İctimai diqqət fokusunda olan bu liderlər zaman ötdükcə ölkənin siyasi həyatının obyektlərinə çevrilmişdilər. Siyasət meydanına “ikinci gəliş” müxalifət təşkilatlarında liderlərin əvəzlənməsi ilə müşayiət edilmədi. Bu əvəzlənmə belə bir sadə səbəb üzündən baş vermədi ki, elə əvvəldən bütün resurs potensialı siyasi məkan qəsb edən partiya rəhbərlərinin əlində və müstəsna nəzarətində olmuşdur. Elə bu da sonralar müxalifət düşərgəsində demokratik dəyişikliklər yolunda obyektiv maneə oldu və çoxlu sayda rəhbər pillə nümayəndələrinin və sırayı üzvlərin müxalifət partiyalarından sürətlə uzaqlaşmasına təkan verdi.

Milli müxalifətin uğursuzluqlarının köklərini üzə çıxarmaq məqsədi ilə onun tarixi və sosial-siyasi kontekstinə araşdırsaq, asanlıqla görürük ki, bu kontekstin mahiyyəti partiyadaxili ideoloji rəngarənglikdə, ötəri siyasi prinsiplərdə, əvvəldə deyildiyi kimi, dövlətin və cəmiyyətin inkişafı haqqında dəqiq strategiyanın yoxluğunda özünü göstərir. Məhz bu, AXC – Müsavat hakimiyyətinin məğlubiyyətə və süquta uğramasına səbəb oldu, ölkəni isə qarmaqarışıqlığa və anarxiyaya gətirib çıxardı.

İqtisad elmləri doktoru, akademik Ziyad Səmədzadə hələ 1993-cü ildə məqalələrindən birində yazmışdı: “Azərbaycan xalqının indiki, xüsusən son bir ildəki faciəsi düşünülməmiş, reallıqdan uzaq olan, elmi cəhətdən əsaslandırılmayan dövlət siyasətinin nəticəsidir. AXC hakimiyyətə gəldikdən sonra xalq ən yaxın gələcəkdə iqtisadi tərəqqi olacağı barədə çoxlu vədlər eşitdi. Əslində isə, AXC-nin reallığa əsaslanan heç bir proqramı yox idi... AXC-nin hakimiyyətdə olduğu bir ildə dövlət başçısı öz sosial-iqtisadi proqramı ilə xalq qarşısında bir dəfə də çıxış etmədi... Parlament sosial-iqtisadi islahatların gedişi haqqında hökumətin hesabatını bir dəfə də dinləmədi. Əgər müharibə aparan ölkə, sosial-iqtisadi problemlərin ciddi şəkildə kəskinləşdiyi ölkə iqtisadi məsələlərə,

idarəetməyə systemsiz şəkildə, ikinci dərəcəli bir şey kimi yanaşırsa, təbii ki, bu, müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilməz”¹⁵².

1993-cü il mayın 25-də Prezidentin İcra Aparatında respublikanın rəhbər işçilərinin iştirakı ilə müşavirə keçirildi. Prezidentin və müşavirə iştirakçılarının çıxışları bir il ərzində ölkəni siyasi və iqtisadi böhrana gətirib çıxaran, insanlarda sosial ədalətə inamı öldürən, cəmiyyətdə millətçilik əhval-ruhiyyəsinin qızışdırılması nəticəsində Azərbaycanın cənubunda və şimalında separatçılıq yuvaları yaradan iqtidarın fərsizliyini bütün dərinliyi ilə aşkarladı. Bu bir yana, səriştəsizlik və satqınlıq Dağlıq Qarabağın və Azərbaycanın bu regionu ətrafındakı bir neçə rayonun Ermənistan tərəfindən işğal edilməsinə gətirib çıxardı. Bütün bunlar AXC-Müsavat hökuməti üzvlərinin özlərinin etiraflarında açıqlanır.

Dövlət katibi Əli Kərimli: “İqtisadi sahədə cinayətkarlıq elə bir vüsət alıb ki, dövlət əmlakının açıq-aşkar mənimsənilməsi, qeyri-qanuni yollarla xaricə satılması, həmin vəsaitin xaricdə saxlanması, bir sözlə, dövlət əmlakının talan edilməsi adicə hala çevrilib. Biz bunu etiraf etməliyik... bilavasitə bu dövlət əmlakının dağıdılmasında məsul şəxslər kimi özümüzü mənən iştirakçı saymalıyıq...

Respublikada hələ rəsmi özəlləşdirmə başlamamış, dövlət əmlakının özəlləşdirmə adı ilə qeyri-qanuni yolla mənimsənilməsi prosesi kütləvi şəkildə gedir.

...cinayət faktları göstərir ki... dövlət orqanlarının daxilində müəyyən cinayətkar təbəqələr formalaşmaqdadır.

...Müdafiə Nazirliyi xətti ilə hissələrdən minlərlə odlu silah çıxarılıb və onlar indi əllərdədir”.

Ə.Kərimli hakimiyyət daxilində “bespredel”in artmasını qeyd edərək deyir: “Bəzən elə ab-hava yaradıırıq ki, qanunsuzluq, özbaşınalıq, hakimiyyətsizlik demokratiya ilə eyniləşdirilir”.

Respublikanın Baş prokuroru İxtiyar Şirinov: “Respublikada mafioz qüvvələr get-gedə güclənməkdə, baş qaldırmaqdadır. Belə qüvvələr müxtəlif fırıldaqçı dövlət əmlakını çapıb talayır, iqtisadiyyata böyük zərbə vururlar. Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhərlərdə böyük mafiya fəaliyyət göstərir”.

Prezident Əbülfəz Əliyev: “Xalq deyir ki, kaş canımız qurtaraydı bu Xalq Cəbhəsinin əlindən... Respublikada rüşvətxorluğun baş alıb getməsi, onun belə geniş yayılması məhz hüquq mühafizə orqanlarının özləri tərəfindən bunun üçün şərait yaradılması nəticəsində baş vermişdir... Dövlət aparatı iflic vəziyyətindədir, daha doğrusu, onun özü rüşvətxorluqla məşğul olur. Odur ki, özü rüşvətxorluqla məşğul olan dövlət aparatı onunla mübarizə apara bilmir, biz bu məsələnin həllinə dövlət hakimiyyətindən başlamalıyıq... Bizdə demokratiya anarxiya şəklini alıb. O qədər boşluqdur ki...”

Daxili işlər naziri Abdulla Allahverdiyev də onun səsinə səs verir: “Cinayətkar əlaqələrin zorakılığı və amansızlığı güclənir, silahlı formada cinayətkar terrorizm yayılır, iqtisadi sahələrin kriminallaşması davam edir, mütəşəkkil cinayətkarlığın kriminal-siyasi təhlükəsi böyüyür... vəzifəli şəxslər şəhərdə və ya rayonda birinci olmaq uğrunda didişirlər, bir-birini təhqir etməklə və gözdən salmaqla məşğul olurlar”.

Ədliyyə naziri İlyas İsmayılov: “Cinayətkarlar öz içimizdədir. Ona görə də onun dağıdıcı qüvvəsi çox böyükdür. Cinayətkarlıq bizim fəaliyyətimizi üstələyir, bu, çox acı gerçəklikdir...”

Hakimiyyətimiz dövründə rüşvətxorluq kommunistlərin dövründəkindən on dəfələrlə çoxalıb... İqtisadi sahədə böyük dağıntılar gedir... Məhkəmələr doğrudan da işləmir. Bu sistemdə yoxlama aparmışıq, adamı dəhşət bürüyür. Adi fakt: məhkəmə prosesi olmadan hökm çıxarırlar. Bu, ən böyük biabırçılıqdır”.

Ali Məhkəmənin sədri bildirir: “Nazirlər Soveti bu gün milyarderlərdən ibarətdir. O adamlar ki, cinayətkardır və onlara qarşı biz mübarizə aparmışıq və indi də aparmalıyıq, onlar bu gün Nazirlər Sovetinə, dövlət aparatına yığışıblar”¹⁵³.

Beləliklə, prezident Əbülfəz Əliyev və hökumət üzvləri hakimiyyətə gəldikdən bir il sonra dövlətin idarə edilməsində öz bacarıqsızlığını və acizliyini etiraf etməyə məcbur olmuşdular. Onlar həm də belə sosial, iqtisadi və siyasi amillər doğuran öz hakimiyyətinin dağıdıcı, cinayətkar mahiyyətini özləri açıqlayırlar. Ölkəni ümumi böhrana gətirən də məhz həmin amillər oldu. Dövləti idarə

etməkdə adicə bilik və təcrübəsi olmayan adamlar hakimiyyətin zirvəsinə gələrək və guya hər şeyə ixtiyar verən demokratlar “titul”una yiyələnərək, ölkəni fəlakətə düşür etdilər.

Buna baxmayaraq, rəhbərlikdə vəziyyətin çıxılmazlığını başa düşən, onların hakimiyyətinin ölkəni hansı qaçılmaz faciəyə doğru sürüklədiyini hiss edən adamlar tapıldı. Onlar öz bacarıqsızlığını anlayaraq, ictimaiyyətin tələbi ilə hesablaşmalı və 1993-cü il iyunun 15-də Heydər Əliyevi dövlətin səkanı arxasında dayanmağa çağırmalı oldular. Sonrakı illər göstərdi ki, bu, gecikmiş olsa da, düzgün qərar idi. Bu gün-sabah vətəndaş müharibəsi başlayacaqdı. İtkilər güman edildiyindən də qat-qat çox ola bilərdi. Qısa tarixi dövr ərzində ölkə vətəndaşları xaos və anarxiyanın acı bəhrələrini öz üzərində tam dolğunluğu ilə hiss etdilər.

Sivilizasiyalı demokratik dövlətlərdə ölkəni iqtisadi dağıntıya və tənəzzülə uğradan siyasi təşkilatların liderləri, bir qayda olaraq, siyasət meydanından gedir, onların partiyaları isə digər siyasi birliklərə çevrilirlər. Məsələn, 2003-cü ildə Türkiyədə bir sıra siyasi təşkilatlar parlament seçkilərində məğlubiyyətə uğradıqdan sonra ölkədə bu cür vəziyyət yaranmışdı. Sonradan onların liderləri ölkənin siyasi məkanını tərk etməyə məcbur oldular. Oxşar prosesləri bir çox digər Avropa dövlətlərində də asanlıqla izləmək mümkündür. Çünki hər bir siyasi təşkilatın iflasa uğraması onun siyasi fəaliyyətinin son dərəcə qeyri-adekvat, ziddiyyətli və iqtisadi proqramlarının səmərəsiz olduğunu sübut edir.

Bizdə iqtidara müxalif olan siyasi proses subyektlərinin əməli addımlarının təhlili üç aspektdə – bu subyektləri fərqləndirən, onları dövlətin siyasi və iqtisadi inkişafı prosesinin qeyri-müstəqil iştirakçıları kimi göstərən üç aspekti üzə çıxarır: (1) – partiyanın yaranma tarixi, (2) – strukturu və nəhayət, (3) – onun resurs potensialı. Azərbaycanın radikal müxalifət partiyaları bunlardan savayı bir-birindən heç nə ilə fərqlənmir, onları hakimiyyət uğrunda mübarizənin eyni prinsipləri və üsulları birləşdirir.

Müxalifət partiyalarının siyasi səhnədə davranışını səciyyələndirən dəyərlər sistemi olaraq ideologiya onların, bir növ, siyasi

və iqtisadi amalı kimi də çıxış edir, əhalinin əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənmir. Bunun səbəblərindən biri odur ki, partiyaların liderləri bu və ya digər ideologiyanı əsas götürərək, öz real hərəkətlərində sağlam düşüncədən və bu ideologiyanın praktiki aspektlərini deyil, – əlbəttə, əgər onlar varsa, – daha çox, hiss və emosiyaları rəhbər tuturlar. AMİP Siyasi Şurasının üzvü və Etibar Məmmədovun sabiq müavini Nazim İmanov deyir: “İndi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən partiyaların ideologiyası bu partiyaların liderlərinin ideoloji düşüncələrindən ibarətdir”¹⁵⁴. Bizim müxalifətçilərin “ideoloji düşüncələri” isə yalnız “yenidən hakimiyyətə qayıtmaq” barədədir. Belə olan halda iqtidarla sivilizasiyalı dialoqu necə aparasan! Aydındır ki, qarşıya belə məqsəd qoyulduğu şəraitdə xalqın, dövlətin mənafeləri başçılıq iddiaları üçün, olsa-olsa, fitedir.

Müstəqil Azərbaycanın on bir ildən artıq inkişaf təcrübəsi göstərir ki, ölkənin dövlətdaxili həyatının təşkilinə müxtəlif mövqelərdən yanaşılması, yenə də aktualdır və öz ifadəsini siyasi həyatın indiki hakimiyyət strukturları ilə təmsil edilən integrativlik (bütövlük) və müxtəlif müxalif siyasi qrup və partiyaların mənafeələrinin azad translyasiyasından ibarət olan diferensiallıq kimi başlanğıclar-da tapır.

Bir çox müxalifət partiyalarının proqram müddəalarını və seçki platformalarını ətraflı araşdırıb dövlətin inkişaf strategiyası ilə müqayisə etdikdə, həm dövlətin xarici siyasət strategiyasının müəyyənləşdirilməsinə, həm də cəmiyyət həyatının siyasi və sosial-iqtisadi sahələrində islahatlar aparılmasına dair prioritet məsələlərdə prinsipial fikir ayrılığı olduğunu asanlıqla görürük. Əlbəttə, partiya proqramlarında avamlar üçün nəzərdə tutulan populist xarakterli məsələlər də öz əksini tapmışdır, lakin həmin proqramların əsas məzmununu heç də bunlar müəyyən etmir.

Müxalifət partiyalarının əksəriyyətinin proqramlarında siyasi sahədə müstəqil, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu xəttinə sadıqlıq öz əksini tapmışdır. Müxalifətin bəzi liderlərinin bu və ya digər regional dövlətin xeyrinə populist çıxışları istisna ol-

maqla, xarici siyasətdə beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə riayət etməyə, uzaq və yaxın ölkələrlə qarşılıqlı surətdə əməkdaşlığa söz göstərildiyi bildirilir.

Lakin bunlar hamısı quruca bəyanatlardır. Əslində isə, hər şey başqa cürdür: üstünlük qərəzli birtərəfliliyə verilir. İqtisadiyyata gəldikdə, müxalifət partiyaları milli iqtisadiyyatın liberallaşdırılması metodları və yollarına aid hələ heç bir xüsusi təkliflə çıxış etməmişlər. Bu partiyaların proqram müddəaları bazar islahatlarının dərinləşdirilməsi, torpaq üzərində şəxsi mülkiyyətin tətbiq olunması, iqtisadiyyatın özəlləşdirilməsi və dövlətin tabeliyindən çıxarılması xəttini inkar etmir. Doğrudur, onların bəzi rəhbərlərinin hökumət tərəfindən görülməli işlə əlaqədar ayrı-ayrı bəyanatlarının mahiyyətinə versaq, onda asanlıqla görə bilərik ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı probleminə onların baxışları proqramda yazılanlardan fərqlənir. Onlar ölkənin iqtisadi inkişafı ilə bağlı məsələlərə öz təcridedici, millətçi baxışlarını gizlətmir, xarici sərmayələrin məhdudlaşdırılmasına, digər dövlətlərlə seçimli əməkdaşlıq edilməsinə tərəfdardırlar və s.

Mədəniyyət sahəsi, o cümlədən Azərbaycan dilinin adı ən çox müzakirə edilən problemdir. Burada da müxalifət 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanı az qala etnik bölgələrə gətirib çıxaracaq baxışlara üstünlük verir.

Hərbi sahədə onlar ölkənin ərazi bütövlüyünün kompromislərsiz və qeyd-şərtlərsiz bərpa olunmasına, Dağlıq Qarabağ probleminin birmənalı şəkildə zor gücünə həll edilməsinə tərəfdardırlar. Belə misallar çoxdur.

Sanki elə tələpəli məsələlər yoxdur ki, iqtidar onları həll etməsin və ya həll etmək niyyətində olmasın. Müxalifət də yaxşı görür ki, dövlətin bütün proqram məqsəd və məramları uğurla həyata keçirilir, daxili və xarici siyasətdə əməli təcəssümünü tapır. Görünür, məsələnin mahiyyəti bunda deyil, ondadır ki, bir tərəfdən, müxalifətçilər ölkədəki çox mühüm dəyişiklikləri bilərəkdən qulaqardına vurur, görmək istəmir, digər tərəfdən isə, obyektiv və subyektiv amillərə görə, tərəqqi naminə iqtidarla əl-ələ verib işlə-

məyə və beləliklə də, demokratik siyasi xəttin varisliyini təmin etməyə qadir real siyasi qüvvəyə çevrilə bilməmişlər.

Demək lazımdır ki, hər halda, müxalif dairələr arasında belə davakar taktikanı pisləyən səslər eşidilməyə başlanır. Məsələn, Xalq Cəbhəsinin keçmiş radikal liderlərindən biri Fazil Qəzənfəroğlu 2003-cü ildə özünün Böyük Dirçəliş Partiyasını yaradaraq bildirmişdir: “Azərbaycanın reallığını nəzərə alaraq hesab edirəm ki, ölkənin demokratikləşməsinə iqtidarla birlikdə həyata keçirmək lazımdır... Hesab edirəm ki, “Mən səni tanıyıram” mövqeyindən çıxış etmək heç kimə uğurlar gətirməyəcəkdir. Bu gün insan şüurunun özünü modernləşdirməyə ehtiyac var. Biz tanımamaq mövqeyindən əl çəkərək, reallıqları əsas tutaraq, konstruktiv mövqe nümayiş etdiririk”¹⁵⁵. F.Qəzənfəroğlu həmçinin hesab edir ki, müxalifət durğunluqdan çıxmalı və zamanın tələblərinə uyğun olaraq təzələnməlidir.

Mövqeyinin radikallığına baxmayaraq, o başa düşür ki, bir çox müxalif siyasi birliklər və onların satellitləri – mini partiyalar – yalnız öz rəhbərlərinin konkret xudpəsənd mənafeələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş şəxsi iddialarını ifadə edir. Bu cür təşkilatların strukturu insanları vahid məqsəd, ideyalar və ya pragmatik amallar ətrafında birləşdirən formalaşmış siyasi strukturu çox az xatırladır.

Müxalifətin iqtidarla münasibətlərdə qarşıdurma yolunu seçməsi Azərbaycanın normal demokratik ictimai inkişafına xeyir gətirmir. Tamamilə təbiidir ki, bu cür vəziyyət ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrini narahat edir. Publisist Emil Ağayev də “Heydər Əliyevdən sonra iqtidar və müxalifət” məqaləsində bu problemə toxunur¹⁵⁶. Ümumən yaxşı jurnalist olan müəllifi 30 ildən artıq tanısam da, onun bütün qənaətləri ilə razılaşa bilmərəm, hərçənd, bu məqalədə ağıllı fikirlər vardır. Məsələn, o, müxalif siyasi partiyaların ölkənin həyatında yeri və roluna toxunaraq yazır: “Siyasi maksimalizm, (istər iqtidarla, istərsə də müxalifətdən olan həmkarlarla) əməkdaşlığa “satqınlıq” kimi baxılması müxalifətin sarsıdıcı məğlubiyyətinin səbəblərindən biri-

dir. Halbuki əməkdaşlığın özündə qəbahətli bir şey yoxdur və bu zaman prinsiplərdən əl çəkmək heç də vacib deyildir... Müxalifət təkcə deyəngən qarı kimi hətta xırda-para şeylərə görə söyməyi deyil, həm də müsbət hallara, əgər varsa, iqtidarın uğurlarına reaksiya verməyi bacarmalıdır. Eləcə də iqtidar müxalifətin dediklərindən nəyisə dinləyə, tənqiddən nəyisə nəzərə ala bilər...”

Deyilənlərə bir məqamı əlavə etmək lazımdır: bu mümkündür, amma bir şərtlə ki, müxalif siyasi qüvvələr öz məhdud korporativ niyyətlərinə deyil, yalnız dövlət mənafeələrinə, xalqın ali məqsədlərinə xidmət etsin. Axı, Azərbaycanda müxalifət hərəkatının təhlili, son illərin müşahidələri göstərir ki, 1993–2003-cü illərdə “milli” müxalifət siyasəti əsasən məhz münafişə tərzində anlamışlar. O, ən çox belə bir prinsip üzrə hərəkət etmişdir: “nə qədər pisdirsə, bir o qədər yaxşıdır”, yaxud “bulanıq suda öz balığını tutmaq daha asandır”. Nəticədə, müxalifət liderlərinin iqtidar barəsində sərt radikalizmi, bir-birinə qarşı həssassızlığı ona gətirib çıxardı ki, indi müxalifət partiyaları, özlüyündə, zəif integrasiya olunmuş, son dərəcə mərkəzləşməmiş strukturlardır. Onlar təşkilati baxımından arxaik, funksiyaları baxımından səmərəsizdir və yerliçiliyə üstünlük verir.

Siyasət cəsarət, xidmət etdiyin amallara və ideyalara sədaqət, əlbəttə, öz silahdaş və məsləkdaşlarına sədaqət, özünü siyasətə həsr edən insanların tez-tez düşdükləri çətin vəziyyətdə onların dəstəklənməsini tələb edir. Hər bir siyasətçi yalnız cəsarətli, ideyalara, silahdaş və məsləkdaşlara, dövlətə sadıq olduqda müvəffəqiyyət qazana, əsil lider ola bilər. Əks halda, bir, beş və ya on ildən sonra həmin siyasətçi siyasətdən birdəfəlik getməyə məhkumdur.

Azərbaycanda 1993-cü ildə başlanan proseslər həm vətəndaş cəmiyyəti və sərbəst iqtisadiyyatı olan müstəqil, sivilizasiyalı və demokratik dövlət qurmaq üçün təməl olmuş, həm də yeni partiya ənənəsinin – gələcəkdə hökmən uğurla iqtidarla müxalifətin qarşılıqlı fəaliyyətinin ən səmərəli mexanizminə çevriləcək ənənənin əsasını qoymuşdur. Heydər Əliyev hakimiyyəti varisliyinin – siyasi plüralizm, sərbəst iqtisadiyyatın inkişafı üçün, cəmiyyətin öz

ümummilli liderini şüurlu surətdə seçməsi üçün əlverişli şərait yaratmış səmərəli dövlətçilik xəttinin mahiyyətini indi məhz bu təşkil edir.

Siyasətin integrasiya funksiyası cəmiyyətdə mövcud olan və potensial surətdə yetişən ixtilafları görən, lakin onların dərinləşməsinə getməyən, əksinə, kompromis üçün müəyyən bir zəmini səbirlə axtaran dövlət xadiminin fəaliyyətində daha parlaq təzahür edir. Əks taktikanı seçən siyasətçilər çox vaxt bəyan edirlər ki, onlar üçün başlıcası partiya mənafeəridir və bu mənafeələri həm ümummilli mənafeələrə, həm də digər partiyaların mənafeələrinə qarşı qoyurlar.

Prezident Heydər Əliyevin fəaliyyəti isə sübut edir ki, siyasi müvəffəqiyyəti o liderlər qazanır ki, onlar hakimiyyətin hətta ən barışmaz ziddiyyətləri aradan qaldıran, cəmiyyətdə vəziyyəti sabitləşdirən və millətin resurslarını səfərbər edən, elitaların və bü-tövlükdə cəmiyyətin siyasi tarazlığını təmin edən optimal modelini tapır. Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılması və inkişafının haqlı olaraq Heydər Əliyev epoxası adlandırılmalı bilən bu dövrü tarixi sərvət və misilsiz irsdir və Azərbaycan xalqı onu qoruyub saxlamalı, inkişaf etdirməli və nəsildən-nəslə ötürməlidir.

Təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycanda müxalifətçilik fenomeni dövlət quruluşu prinsiplərinin, siyasi baxışların, ideyaların digər prinsiplər, baxışlar və ideyalar ilə sağlam rəqabət aparması vasitəsi kimi dərk olunmayıbdır. Yaxud da hakim elitanın, dövlət-hakimiyyət strukturlarının nöqsanlarını onlara göstərməyə, rəqiblərin “nəfəsini” duymağa məcbur etməyə yönəldilən təbii şey kimi qəbul olunmayıbdır. Yaranmış siyasi realığa uyğunlaşmayan, hakim elitanın siyasi və mənəvi məsuliyyətinin yükünün əhəmiyyətini dərk edə bilməyən bizim müxalifət liderləri daha yaxşı ideyalar və səmərəli təkliflərlə deyil, hökumətin ünvanına ancaq uydurma ittihamlarla çıxış edir, əsassız tənqid atəşini ölkənin siyasi-iqtisadi xəttinə qarşı, ölkə Prezidentinə və onun komandasının üzvlərinə qarşı yönəldirlər. Əslində, radikal müxalifət özünün zərərli PR-sistemini yaratmışdır və hakimiyyətə müxalif olanların

ölkə Prezidentini nüfuzdan salmağa yönəldilən hər bir hərəkətini əlaqələndirir.

Rasional yanaşmalara qadir olmayan müxalifət yenə də 1990-cı illərin əvvəlindəki xüylərlə yaşayır. O dövrün ki, onda “hakimiyyət müxalifətin ayaqları altında idi” və onu qaldıraraq post-industrial mədəniyyət məkanına daxil olmaq əvəzinə, hakimiyyəti ələ salmağa, Azərbaycanı, bir növ, “qara çuxur”a, dünyanın sosial baxımdan axırda gedən ölkələri cərgəsinə sürükləməyə başladı. Müxalifət indiyədək belə bir aşkar həqiqəti heç cür anlaya bilmir ki, bu gün Azərbaycan tamamilə başqa bir ölkədir, planetdə gedən proseslər isə küçədə ərsəyə gələn populist siyasətçiləri rədd edir.

Siyasi meyillərin qiymətləndirilməsində səriştəsizlik, vətəndaş kamilliyinin, müasir siyasi mədəniyyətin olmaması, – bu, bizim müxalifət partiyalarının ən yeni sosial və siyasi texnologiyaları, konsepsiya və proqramları ibtidai səviyyədə mənimsəməsində özünü göstərir, – cəmiyyət tərəfindən az ehtiyac duyulması müxalifətdə islahat prosesinin tezliklə başlanacağını aşkar şəkildə göstərir.

Britaniyanın qeyri-hökumət tədqiqat təşkilatı olan “London dövlət quruculuğu və münaqişələr şəbəkəsi” ilə sıx əməkdaşlıq edən Milli Strateji Təşəbbüslər Mərkəzi 2003-cü il avqustun 23-də seçkidən əvvəlki və sonrakı vəziyyətin təhlilində ölkədəki siyasi qüvvələrin fəaliyyət və inkişafının üç ssenarisini təsvir etmişdir. Hər üç ssenaridə Mərkəzin təhlilçiləri hakim və müxalif qrupların istər “sosial kontrakt”a (yəni, hakim və müxalif qruplaşmalar arasında ictimai razılığa) nail olmaq çərçivəsində, istərsə də təkbaşına demokratiya çərçivəsində əməkdaşlıq edəcəyini düşünürdülər. Mərkəzin tədqiqatında vəziyyətin inkişaf dinamikasını qabaqcadan sezən belə bir fikir diqqətimi çəkdi: “Şübhə yoxdur ki, “Müsavat”... müasir Azərbaycanın yeni siyasi strukturundan və partiya məkanından kənarda qalacaqdır, çünki formalaşmaqda olan struktur iqtidarla müxalifət arasında konsensus olmasını nəzərdə tutur”¹⁵⁷. Bir sözlə, radikal “milli” müxalifətin bəzi liderləri bey-

nəxalq strukturların və ölkə vətəndaşlarının diqqətini özlərinə çəkmək məqsədi ilə nə qədər parlaq libasa bürünsələr də, onların vaxtı keçib getmişdir. Bu nəticə aksiomadır və heç bir sübut-dəlil tələb etmir.

Elektorat iqtidarın keçmişlə yaşayan elə eyni opponentlərini 15-16 ildən bəri müşahidə etməkdən və dinləməkdən bezmişdir. Dünya inkişafının reallıqları cəmiyyət qarşısında keyfiyyətə yeni vəzifələr qoyur ki, bunlar da qeyri-adi addımlar və hərəkətlər tələb edir. Odur ki, müxalifət liderlərinin “köhnə qvardiya”sının oyun qaydalarını sivilizasiyalı qarşılıqlı münasibətlər kontekstində mənimsəyə bilmiş siyasətçilərin yeni nəslinin nümayəndələri ilə əvəzlənməsi zamanın hökmüdür. “Köhnə” müxalifət öz “tarix”inin əvvəlcə prinsipləri, ideologiyası və proqramlarını təsdiqləməklə, sonra isə hakimiyyətə gəlməklə bağlı qanunauyğun mərhələsini yaşadı və nəhayət, kütləvi dəstəkdən məhrum olaraq, zamanın tələblərini qulaqardına vuraraq, öz planlarının boşa çıxması dövrünü yaşadı. Müxalifətin imkanları tükəndi, o, zamanın tələblərinə adekvat cavab verə bilmədi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra siyasi sarsıntılara məruz qalan bir çox ölkələrin təcrübəsi müxalifətin iqtidarla əməkdaşlığına əyani nümunədir. Müharibənin dəhşətlərindən yenidən çıxan və təzələnməmiş, güclü dövlət quruculuğu kimi çətin prosesə başlamış Fransada Şarl de Qollun hakimiyyəti dövründə hər şey ancaq onun rəhbərinin nüfuzuna əsaslanırdı.

Lakin artıq 20 ildən sonra ölkədə möhkəm siyasi konsensus təşəkkül tapdı və avtoritar “sağ” və “sol” qüvvələrin ikitəbli siyasi məkanı formalaşdı. Bu, həddən artıq çılgın və heç nə öyrənmək istəməyən bizim müxalifət üçün yaxşı nümunədir.

Müasir Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyəti bu cür yolu keçmişdir. İctimai şüurun belə transformasiyasının əyani nümunəsini Türkiyədə də müşahidə etmək olar. Burada son 20 ildə tamam müxtəlif yönümlü siyasi qüvvələrin iştirakı ilə siyasi məkan formalaşmışdır. Türkiyənin siyasi səhnəsində həm sollar və sağlar, həm də mərkəzçilər təmsil olunmuşdur ki, onların da məqsədi mil-

li iqtisadiyyatı, dövlət idarəçiliyi formasını və s. modernləşdirmək və təkmilləşdirməkdir. Orada hökumətdə rəhbərliyi və parlamentdə çoxluğu “islamçılar”ın təmsil etdikləri indiki vaxtda da siyasi xətt dəyişməyib, yenə də güclü, demokratik və dünyəvi dövlət quraraq, hakimiyyətin varisliyinin əsaslarını təmin edən Mustafa Kamal Atatürkün ənənələrinin yaşadılmasına yönəldilmişdir. Ona görə də həmişə xatırlamaq lazımdır ki, siyasi sistemin sabitləşdiyi ölkələrdə hakimiyyətin varisliyinə dövlətin və cəmiyyətin həyat qabiliyyətinin zəruri atributu kimi baxılır.

Müasir politologiya siyasi təşkilatların ölkənin ictimai həyatında səmərəli iştirakının dörd əsas meyarını müəyyən edir:

- 1) təşkilatın uzunmüddətliliyi, yəni onun strateji potensialı;
- 2) ümummilli rəhbərliklə müntəzəm əlaqə saxlayan sabit yerli təşkilatların olması;
- 3) mərkəzi və yerli təşkilatların rəhbərlərinin iqtidara qarşı ancaq güc təzyiqi göstərilməsinə deyil, cəlbədicə sosial-iqtisadi proqramlar irəli sürülməsinə və onların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsi;
- 4) KİV-lərin, seçkilərin və ya digər konstitusiyaya normalarının köməyi ilə xalq tərəfindən dəstəklənməyin yollarının axtarışı¹⁵⁸.

Birinci meyar (partiyanın uzunmüddətliliyi) siyasi təşkilatları öz baniləri və ruhlandırıcıları ilə birlikdə yoxa çıxan müxtəlif cür klientalist qruplardan, fraksiyalardan, güruh və kamarilyalardan fərqləndirməyə imkan verir.

İkinci meyar (yerli səviyyəni əhatə edən təşkilatın tam formatlılığı) partiyanı yerli təşkilatlarla mükəmməl və daimi əlaqə sistemi olmayaraq, yalnız milli səviyyədə fəaliyyət göstərən adi parlament qrupundan fərqləndirir.

Üçüncü meyar (hakimiyyəti həyata keçirmək niyyəti) siyasi partiyalar ilə müxtəlif ictimai təşkilatlar (həmkarlar ittifaqları, qeyri-hökumət təşkilatları) arasındakı fərqi müəyyən etməyə imkan verir. Siyasi təşkilatın məqsədi hakimiyyətə gəlmək və yaxud onun həyata keçirilməsində iştirak etməkdir.

Dördüncü meyar (xalq dəstəyinin axtarılması, xüsusən seçkilər yolu ilə) partiyayı seçkilərdə və parlament həyatında, adətən iştirak etməyən, partiya, hökumətə, ictimai rəyə ancaq gizli təsir göstərən müxtəlif cür lobbici qruplardan və təzyiq qruplarından fərqləndirir.

Bu dörd meyar istənilən siyasi təşkilatın mahiyyətini səciyyələndirir, habelə hakimiyyət rəhbərləri və hakimiyyətə can atan qüvvələr arasında sivilizasiyalı dialoqu təmin edir. Onların olmaması, yaxud yarımçıqlığı ümumən ölkənin siyasi strukturunun inkişafının səmərəliliyini xeyli aşağı salır. Məhz buna görə də konstruktiv dialoqa qadir rəqiblərin olmasında ən çox iqtidar maraqlıdır.

Beləliklə, ölkənin siyasi sistemində partiyaların yerinə yetirdikləri bir sıra funksiyalar cəmiyyətdə onların yerini və rolunu başa düşməyə, nə kimi strateji məqsəd güddüklərini daha yaxşı təsəvvür etməyə kömək edir. Əvvəla, istənilən siyasi orqanizm öz siyasi məqsədini irəli sürməyə borcludur. Yəni ideoloji cəhətdən müəyyənləşməli və bu əsasda fəaliyyət proqramı hazırlayaraq, vətəndaşları inandırmağa çalışmalıdır ki, ümdə problemlərin həlli yolunda onun öz alternativləri var. İkincisi, partiyanın vəzifəsi ictimai mənafehləri ifadə və aqreqasiya etməyi bacarmaqdır. Üçüncüsü, partiyanın fəaliyyəti vətəndaşların konstruktiv səfərbərliyinə və sosiallaşdırılmasına yönəldilməlidir. Dördüncüsü, partiya hakimiyyətə gəldikdən sonra hakim elitayı, yerli hakimiyyət orqanlarını, hökumətin, digər mərkəzi hakimiyyət orqanlarının real tərkibini formalaşdırmağı; digər siyasi təsisatlarla birlikdə dövlət və ictimai idarəetmə mexanizmini müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Nəhayət, beşincisi, partiyalar, xüsusən də müxalifət partiyaları özünün bütün fəaliyyəti və alternativ sosial-iqtisadi proqramı ilə iqtidarı fasiləsiz inkişaf və islahatlar xəttini təkmilləşdirməyə və dəqiqləşdirməyə stimullaşdırıcı qüvvə olmalıdır.

Göründüyü kimi, bizim milli müxalifət təşkilatları yuxarıda göstərilən prinsipləri anlamaqdan uzaqdırlar ki, bu da onların post-industrial siyasi məkana keçidində mane olur. Mövcud olduğu illər

ərzində onlar ölkənin siyasi həyatında fəaliyyəti və iştirakının müsbət strategiyasını heç cür hazırlaya bilməmişlər. Əsasən, konjunktura ritorikasına meyil edən və iqtidarı hər şeydə təqsirləndirən bu təşkilatlar avtoritar qurumlar olaraq qalır ki, bunların da mövcudluğunun mənası ancaq onların qurucuları ilə bağlıdır.

Belə müxalifət partiyalarından fərqli olaraq, hakim Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP) partiya rəhbərliyi dəyişdikdə də inkişaf etməyə qadir olan siyasi struktura çevrilə bilmişdir. 1999-cu ildən bəri YAP Siyasi Şurası, İdarə heyəti üzvlərinin iki dəfə keçirilən rotasiyası, 2000-ci ildə İlham Əliyevin partiya sədrinin birinci müavini vəzifəsinə irəli çəkilməsi partiyadaxili mühitin daim təkmilləşdiyini və uzunmüddətli strateji fəaliyyət üçün geniş hazırlıq görüldüyünü sübut edirdi.

Müxalifət düşərgəsi isə 1993-cü ildə rüsvaycasına məğlubiyyətə uğradıqdan sonra, əslində dəyişməz qalmışdır. Bax, buna görə də həmin partiyaların dəyişməz rəhbərləri ölkənin sosial-siyasi həyatında dolğun və səmərəli iştirak proqramları hazırlamaqdansa, daha çox intriqalar və müxalifətdaxili mübarizə ilə, ötəri partiyalararası blok və ittifaqlar yaratmaqla məşğuldurlar. Buna baxmayaraq, hətta müxalifət arasında da elə adamlar var ki, onlar “seçiciləri “partiyaların mətbəx intriqaları”nın maraqlandırmadığını başa düşürlər. Onlara maraqlı olan daha vacib məsələlər var”¹⁵⁹.

Müxalifətə yaxın olan ekspert İlqar Altay haqlı olaraq qeyd edir ki, “1993-cü ildən Azərbaycanın siyasi müxalifəti özünün əsas vaxtını və enerjisini gərəksiz daxili intriqaya və mübarizəyə sərf edir. Daxili radikal rəqabət, birincilik uğrunda mənasız mübarizə, birinci olmaq niyyəti müxalifət liderləri və təşkilatları arasında elə bir patoloji mənəvi-psixoloji sədd yaratmışdır ki, onu hətta 2003-cü ilin seçkiləri ilə əlaqədar da dəf etmək mümkün deyildi”¹⁶⁰.

Gəlin, yekun sualı verək – müxalifətə ölkə əhalisinin tələbatının olmaması nə ilə şərtlənir? Sualın cavabı Azərbaycanın radikal müxalifətinin əməllərinin xarakterində və xüsusiyyətində, habelə iqtidarın sosial-iqtisadi sahədə qazandığı mühüm uğurlardadır.

Əvvəlcə qeyd edək ki, siyasi radikalizm (latınca Radix. – kök, qaynaq deməkdir) siyasətdə qətiyyətli metodlara və hərəkətlərə can atmaqdır. Radikalizm ifadəsi partiyalar və ya partiya fraksiyaları, siyasi hərəkətlər, parlament qruplaşmaları, ayrı-ayrı şəxslər barəsində işlədilir. Mahiyyətcə, radikalizm müxalif istiqamətdir (məsələn, mötədil, loyall müxalifətdən fərqli olaraq, “radikal müxalifət”). Bununla yanaşı, radikalizm hər cür kompromisi rədd edərək, siyasi və ya digər rəyi onun son məntiqi nəticələrinə çatdırmaq niyyətini bildiren prinsipdir.

Radikalizm psixoloji vəziyyətdir. O, qurub-yaratmağa deyil, qəbul etmədiyi nə varsa, hamısını dağıtmağa, uçurmağa, devirməyə yönəldilmişdir. Öz daxili vəziyyətinə görə radikalizm integrasiyanı qəbul etmir, dezintegrasiyaya, inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyən daha məhdud xarakterli problemləri qabartmağa əzəldən meyillidir. Bu isə cəmiyyətin hərəkət dinamikasının status-kvo-sunu dəyişdirmək cəhdidir. Azərbaycanın radikal müxalifəti də (onu çox vaxt və haqlı olaraq, dağıdıcı müxalifət adlandırırlar) bu cür prinsiplərə tərəfdardır desək, səhv etmərik. O, sağlam düşüncənin və ictimai reallıqların əksinə olaraq, ancaq siyasi xəttin dəyişdirilməsinə və iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə yenidən baxılmasına çalışır.

Təbii ki, – bu barədə danışılmışdır, – müxalifət ictimai inkişafın dəyişməz atributu, sivilizasiyalı, demokratik siyasi məkanın əsas tərkib hissələrindən biridir. Lakin konstruktiv müxalifət ümumən, cəmiyyətin və dövlətin əleyhinə köklənə bilməz. Onun təyinatı iqtidara alternativ olmaqdan, özünün daha səmərəli layihələrini iqtidarın konkret siyasi və ya iqtisadi plan və proqramlarına qarşı qoymaqdan ibarətdir. Belə mövqe tutan müxalifət konstruktivdir.

Azərbaycanın radikal müxalifəti isə məhz ümumən dövlətə və cəmiyyətə qarşı çıxır və bununla da az qala dövlət əleyhinə siyasi qüvvəyə çevrilir. Belə müxalifət dağıdıcı müxalifətdir.

Milli radikal müxalifəti səciyyələndirərək, onun bir neçə tərkib hissəsini göstərmək olar:

– Antisistemlik. Radikal müxalifət sistemdən kənarda mövcuddur, çünki demokratik cəmiyyətə və hüquqi dövlətə uyğun gəlmir. (1) – özünü iqtidara qarşı əsaslandırılmış surətdə qoyan; (2) – hansı fundamental vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə apardığını cəmiyyətə anlaşıqlı şəkildə açıqlayan; (3) – əhəlinin böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənən lider irəli sürən siyasi struktura çevrilə bilmədi.

– Pərakəndəlik. Tərkibinə görə radikal müxalifət daxilən eklektik olan siyasi qrupdur. O, vahid müxalif siyasi məkan çərçivəsində mövcud deyildir. Onun fəaliyyəti ötəri addımlar atılması üçün vəziyyətdən asılı olan müvəqqəti birliklərdə ifadəsini tapır.

– Əsasların olmaması. Radikal müxalifətin fəaliyyəti sosial cəhətdən əsaslandırılmayıbdır. İqtidar iqtisadi dəyişiklikləri və islahatları mərhələlərlə və planlı surətdə həyata keçirir, ölkədə daxili siyasi tarazlıq mövcuddur və bu tarazlıq xarici siyasi meydanda da saxlanılır.

– Tarixi kontekst. Radikal müxalifət müstəqilliyin ilk illərindəki uğursuzluqların təcəssümüdür. 1990-cı illərin əvvəllərində bu qüvvələrin hakimiyyətə gəlməsi əhəlidə anarxiya və qarmaqarışıqlıqla, oxlokratiya, dərin iqtisadi durğunluqla, siyasi səhvlər və xarici siyasi münaqişələrin başlanması ilə, regiondakı digər dövlətlərlə münasibətlərin kəskinləşməsi ilə yadda qalır. Hakimiyyətdə olduğu bir ildə müxalifət Azərbaycanın bir çox ölkələrlə münasibətlərini pisləşdirdi, dövlətin mənafeələrinə kökündən zidd olan bir sıra addımlar atdı. O vaxt dövlət idarəçiliyi səriştəsizliyi və son dərəcə ziddiyyətliyi ilə fərqlənirdi. Yasaqlayıcı sanksiyalar səhlənkarlıqla və cəzasızlıqla əvəzlənirdi ki, bundan da iqtidarda təmsil olunmuş müxtəlif qruplar fəal və sərfəli istifadə edirdilər. O zaman milli hakimiyyət və resurs kapitalını öz əlində təsadüfən cəmləşdirən və strateji planlaşdırma vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə deyil, əksinə, əldə edilmiş mövqeni legitimləşdirməklə güclü məşğul olan belə özünəməxsus lümpen-elita barəsində hansı konsensusdan danışmaq olar?!

– Daxili amillər. Deyildiyi kimi, siyasi sabitliyi cəmiyyət səciyyəvəndirir, insanlar radikal müxalifətin hələ də əl çəkmədiyini qisasçılıq iddialarına sərf edən radikal dəyişikliklərin əleyhinədirlər. İnqilabi dəyişikliklər uğrunda, sosial, iqtisadi və digər sahələrdə islahatların sürətləndirilməsi uğrunda çıxış edən müxalifətçilər “şok” texnologiyaları vasitəsilə kütlələrə mənfi təsir göstərmək yolu ilə vəziyyəti hərə öz bildiyi kimi “çalxalamağa” çalışırlar. Halbuki vətəndaşlarımızın son illər respublikanın istər siyasi, istərsə də iqtisadi sahələrdə qazandığı nailiyyətlərdən mücərrəd, tamamilə dumanlı məqsədlər naminə imtina edəcəklərini təsəvvür etmək çətinidir. Demokratiyanın yaygın başa düşülməsi, liberal prinsiplərin mütləqləşdirilməsi, radikal müxalifətin inqilabi çağırışları cəmiyyətin bütün problemlərinin həlli üçün əlac kimi qəbul olunmamalıdır. Zənnimizcə, demokratik dəyişikliklərin əsasını məqsəduyğunluq, məqbulluq və təkamül yolu ilə inkişaf prinsipləri təşkil etməlidir. Belə dəyişikliklərin zəruri tərkib hissəsi siyasi plüralizmdir.

– Zəhiri amillər. Azərbaycanın radikal müxalifəti hətta ən inkişaf etmiş demokratik ölkələrin belə etimad bəslədiyini siyasi qüvvə deyildir. Orada bizim müxalifət barədə müəyyən şübhə var, onun taktiki hərəkətlərini, habelə liderlərini qəbul etmirlər. Bu sətirin müəllifi bunu Qərb dövlətlərinin nümayəndələri və Avropa Şurasının deputatları ilə bilavasitə rəsmi görüşlər zamanı söhbətlərdə dəfələrlə yəqin etmişdir.

Bizim müxalifətin liderləri yüksək siyasi mədəniyyətlər fərqlənmir, totalitar keçmişdə “genetik cəhətdən ilişib qalmışlar”, əslində, sovet məktəbinin yetirmələridirlər və Qərbə xas düşüncə tərzindən uzaqdırlar. Onlar demokratik dəyişikliklərin və islahatların əməli təcəssümünü zəif təsəvvür edirlər. Qərbin bir çox nümayəndələri üçün Azərbaycan müxalifəti dialoqa qadir olmayan, əksinə, ölkədə vəziyyəti ancaq “çalxalayaraq” və “gərginləşdirərək” onu vətəndaş qarşıdurması həddinə gətirməyə çalışan qüvvələr təsəvvürü doğurur. Aydındır ki, bu, dünya birliyinin mənafeələrinə aş-

kar surətdə cavab vermir. Bir qayda olaraq, Qərb ekspertləri iqtidarla qarşıdurmanı fitnəkarasına kəskinləşdirən yalan xəbər və yayan müxalif nəşrlərin son dərəcə mənfi rol oynadıqlarını qeyd edirlər.

Ölkədə işləyən Qərb təhlilçilərinin fikrincə, radikal partiyaların rəhbərləri İsa Qəmbər, Rəsul Quliyev, Sərdar Cəlaloğlu, Əli Kərimov və Etibar Məmmədov öz imkanlarını tamamilə tükətməmişlər və müxalifət düşərgəsində yeni tipli lider ola biləcək adam yoxdur. Paradoksal olsa da, yeni müxalifətin – qalmaqalı-dağıdıcı deyil, məhz demokratik və konstruktiv müxalifət yaradılmasına, görünür, iqtidarın özü kömək etməli olacaqdır. Bu halda istisna deyil ki, müxalifət partiyalarının beynəlxalq qurumlardan asılılığını məhdudlaşdırmaq üçün iqtidar müxalifəti qanunvericilik qaydasında dəstəkləyəcəkdir.

Qərbin aparıcı dövlətlərindən birinin diplomatik nümayəndəliyinin rəhbərlərindən biri ilə 2004-cü il iyunun əvvəllərində keçirilən görüş zamanı Azərbaycanda konstruktiv surətdə opponentlik edən siyasi qüvvəyə çevrilə biləcək müxalifət partiyasının olub-olmadığı barədə suala dəqiq və konkret cavab alınmışdır: “Belə partiya yoxdur”. Diplomat fikrini davam etdirərək demişdir: “Azərbaycan iqtidarı demokratik müxalifət partiyası yaradılmasında maraqlı olmalıdır. Elə partiya ki, əvvəla, onun rəhbərliyi iqtidarın siyasi və iqtisadi sahələrdə nailiyyətlərini nəzərə alsın, ikincisi, ölkədəki dəyişikliklərlə hesablaşsın və nəhayət, üçüncüsü, milli siyasi məkanın təkamül yolu ilə inkişafı kontekstində “yeni siyasi təfəkkürü” təcəssüm etdirdirsin. Təəssüf ki, Azərbaycandakı müxalifət partiyaları öz fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətindən – totalitar sovet dövlətinə qarşı, indi isə öz milli dövlətinə qarşı mübarizə aparan siyasi qüvvə xüsusiyyətindən xilas olmamışdır. Hətta iqtidarı korrupsiyaya qurşanmaqda və digər günahlarda yorulmadan təqsirləndirən Müsavat Partiyasının özü korrupsiya içində batıb qalmışdır. Müsavat funksionerlərinin rəhbərlik etdiyi qondarma qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə ona ayrılan qrantları bir qrup şəxs müntəzəm olaraq mənimsəyir. Aydındır ki, nəticədə həmin

qrantlar bu və ya digər sosial, yaxud humanitar layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməmişdir”.

– Öz fəaliyyətində geniş kütlələrin mənafeələrini cəmləşdirmək və müvafiq surətdə ifadə etmək bacarığının olmaması. Tarixə mü-raciət etsək, L. Trotskinin “SSRİ nədir və haraya gedir” kitabını xatırlamaq kifayətdir. Müəllif yazır ki, Fevral inqilabı Kerenskini və Seretelini hakimiyyətə ona görə qaldırmadı ki, onlar çar güruhundan daha “ağıllı” və “zirək” idilər, məhz ona görə çıxarmışdı ki, onlar, hər halda müvəqqəti olsa da, inqilabi xalq kütlələrini təmsil edirdilər. Bölsheviklər xırda burjua demokratiyasına rəhbərlərin şəxsi üstünlüyü sayəsində deyil, sosial qüvvələrin yeni birliyi sayəsində qalib gəldilər: proletariat narazı kəndliləri öz arxasınca burjuaziyaya qarşı aparmağa müvəffəq oldu. Azərbaycan müxalifəti isə, fəaliyyətinin bir çox metodlarına görə bolşeviklərin varisləri olmaq iddiasına düşsə də, geniş kütlələrin mənafeələrini ifadə edən aktual şüarlar irəli sürmək bacarığı ilə seçilmir. Üstəlik, xalq 1917-ci ilin oktyabr çevrilişinin, bizim günlərdə isə AXC-Müsavat cütlüyü hakimiyyətinin belalarını öz üzərində tam şəkildə hiss etmişdir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, radikal qüvvələrin hakimiyyətə gəlməsinin üç mümkün şərtini misal kimi gətirmək olar. Bunu deyər-kən bolşeviklərin dövründəki Rusiya, Mussolininin vaxtındakı İtaliya, Hitler başda olmaqla nasional-sosialistlərin dövründəki Almaniya nəzərdə tutulur. İlk şərt ümumi böhranın olmasıdır. İkinci şərt ondan ibarətdir ki, radikal qüvvələr yüksəlişdədir, ölkəni inkişaf və ictimai həmrəyliyə nail olmaq yoluna istiqamətləndirməyi bacarmadığını öz siyasi demaqoqluğu ilə ört-basdır edə bilir. Üçüncü şərt kifayət qədər siyasi iradəsi, ölkəni radikallaşdırmamaq xəttini ardıcılıqla və əzmkarlıqla aparmağı bacarmayan hakimiyyət orqanlarının zəif, qətiyyətsiz və qərsiz olmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycanın indiki vəziyyəti göstərir ki, siyasi və iqtisadi sistemin sabitliyi, səmərəli dövlət idarəetmə mexanizminin yaradılması və işləməsi belə böhranların olmasını istisna edir. İkinci şərt yuxarıda “tarixi kontekst” adlandırdığımız tərkib hissə ilə sıx bağ-

lıdır. Bu xüsusiyyət milli siyasi prosesdə müxalifətin konstruktiv iştirakını mümkünsüz edir. Nəhayət, üçüncü şərt. Burada cavab sadədir. Azərbaycanda iqtidar demokratik dəyişikliklərin həyata keçirilməsində və vətəndaşların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında ardıcıldır. İqtidar monolitdir və mürtəce radikal ünsürlərə qarşı ümumxalq dəstəyinə malikdir. 1994-cü ilin oktyabr, 1995-ci ilin mart və 2003-cü ilin oktyabr hadisələri bunu sübut edir.

Daha bir, tamamilə qanunauyğun sual yaranır: müxalifətdə birliyin olmamasının səbəbi nədədir? Əgər onların can atdıqları ideallar millətin və dövlətin inkişafı üçün son dərəcə vacibdirsə, bəs onların qarşılıqlı əməkdaşlığına və ümummilli inkişaf naminə birləşməsinə nə mane olur?

Görünür, bu sualın cavabını müxalifət təşkilatları rəhbərlərinin öz xüsusiyyətlərində, iddialı planlarında axtarmaq lazımdır. Hakimiyyətin yuxarı dairələrini ələ keçirmək və “devide et impera” – “parçala və hökmranlıq et” prinsipini rəhbər tutmaq niyyəti müxalifət elitasının psixoloji vəziyyətinin ən mürəkkəb problemidir. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu elita birillik hakimiyyətinin eyforiyasından hələ də uzaqlaşmayıb və qisas almaq üçün hər cür üsullar axtarır.

Daha sonra. Azərbaycanın müxalifət partiyaları öz sosial təbiəti etibarilə marginal qrupdur. Onların yalnız bəzilərinə xırda burjua nümayəndələri var, orada, əsasən, trayb üstünlük təşkil edir. Partiyalar arasındakı ziddiyyətlər çox vaxt onların liderlərinin tradisionalist, regionçuluq baxışlarına əsaslanır və bu ziddiyyətlər heç də diskussiyalarda, məsələn, dövlətin iqtisadi inkişaf modeli ətrafında diskussiyalarda yaranmır. Əsası qoyulduğu vaxtdan bəri müxalifət partiyalarından heç biri respublika miqyasında elə bir iqtisadi inkişaf proqramı irəli sürə bilməmişdir ki, ondan dövlətin və cəmiyyətin rifahı naminə istifadə etmək mümkün olsun və bu proqram digər müxalif qruplar tərəfindən dəstəklənsin. Müxalif yönümlü partiyaların ən mühüm problemlərindən, uğursuzluqlarından biri, Azərbaycanın siyasi həyatında lazımınca iştirak etməməsi məhz bununla bağlıdır. Sağlara, mərkəzçilərə və ya sollara mən-

subluq barədə quru bəyanatlar bu partiyaların liderləri öz siyasi və ya iqtisadi baxışlarını açıqlamağa azacıq da olsa cəhd göstərən kimi tam uğursuzluğa məruz qalır¹⁶¹.

Bəzi müxalif qurumlara lümpenləşmiş sosial qruplar imici yarıdır. Bir sıra tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, bu cür marginal qruplar bəzən cəmiyyətə zidd birliklər, çox vaxt da dəyərlərin perversiv sistemə üstünlük verilən birliklər yaratmağa meyil göstərirlər: “Son onilliklərdə bəzi marginal təbəqələrin öz iradəsini böyük referent qruplara qəbul etdirmək, onları özlərinin cəmiyyətə zidd təşkilatına tabe etmək və onu hakim təşkilata çevirmək cəhdləri diqqəti xüsusilə çəkir. Buna misal olaraq hərbi xuntaların və ya kiçik təriqətçi siyasi qruplaşmaların hakimiyyəti ələ keçirməsi və xeyli miqdarda insanı öz nəzarəti altına alması hallarını göstərmək mümkündür”¹⁶².

Bir qayda olaraq, lümpenləşmə siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklərin baş verdiyi cəmiyyətdə yaranır. Əvvəlki stereotiplərin və sosial strukturların dağıdılması çox vaxt əhalinin öz sinfi simasını kəskin şəkildə itirməsinə və cəmiyyətin destrafikasiyasına gətirib çıxarır. Sovet dəyərlərinin müstəqil milli inkişaf reallıqlarına transformasiyası dövründə Azərbaycan da bu hallardan yan keçə bilməmişdir. Ölkədə pozucu, dağıdıcı sosial qüvvələrin kök salması məhz bununla izah edilir.

Məlum olduğu kimi, bizim müxalifətçi lümpen-elitanın yekdilliyi və kooperasiyası adətən onların intellektinin təxminən eyni dərəcədə aşağı səviyyəsini, hakimiyyətdə iştirak etmək niyyətlərinin əsassızlığını, cəmiyyətin və dövlətin problemlərinə vahid yanaşmalarının nasılığını, partiyaların siyasi vəzifələrini, habelə bunların praktikada həyata keçirilməsini dərk etmək səviyyələrinin ümumən yetərli olmadığını göstərir.

Azərbaycan müxalifəti arasında daha bir prinsip nəzərə çarpır: onları rəqiblərin öz sıralarına daxil olmasını məhdudlaşdırmaq, daha doğrusu, rəqibləri oyundan tamamilə çıxarmaq niyyəti də birləşdirir ki, bu da siyasətçilərin həmin qrupunun seçki prosesində təhlükəsiz iştirakı üçün zəmin yaradır. Məsələn, AMİP-in sədri

Etibar Məmmədov 2000-ci ilin parlament seçkilərindən sonra İsa Qəmbərə eyhamla etiraf edir: “Hətta mənə AXCP-ni və Əli Kərimlini siyasi səhnədən kənarlaşdırmaq təklif olunmuşdu. Həmin dövrdə Əli Kərimlinin siyasi baxımdan məhv olunmaq ehtimalı yüksək idi”¹⁶³.

Beləliklə, müxalifət düşərgəsinin liderlərindən hər birinin öz imkanlarını obyektiv surətdə qiymətləndirmək istəməməsi, habelə onların hakimiyyət iddiaları iqtidarla əməkdaşlıqda, ölkə üçün tələyüklü problemlərin həllində, eləcə də heç olmasa, bu və ya digər taktiki vəzifəni yerinə yetirmək məqsədi ilə müxalifət qruplarının real şəkildə birləşməsində hər dəfə keçilməz səddə çevrilir. Əlbəttə, bütün bunlar seçki kampaniyaları zamanı çox əyani surətdə təzahür edir.

Müxalifətin milli siyasi məkanda mövqe tutmaq cəhdində məruz qaldığı uğursuzluqların – onun total surətdə parçalanmasına gətirib çıxaran uğursuzluqların köklərini nəinki keçmişdə, həm də yuxarıda sadalanan səbəblərə görə fəaliyyət qabiliyyəti olmamasında axtarmaq lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, əhalinin həyat səviyyəsi və sosial vəziyyəti yaxşılaşdıqca insanların müxalifət düşərgəsindən qanunauyğun axını baş verir, partiyaların onsuz da kasad olan intellektual və insan resursları tamamilə tükənir. Elə bu səbəbdən də müxalifət bölgələrdə güclü sosial baza yaratmağa, bələdiyyələrdə mövqe tutmağa, ölkə parlamentində daha çox yer almağa müvəffəq olmadı. Sosial baza olmadığından bəzi müxalifət partiyaları 1999-cu ilin bələdiyyə seçkilərində iştirakdan, ümumiyyətlə imtina etdi. Bütün bunlar belə bir fikri təsdiqləyir ki, yeni demokratik müxalifət yaradılması iqtidarın düzgün sosial-iqtisadi siyasətinin, ölkənin digər çox mühüm problemlərini bacarıqla həll etməsinin məntiqi nəticəsi olacaqdır.

Əslində, hazırda bütün müxalifət partiyaları öz fəaliyyətini Bakıda – ölkənin siyasi mərkəzində cəmləşdirmişdir. Bu cür vəziyyətin səbəbi ondadır ki, bəzi beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının partiyalara yönəltdiyi cüzi maddi vəsaitlə işsizləri şirnikləndirərək, onları paytaxtda öz aksiyalarına cəlb etmək asandır.

Aydındır ki, bu adamlar müxalifətin tədbirlərində onun proqramlarını bəyəndiklərinə görə iştirak etmirlər, onlar “məcburi birdəfəlik iştirakçılardır”. Seçki kampaniyası zamanı müxalifətin nümayəndəsinin namizədliyini dəstəkləmək üçün pul alan adamların onların əleyhinə səs verəyinə dair çoxsaylı faktlar var.

İstər təşkilatlandırıcı, istərsə də istiqamətləndirici qərargah olsun, fərqi yoxdur, istənilən partiyanın özəyi onun təmsil etdiyi sosial təbəqələrin mənafelərini və iradəsini ifadə edən strateji və taktiki konsepsiyalar hazırlanmasının təşəbbüsçüsü olmalıdır. Lakin Azərbaycanın müxalifət partiyaları cəlbədicə və praktika ilə əsaslandırılmış siyasi doktrinalar işləyib hazırlamağa, öz sosial bazasını genişləndirməyə müvəffəq olmamışdır. Bizim radikal müxalifət üçün hazır basmaqəliblər daha əlverişlidir, çünki o, özünün həqiqətən təzələnməsinə əngəl törədən köhnəlmiş nəzəri və konseptual yükə bərk-bərk yapışmış qalmışdır. Buna görə də təsadüfi deyil ki, müxalifətin partiya siyasətini seçicilər canlı həyatdan ayrı düşmüş, liderlərin öz şərti dili, gözdənirəq ixtilafı və heç də həmişə özünü doğrultmayan iddiaları olan sahə kimi qəbul edirlər.

Dünya praktikası göstərir ki, bəzi siyasi qüvvələrin qələbəsinə və digərlərinin total süqutunu əksər halda məhz cəlbədicə iqtisadi proqramlar təmin etmişdir. Məsələn, Böyük Britaniyada, ABŞ və AFR-də bir sıra partiyaların 1980-ci illərdə lider mövqelərinə yiyələnməsini onların rəhbər tutduğu neokonservativ ideyası təmin etdiyi halda, həmin dövrdə Şərqi Avropanın kommunist hərəkatı postindustrial epoxanın şərtlərinə uyğun yeni, cəlbədicə və rəşional doktrina işləyib hazırlaya bilmədi. Bu isə onun öz mövqelərini tamamilə itirməsinə gətirib çıxardı.

Azərbaycanda müxalifət Heydər Əliyevin siyasi və sosial-iqtisadi xəttinə alternativini cəmiyyətə təqdim edə, böyük sosial qrupların mənafelərini ifadə edə bilmədi. Belə ki, 1992-1993-cü illərdə müxalifətdə olan Yeni Azərbaycan Partiyası sosial-sinfi məzmununa görə orta sinfə, milli burjuaziyaya istiqamət götürmüşdü, 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra isə əhalinin daha geniş təbəqələrinin mənafelərini əks etdirməyə başladı. Əsas müxalifət

partiyalarının sosial-sinfi mahiyyətini müəyyənləşdirmək isə, demək olar, mümkün deyildir, çünki trayb və siyasi romantizm əhalinin konkret təbəqələrinin mənafelərinin rəngarəngliyini, o cümlədən bu partiyaların sinfi mahiyyətini əsla təcəssüm etdirmir.

Milli siyasi məkan fenomeninin və müxalif siyasi təşkilatların müqayisəli təhlili güman etməyə imkan verir ki, onların qalmaqda olan amorf vəziyyəti, hər halda, ancaq “inkişafda ləngimə”nin nəticəsi deyildir. Məsələn üçün, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Avropada cəmiyyətin sosial diferensiasiyası və stratifikasiyası prosesi siyasi formaların inkişafı ilə paralel getmişdir. Partiyalar bu prosese müəyyən sosial strukturun təşəkkül tapdığı və əhalinin əsas hissəsi hakimiyyətdə siyasi iştirak hüququnu seçkilər vasitəsilə aldığı dövrdə qoşulmuşdular.

Azərbaycanda bu yolun əksər hissəsi Qərbin nailiyyətlərinə “çatmaq” cəhdləri nəticəsində yaranmışdır, ona görə də aydındır ki, müasir milli siyasi məkan ölkənin sürətlə inkişafının alternativ proqramlarını təklif etməyə, siyasi, sosial-iqtisadi və digər problemlərin həlli yolunu tapmağa qadir intellektual realistlərə, pragmatiklərə ehtiyac duyur.

“Yeni müxalifət”, əsasən, “köhnə müxalifət” sırasından məhz həmin paradigma çərçivəsində yetişəcək, liberal-demokratik təlimlər təcrübəsinə yiyələnmiş, Qərbdə təhsil almış, müasir siyasi texnologiyaların, rəqabətli, başlıcası isə, sivilizasiyalı siyasi mübarizənin üsullarını mənimsəmiş, eyni zamanda, milli ənənənin və dinin əsaslarını özündə təcəssüm etdirmiş gənc intellektualları, mahiyyətə Qərbçiləri öz sıralarına cəlb edəcək və irəli çəkəcəkdir. Çox ehtimal ki, ölkədə sonrakı illər ərzində formalaşacaq “yeni müxalifət” məhz neokonservativ ideologiya ilə silahlanaçaqdır.

Ədalət naminə deyək ki, 1987-1988-ci illərdən başlayaraq müxalifətin gördüyü işlərin heç də hamısı tənqid, yaxud ittiham edilməlidir. Müxalifətin başlıca xidməti bundadır ki, ölkənin böhranlı dövrlərində xalqın istək və arzularını ifadə edə bilməmişdir. Heç də həmişə uğurla və bacarıqla olmasa da, hələ vahid siyasi qüvvə kimi formalaşmasa da, müxalifət Sov.İKP MK rəhbərliyinin satqın, əda-

lətsiz siyasətinin doğurduğu xalq hiddətini müstəqillik məcrasına yönəldərək, cəmiyyətə tarixi əhəmiyyəti olan çox vacib impulslar göndərə bilmişdir.

Müxalifətcilərin təqsiri deyil, məhz bəlasıdır ki, onlar zamanın reallıqlarını və tələblərini dərk edə, fəaliyyətlərini operativ surətdə yenidən qura bilmədilər. Sonrası düşünülməyən siyasi romantizm gerçəklikdən daha çox cəlbedici oldu. Gerçəklik isə, cəmiyyətin özü kimi, siyasi sistemin məhsulu idi, bizim hamımızın çıxdığı “Qoqol şineli” idi. Sadəcə, bəziləri realist və pragmatik oldu, digərləri isə emosional hisslərin, gənclik enerjisinin, artıq yetkin yaşda da onların çoxunu bu günədək tərk etməyən romantik idealizmin əsiri oldular.

Müxalifətin “köhnə qvardiya”sının seçkilərdən sonrakı vəziyyəti birmənalı şəkildə sübut edir ki, onun təzələnməsi ictimai inkişafın aktual vəzifəsi kimi qarşıya çıxır. Bu, ölkənin siyasi məkanını təkmilləşdirmək məqsədi ilə onun siyasi strukturunu sağlamlaşdırmaq üçün zəruridir. Müxalifətin “dağıtmaq və məhv etmək” fikrinin istiqaməti dəyişdirilib, əməkdaşlıq və quruculuğa yönəldilməli və cəmiyyətin vahid məqsəd – müstəqil Azərbaycanın möhkəmlənməsi və tərəqqisi naminə sıx birləşməsi şüarı ilə möhkəmlənməlidir.

1993-cü ilin iyunundan bəri keçən vaxt ərzində milli siyasət özünün əsas komponentini – sabit hakimiyyət strukturunu və ona opponentlik edən qüvvələr üçün əlverişli şəraiti formalaşdırmışdır. Lakin konstruktivliyin olmaması öz hərəkətlərinin ciddi təshihinə ehtiyac duyan “milli müxalifət”in bəlasına çevrilmişdir. Belə təshih isə heç də təkcə iqtidarın, hakim siyasi elitanın işi deyildir. Bu, zamanın tələbidir, həm müxalifətin özünün, həm də ümumən cəmiyyətin problemidir. İqtidarın və müxalifətin konstruktiv əməkdaşlığı sossiumun siyasi inkişafının katalizatoru olmalıdır.

Söz yox ki, zamanın gərdişi milli siyasi məkanın xarakterinə və mahiyyətinə hissediləcək təsir göstərəcəkdir. Bu məkanda isə siyasi mənzərənin, partiyaların və onların fəaliyyət formaları və metodlarının təzələnməsinə daim meyil edilməsi istisna deyildir.

Partiyaların və onların liderlərinin siyasi mədəniyyətə yiyələnməsi və başa düşmələri də çox vacibdir ki, “siyasət siyasət naminə mövcud deyildir”, siyasətdə partiyanın fəaliyyətinin mənəvi-əxlaqi determinantları, demokratiyaya, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarına, fikir plüralizminə, birləşdirici dəyərlərə, siyasi realizmə, varlığın fundamental dəyəri kimi insanın qədir-qiymətinin bilinməsinə önəm verilməsi xüsusilə mühümdür.

Azərbaycan XXI əsrə əhalinin həyatının keyfiyyətə dəyişməsinə və yaxşılaşmasına, sivilizasiyalı dövlətlər birliyinə integrasiyaya yönəldilmiş mühüm sosial-iqtisadi və siyasi proqramlarla qədim qoymuşdur. Vətənpərvər müxalifət xalqın tarixinin bu məsul dövrünün tələbləri ilə hesablaşmağa borcludur. Bunu nəzərə alaraq o, demokratik təzələnməyə açıq olan, cəmiyyətlə qarşılıqlı fəaliyyətə, ölkə vətəndaşlarının tələb və istəklərini lazımınca ifadə etməyə qadir çevik partiya modeli yaratmalıdır. Cəmiyyət yalnız bu halda, yeni partiyalar plüralizm prinsiplərini, çoxluğun fikrini və məsuliyyəti rəhbər tutan təşkilat kimi inkişaf etməyə başladığı halda qalib gəlir. İstər hakim partiya, istərsə də müxalifət partiyası olsun, fərqi yoxdur, hər bir partiya yeni nəslin nümayəndələri üçün daha cəlbedici olmalı, zamanın tələbləri ilə hesablaşan və siyasətə müvafiq dəyişikliklər etməyə qadir olan insanları öz sıralarına cəlb etməyə kömək göstərməlidir. Elə insanları ki, onlar cəmiyyətin mənasını və məqsədlərini, onun gələcək obrazlarını idarə edirlər. Elə insanları ki, onlar azadlıq, universalizm və mədəniyyət anlayışını müxalifətcilərin əvvəlki elitasından fərqli şəkildə, öz yozumunda “oxumuşlar”.

§ Seçkilərdən sonrakı alternativ

2003-cü il oktyabrın 15-dəki prezident seçkiləri müstəqil Azərbaycanın inkişafının yeni dövrünün başlanğıc nöqtəsi oldu. “Köhnə” müxalifətin sarsıdıcı məğlubiyyətə uğraması onun liderlərinin nə vaxtsa dövlətin sükani arxasında durmaq barədə bütün

planlarını puça çıxardı. Seçkilərdən az sonra “Zerkalo” qəzeti yazmışdı: “Hamı, iqtidar da, müxalifətin özü də gözəl başa düşürdü ki, 2003-cü ilin seçkilərində məğlubiyyət indiki müxalifət liderlərinin böyük əksəriyyətinin siyasi məhvinə gətirib çıxaracaqdır... Müxalifət nəyə layiq idisə, onu da aldı. Heç kim inkar edə bilməz ki, hakimiyyətdə olmamasına görə müxalifətin özü məsuliyyət daşıyır... Beləliklə, müxalifət uzduzdu. Bir çox müxalifət liderlərinin ölkəyə nə vaxtsa başçılıq etmək ümidləri puç oldu”¹⁶⁴.

Prezident seçkiləri ərəfəsində bir çox araşdırıcılar bildirirdilər ki, müxalifət məğlubiyyətə uğrasa, aparıcı partiyalarda liderlər dəyişməlidir. Əgər onlar on ildən artıq bir dövrdə müvəffəqiyyət qazana bilməmişlərsə, qoy indi öz yerlərini gənclərə versinlər. AXCP lideri Ə.Kərimli də bu səslərə səs vermişdir: “Prezident seçkilərindən hələ xeyli əvvəl... mən demişdim ki, güman edilən məğlubiyyət müxalifət düşərgəsində zəlzələ effekti doğuracaqdır. Düşünürəm ki, proqnozlarımda yanılmadım”¹⁶⁵.

Həqiqətən, prezident seçkilərinin yekunları təbii və gözlənilən oldu. ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə sabiq müşaviri, Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin məsləhətçisi Zbiqnev Bjezinski yazır: “Bakıda son on ildə baş verən dəyişikliklər bizə böyük təsir bağışladı. Bütün bu dəyişikliklər Heydər Əliyev siyasətinin nəticəsidir. Bu dəyişikliklər gələcək gözəl inkişaf üçün zəmin yaratdı. Biz Azərbaycanın ABŞ üçün həqiqətən vacib ölkə olmasını qəbul edir və bunu gözəl anlarıq. Azərbaycanın ABŞ üçün əhəmiyyətini heç bir amil azalda bilməz. Əslində, ABŞ ilə Azərbaycan arasında münasibətləri alyans kimi səciyyələndirmək olar. Azərbaycanda keçirilmiş seçkilərin nəticələri məlumdur: İlham Əliyev qələbə qazandı və başlıcası da budur”¹⁶⁶.

Ölkənin siyasi həyatında müxalifətin destruktiv iştirakı illəri, onun irəli sürdüyü layihələrin əsassızlığı, dövlətin dünya birliyinə doğru irəliləməsi yolunu görmək qabiliyyətsizliyi, qlobal təfəkkürün olmaması, şəxsi iddialar, “kürsü” davası – müxalifətin cəmiyyətdə mövqeyini bax, bunlar müəyyən edirdi. Aydın görünürdü ki, müxalifətin məqsədi cəmiyyəti və dövləti modernləşdirmək deyil-

dir. Onun acizliyi, iqtisadiyyatın inkişafına dair real proqram irəli sürməyə qadir olmaması göz qabağında idi.

Bütün bunlara görə Azərbaycan seçicisi gələcək naminə seçimə laqeyd qala bilməzdi. Müxalifət Dağlıq Qarabağ probleminin həllində iqtidara kömək göstərmək, öz Vətəninə nüfuzunu qaldırmaq üçün heç nə etmədi. Ona görə də tamamilə məntiqlidir ki, 2003-cü ilin oktyabrında seçici nəinki ölkə prezidenti vəzifəsinə artıq sınaqlardan çıxmış namizədə səs verdi, həm də ölkəni yenidən anarxiya girdabına sürükləmək cəhdinə qarşı çıxdı.

2003-cü ilin oktyabrındakı prezident seçkiləri elektoratın belə fəallığını gözləməyən və seçkiləri tənqid etmək sifarişini yerinə yetirməyə qabaqcadan hazırlaşan bəzi beynəlxalq müşahidəçilərlə yanaşı, bu cür ictimai etirazı başa düşməkdə aciz olan və seçicilərin seçkilərə gəlməyəcəyinə, onları boykot edəcəyinə və seçki prosesinin ədalətliyinə inanmayacağına ümid bəsləyən müxalifət liderlərini də sarsıtdı. Təhlilçilərimizin düzgün qeyd etdikləri kimi, bütün bunlar müxalifətin iqtidara opponentliyə yönəldilən strategiyasındakı kobud siyasi-texnoloji səhvlərin nəticəsi idi və onun məğlubiyyətini bəri başdan şərtləndirmişdi. Əhalinin seçkilərdə fəal iştirakının başlıca səbəbi isə onda idi ki, xalq Prezident Heydər Əliyevin apardığı daxili və xarici siyasəti, ölkənin liberal, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə, hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət quruculuğu yolu ilə tədricən inkişafı xəttini dəstəkləyirdi. Seçkilər parlaq şəkildə nümayiş etdirdi ki, müxalifətin “kürsü” davası vətəndaşlarımızı tənqə gətirmişdir və onlar ölkənin sabit siyasi inkişafına, iqtisadi yüksəlişinə ehtiyac duyurlar. Tam aşkar oldu ki, müxalifət partiyalarının dövlət və cəmiyyətin inkişaf xəttini inqilabi yolla dəyişdirmək ideyası Azərbaycan vətəndaşlarının niyyətlərinə və ümidlərinə uyğun gəlmir.

Təhlilçilər təşəkkül tapmış vəziyyəti ölkədə tədricən yeni siyasi məkan yaratmaq imkanı kimi qiymətləndirirlər. Elə məkan ki, burada müxalifət sivilizasiyalı qiyafədə təşkilatlanacaq və siyasi reallığa layiq yer tutaraq rəşadətli mövqelərdən çıxış edəcəkdir.

Konstruktiv müxalifət demokratik cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Rəylərin, mövqe və layihələrin rəqabət aparmadığı, müxtəlif tərəflər arasında qarşılıqlı anlaşma olmayan yerdə ədavətə və nifrətə gətirib çıxaran qorxu yaranır. Həqiqət mübahisələrdə və “ideyalar müharibəsi”ndə meydana gəlir. Dövləti və cəmiyyəti tərəqqi yolu ilə irəlilətməyə, durğunluğa və destruksiyaya müqavimət göstərməyə məhz azad və sərbəst diskussiyalarda cılalanmış nəzəriyyələr və praktiki modellər qadirdir. Lakin bu, ancaq iqtidarla müxalifətin konseptual bəhsləşməsi və sivilizasiyalı rəqabəti şəraitində mümkündür. Hər şeyi dağıdaraq, siyasi refleksiyanın hər bir formasını və dialoq imkanlarını rədd edərək, “təmiz vərəq”dən başlamaq istəyənlərlə rəqabətə girmək son dərəcə çətindir. Bu arxaika tərəfdarlarının heç ağılına da gəlmir ki, sistemli fəaliyyətin tamamilə başqa mühit və formulunu, habelə yeni siyasi perspektivi formalaşdıran idarəetmə texnologiyalarının artıq yeni nəsli (matri-salı, şəbəkəli, qlobal) yaradılmışdır.

Politoloq və sosioloqlar ölkədə kütləvi iğtişaşların real təhlükəsini hələ 2003-cü ilin əvvəllərində proqnozlaşdıraraq xəbərdarlıq etmişdilər ki, radikal müxalifətdə dərin kök salmış qisasçılıq əhval-ruhiyyəsi onu idarəolunmaz edəcəkdir. Əgər bütün bunlar müxalif məkanın öz ümumtəməzləməsinə, seleksiyasına, müxalifətin təzələnməsinə və Avropa demokratiyasının standartlarına yaxınlaşmasına xidmət etsə, deməli, göstərilən meyillər yeni milli siyasi məkanın formalaşmasının müsbət amili olacaqdır. Lakin hadisələrin inkişafı başqa yön alarsa, onda müxalifətin siyasi aksiyaları dağıdıcı mexanizmi hərəkətə gətirən yaya çevriləcəkdir ki, bu da demokratik cəmiyyət quruculuğu üçün əsla arzu edilməz hal olacaqdır.

Prinsipcə, belə də oldu. 2003-cü il oktyabrın 15-də axşam və 16-da gündüz küçələri bürüyən mənfi enerji dalğası həmin müləhizənin doğruluğunu təsdiqlədi. Hələ dünən demokratik prinsiplərə sadıq olduqlarına cəmiyyəti inandırmağa çalışan radikal müxalifətin liderləri idarəolunmaz kütlənin qabağına düşərək, paytaxtı xaos və anarxiya vəziyyətinə saldılar. Bütün bunlar unudulmaz 1992-1993-cü illərdən tanış idi.

Mən Azadlıq meydanında baş vermiş hadisələri təhlil edərkən “Vaşinqton post” qəzetindən bir sitatı qeyri-iradi xatırladım. Qəzet 1992-ci ildə yazmışdı: “Əgər Bakıda hakimiyyətin dəyişməsinə görmək istəyirsinizsə, bir neçə saat gözləyin, burada hakimiyyət Bakı küləyi kimi dəyişir”. 2003-cü il oktyabrın 15-də xalq düzgün seçim etməsəydi, cəmiyyətin haraya yuvarlanacağını Müsavat Partiyasının rəhbərləri və onların əlaltıları başda olmaqla 2-3 min nəfərlik kütlənin Bakı küçələrində bir neçə saat ərzində törətdiyi qarmaqarıışıqlıq aydın göstərdi.

Beləliklə, seçkilər ərəfəsində və seçkilərdən sonra müxalifətin səhvi nədə idi? Nə üçün radikallar ictimai rəydə öz məğlubiyyətini öncədən görə və onun qarşısını ala bilmədilər? Müsavat başqanı İsa Qəmbərin məğlubiyyətinin başlıca səbəbi onda idi ki, ölkədə tamamilə yeni bir şəraitdə, Azərbaycanın dünya birliyində mövqeyinin, Azərbaycan cəmiyyətində siyasi qüvvələrin nisbətinin dəyişdiyi bir vaxtda o, əvvəlki tək, davakar qisasçılıq siyasətindən əl çəkmirdi. Onun “Yeni Müsavat” qəzetindəki yazıları və hökumət əleyhinə bütün təbliğatı getdikcə daha qara-qəhvəyi rəng alırdı. Təsədüfi deyil ki, “Zerkalo” qəzeti sonralar yazmışdı: “Müsavat” başqanının tərəfdarları Göbbels təbliğatının üsullarından istifadə edirlər”¹⁶⁷.

Müsavatın və digər əsas müxalif qüvvələrin iflasının az əhəmiyyətli olmayan daha bir səbəbi bunda idi ki, hətta iqtidarın əsas namizədi İlham Əliyev təklif edəndə də onlar dialoqa qadir deyildilər. Yalnız siyasi rəqabətə və qaliblə əməkdaşlığa yönəldilmiş konstruktiv diskussiyaya başlamaq təklifinə müxalifət iğtişaşlarla cavab verdi. Şübhə yoxdur ki, müxalifətin məğlubiyyəti, parçalanması və sıralarına təfriqə düşməsi obyektiv surətdə seçkilərdən xeyli əvvəl müəyyən edilmişdi. İ. Qəmbərin AMİP və AXCP-dən vahid namizəd məsələsində müəyyən bir qərara gəlməkdən imtina etməsi müxalif qüvvələrin birləşməsi ümidlərini boşa çıxardı. Prezident seçkiləri ərəfəsində Rəsul Quliyevlə sazişə girən İsa Qəmbər özünün və bu ittifaqın imkanlarını həddindən artıq qiymətləndirməklə siyasətçi üçün bağışlanılmaz səhvə yol verdi. Lap

əvvəldən aydın idi ki, onların ifrat radikalizm platformasından birgə çıxış etməsi və iqtidara şüurlu surətdə güc təzyiqi göstərməsi Müsavat və ADP üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi.

Ə.Kərimliyə xeyli təsiri olan E.Məmmədov daha pragmatik oldu və İsa Qəmbərin onun blokuna qoşulmaq barədə təklifini rədd etdi. İsa Qəmbər belə bir faktı da qulaqardına vurdu ki, onun üçün başlıcası partiyanın simasını qoruyub saxlamaqdır. Bunun əvəzinə, Müsavat özünün məğlubiyyətində digər partiyaları qınamağa başladı.

AMİP sədri Etibar Məmmədov İsa Qəmbəri və onun yaxın ətrafını destruktiv fəaliyyətdə təqsirləndirməklə yanaşı, 2003-cü il oktyabrın 15-16-da baş vermiş kütləvi iğtişaslara görə məsuliyyəti də onların üzərinə atır: "Toqquşmalar zamanı kütləni idarə etməməyə görə buna məsul şəxslər məsuliyyət daşıyır. Siz düşdüyünüz vəziyyətdə də çapalaya-çapalaya yenə də başqalarına cırmaq atmaqla məşğulsunuz. Siz hələ düşdüyünüz vəziyyəti dərk edə bilmirsiniz. Başqalarına şər-şəbədə toxuyursunuz. Düşdüyünüz vəziyyətə görə başqalarını günahlandırmaq, böhtan atmaq siyasətindən əl çəkin. Düşdüyünüz vəziyyətə görə məni, AMİP-i günahkar çıxarırsınız. Buna görə də müxtəlif böhtanlar, şərhlər fikirləşirsiniz"¹⁶⁸.

AXCP (isləhatçılar) sədrinin müavini Asim Mollazadə hesab edir ki, İsa Qəmbərin bütün fəaliyyəti müxalifət hərəkətinə ziyandan başqa, müsbət heç nə gətirməmişdir. O yazır: "Hənsisa siyasi üsullarla mübarizə apara bilməyən İsa Qəmbər siyasi mübarizəsini ancaq siyasi münaqişələrdə... görür. İqtidarla mübarizə aparmağı bacarmayan, siyasəti münaqişə kimi başa düşən səriştəsiz siyasətçilər siyasi mövcudluqlarını ancaq münaqişələrlə təsdiq edirlər.

Onun bütün fəaliyyəti hər zaman sıfırla nəticələnib. İsa Qəmbər sıfırla nəticələnən bir siyasətçidir: əməkdaşlığı bacara bilməyən, əməkdaşlıq edə bilməyən və hər zaman məğlub olan. Mən çox təəssüflənirəm ki, bu adamın fəaliyyəti hətta ona da xidmət edir ki, onun partiyasından həbs olunmuş adamlar da azadlığa çıx-

masın. Çünki çıxandan sonra İsa Qəmbərə müəyyən suallar verilə bilər"¹⁶⁹.

ADP-nin baş katibi Sərdar Cəlaloğlu əmin idi ki, müxalifət 2003-cü ilin prezident seçkilərində qalib gələ bilməsə, tam iflasa uğrayacaqdır: "Belə vəziyyət yaransa, Azərbaycan xalqı müxalifətin perspektivinə yeni gözlə baxmalı olacaqdır. Biz bu seçkiləri udusaq, xalqa nə cavab verəcəyik? Xalqı necə inandıracağıq ki, on ildə hakimiyyəti dəyişdirmək üçün heç nə edə bilmədik? Müxalifətin bu istiqamətdə ciddi iş gördüyünü iddia edənlər həqiqəti demirlər. Bu müddət ərzində müxalifət ancaq öz varlığını qoruyub saxlamağın qeydinə qalmışdır"¹⁷⁰.

Artıq dediyim kimi, ümumiyyətlə, yaranmış vəziyyət 1992-ci ili, Xalq Cəbhəsində iki cərəyanın mənafeələrinin milli siyasi məkanda ilk dəfə toqquşduğu ili xatırladırdı. Onda AXC rəhbərlərinin əksəriyyəti mərhum Ə.Elçibəyin prezidentliyə namizədliyini təkid edirdi. Nəyə görə? Ona görə ki, hətta AXC rəhbərliyində də çoxları İ.Qəmbərə şübhə və inamsızlıqla baxırdı. O vaxt "cəbhəçilər" arasında digər real namizəd E.Məmmədov olduğuna görə, İ.Qəmbərin namizədliyinin irəli sürülməsi təkcə təşkilatın özünü deyil, ümumən cəmiyyəti də parçalaya bilərdi. Bundan başqa, məhz iddialılığına görə İ.Qəmbərin namizədliyi AXC-də çoxlarını qane etmirdi. Üstəlik, çoxları onu Əbdürrəhman Vəzirov və Mixail Qorbaçovun xüsusi nümayəndəsi – Bakıda 1990-cı ilin yanvar hadisələrinin təşkilatçılarından biri olan Yevgeni Primakov tərəfindən AXC rəhbərliyinə yeridilmiş adam hesab edirdi. İsa Qəmbərin efirdə səslənmiş "simpatiyı parənyok" ("qəşəng oğlan") xarakteristikasını o dövrün yüksək siyasi dairələri birmənalı şəkildə DTK-ya yaxınlıq kimi qiymətləndirmişdi. AXC fəallərini son dərəcə qıcıqlandıran bir də o idi ki, İsa Qəmbər səlahiyyəti olmadan, "cəbhəçilər"ın yeganə lideri rolunu tez-tez öz üzərinə götürürdü.

Təhlilçilərin fikrincə, 2003-cü ilin oktyabrında sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrayan İsa Qəmbər müxalifət düşərgəsində özünün əvvəlki reytingini daha bərpa edə bilməyəcəkdir. O, 2003-cü ilin

prezident seçkilərindən əvvəl və sonra da cidd-cəhdlə oynamağa çalışdığı müxalifətin əsas lideri rolundan istəsə də, istəməsə də əl çəkməli olacaqdır. Ümumiyyətlə demək lazımdır ki, 2003-cü ilin oktyabrından sonra aparıcı müxalif siyasi partiyalardan heç biri yerli və fəaliyyət qabiliyyətli siyasi qüvvə deyildir. Müxalifət düşərgəsində ümumi düşkünlük, şaşqınlıq və məyusluq ab-havası müşahidə olunur. Bunun nə vaxtadək davam edəcəyini söyləmək mümkün deyildir. Lakin bir şey aydındır: radikal müxalifətin başçıları 2003-cü il oktyabrın 15-16-da azgınlığa səbəb olmuş öz məsuliyyətsiz əməllərinə qiymət verməyincə, həmin hadisələrə görə səhvlərini və təqsirlərini açıqca boyunlarına almayınca, müxalifət düşərgəsində ayılmanın və təzələnmənin baş verəcəyinə ümid bəsləmək çətindir, bəlkə də mümkün deyildir.

Hər dəfə seçkilərdə uğursuzluqla əlaqədar müxalifət liderləri öz məğlubiyyətini səsvərmənin nəticələrinin saxtalaşdırılması, seçkilər haqqında qanunun pozulması və inzibati vasitələrdən istifadə olunması ilə izah etməyə çalışırlar. Hər dəfə də bu nəticələr elektoratın siyasi davranışının ağıllı və sabit olduğunu təsdiqləyir. Etibar Məmmədov gileylənir ki, əgər beynəlxalq strukturlar müxalifətin hakimiyyətə gəlməsini çox istəsəydi və ona daha fəal kömək göstərsəydi, onda 2003-cü ilin oktyabrında qələbə təmin edilərdi. Lakin onlar “müxalifətin hakimiyyətə gəlməsini istəmir”¹⁷¹. Belə çıxır ki, hakimiyyəti onlara xalq deyil, beynəlxalq təşkilatlar verməlidir? Əslinə qalsa, müxalifətin özü də başa düşür ki, vətəndaşlarımızın böyük əksəriyyəti müxalifətin fəaliyyət qabiliyyətinin və konstruktivliyinin olmamasına çoxdan əmindir.

Radikal müxalifətin beynəlxalq strukturların maliyyə yardımından asılılığını digər partiyaların rəhbərləri də təsdiqləyirlər. Müsavat Partiyası başqanının birinci müavini Vurgun Əyyub 2004-cü il mayın ortalarında öz ətrafındakılarla söhbətdə bildirmişdi ki, maliyyə problemini həll etmək məqsədi ilə aparıcı müxalifət partiyalarının iqtidara yeni güc təzyiqi mərkəzi yaratmaq cəhdlərinə baxmayaraq, son beş ayda beynəlxalq təşkilatlar öz yardımını kəskin surətdə azaltmışdır və yaxın dövrdə pul ayrılacağı gözlənilmir.

Təxminən elə o dövrdə AXCP (islahatçılar) sədri Əli Kərimli də öz ətrafındakılara həmin problem barəsində danışmışdır. Onun sözlərinə görə, AXCP fəallığı artıraraq beynəlxalq təşkilatlar qarşısında siyasi dividend toplayır və bununla da öz maliyyə problemlərinin xeyli hissəsini həll etmək imkanı qazanacaqdır. Bu işə cari ildə (2004-cü il) keçirilən bələdiyyə seçkilərində AXCP-nin müəyyən uğurlar əldə etməsinə şərait yaradacaqdır.

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) Azərbaycan üzrə monitorinq qrupunun nümayəndəsi Martines Kassan Azərbaycan müxalifətini vətənpərvərsizlikdə və şəxsi mənfəət güdməkdə açıq-aşkar təqsirləndirir: “Azərbaycanda siyasi partiyaların liderlərindən heç biri öz Vətəninə sevmir. Mən belə bir məntiqi başa düşə bilmirəm ki, bu məntiqə görə, qanunvericilik müxalifətin mənafehlərinin təminatçısı rolunu oynamalıdır. Sizə hansı qanunvericilik lazımdır: beynəlxalq standartlara uyğun olan demokratik qanunvericilik, yoxsa müxalifətin mövcud olması imkanlarını müdafiə edən qanunvericilik? Qanunvericiliyə belə münasibət demokratiyanın bərqərar edilməsi və demokratik qanunlar qəbul olunması baxımından qeyri-məqbuldur”. Kassan müxalifətin xalq tərəfindən dəstəklənməsi və seçkilərin saxtalaşdırılması məsələsinə toxunaraq bildirir: “Siz haradan bilirsiniz ki, xalq müxalifəti dəstəkləyir? Bu, hansı seçkilərdə təsdiqlənmişdir? Əgər seçkilərin keçirilməsi şəraiti və nəticələri xalqı razı salmasaydı, onda Azərbaycanda proseslər tamamilə başqa istiqamətdə inkişaf edərdi. Əgər bütün bunlar xalqı razı salırsa, onda xalqı qane etməyən digər prosesə can atmağınızı necə başa düşmək olar?”¹⁷².

Daim eyni bir məsələdən yapışıb qalmaq və elə hey iqtidarı qeyri-demokratiklikdə təqsirləndirmək mümkün deyildir. Dövlət müstəqilliyi illəri, iqtidarın beynəlxalq qurumlarla, o cümlədən Avropa Şurası, ATƏT və digərləri ilə əməkdaşlığı göstərmişdir ki, müxalifətin bu cür mövqeyinin ciddi əsası yoxdur.

Məsələ tamamilə başqa müstəviyə keçirilməlidir: müxalifət realılıqla hesablaşmalı, güzgünün qarşısında dayanıb öz simasındakı eyiblərə diqqətlə baxmalıdır. Belə bir sadə həqiqəti anlamalıdır ki,

demokratik cəmiyyətdə vəziyyətə görə iqtidarla yanaşı, müxalifət də eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır.

Dünya demokratiyasının inkişaf təcrübəsini toplayaraq və dərk edərək, sözün əsil mənasında, yenidən təşkilatlanmaq vaxtı artıq gəlib çatmışdır. 2003-cü ilin oktyabr hadisələrinin dərin təhlili güc işlətməklə hakimiyyət uğrunda mübarizənin ölkəyə qarşı törətdiyi əyani təhlükələri anlamaqdan ötrü təkcə radikal müxalifətə deyil, həm də bütün cəmiyyətə lazım olan ciddi nəticələr çıxarılması və çox mühüm ibrət götürülməsi üçün zəngin material verə bilər.

Ölkədə hakimiyyətin konstitusiyaya zidd yolla ələ keçirilməsinin, qarmaqarışıqlıq və kaos vəziyyəti yaranmasının milyonlarla Azərbaycan vətəndaşı üçün nə ilə nəticələncəyini radikal müxalifətçilərdən məsuliyyət hissi ilə düşünən yoxdur. Bir çox politoloqlar yekdil fikirdədirlər ki, Bakıda 2003-cü ilin 15-16 oktyabr və Gürcüstanda 2003-cü il noyabr hadisələrinin ssenariləri eyni cür yazılmışdır. 2000-ci ilin payızında Yuqoslaviyada hadisələrinin fəallaşdırılmasında iştirak etmiş beynəlxalq strukturların nümayəndələrinin oktyabr hadisələrindən xeyli əvvəl respublikamıza gəlməsi də bu fikri təsdiqləyir.

Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, 2003-cü il oktyabrın 15-16-da mağazaların vitrinlərini dağıdan, dövlət idarələrinin pəncərələrini və avtomaşınların şüşələrini sındıran, asayiş keşikçilərini vəhşicəsinə döyən, günahsız insanların qanını tökən, uşaqları və küçədən keçənləri daşa basan, digər cinayətlər törədən Azərbaycan müxalifətindən fərqli olaraq, Gürcüstan müxalifəti fitnəkarlığa uymadı və özünü nisbətən abırlı apardı. Bu vəhşilik zamanı bir nəfərin ölümünə görə də bizim radikal müxalifət vicdan əzabı çəkməlidir.

Bunu təəssüflə qeyd etmək və keçmişə yenidən nəzər salmaq lazım gəlsə də, fakt faktlığında qalır, çünki bu iki gün də milli tariximizin bir hissəsidir. Həyat isə hələ dünən iqtidarı demokratiya və dözümlülük prinsiplərini gözləməyə çağıranların əsil simasını bir daha nümayiş etdirdi. Reallıqlar göstərdi ki, partiya liderləri öz şəx-

si iddiaları və hikkələrini ümummilli mənafeərdən daim yüksək tuturlar.

Dünya təcrübəsi isə sübut edir ki, siyasətin və hakimiyyətin münəqişə kimi yozulması olduqca təhlükəlidir. Ölkənin istər daxildə, istərsə də xaricində daimi mübarizənin ideya zəminini məhz bu yaradır, xalqın mənəvi qüvvələrini tükəndirir, insan resurslarının və maddi ehtiyatların itkisinə gətirib çıxarır.

Müxalifət qəzetlərindəki yazılardan göründüyü kimi, Müsavat başqanı İsa Qəmbər öz tərəfdarlarını aldadaraq onları inandırmağa çalışmışdır ki, onun qələbəsi təmin olunmuşdur. O, seçkilərdən hələ xeyli əvvəl özünü gələcək prezident elan edərək hökumətin tərkibini “formalaşdırır”, Nazirlər Kabinetində, Prezidentin İcra Aparatında, digər hakimiyyət strukturlarında silahdaşlarına tələm-tələsik vəzifələr paylayırdı. O vaxt müstəqil mətbuat haqlı olaraq yazırdı ki, müxalifət partiyaları rəhbərlərinin bu cür məsuliyyətsiz bəyanatları və əməlləri ona işarə idi ki, hakimiyyət “tamarzısında olan” naşılar ölkəni idarə etməyə yenidən can atırlar.

Oktyabrın 16-da Azadlıq meydanını zəbt edən “avanqard”ın sosial tərkibi, mənəvi siması və ruhi vəziyyəti, hər halda çox şey deyir.

Siyasi xəttin köklü surətdə dəyişməsi ölkəni nə kimi hərc-mərcliyə düçar edərdi – bax, bu məsələ üzərində düşünmək lazımdır. Əgər bu adamlar dövlətə başçılıq etsəydilər, hadisələrin belə şəkil alması labüd olardı. Onların qarşılına çıxan hər şeyi dərhal yerlə-yeksan etməyə hazır olması və ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində öz müxalifətçiliyi dövrünü xatırladan hərəkətləri ölkəni ciddi sınaqlar qarşısında qoyardı, hətta vətəndaş qarşıdurmasına gətirib çıxarardı.

Amma xoşbəxtlikdən, təbiətdə “sürtünmə qüvvəsi” mövcuddur. Vaxtilə Şarl Monteskyö onun haqqında çox gözəl yazmışdır: “Səhv nəzəriyyənin müddəalarını dəyişdirən və ya alt-üst edən sürtünmə qüvvəsinə mexanikada tez-tez rast gəlirsən; bu cür sürtünmə qüvvəsi siyasətdə də var”. 15-16 oktyabr hadisələri göstərdi ki, həyat reallıqlarını obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə heç

vaxt qadir olmayan müxalifət bu faktı qulaqardına vurdu, nəzərə almadı.

2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan seçicisi nümayiş etdirdi ki, hazırkı iqtidarın seçdiyi xətt, Heydər Əliyevin siyasi xətti onu tam qane edir. Təbii ki, məhz İlham Əliyevin ölkə prezidenti seçilməsinin zəruriliyini seçiciyə sübut etmək üçün iqtidarın daha çox imkanı vardı. Sırr deyil ki, onun məşhurluğunda mühüm rol oynamış şəxsi keyfiyyətlərlə yanaşı, əvvəlki prezidentin – Heydər Əliyevin nüfuzu və Azərbaycanı tərəqqi və demokratik dəyişikliklər yolu ilə məhz İlham Əliyevin irəli aparacağına ölkə əhalisinin haqlı inamı da ona çox böyük dəstək oldu.

Mən seçkilərdən əvvəl də, sonra da islahatlarımızın strategiyasını araşdırarkən özümə dəfələrlə belə bir sual vermişəm: İlham Əliyevin 2003-cü ilin prezident seçkilərində qələbəsini proqnozlaşdırmaq olardımı? Cavab birmənalıdır – Bəli! Əlbəttə, iqtidarın gördüyü işlərin heç də hamısı əhalinin geniş təbəqələrinin tələblərini ödəmir. Hələ çox işlər görülməlidir və tamamilə aydındır ki, ölkənin uğurla inkişafı üçün biz nail olduqlarımızın çoxunu yenidən nəzərdən keçirməli və bəzi sosial oriyentirləri zamanın yeni tələblərinə müvafiq surətdə dəqiqləşdirməliyik. Başlıcası odur ki, iqtidar bunu gizlətmir, Azərbaycanı daha sabit, çiçəklənən və abad dövlət etmək üçün həm siyasi, həm də iqtisadi xəttin təkmilləşdirilməsinə cəmiyyətlə birlikdə getməyə, cəmiyyətlə əl-ələ verib işləməyə hazırdır.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Yerinə yetiriləcək vəzifələr çoxdur. Həyatımızın bir çox sahələri beynəlxalq standartlara cavab vermir. Bunun obyektiv və bəzi hallarda subyektiv səbəbləri var. Müharibədən, işğaldan əziyyət çəkmiş, vətəndaş müharibəsi və digər faciəli hallarla üzləşmiş ölkə birdən-birə tam demokratik və tam azad ola bilməz. Amma bu yol bizim seçimimizdir, strateji seçimimizdir. Prezident seçkilərindən sonra gedən proseslər, hökumətimizin qəbul etdiyi qərarlar bizim yüksək qiymətləndirdiyimiz dəyərlərə sadıq olduğumuzu göstərir. Bizim azad, demokratik, plüralist cəmiyyət qurmaq əzmimizi göstərir”¹⁷³.

Bu gün Azərbaycan kamil düşüncələr və addımlar, keçmişdən dərs almaq dövrünü, müsbət təcrübəni zərrə-zərrə toplamaq və onu inkişaf etdirmək, vətəndaş konsensusunun ictimai-siyasi tərəqqi üçün təminat olduğu əsil hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyət qurmaq dövrünü yaşayır.

2003-cü ilin prezident seçkilərindən sonra baş vermiş proseslər Azərbaycan cəmiyyətini yeni müxalif mühitin meydana gəlməsi zərurəti faktı qarşısında qoymuşdur. O, necə olacaq, daha doğrusu, necə olmalıdır – bu, mürekkəb məsələdir. Biz Azərbaycanın siyasi cəbhəsində təmsil oluna biləcək siyasi qüvvələrin ancaq təxmini proqnozunu verə bilərik.

Əgər əvvəlki (2003-cü ilin oktyabrınadək) siyasi təcrübəyə əsaslasaq, onda yeni məkanın mümkün siyasi təşkilatları üç qrupa bölünəcəklər: (1) – dini amilə istiqamətlənən partiyalar; (2) – dünyəvi partiyalar, yəni öz proqramında dini baxışlardan istifadə etməyən təşkilatlar; (3) – siyasi sanbalı olmayan, müəyyən müxalifət təşkilatı liderinin başçılıq etdiyi blokun əhəmiyyətini virtual surətdə artırmaq üçün yaradılan satellit, kiçik partiyalar.

Bu qrupların hər biri əhalinin müəyyən sosial təbəqəsini, seçicilərin xüsusi qrupunu təmsil edəcəklər. Buna görə də, onlardan hər birinin siyasi səhnəyə çıxdığı şəraiti və ölkənin gələcək iqtisadi, sosial inkişafına təsirini ətraflı araşdırmaq son dərəcə vacibdir. Yuxarıda biz doktrinaları və ideoloji konsepsiyası ilə əlaqədar siyasi təşkilatların danışaraq qeyd etmişdik ki, ölkənin müxalifət məkanında nüfuzlu liderlər və partiyaların ideoloji istiqamətləri barədə hələlik bir müəyyənlik yoxdur. Ona görə də bu prosesin siyasi məkanın yeni davranış stereotipləri inkişaf etdikcə baş verəcəyi tamamilə mümkündür.

Siyasi təşkilatların birinci qrupu, yəni ölkədə islam dövləti qurmaq mövqeyindən çıxış edən radikal islamçılar qrupu amorfdur, yayğındır, əsil mənada partiya kimi strukturca formalaşmayıb. Belə təşkilatların cəmiyyətə ciddi təsiri olmasa da, bəzən “suyu bulandıрмаğı” bacarırlar. Boşalmış siyasi məkanı tutmağa çalışan radikal islamçılar ölkəni uçuruma gətirib çıxara bilərlər ki, bunun

da Azərbaycan üçün nə kimi fəlakətli nəticələri olacağını həttə təsəvvür etmək belə çətindir. Yaxşı ki, ölkədə xeyli dindarın olmasına baxmayaraq, dini siyasi təşkilatların əhalinin əsas hissəsi arasında nüfuzu yoxdur. Dinin siyasiləşdirilməsi İslamın əsaslarına da ziddir. Ona görə də dövlətin Konstitusiyadan irəli gələn, transformasiya edilməkdə olan Azərbaycan cəmiyyətində milli dini modelin formalaşmasını bir şərt kimi irəli sürərək, digər dövlətlərin dini modellərinin milli məkana təsirini zərərsizləşdirməli olan məqsədlərini belə strukturlara qarşı fəallıqla və güzəştəz şəkildə qoymaq zəruridir.

Bu təşkilatların siyasi şüarları nə qədər cəlbedici olsa da, onların ideyaları kütləvi şüurun tələblərinə nəinki cavab vermir, həm də Azərbaycanın tutduğu sivilizasiyalı inkişaf xəttinə tamamilə ziddir. Bu da hesab etməyə əsas verir ki, belə yönümlü siyasi təşkilatlar Azərbaycanın siyasi həyatında heç vaxt həlledici rol oynamayacaq, öz yerini dünyəvi siyasi qruplara verəcəkdir.

Təəssüf ki, XX əsrin axırları – XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq terrorizmin güclənməsi prosesi gedir və çoxları bu terrorizmi ilk növbədə islam ekstremizmi ilə bağlayır. Bunu guya sivilizasiyaların başlanmış olan “qarşıdurması və toqquşması” barədə məlum bir fikirlə (S.Hantinqton) əsaslandırırlar.

Siyasiləşdirilmiş bu cür müddəalar olduqca zərərli və təhlükəlidir, onlar bəşəriyyəti özünüməhv müharibəsinə təhrik edə bilər. İslamın adından çağırışlarla çıxış edən və bəd əməllər törədən ekstremistlərlə İslamı eyniləşdirmək olmaz. Siyasi ekstremizmin köklərinin harada olması məsələsi ayrıca və böyük bir mövzudur. Hələlik isə qısaca deyəcəyəm ki, onlar, əsasən, yoxsulluq və səfəllət olan yerlərdədir.

İslam təkcə din deyil, həm də çox zəngin mənəvi, mədəni və sosial məzmunla dolğunlaşdırılmış dəyərlər sistemidir. İslamın mənəvi gücünü, möminlərin enerjisini Azərbaycan dövlətçiliyinin, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni tərəqqisini möhkəmlətmək məcrasına yönəltmək imkanını əldən vermək olmaz. Həm dindarlar icmasının daxilində, həm də ondan kənarda – dövlətlə qar-

şılıqlı sosial fəaliyyət sahəsini məhz burada genişləndirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu barədə öz fikrini dəqiq və birmənalı şəkildə bildirmişdir: “Azərbaycanda dini dözümlülük var. Bu, çox böyük nailiyyətdir, sərvətdir. Həmişə belə olmuşdur. Milli, dini dözümlülük, tolerantlıq Azərbaycan xalqına xas olan xüsusiyyətdir. Azərbaycanın tarixində qısa bir müddət bu sahədə gərginlik müşahidə olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan xalqının tələbi ilə hörmətli Prezident Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu sahədə keçmişdə buraxılan səhvlər aradan qaldırıldı... Azərbaycanda dövlət və din arasında mehriban münasibətlər, işgüzar əlaqələr mövcud olmuşdur. Bizim hamımızın borcudur ki, bu istiqamətdə işimizi davam etdirək. Mən dəfələrlə bəyan etmişəm ki, Heydər Əliyevin siyasətini davam etdirəcəyəm. O cümlədən, bu sahədə də davam etdirəcəyəm”¹⁷⁴.

Azərbaycan cəmiyyətində yeniləşmə meyilləri həm də onu göstərir ki, vaxt keçdikcə ölkədə qərbçilər – modernistlər tərəfindən təqdim olunmuş dünyəvi xəttə tərəfdar olan, lakin eyni zamanda, milli mənəvi-əxlaqi komponentlərin gücləndirilməsi ideyasına sadıq qalan nüfuzlu siyasi təşkilatlar formalaşır. Başqa sözlə desək, bunlar mötədil neokonservatorlar ola bilərlər. Onlar üçün ənənəyə və dinə söykənmək planetar təfəkkürü istisna etmir, əksinə, fəal siyasi həyatın tərkib hissələrindən biridir. Belə siyasi təşkilatların əsasını adətən, orta sinfin nümayəndələri təşkil edirlər ki, onlar da nəinki müxalif əhval-ruhiyyəni ifadə edə bilər, həm də siyasi və iqtisadi strategiyanın həyata keçirilməsində iqtidarı dəstəkləyə bilərlər. Mötədil konservatorların əsasən texnokratlardan formalaşan belə birlikləri transformasiya cəmiyyətlərində fəal siyasi təşkilatlara çevrilir. Kütləvi şüurda ədalətlik, tərəqqi, milli ənənəyə və tarixə sadıqlıq ideallarını əks etdirən, ümdə təsərrüfat məsələlərini həll etməklə lokal səviyyədə əhalinin nisbətən aztəvənalı təbəqələrinin mənafeələrini təmsil edən bu təşkilatlar güclü siyasi birliklərə tez çevrilə bilər.

Türkiyənin Ədalət və İnkişaf Partiyası da bu cür yol keçmişdir. Rəcəb Tayyib Ərdoğan və Rifah Partiyasının “yenilikçilər” adlandırılan digər görkəmli liderləri onun sıralarından çıxdıqdan sonra öz partiyasını yaratmağa, onu iki il ərzində möhkəmlətməyə və Türkiyə tarixində ilk dəfə olaraq ölkə parlamentində və bələdiyyələrində yerlərin çoxunu tutmağa müvəffəq oldular. Öz siyasi konsepsiyasında mötədil konservatizm və Avropaya yaxınlaşma ideyalarına əsaslanır ki, bu da onu “bizim islam dövləti qurucuları-mız”dan köklü şəkildə fərqləndirir.

Azərbaycanda mötədil konservatizim partiyası olmasının mümkünlüyü onun dövlətin inkişafında, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin qorunmasında fəal iştirakını şərtləndirəcək, formalaşan orta sinfin sosial problemlərinin həllinə kömək edəcəkdir. İqtidara alternativ kimi, gələcəkdə belə bir siyasi təşkilatın yaranması istisna deyildir.

Tamamilə aydındır ki, çoxpartiyalı sistem öz ailə üzvləri, qohumlar və dostlar sırasından siyasi təşkilatlar yaratmaq demək deyildir. Ona görə də Azərbaycanın yeni siyasi strukturunda mini partiyaların, satellit partiyaların digər təşkilatlara diffuziyasını, ölkə əhalisinin konkret təbəqələrinin mənafelərini ifadə edən, vətəndaşların iqtisadi və sosial rifahını yaxşılaşdırmağa çalışan üç-dörd sivilizasiyalı, demokratik siyasi təşkilatın real surətdə fəaliyyət göstərəcəyini gözləmək olar. Bu partiyalar 1988-1992-ci illərin “inqilabi eyforiya”sından imtina etsələr, ölkənin siyasi həyatının real subyektləri ola bilərlər.

Azərbaycanın siyasi məkanında müxtəlif yönümlü təşkilatlar mövcuddur. Yeni siyasi mühitin formalaşması ilə əlaqədar gələcəkdə onlar təbii surətdə hansısa digər strukturlara, birliklərə və ya bloklara çevriləcəklər. Çox ehtimal ki, siyasi təşkilatların ikinci qrupu dini amillərə istiqamətlənmiş siyasi qüvvəni təmsil edəcəkdir. Bunlar əsas etibarilə siyasi məyusluq dövrünü yaşamış və regenerasiyaya can atan birliklərin qalıqları olacaqdır. Bu partiyalar 2003-cü ilin oktyabrında sarsıdıcı məğlubiyyətə uğrayanların “şi-

nəllərindən çıxacaqlar”. Lakin “yeni təfəkkür” və inkişafın yeni iqtisadi və siyasi determinantları baxımından belə siyasi “orqanizmlər” mahiyyət etibarilə səmərəsizdir.

“Müqəddəs yer boş olmur”, birinin siyasi meydandan getməsi digərinə yol açır. İ.Qəbər “bu gün nəinki, sadəcə məğlub olub, həm də darmadağın edilib... o, daha heç vaxt müxalifət düşərgəsində birinci olmayacaqdır”. Aydındır ki, bu, “tez-gec İ.Qəmbərin öz partiyası üzərində də nəzarəti itirməsinə gətirib çıxaracaqdır, xüsusən də Müsavatın həbsə alınmış yüksək vəzifəli funksionerləri azadlığa çıxdıqdan sonra... Bütün bunlar göstərir ki, İ.Qəmbər hətta vicdanlı seçkilərdə də, bir daha heç vaxt birinci olmayacağını dərk edir”¹⁷⁵.

Seçkilərdən sonra yaranmış vəziyyətin təhlili həm də onu göstərir ki, Müsavat Partiyasının digər rəhbərləri artıq “İ.Qəmbərin başı üstünü kəsdirmişlər”. Müsavat başqanının müavini R.Arifoğlu hələ prezident seçkilərindən əvvəl dəfələrlə nəzərə çarpdırmışdı ki, İ.Qəmbər seçkilərdə uduzsa, o, partiyanın başçısı vəzifəsinə iddia etmək niyyətindədir. R.Arifoğlunun öz partiyadaşlarının ünvanına söylədiyi “qəlyan tüstülətməkdənsə, bir işlə məşğul olmaq lazımdır”, yaxud “partiyanın həbsxanadakı rəhbərləri azadlıqda olan rəhbərlərindən qat-qat yaxşı işləyirlər” kimi sözləri müxalifət düşərgəsində ciddi ziddiyyətlər olduğunu və partiyadaşların ümidlərini doğrultmayan “köhnə” rəhbərlər ətrafında birləşməyin mümkünslüyünü sübut edir.

Cəmiyyəti məsuliyyətsizcəsinə sürüklədiyi bataqlığa müxalifət özü düşmüşdür. Ona alternativ kimi başqa bir siyasi məkanın cizgiləri nəzərə çarpır. Demokratik Azərbaycanda “yeni siyasi təfəkkür”ün əsasını təşkil edən bu məkan sivilizasiyalı siyasi səhnədir. Bu siyasi məkan radikal qarşıdurmanın konstruktiv dialoq və rəsiional rəqabət vasitəsilə sıxışdırılıb aradan tamamilə çıxarılacağı sivilizasiyalı siyasi səhnədir.

Azərbaycanda 1993-cü ildən həyata keçirilən iqtisadi və siyasi strategiya milli siyasi məkanın posttranzitar epoxaya transformasiyası üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham

Əliyevin fəal siyasi və iqtisadi tədbirləri sayəsində formalaşan “yeni təfəkkür” iqtidarla konstruktiv dialoqa və sivilizasiyalı rəqabətə hazır olan opponentlərin siyasi fəaliyyəti üçün hər cür şərait yaradır. Məhz belə olmalıdır – siyasi rəqabət tərəflərin dialoqunda, siyasi, iqtisadi və sosial problemlərin həlli yollarının qarşılıqlı əxtarısında aparılmalıdır. Bu rəqabətin məntiqi sonluğu elektoratin bu və ya digər siyasi spektrdə mövqeyini nümayiş etdirən seçkilərdir.

“Yeni təfəkkür” hakimiyyətə gəlməyin güc metodunu demokratik dövlətdə siyasi olimpə nail olmağın qeyri-məqbul üsulu kimi rədd edir. Ona görə də bizim siyasi məkanın sivilizasiyalı dialoqa qabil olmayan siyasi qüvvələri bu məkanın hüdudlarından kənarda qoyacaq seleksiyaya ehtiyacı vardır. Bu prosesin təməli 2003-cü ilin prezident seçkilərinin yekunları ilə qoyulmuşdur.

Cəmiyyətdə yeni siyasi məkan formalaşdıqca, xeyli dərəcədə liberal yönli, yəni dünyəvi dövlətin dəyərlərinə və iqtisadi azadlıqların genişlənməsinə istiqamətlənmiş siyasi təşkilatlar meydana gələcəkdir. İqtisadiyyat müasir siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsidir və iqtisadiyyatla siyasətin bir-birilə bağlı sahələr olmadığı barədə yayılmış fikir kökündən səhvdir. “İqtisadiyyatla siyasət arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və cəmiyyətin siyasi və iqtisadi quruluşunun yalnız müəyyən kombinasiyaları mümkündür. Məsələn, sosialist cəmiyyəti həm də demokratik ola bilməz, bu mənada ki, o, şəxsi azadlıqlara təminat verə bilməz”¹⁷⁶.

İnkişaf etmiş və intensiv sürətlə inkişaf edən bir çox dövlətlərdə gedən siyasi proseslər göstərir ki, doqmatik ideologiyalar dövrü keçmişdə qalmışdır və qloballaşan cəmiyyətdə normal siyasi məkanın yaranmasına ideoloji konsepsiyalardan daha çox, hakim elitanın pragmatik və səmərəli siyasi və iqtisadi tədbirləri təsir göstərir. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli onunla səciyyəli ki, yuxarıda dediyimiz kimi, “uğurlu demokratiyalar”ın siyasi məkanları liberalların və ya sosialistlərin, demokratların və ya konservatorların konkret ideoloji “məktəb”lərini təmsil etmir.

Avropa ölkələrinin siyasi məkanları özlüyündə iki, çox vaxt isə, üç siyasi cərəyanın və iqtisadi baxışın sintezidir ki, burada da ənə-

nələrin qorunub saxlanması və cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dayaq-larının möhkəmləndirilməsi dövlətin iqtisadiyyata və sahibkarlıq sahəsinə müdaxiləsini minimuma endirmək qədər öncül əhəmiyyətə malikdir. Buna baxmayaraq, regionlar və qitələr yaxınlaşdıqca, ənənəvi ideoloji konsepsiyalardan getdikcə daha aşkar surətdə uzaqlaşma prosesi baş verir. Məkanların əksəriyyəti üçün daha pragmatik və səmərəli olan universal ideya və nəzəriyyələrə üstünlük verilir. Onların əsasını dövlətin keyfiyyət baxımından irəliyə doğru sıçrayışı və səmərəli inkişafı üçün iki və ya üç sosio-siyasi modelin konvergensiyası təşkil edir. Dünya açıq-aşkar qarşılıqlı surətdə asılı olur ki, bu da inkişafın milli daxili siyasi amillərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməyə bilməz.

Lakin daxili siyasət xarici siyasətlə həmişə sıx bağlıdır. Bu aksiomadır. Xarici siyasət doktrinasının həyata keçirilməsi hakimiyyətdə olan qüvvələrin proqramı ilə və ya ölkənin daxili vəziyyəti ilə şərtləndirilir. Xarici siyasət konsepsiyalarının formalaşmasına səbəb və nəticələrin bütöv bir kompleksi təsir göstərir. Müasir beynəlxalq vəziyyət, qloballaşma meyillərinin intensivliyi və Azərbaycanın mühüm geostrateji mövqedə yerləşməsi onun daxili siyasətini xarici amillərin təsirindən asılı edir. Üstəlik, seçkilər ərəfəsində və gedişində Azərbaycanda daxili siyasi proseslərə qonşu dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların təsiri milli suverenlik anlayışını beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin və beynəlxalq təşkilatların mənafeələrindən çox vaxt asılı vəziyyətə salır.

Tamamilə qanunauyğun haldır ki, qloballaşma prosesində milli suverenlik planetar prosesin bir hissəsinə çevrilir. O, sanki “müdaxilə”yə məruz qalır, yəni “suverenlik” anlayışı əzəli məzmununu itirir, çünki dövlətlər arasındakı sərhədlər iqtisadi cəhətdən, müəyyən dərəcədə isə, sosiomədəni cəhətdən yox olur.

Bəs bəşəriyyətin postindustrial səddi keçdiyi şəraitdə “yeni siyasi konstruksiyalar” nə deməkdir? Bu, öz struktural formulu və ərazilərin təşkili sistemi olan yeni sosial orqanizmdir. Nəhayət, “milli dövlət” anlayışı tranzit anlayışdır. Hazırda biz sosial ümumi-liyin bəzi formalarının və milli elitaların gələcəyinin necə təşəkkül

tapdığını görürük. Ekspertlərin fikrincə, bu proses xeyli dərəcədə milli elitaların belə “qeyri-müəyyən məkanlar”da nə səviyyədə olması və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Lakin bu meyillər ölkənin milli xüsusiyyətlərini və daxili siyasi xəttin, – o, hətta vətəndaş cəmiyyətinin liberal-demokratik dəyərlərinə və ideallarına əsaslanmış olsa da, – müəyyən edilməsində dövlətin ali rolunu şübhə altına ala bilməz və almamalıdır.

Qlobal miqyasda demokratiya milli mənafeələrə zidd olan yeni “oyun qaydaları”nın qəbul edilməsi məqsədi ilə bu və ya digər dövlətin, yaxud beynəlxalq təşkilatın monosentrik təzyiqini deyil, baxışların və ideyaların polisentrikliyini nəzərdə tutur. Regionun xüsusiyyətləri və xalqın mentaliteti barədə lazımi biliklər olmadığına görə, beynəlxalq təşkilatların transformasiya cəmiyyətlərində apardıqları siyasət, onların istər siyasi, istərsə də iqtisadi xarakterli tələm-tələsik verdikləri məsləhətlər və imperativ (məcburi) tövsiyələr çox vaxt fəlakətli nəticələrə gətirib çıxarır. Nəticədə cəmiyyətdə sosiomədəni köklər yox olur ki, bu da ölkənin liberal-demokratik transformasiyası prosesində böhranlı dəyişikliklərə və onun siyasi inkişafının hibridləşməsinə səbəb olur. Belə bir siyasi ehkamı daim yadda saxlamaq lazımdır: xarakterindən və hansı sahəyə aidiyyətindən asılı olmayaraq, istənilən tövsiyələr hakimiyyətin əsaslarını sarsıtmamalı, cəmiyyəti dramatik sınaqlara məruz qoymamalıdır.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, kənar aktorların (xarici dövlətlərin və ya beynəlxalq strukturların nümayəndələri nəzərdə tutulur) təsiri nəticəsində transformasiya cəmiyyətlərində korporativ qruplar formalaşır ki, onların da məqsədi bu aktorların mənafeələrini “lobbiləşdirməkdir”. Belə qrupların təsiri öz fəaliyyətində məlum dərəcədə müxtəlif dövlətlərin mənafeələrini ifadə edən və bu zaman milli təhlükəsizlik mənafeələrinə tam etinasızlıq göstərən siyasi təşkilatlara yayılır.

Həmin aktorların dəstəyinə arxalanan belə təşkilatlar bəzən özləri də dərk etmədən, Azərbaycanda dövlətin müstəqilliyinin əsaslarının sarsıdılmasına və separatçılıq fəaliyyətinə yönəldilmişdir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin şəffaflığı və ümumdünya inteqrasiya proseslərinin genişləndiyi şəraitdə milli siyasi məkan siyasi həyatımıza bu cür təsirin elementlərindən sığortalanmamışdır. Davakar radikal qüvvələrin prezident seçkilərinə reaksiyası olan 2003-cü ilin 15–16 oktyabr hadisələri sübut etdi ki, ölkədə belə qruplar fəaliyyət göstərir və onlar çox vaxt diplomatik nümayəndəliklərin və beynəlxalq təşkilatların qəyyumluğu altındadır. Demokratik yolla seçilən hakimiyyət bu qüvvələrin dağıdıcı fəaliyyətini zərərsizləşdirməyə borcludur. Bizdə formalaşan milli siyasi məkan dövlətin mənafeələrini nəzərə alaraq və siyasi elitanın “yeni təfəkkürü” əsasında bu cür “lobbiçilik fəaliyyəti”nin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş qrup və təşkilatları tədricən sıxışdırıb siyasi autsayderlərə çevirməlidir.

Beləliklə, hakimiyyətin əsas təsisatı kimi Azərbaycanda 1998-ci və 2003-cü illərdə keçirilən prezident seçkiləri müxalif siyasi partiyaların sosial bazasının zəif və taktiki fəaliyyətinin səhv olduğunu göstərdi. Seçkilər bu partiyalara rəhbərlik prinsiplərini dəyişdirməyin, liderlərin qeyri-real iddialardan əl çəkməsinin və onları əsil milli mənafeələr məcrasına istiqamətləndirməyin vaxtı çatmış zərurət olduğunu nümayiş etdirdi.

Ölkə prezidentliyinə namizədlərin seçkiqabağı marafonun lap əvvəlindən bəyan etdikləri prioritetlər onların əsasən şəxsi iddialarının ödənilməsinə yönəldilmiş siyasi praktikasına zidd idi.

2003-cü ilin prezident seçkilərindən sonra ölkədə siyasi paradigma artıq yeni reallıqlar şəraitində yaranmağa başladı. Lakin Azərbaycanda hakimiyyətin mahiyyəti dəyişməz qalmışdır, onun əsasında Prezident Heydər Əliyevin başladığı siyasi və iqtisadi xəttin davam etdirilməsi durur.

Radikal müxalifətə gəldikdə isə, seçkilər onu tamamilə etibardan saldı, hakimiyyətə gəlməyə olan bütün ümidlərini puç etdi, indi o, öz varlığının mürekkəb bir dövrünə qədəm qoymuşdur ki, burada da başlıca vəzifə özünü siyasi subyekt kimi saxlamaqdır. Radikal-ların böhranı o dərəcədə dərin ki, onlar nəinki möhkəm müxalif ittifaq və ya blok formalaşdırmaqda, həm də daxili ziddiyyətləri və

ixtilafları aradan qaldırmaqda çətinlik çəkirlər. Yaranmış vəziyyət bu marginal mühitdən olan bu və ya digər partiya rəhbərinin yaxın dövrdə müxalifətin vahid lideri olmasının mümkünlüyünü istisna edir.

Qeyri-sabitlik, “dost”ların rəqiblərlə, rəqiblərin isə “dost”larla tez-tez əvəzlənməsi bizim milli müxalifəti fərqləndirən xüsusiyyətlərdir. Perspektivin olmamasının doğurduğu şaşqınlıq, AXCP, Müsavat Partiyası, ADP və digər partiyalar daxilində parçalanma, “rahat yer” uğrunda mübarizə, iqtidara münasibətdə davakar mövqe, ara verməyən siyasi haqq-hesab çəkmələr, bir-birini həy-küylə ifşaetmələr göstərir ki, Azərbaycanda müxalifət hərəkatı “yeniyetməlik” çağındadır və yetkinlik çağına çatmaq üçün hələ uzun bir yol keçməlidir.

2004-cü ilin avqustunda ADP Ali Məclisinin sədri Nurəddin Məmmədli AXCP-yə (islahatçılar) keçdiyini bildirdi. O, ABŞ-da gizlənən partiyanın sədri Rəsul Quliyevi partiya rəhbərlikdə avtoritar metodlara əl atdığına görə tənqid atəşinə tutaraq, iri korrupsiyaçı və yalnız hakimiyyətə gəlmək kimi tamahkar məqsəd güdən adam kimi ifşa edərək, öz transferini belə əsaslandırmışdır: “Mən ADP-nin reabilitasiyası üçün bütün imkanlarımdan istifadə etdim... Zənnimcə, orada nəyisə dəyişdirmək daha mümkün deyildir. Bu səbəbdən də ADP Azərbaycan siyasətində keçmişdir. Mən orada gələcək görmürəm. Məhz buna görə mən belə addım atdım”¹⁷⁷.

Aleksandr Karavayev yazır: “Avropanın nöqtəyi-nəzərincə, MDB-də olduğu kimi, Azərbaycanda da partiyalar yoxdur. Hərəkatların cürcətiləri var, maraqlar üzrə klublar və konkret məqsədlər üçün süni surətdə yaradılmış təşkilatlar var.

Partiya quruculuğu hələ irəlidedir. Başqa sözlə desək, postsovet dövlətlərinin müasir partiya strukturlarının öz sələfləri ilə ancaq uzaq oxşarlığı var və onlar Qərb nümunələrindən çox-çox fərqlənirlər. Bütün məsələ, bundadır ki, dialoqu kiminlə aparmalı? Nəinki vahid namizəd üçün resursları səfərbər edə, hətta belə bir fiquru müəyyənləşdirə bilməyən indiki müxalifətlə dialoq çətin ki, zəruri olsun.

İnsanlar partiyaların əslində, olmayan proqram fərqlərini deyil, məhz liderə etimadın olmasını əsas tutaraq səs verirlər. Bugünkü Azərbaycanda İlham Əliyevdən daha güclü olan sima yoxdur”¹⁷⁸.

Müsavat Partiyası, AMİP, ADP parçalandıqdan, satellit müttəfiqlər onlardan uzaqlaşdıqdan sonra AXCP lideri Əli Kərimli fəallaşmağa başladı. O, bütün vasitələrlə üstünlüyü ələ keçirmək istəyir və bunun üçün hətta digər partiyaların rəhbərləri qarşısında götürdüyü öhdəlikləri açıq-aşkar pozmaqdan da çəkinmir. Onun müxalif qüvvələri vahid platforma əsasında birləşdirmək haqqında bəyanatları səmimi deyil, əməli hərəkətlərinə tamamilə ziddir. O, firsətdən istifadə edərək, öz təşkilatını başqa müxalifət partiyalarından qaçanlar hesabına möhkəmlətməyə, Xalq Cəbhəsinin digər cinahını – üzdənirəq “klassiklər”i qeyd-şərtsiz özünə birləşdirməyə, yeni adamlar cəlb etməyə çalışır. Ə.Kərimli bu niyyətin həyata keçirilməsini sürətləndirmək məqsədi ilə öz ətrafındakılara belə bir tezislə təbliğat təşkil etməyi tapşırırmışdır: “Yaranmış vəziyyətdə digər müxalifət partiyalarının ictimaiyyət arasında nüfuzunu itirməsi nəzərə alınaraq, siyasətə perspektivli cavanlar gəlməlidir”.

Müxalif partiya elitalarının yenə də hədsiz şəxsi iddiaları, qeyri-tənqidliliyi, özünəvurgunluğu partiya rəqabətinə və partiya-daxili fəaliyyətin təşkilinə rəşional yanaşmalara, novasiyalara ziddir, siyasi vasitələrin dəyişdirilməsinə mane olur.

Əlbəttə, heç kim iddia etmir ki, ölkədə müxalifət yekrəng olmalıdır. Geniş kütlələrin totalitar rejimlə mübarizə apardıqları, xalq hərəkatının istibdada qarşı üsyana qalxdığı dövrlərdə tarixdə belə hallar olmuşdur. 1980-ci illərdə sosializm düşərgəsinin bir çox ölkələrini – Rumıniyanı, Polşanı bu cür dalğa bürümüşdü. Ondan əvvəl isə buna oxşar dalğa 1974-cü ildə Portuqaliyada başlayaraq, yeni siyasi qüvvələrin Salazardan sonra azad ölkə yaratmaq səylərini özünə çəkmişdi. Sonra bu dalğa Yunanıstana və digər ölkələrə gedib çıxmışdı.

Azərbaycandakı vəziyyət bütün bunlardan köklü surətdə fərqlənirdi. Milli müstəqillik əldə olunduqdan sonra radikal müxalifət

daha xalq kütlələrinin geniş təbəqələrinin mənafelərini ifadə etmirdi. Özlərini böyük siyasətçi sayaraq, iqtidarla hakimiyyətin yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə aparmağa başlayan adamların, bir növ, kastası yarandı. Məhz bu səbəbdən də müxalifət özünün ehtimal etdiyi “ikinci zühur”unu xalqla deyil, “kənardan olan” müəyyən qüvvələrlə bağlayır. Xalq isə milli müstəqillik problemini birdəfəlik və həmişəlik həll edərək, söylərini ümdə həyati problemlərin həllinə, öz sosial və iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına yönəltdi.

Bundan əlavə, əhalinin əsas kütləsi gözəl başa düşür ki, əvvəla, sovet dövründə dövlətə rəhbərlik edən Heydər Əliyev iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə olduqca böyük işlər görmüşdür. Ölkənin inkişafının uzunmüddətli perspektivini də bu işlər müəyyən etmişdir. İkincisi, müstəqillik illərində, sosial və siyasi transformasiyanın gedişində vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları təmin edildi, qeyri-hökumət təşkilatlarının və siyasi təşkilatların normal fəaliyyət göstərməsi üçün hər cür şərait yaradıldı, vətəndaş cəmiyyətinin bünövrəsi qoyuldu. Üçüncüsü, Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın inkişaf perspektivlərini dəqiq müəyyənləşdirmişdir: yanacaq-energetika kompleksi sərmayələrin daimi axını və ümumən milli iqtisadiyyatın inkişafını təmin edir, siyasi xəttin varisliyi isə sosial-iqtisadi layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dördüncüsü, uğurlu daxili və xarici siyasət nəticəsində kütləvi şüur sabitlik və demokratiya dəyərlərinin qədrini getdikcə daha əziz tutur.

2004-cü il mayın 7-də “Zerkalo” qəzeti yazmışdır: “Sırr deyil ki, süquta uğrayan müxalifət prezident seçkilərindən sonra heç cür özünə gələ bilmir. Müşahidəçilərin əksəriyyəti hesab edir ki, 16 oktyabr iqtidar opponentlərinin “açıq edam” günü oldu. Müxalifətin küt taktikası onun özünə qarşı çevrildi. Məsələ heç də onda deyildi ki, müxalifət zəif idi və hakimiyyətə gələcəyi təqdirdə hadisələrin inkişafını qabaqcadan görə bilmirdi. Müxalifət iqtidarla öz arasında “körpü salmağı” bacarmadı və nəzakətli-sərt, sivilizasiyalı münasibətlərin nə demək olduğunu bilmirdi (yaxud bilmək istəməirdi). O, seçkilər ərəfəsində olduğu kimi, fəryad qopara bildi,

“demokratiya”ya can atdığını deyil, əslində hakimiyyətə yiyələnmək üçün sönməz ehtirasını göstərdi. Xalq seçkilər ərəfəsində məhz bunu gördü”¹⁷⁹.

Deyənlərə həmahəng olaraq elə həmin qəzet 2004-cü il 5 noyabr tarixli nömrəsində yazırdı ki, müxalifət liderlərinin səhvi, bəsirətsiz siyasəti müxalifət düşərgəsində mənfi prosesləri sürətləndirir, “müxalifət intellektual bazanı itirir və getdikcə lümpenləşir... Partiya quruculuğunun mövcud vertikalı dağılır... Bələdiyyə seçkilərinin (2004-cü il dekabrın 17-də keçirilən seçkilər nəzərdə tutulur – qeyd müəllifindir) gedişi göstərdi ki, müxalifət yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir... Bələdiyyə seçkilərindən əvvəl baş vermiş proseslər artıq sübut etdi ki, ümumiyyətlə, Azərbaycanda müxalifətin varlığının özü sual altındadır”.

Beləliklə, demokratik cəmiyyətin siyasi sabitliyinin zəruri şərti demokratik fəaliyyət göstərən və ölkə əhalisinin sosial strukturuna uyğun gələn partiya-siyasi sistemin olmasıdır. Azərbaycanda müxalifət hərəkətinin cəmiyyətdə siyasi və sosial bazaya söykənən dərin kökləri yoxdur. Milli siyasi məkanın sosial strukturu hələ formalaşmayıbdır. Çox güman ki, ölkənin siyasi qüvvələrinin konfigurasiyası qarşıdakı beş il ərzində daha aşkar şəkildə yaranacaqdır. Həmin vaxtadək partiyalarla qruplaşmalar arasındakı siyasi qarşıdurma, – cəmiyyət bundan təngə gəlmişdir, – tədricən səngiyərək, ifrat radikalizmdən mərkəzə doğru istiqamətlənəcəkdir. İqtidarla müxalifətin yeni qarşılıqlı münasibətləri fonunda bir çox partiyalar öz ideoloji baxışlarını təkmilləşdirərək, sağ, yaxud sol cənahdan mərkəzə yaxın mövqeyə transformasiya ediləcəklər.

Azərbaycanda sabit və perspektivli çoxpartiyalı strukturun formalaşması ölkənin qanunverici orqanına majoritar seçki sisteminə düzgün istifadənin mümkünlüyündən çox asılı olacaqdır. Bir qayda olaraq, partiyalar özlərini ancaq proporsional sistem şəraitində daha yaxşı göstərirlər. Majoritar sistem şəraitində isə partiyalar çox vaxt uğursuzluğa məruz qalırlar, çünki siyasi səhnədə partiya təbliğatı insanların arzu və istəklərini yaxşı bilən və onların mənafelərini təkbəşinə müdafiə etməyə hazır olan texokrat siyasətçilə-

rin meydana gəlməsi ilə əvəzlənir. Belə vəziyyət partiyaları mərkəzə doğru getdikcə daha çox yönəldəcəkdir. Mərkəzdəki boşluğu hələ doldurmaq lazım gələcəkdir. İqtidar partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyası özünün siyasi və iqtisadi proqramları ilə mərkəzə, yəni, müxtəlif mövqelərin yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşması nöqtəsinə başqalarına nisbətən daha yaxındır.

Mərkəzçilik baxışların qarşılıqlı sintezidir və cəmiyyətin ümdə problemlərinin həlli üçün onlardan səmərəli istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Əks halda, mərkəz yoxdur, onun fokuslarından ancaq biri var. Mərkəzin başlıca üstünlüklərindən biri qeyri-radikal siyasi maneə üçün çox geniş meydanın olmasıdır. Ona görə də mərkəz real, praktik əsaslarda yaradılmalıdır. Onların bazasında hakimiyyət iyerarxiyasında yerdəyişmə və ya artıq mövcud hakimiyyətin əldə saxlanması məqsəd yox, yalnız vasitədir.

Mərkəzçilik fəlsəfəsi radikal niyyətlərdən uzaqdır. Mərkəzçilik ehkamçı ola bilməz. O, son dərəcə geniş, hərtərəfli və eyni zamanda konkretləşdirilmiş məkan formalaşdırır ki, bu məkan da iki bazisə əsaslanır: (1) – ümumi problemlərin üzə çıxarılması; (2) – onların həlli yollarının tapılması. Mərkəzçiliyin məharəti məhz adi siyasi şüurun “ağrılı nöqtələr”ini təsbit etməkdə və onların həlli üçün praktik əsaslar verməkdir. Təbii ki, cəmiyyətin problemlərini zor gücünə həll etmək olmaz. Ona görə də bunu başa düşmək son dərəcə vacibdir ki, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosiomədəni problemlərinin miqyası və energetikası bəzən elə böyük olur ki, mərkəz meydana gəlməyə sadəcə borcludur. Əks halda, iflas baş verəcəkdir: baxışlardan biri digərinə qalib gələcək və əks mövqenin narahatlığı gerçəkliyə çevriləcəkdir. Mərkəzin isə məqsədi sintezin zəruriliyindədir, çünki əks halda sosial qütbləşmə və parçalanma qaçılmazdır.

Demokratik cəmiyyətdə monosentrik baxışlara və ideyalara yer yoxdur. Plüralizm, ideya və rəylərin rəqabəti dövlət və cəmiyyətin mükəmməl inkişafının əsasıdır. Deməli, mərkəzçilik məkanının saxta deyil, məhz real olan problemləri əhatə etməsi prinsiplial surətdə vacibdir. Saxtılıq və ya qeyri-saxtılıq dərəcəsi isə cəmiyyətə

tin “ağrılı nöqtə”sinin siyasi vəziyyəti, bu vəziyyətin aktual və tarixi dönəmlərini nə qədər geniş əhatə etməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Əslində, mərkəzçilik hakimiyyətdə tradisionalizmdir. İqtidar partiyası məhz həmin fəlsəfəni rəhbər tutur. Protopartiyalar adlandırılan digər partiyalar isə hələ tam formalaşmayıblar. Onlar ifrat radikal mövqelərdədir. Ona görə də öz sosial bazasını narazıların və işsizlərin hesabına gücləndirməyə, xaricdən siyasi dəstək və maddi yardım almağa ümid bəsləyirlər.

Bir sözlə, Azərbaycanda çoxpartiyalı sistem əvvəlki proporsional sistemdən majoritar sistemə transformasiya şəraitində təşəkkül tapacaqdır. Cəmiyyətə hansı siyasi qüvvələrin daha çox gərəkliliyini və sivilizasiyalı rəqabət mübarizəsi şəraitində daha çox həyat qabiliyyətli olduğunu məhz çoxpartiyalı sistem göstərəcəkdir.

Siyasət son dərəcə mürəkkəb prosesdir və çox vaxt çirkin texnologiyalarla və sərt rəqabətlə bağlı olur. Siyasi fəaliyyətə başlayan adam öz gələcək taleyinin bu “peşə” tərəfindən “bəxş olunan” bir çox kəşməkəşlərini dərk etməli və irəlicədən görməlidir. Siyasət bəhsləşmə, rəqabət, ideyaların və layihələrin, iki dixotomiyanın – sağ, optimal və sol, radikal, inqilabi dixotomiyaların mübarizəsini nəzərdə tutur. Sosial konstruksiyaya məhz bu bilavasitə təsir göstərir. Postmodernitdə cəmiyyətin və dövlətin inkişafına, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə və sosiomədəni transformasiyaya yönəldilmiş qaynar, əyani mühit də burada, bu sosial kosmosda formalaşır. Hətta “rəqabətin “kor” olmasına əsaslanaraq, ona qarşı etiraz edildikdə də”. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, qədim insanlar ədalət mühakiməsi ilahəsini gözləri sarınmış şəkildə təsvir edirdilər: bu, onun qərəzsiz və ədalətli olduğuna işarə idi. Rəqabət ədalətliliklə bəlkə də bir qədər oxşarlıdır, amma onların bir ümumi məziyyəti var: rəqabət də, ədalətlilik də “şəxsiyyətə baxmır”¹⁸⁰.

Tamamilə doğrudur: siyasi rəqabət şəxsləri görmür. O, ancaq real, pragmatik və səmərəli hərəkətləri və planları, demokratik Azərbaycanın gələcək inkişafı, – biz bu inkişafın inandırıcı konturlarını artıq indi görürük, – barədə öz versiyalarını təklif edən siyasətçiləri görür.

DEMOKRATIYA DÖVLƏT VƏ CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFININ PRIORİTETİ KİMİ

Sivilizasiyaların texnokratik inkişafı prosesində insanın müasir dünyagörüşü daim təkmilləşir. Texnoloji nailiyyətlər insana xeyli uğurlar vəd edir və bunlardan başlıcası şəxsi azadlığın dəyərinin dərk edilməsi şəraitində yeninin başa düşülməsidir. Hələ orta əsrlərdə bir çox filosoflar insanın öz azadlığı və hüquqlarını dərk etməsinin vacibliyi və zəruriliyi barədə ideyalar irəli sürür, traktatlar yazır və öz konseptual baxışlarını əsaslandırırdılar. Lakin insanın tam mənada azadlığı təkcə qanunun və hüquq qaydalarının deyil, həm də iqtisadi müstəqilliyin hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə mümkün olur. Aforizmə çevrilmiş “İqtisadi müstəqilliksiz, ümumiyyətlə müstəqillik yoxdur” ifadəsi bu fikri daha aydın əks etdirir.

Azərbaycanda demokratik dəyərlərin təşəkkülü və siyasi oriyentirlərin formalaşması prosesi elə bir mərhələyə daxil olmuşdur ki, indi hər bir kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin edildiyi, vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdığı, demokratik quruluşun demokratiya təsisatları kimi mühüm atributlarının yaradıldığı, siyasi dözümlülüyə, şəxsiyyətlərarası etimada, siyasi iştiraka, çoxvariantlı fərdi səmərəlilik hissinə və s. nail olunduğu cəmiyyət quruculuğunun prinsiplərinə kor-koranə əməl etməklə kifayətlənmək olmaz. Həqiqi mənada demokratiya qurulmasında cəmiyyətin necə və haraya getdiyi barədə aydın təsəvvürün olması tələb edilir.

Postkommunist transformasiya prosesində yaranmış yeni siyasi təsisatlar və bizim cəmiyyətimizin siyasi dəyərləri və kütləvi siyasi istiqamətləri arasında olan əlaqə müstəqil dövlətçilik inkişaf etdikcə çox dəyişikliyə məruz qalacaq və keyfiyyətə təkmilləşəcəkdir.

Elə buna görə də bu problem təkcə yaradıcılıq baxımından dərk olunmaq üçün deyil, həm də real surətdə tətbiq edilmək üçün vacibdir.

Həqiqətən də dərk etmək zəruridir ki, demokratiya kütləvi demokratik dəyərlərin və oriyentirlərin dəstəyinə nə dərəcədə ehtiyac duyur və bunlar demokratikləşmə üçün ilkin zəmindirmi? Demokratik təsisatların formalaşması və fəaliyyət göstərməsinə məhz hansı dəyərlər və siyasi oriyentirlər kömək edir? Əslində, protestant mədəniyyətinin məhsulu olan demokratiyanın ənənəvi olaraq pravoslav, müsəlman, konfusiançılıq sivilizasiyalarının və digər sivilizasiyaların yayıldığı zonalarda həyata keçirilməsi mümkündürmü? Demokratik dəyərlərin yayılmasının yeni dalğası “sivilizasiyaların toqquşmasına” səbəb olmayacaqmı?

“Üçüncü demokratik dalğa” get-gedə daha böyük əraziləri əhatə etdikcə, bütün bu problem məsələlər aktuallaşır. Başlanğıcını ötən əsrin 80-ci illərindən götürən “üçüncü demokratik dalğa” prosesi hazırda qlobal demokratiyanın əsas amilidir.

Müasir dünyada demokratik dəyərlərin yayılması kifayət qədər sabit xarakter almışdır. 1974-cü ildə Portuqaliyada Salazar rejiminin süqutundan sonra demokratik dalğa Avropanın cənubuna – İspaniyaya, Yunanıstana, sonra isə Latin Amerikası ölkələrinə və Şərqi Asianın bir sıra ölkələrinə yayıldı. 1990-cı illərin başlanğıcı üçün isə SSRİ-nin sərhədlərinə lap yaxınlaşdı və beləliklə də Mərkəzi və Şərqi Avropada “məxməri inqilabları” və SSRİ-nin dağılmasını şərtləndirdi. Nəhayət, bu demokratik dalğanın əks-sədası bəzi Afrika dövlətlərində eşidildi.

XVIII əsr və 1960-cı illərin ortaları arasındakı tarixi dövr ərzində baş vermiş ilk iki demokratik dalğadan fərqli olaraq, yeni demokratik dalğanın olduqca özünəməxsus mahiyyəti vardır. Onu səciyyələndirən budur ki, həmin dalğa təkcə Çin və müsəlman ölkələrinə gedib çatmamışdır. Demokratik dalğanın bu qlobal yayılmasının miqyası o qədər genişdir ki, istər-istəməz fikirləşməli olursan: biz təxminən eyni bir vaxtda, lakin müxtəlif və çətin müqayisə edilən şəraitlərdə, vəziyyətlərdə və kontekstlərdə meydana

gəlmiş və ona görə də müxtəlif qanunauyğunluqlarla gedən demokratik dalğalarla üzləşirikmi?

Belə hesab edirlər ki, üçüncü demokratik dalğanın postavtoritar və posttotalitar transformasiyaları elitadaxili demokratiyanın nəticəsi olmuşdur. Başqa sözlə, ötən əsrin 60-cı illərinin ortalarındakı demokratiyalardan fərqli olaraq, yeni demokratiya ölkələrindən heç biri təzə qaydaya hərbi məğlubiyyətlər nəticəsində keçməmişdir.

XX əsrin axırları – XXI əsrin əvvəllərinin dünya nizamı demokratiyanı dövlət və cəmiyyətin inkişafının prioriteti kimi meydana çıxarmış və demokratik quruluşu sivilizasiyalararası və dövlətlərarası dialoqun əsas amili kimi müəyyən etmişdir.

Özü də “vətəndaş” mədəniyyəti amilinə əsaslanan yeni qaydaya keçid ilk baxışdan tamamilə ağrısız olmuşdur. Hər halda, dünyaya məkanını bürümüş prosesin görünən tərəfi belədir. Lakin bu keçidin ağrısızlığı barədə söylənilən istənilən fikir real təsəvvürdə belə mülahizələrə zidd olan bir sıra amillərlə üzləşir.

Ona görə də bütün bu proseslərin Azərbaycan üçün tamamilə təzə olması və dövlət idarəçiliyinin məğzinin yeni məzmununu aşkara çıxarması nəzərə alınmaqla, “Azərbaycanda cəmiyyətin demokratikləşməsi” anlayışında ehtiva edilən real məzmunun mahiyyətinin araşdırılmasına ehtiyac yaranır.

Sosial və siyasi elmdə müqayisəli metodologiya məhz oxşarlıq və fərqlilik elementlərinin, – o cümlədən də postavtoritar transformasiyanın müxtəlif variantları arasında, – aşkara çıxarılmasını nəzərdə tutur. Məsələ yalnız bundadır ki, həmin müqayisənin gedişində hansı daimi və dəyişən amillər fərqləndirilir və bunun üçün nə kimi əsaslar vardır. Bizə belə gəlir ki, indiki halda müqayisə olunan müxtəlif hadisələrin əslində hamısında təsiri bu və ya digər dərəcədə izlənə biləcək bir neçə daimi amili fərqləndirmək mümkündür. Həmin amilləri sadalayaq.

Bu, birincisi, bəyan edilən ideal kimi demokratiyaya normativ münasibət və ehtimal olunan ictimai dəyişikliklərin məqsədləridir. İkincisi, bununla bağlı olaraq geniş mədəni təsirlərin nəticəsi kimi, ilk növbədə, Qərbin kütləvi mədəniyyətinin təsiri altında demok-

ratik modellərin və nümunələrin artmaqda olan kütləvi cəlbədiciyi. Üçüncüsü, demokratik azadlıqların və hüquqların real surətdə genişlənməsi, habelə sossiuma yeni demokratik təsisatların və prosedurların daxil edilməsi sayəsində ictimai nəticələrin yaranmasıdır. Dördüncüsü, sosial-siyasi modernləşmənin məcburi aləti kimi, XX əsrin 80–90-cı illərində iqtisadi avtarkizmin səmərəsizliyinin aşkar təzahürüdür. Bu amil inkişaf etmiş ölkələrə çatmaq tipli avtoritar modernləşdirmənin iqtisadi səmərəsi haqqında politologiya elmində yayılmış və az qala aksioma sayılan təsəvvürü təkzib etdi. Beşincisi, avtoritarizmin cəlbədiciyini əslində hər yerdə itirməsi və bunun nəticəsi olaraq, onun milli inkişaf modeli kimi legitimliyidir. Altıncısı, avtoritarizmdən idarəetmənin həqiqi demokratik formalarına keçidi təşviq etmək üçün əlverişli ilk şərtlərin olduğu beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranmasıdır.

Cənubi Avropa və Latin Amerikasının ölkələrində “uğurlu demokratiyaların” bərqərar olması sxemi göstərir ki, bu proses əsasən hakim elitanın özünün daxilində, kortəbii və ya şüurlu surətdə mühafizəkarlara və köhnə qaydaya qarşı çıxan və yenini müdafiə edən islahatçılara bölünmənin baş verdiyi vaxtda getmişdir. Bu ölkələrdə “üçüncü demokratik dalğanın” əsas kükrəyişi siyasi xəttin konkret şəkildə dəyişməsinin təzyiqi altında baş vermişdir. İqtisadi məqamlar ikinci dərəcəli xarakter daşıyırdı və bunlara dövlət hakimiyyətinin bütünlüklə dəyişməsi kontekstində baxılırdı. Rejimin mühafizəkar qüvvələrinə qarşı daha səmərəli müqavimət göstərməyə çalışan islahatçılar ümumən mərkəzçi mövqe tutsalar da, öz ideyalarına və mövqelərinə kənardan dəstək axtarırdılar. Onlar vətəndaş cəmiyyətinin qüvvələrinə, müxalifətçi hərəkətlərə müraciət edirdilər. Lakin onların radikal müxalifəti siyasi prosesin iştirakçısı kimi legitimləşdirməsi, habelə bunun nəticəsində mühafizəkarlar düşərgəsində gedən əks-birləşmə labüd surətdə gərginliyin artmasına və artıq hakim elitanın özünün daxilində vəziyyətin kəskinləşməsinə doğru ararırdı.

Bununla belə, Cənubi Avropa və Latin Amerikasının ölkələrində demokratiyaların bərqərar olması praktikası göstərir ki, islahatçılar

rın hökumətləri öz cəmiyyətlərinin aktual iqtisadi problemlərini həll etməyə əsasən hazır deyildi. Son nəticədə bu, sossiumun kütləvi mənfi reaksiyasına və sonrakı seçkilərdə keçmiş hakim qüvvələrin nümayəndələrinin iqtidara qayıtmasına səbəb olmuşdur. Lakin proqnozların əksinə olaraq, sonuncular çox vaxt əvvəlki mürəccə rejimlərin bərpasına əsla səy göstərmirdilər. Onlar vəziyyəti sabitləşdirir və yeni siyasi sistemi tarazlaşdırmağa çalışırdılar. Demokratik prosedurların təsisatlaşdırılması, ilk növbədə əvvəlki siyasi hakimiyyətin dəyişdirilməsi, demokratik islahatların uğurlu olduğu halda demokratik qüvvələrin sonrakı mümkün birləşməsi üçün zəruri bünövrə yaradırdı.

Təbii ki, belə sxem bütün sistemlər və şəraitlər üçün universal deyildir. Lakin o, müəyyən dərəcədə keçid dövrü ölkələrində uğurlu demokratiyaların formalaşması işində oxşar və ya analoji proseslərin olduğunu göstərir. Cəmiyyətin məqsədyönlü demokratikləşməsi üçün iki tərkib hissənin uzlaşması çox vacibdir. Birincisi, demokratik prosedurların və təsisatların olması, onların sabitliyi və səmərəliliyinin təmin edilməsi. İkincisi, cəmiyyətdə çoxşəkilli demokratik proseslərin həyat qabiliyyətini təmin edən siyasi dəyərlərin və oriyentirlərin olması. Bu kontekstdə mədəni dəyər ilkin şərtləri demokratik mühitin formalaşması üçün prioritet tərkib hissələr kimi çıxış edir. Axı, çox zaman belə bir sual qarşıya çıxır: nə üçün demokratiya bəzi ölkələrdə başqalarına nisbətən daha uğurla və sürətlə inkişaf edir? Ənənəvi cavab bunu belə izah edir ki, demokratiyanın yaranması və həyat qabiliyyətli olması cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni dəyərlərinin vəziyyətindən bir-başla asılıdır.

Bu baxımdan demokratiya aşağıdakı əsas struktur amillərinə söykənir: əvvəla, milli birliyin təmin edilməsi və milli eyniyyətin əldə olunmasına; ikincisi, iqtisadi inkişafın və əhalinin ictimai rifahının nisbətən yüksək səviyyəsinə nail olunması; üçüncüsü, cəmiyyətdə demokratik normaların, dəyərlərin və oriyentirlərin kütləvi şəkildə yayılmasına.

Son vaxtlar demokratiyanın həyat qabiliyyətliliyinin dördüncü amilini – təsirli və səmərəli dövlətin mövcud olmasını da getdikcə daha tez-tez əsaslandırılar. Lakin bu da məlumdur ki, posttotalitar və postavtoritar cəmiyyətlərin əksəriyyəti, – o cümlədən postsovet məkanında, – uzun müddət dövlət idarəçiliyi və nəzarətinin səmərəli sistemini yarada bilməmişlər. Postsovet məkanında bu sxemə uyğun gələn və deyilənləri təsdiq edən xeyli sayda misal çəkmək olar.

Postsovet respublikalarından çoxu aparılan islahatların uğurunu təmin etmək üçün hələ də məqbul sistemlər axtarmaqdadır. Həm də belə bir məqamı vurğulamaq olduqca vacibdir ki, sabit sosial-iqtisadi sistemə malik ölkələrdə demokratiyanın nisbətən həyat qabiliyyətli olması barədə ötən illərin tezişi indi, yeni dünya nizamı şəraitində işləmir. Son illərin təcrübəsi göstərmişdir ki, demokratiyaya keçid daha endogen xarakter daşıyır və əsasən başlıca siyasi aktorların müəyyən qərarlarının və seçdikləri taktika və strategiyaların nəticəsidir.

Müasir dünya nizamında səyləri dünya birliyinin demokratik dəyişiklikləri probleminin ön sırasına “uğurlu demokratiya” ölkələrinin (bu termin altında biz birinci dünya ölkələrini, məsələn, demokratiyanın bir neçə yüzilliklər ərzində bərqərar olduğu ölkələri – ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanı nəzərdə tuturuq) təkə bütün bəşəriyyət üçün vahid olan dəyərləri və oriyentirləri vasitəsilə deyil, həm də zamanımızın aktual problemlərinin həllinə vahid optimal yanaşmalar vasitəsilə sabitlik və təhlükəsizliyi təmin etmək çıxır.

Geosiyasi baxımdan demokratiyanın ənənəvi anlamı regional və beynəlxalq təhlükəsizliklə birlikdə getdikcə daha çox milli təhlükəsizliklə qarışdırılır. Görünür, bu bəziləri, məsələn, Avrasiya məktəbinin nümayəndələri üçün bir növ hegemonluqdur.

Lakin, zənnimcə, hərbi güc işlədilmədən və cəmiyyətə, dövlətə yeni bazar ənənələri, demokratik ənənələr və oriyentirlər, – hansılar ki, tariximizin bütün sovet dövrü ərzində bizdən çox uzaq idi, – gətirən hegemonluq kütləvi şüuru təzələməyə, iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasını keyfiyyətə yaxşılaşdırmağa, siyasəti dövlətin

və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəli mexanizminə çevirməyə imkan verən yalnız müsbət amil kimi qiymətləndirilə bilər.

Dövlətin və cəmiyyətin Qərb nümunəsini və üslubunu korənə təqlid etməyə cəhd göstərməsi, beynəlxalq iqtisadi-maliyyə strukturlarının belə taktika və strategiyaları dikte etməsi, ölkəni beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektindən qərb iqtisadiyyatının hansısa əlavəsinə çevirməsi isə tamamilə başqa məsələdir. Belə vəziyyətə yol verilməməsi üçün hər bir ölkənin öz milli iqtisadiyyatını və siyasi strategiyasını yaratması və inkişaf etdirməsi vacibdir. Bu, ən azı, 2001-ci ildə Argentinadakı hadisəni təkrar etməmək üçün vacibdir. Həmin vaxt “BVF büdcə xərclərinin azaldılması taktikasını – “böyük durğunluq” dövrünün səhv praktikasını təbiiq etmişdi”¹⁸¹.

Aşağıda biz bu məsələlərin çoxuna cavab tapmağa çalışacağıq. Lakin digər ölkələrin milli postkommunist transformasiyasının və demokratiyaya keçidinin müqayisəli təhlili üçün çıxış nöqtəsi tapmaqdan ötrü əvvəlcə nəzəriyyə sahəsinə qısa ekskurs edək. Bundan əlavə, postkommunist dövründə Azərbaycandakı siyasi dəyərlərin və kütləvi siyasi meyillərin dinamikasını təhlil etməyə cəhd göstərəcəyik. Bu zaman real ictimai-siyasi proseslərlə, ilk növbədə yeni milli siyasi təsisatların təşəkkülü, inkişafı və əməli fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədə cavab verməyə çalışacağıq. Nəhayət, izah etməyə çalışacağıq ki, nə üçün demokratiya ölkələrin bəzilərinə tez yaranır və formalaşır, digərlərində yavaş sürətlə gedir, daha başqalarında isə posttotalitar transformasiya mühiti elitasının avtoritar səyləri ilə aradan çıxarılır. *

§ Demokratiya: eyforiya, yoxsa panaseya

XIX əsrin birinci yarısında yaşamış məşhur fransız tarixçisi, sosioloqu və siyasi xadimi Aleksis de Tokvilin¹⁸² vaxtından politologiya ədəbiyyatında belə bir fikir dəfələrlə vurğulanmışdır ki, dövlət formalarının inkişafı bəşər cəmiyyətini hökmən və qa-

nunauyğun surətdə demokratiyaya gətirib çıxaracaqdır. Sonralar Tokvil kimi bir sıra nüfuzlu politoloqlar bu fikrin ictimai şüurda möhkəmlənməsinə kömək etmişdir. Onların bir çoxunun fikirləri ona görə əhəmiyyətli görünürdü ki, bu fikirlər heç də demokratik ideyalar qarşısında bəh-bəhlə baş əyməkdən irəli gəlmirdi. Onlar demokratiyanı ayrı-ayrı fərdlərin və ya insan qruplarının köməyindən, yaxud müqavimətindən asılı olmayaraq, dərhal baş verəcək təbii və labüd hal kimi təsəvvür edirdilər. İngiltərə ictimai fikri bu baxışı Fransadan yayılan “diletant” ümumiləşdirmələrdən biri kimi ehtiyatla sarsıtmağa cəhd göstərirdi. Bununla belə, bu “fransız” fikri İngiltərəyə də nüfuz edərək, orada özünün möhkəm ardıcılarını tapdı.

Lakin ümumbəşəri dəyərlər sisteminə demokratiyanın yeri barədə mövcud olan son dərəcə müxtəlif mövqeləri bir ortaq məxrəcə gətirməyə cəhd göstərəndə, adamın ağlına istər-istəməz belə bir əks fikir gəlir ki, Tokvilin irəlicədən söylədikləri heç cür belə ortaq məxrəc ola bilməz.

Ölkələrin əksəriyyətində demokratiya (heç olmasa, hətta “nisbi” demokratiya) həqiqətə çevrildiyi vaxtdan bəri o, eyni zamanda, amansız tənqid obyektinə çevrilmişdir. Əgər əvvəllər siyasi elmin ən xarakterik ümumiləşdirməsi demokratiyanın gələcək tən-tənəsi barədə fikir idisə, nə qədər qərribə görünse də, indi bir çoxları gələcəyin aydın olmaması, onun inkişafı və təkmilləşdirilməsinin mümkün yolları haqqında danışırlar.

Nə qədər ki, demokratiyanı gözləyirdilər, deyirdilər ki, o, hökmən gələcəkdir. O gələndən sonra isə deyirlər ki, yox olub gedə də bilər. Əvvəllər demokratiyanı çox vaxt solumun inamlı və firavan mövcudluğunu təmin edən ali və son ictimai forma adlandırırdılar. İndi isə aydın şəkildə hiss edirlər ki, o, bərabərləşdirilmiş həyatın möhkəm bazasını əsla yaratmadan, yeni yollar axtarmağa hər hansı digər formadan daha çox təhrik edir. Demokratiyanı təc-rübədə sınanmış ölkələrdə artıq ondan qorxmurlar, eyni zamanda, o, daha pərəstiş obyektinə də deyildir. Demokratiyanın əleyhdarları başa düşürlər ki, hər halda onun olduğu şəraitdə yaşamaq müm-

kündür. Tərəfdarları isə razılaşırlar ki, demokratiyanı həddindən artıq idealizə etmək lazım deyil, çünki onun olduqca çoxlu çatışmazlıqları vardır.

Mahiyət etibarilə, demokratiyanın müasir anlamına lap çox yaxınlaşan yalnız XX əsrin əvvəlinin siyasi fikri olmuşdur. Lakin o, bunu araşdırıb gördü ki, demokratik quruluş aydın və düz yola deyil, yolayrıcına gətirib çıxarmışdır. Demokratiya məsələlərin həlli olmaq əvəzinə, özü problemə çevrilmişdi. Nikbinlər iddia edirdilər ki, həqiqi yol hələ də itirilməmişdir, bədbinlər isə təşvişlə faciəli anın başlayacağını təsdiqləyirdilər.

Qərribə də olsa, “demokratiya” termini müasir siyasi nəzəriyyənin ən mübahisəli və qeyri-müəyyən anlayışları sırasına aiddir. Tanınmış Avstriya dövlətşünası Hans Kelzen bolşevizmi tənqid edərək deyirdi ki, XIX-XX əsrlərdə “demokratiya” sözü hər yerdə hakim şüar olmuşdur və əgər hər hansı digər şüar kimi, o da aydın və qəti məzmununu itiribse, bu, təəccüblü deyildir. Modanın tələblərinə əməl edərək, onu bütün mümkün səbəblər barədə və mümkün olan bütün məqsədlər üçün işlətməyi lazım bildirdilər, buna görə də o, ən müxtəlif və çox vaxt da bir-birinə tamamilə zidd olan anlayışları bürüməyə başlamışdı.

Praktik olaraq özünü kommunist partiyası ilə eyniləşdirməyən istənilən sosialist deyirdi ki, proletariat diktaturası demokratik başlanğıcların büsbütün inkar edilməsidir. Kommunist hərəkatının məddahları isə tamamilə əks fikirdə idilər. Bir vaxtlar dünyaya yayılmış “KXDR”, “YXDR” kimi adlara “demokratiyanın” başa düşülməsində öz şərişsizliyinin açıq etirafından başqa bir şey demək olmaz. “Koreya Xalq Demokratik Respublikası” adını hamının başa düşdüyü dilə çevirsək, az anlaşılan “Koreya Xalq Xalqın Xalq Özünüidarəsi” kimi tautologiya almar.

“Xalq” və “burjua” demokratiyalarının olması barədə uydurulmuş nəzəriyyənin heç bir əsası yoxdur. Belə gülünc hallara indi də hər addımda rast gəlmək olur, özü də çox vaxt “demokratiya” anlayışına əksərən tamamilə müxtəlif məzmun daxil edirlər.

Çox vaxt eyni təriflərə müxtəlif mənə daxil edildiyinə görə, sadə bir suala cavab verməyə çalışaq: “Demokratiya nədir?” Şübhəsiz ki, bu mürəkkəb anlayışın “son”, ideal tərifini verməyə iddia etməyərək, problemə öz baxışımızı bildirməyə çalışacağıq.

Antik mütəfəkkirlər, Platon və Aristotel kimi nəhənglər bu suala cavab verəndə, ilk növbədə, demokratiyanı idarəetmə forması kimi nəzərdə tuturdular. Onlar bu formanı bir nəfərin, az bir qismin, yaxud bütün xalqın idarə etməsindən asılı olaraq fərqləndirir və üç əsas – monarxiya, aristokratiya və demokratiya haqqında danışırdılar.

Həm Platon, həm də Aristotel idarəetmənin hər bir formasını ictimai həyatın məlum forması ilə, ictimai inkişafın bəzi şərtləri ilə əlaqələndirirdilər. İnkişaf və siyasi formaların dəyişməsi məsələsi barədə onların hər ikisinin müəyyən empirik materialı vardı və ikisi də görürdü ki, əgər dövlətdə onu saxlayan hansısa daxili qüvvə varsa, heç bir fəlakətə baxmayaraq, onun formaları dəyişir. Qanun yol ilə getməsindən və ya bundan kənara çıxmasından, ümumi rifahı, yoxsa hakimiyyətdə olanların şəxsi mənafeələrini nəzərdə tutmasından asılı olaraq, bu formalardan hər biri yaxşı və ya pis ola bilər. Ancaq bu formaların hamısı mütəhərrik və dəyişkəndir. Onlardan heç biri sonuncu və ideal şəkildə möhkəm deyildir. Bu fikir həm də demokratiyaya aid idi.

Platonun təfsirində demokratiyanın dəyişkənliyi çıxılmaz dəirəyə çevrilir: bir tərəfdən, bu, idarəetmələrin ən yaxşısıdır, hamı azad olur, hər kəs öz həyatını istədiyi kimi qurmaq imkanı əldə edir. Lakin digər tərəfdən, guya “insanların həyatında möhkəm plan və qayda olmadığına görə”, burada hər şey pozulur.

Demokratiyanın dəyişkənliyi və mütəhərrikliyini Aristotel də vurğulayır. Onun fikrincə sadə, təbiətə yaxın şəkildə həyat sürən xalqlarda demokratiya daha möhkəmdir. O hesab edir ki, demokratiyanın digər növləri dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Özü də o, xalqın hökmranlığı adı altında bir dəstə demaqqoqun idarə etdiyi, möhkəm qanunların deyil, daim dəyişən göstərişlərin olduğu və möhkəmə sisteminin həqiqi ədalət mühakiməsinin təhqirinə çev-

rildiği halı ən pis hal sayır. Avropa humanizmi yunan təriflərinin “sadəliyinə” xeyli “mürəkkəbliklər” daxil etmişdir. Qədim dünya yalnız birbaşa demokratiyanı – ümumi xalq yığıncağı vasitəsilə xalqın, azad vətəndaşların dövləti idarə etməsini tanıyırdı. Burada “demokratiya” anlayışı “demokratik idarəetmə forması”, birbaşa “xalq idarəçiliyi” tərfi ilə üst-üstə düşürdü.

Jan Jak Russo da bu yunan sözünü işlətməmişdir, amma demokratiyanın bizim dövrümüzdə bərqərar olmuş daha geniş anlayışının nəzəri əsaslandırılmasını məhz o yaratmışdır. Russo hesab edirdi ki, dövlət hakimiyyətinin müxtəlif formaları – demokratik, aristokratik, monarxiya formaları xalqın üstünlüyü ilə uyğunlaşa bilər. Bununla da o, dövlət forması kimi, – ali hakimiyyət xalqa məxsusdur, idarəetmə formaları isə müxtəlif ola bilər, – demokratiyanın yeni şəkildə anlaşılmasına yol açdı.

Russonun özü hesab edirdi ki, demokratiya yalnız qanunvericiliyi icra ilə birləşdirən birbaşa “xalq idarəçiliyi” şəklində mümkündür. Xalqın öz əlində yalnız ali qanunvericilik hakimiyyətini saxladığı, icranı isə monarxa və ya məhdud dairədə şəxslərə verdiyi dövlət formalarını isə o, “xalqın suverenliyi” baxımından qanuni sayır, lakin bunları demokratik formalar adlandırmırdı.

Sonralar demokratiya anlayışı hakimiyyətin qurulmasında və onun üzərində nəzarətdə üstünlüyün xalqa mənsub olduğu bütün dövlət formalarına şamil edildi. Bu zaman xalqın öz ali hakimiyyətini həm birbaşa, həm də nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirə bilməsi mümkün sayılırdı. Buna uyğun olaraq, demokratiya ilk növbədə üstünlüyün xalqın ümumi iradəsinə mənsub olduğu dövlət forması kimi müəyyən edilir. Bu, “ağlara və qaralara”, “proletarlara və burjualara” bölünmədən, yəni cəm halında bütün xalq kütləsinin özünüidarəsidir. Deməli, hər hansı sinfi ağalığ, necə insan olmasından asılı olmayaraq, bir insanın digəri üzərində süni surətdə ucaldılması demokratiya ideyasına eyni dərəcədə ziddir. Beləliklə, bolşeviklərin qəbul etdikləri sinfi demokratiya nəzəriyyəsi həm öz-özünə, həm də siyasi fəlsəfənin bərqərar olmuş prinsiplərinə zidd idi.

Bu təriflər baxımından hamı, o cümlədən müasir nəzəriyyə monarxiyalı Böyük Britaniyanı respublikaçı Fransadan heç də az demokratik hesab etmir. Eləcə də monarxiya quruluşu olan digər ölkələr, məsələn, İsveç, Norveç, Danimarka, Niderland bəyannamələr səviyyəsində demokratik elan edilmiş Afrika və ya Latın Amerikasına ölkələrindən müqayisə olunmaz dərəcədə demokratik ölkələr sayılır.

Bu mənada müasir siyasi fikir demokratiya haqqında antik dövrdəki təsəvvürlərdən daha mürəkkəb təsəvvürə gəlmişdir. Lakin digər baxımdan müasir siyasi fikir demokratiyanın mahiyyətinin qədim yunan anlamını nəinki təsdiqlədi, həm də möhkəmləndirdi. Siyasi inkişafın ideali kimi hüquqi dövlət idealını ümumi ideal təki irəli sürərək, biz çox vaxt demokratiyaya belə dövlətin formalarından biri kimi baxırıq. Ancaq hüquqi dövlət ideyası ilə sıx bağlı olan tək cəhət hakimiyyətin əsasları haqqındakı təsəvvür deyildir. Vətəndaşların hüquqları, onların azadlıqları da ondan asılıdır. Ona görə də demokratiyanın azad həyatın forması olması barədə antik tərif hüquqi dövlətin mahiyyəti kimi demokratiyanın özünün mahiyyəti ilə üzvi şəkildə çulğadır.

Bu baxımdan demokratiya şəxsiyyətin və onun axtarışlarının mümkün qədər tam azadlığı, rəylərin və sistemlərin yarışması deməkdir. Əgər Platon demokratiyanın mahiyyətini hər bir adamın öz arzularına uyğun olaraq yaşamaq imkanı əldə etməsində görürdüsə, bu tərif demokratiyanın indiki anlamına daha yaxşı uyğun gəlir. Ona görə də insanın fərdiliyinin mümkün qədər tam və azad şəkildə özünü göstərməsi, yaradıcılığın istənilən istiqamətləri və təzahürləri üçün açıq olması demokratiya ideyasına uyğun gəlir. Praktik olaraq demokratiya əksəriyyətin hakimiyyəti demək olsa da, Franklin Delano Ruzveltin çox dəqiq dediyi kimi, azadlığa məhəbbətin ən yaxşı sübutu azlığın qoyulduğu vəziyyətdir. Hər bir insanın öz mahiyyətini göstərməsi üçün başqaları ilə bərabər imkanı olmalıdır”.

Tanınmış Avstriya hüquqşünası, normativlik məktəbinin banisi və ən böyük nümayəndəsi Hans Kelzen (1881-1973) münasibətlə-

rin bu forması üçün uğurlu tərif tapmış, onu siyasi relyativizm sistemi adlandırmışdır. Bu o deməkdir ki, əgər siyasi absolyutivizm sistemi hansısa bir siyasi qaydanın, etiqadların, baxışların məcmusunun prinsipial şəkildə bütün digərlərini inkar və qadağan etməsindən ibarət olan qeyri-məhdud hökmranlıqdırsa, siyasi relyativizm sistemi ictimai həyatda heç bir mütləq qayda, etiqadlar və baxışlar tanımır. Ondən ötrü bütün siyasi rəylər və mövqelər nisbi-dır, hər birinin diqqət göstərilməyə və hörmət edilməyə haqqı vardır. Demokratik ideyanın ehtimal etdiyi dünyabaxışı məhz relyativizmdir. Elə buna görə də o, hər bir əqidəyə özünü göstərmək və digər əqidələrlə azad yarışda özünün əhəmiyyətini təsdiq etmək imkanı yaradır. Demokratik ideya heç bir istisna olmadan, yalnız ünsiyyət şəraitindən irəli gələn məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla, hamı üçün azadlıq olmasını tələb edir.

Alimlərin bir çoxu demokratiyanı azad idarəetmə (Free government – ingiliscə “Azad idarəetmə”) adlandırır. Bu, azadlıq anlayışının dövlətin demokratik forması haqqında təsəvvürlə nə dərəcədə sıx uzlaşdığını, sanki onu tamamladığını bir daha göstərir.

Lakin demokratiyanın bərabərliyə çalışması xüsusiyyətini xatırlatmasaq, onda demokratik ideyanın ən mühüm əlamətlərindən birini nəzərdən qaçırmış olarıq. De Tokvil yazırdı ki, demokratiya azadlıqdan daha çox bərabərliyə səy göstərir: “insanlar azadlıqda bərabərlik istəyirlər və əgər bunu ala bilmirlərsə, onlar bunu köləlikdə də istəyirlər”¹⁸³.

Mənəvi və siyasi baxımdan bərabərlik və azadlıq arasında daha çox uyğunluq vardır. Biz insan üçün azadlığı ilk növbədə onun öz şəxsiyyətini tam şəkildə və maneəsiz olaraq göstərə bilməsindən ötrü tələb edirik. Lakin şəxsiyyət hər bir insanın ayrılmaz “atributu” olduğunu görə, biz həm də bütün insanların bərabərliyini tələb edirik.

Demokratiya tək cəhət azadlığı deyil, həm də bərabərliyi təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Ümumi bərabərliyə nail olmaq söylərində demokratik ideya özünü heç də ümumi azadlığa nail olmaq söylərindəkindən az göstərmir. Xalqın ümumi iradəsinin dövlətin

əsası olması barədə Russonun tezi demokratik nəzəriyyədə bərabərlik və azadlığın başlanğıcları ilə sıx əlaqələndirilir və onlardan heç cür ayrıla bilməz. “Ümumi iradə”nin yaranmasında bütün xalqın, onun fəaliyyət qabiliyyətli elementlərinin bütün məcmusunun iştirakı həm bərabərlik ideyasından, həm də azadlıq ideyasından irəli gəlir.

Demokratik ideyanın ilk müjdəçiləri onu, demək olar, moizə kimi şərh edirdilər və bu adamların entuziazmı sırf dini ruh yüksəkliyi ilə müqayisə edilə bilər. Həqiqətən də, onların çoxu üçün demokratiya bir növ din idi. Belə siyasi kor-koranə sitayişə bizim günlərdə də tez-tez rast gəlinir: məsul siyasi qərarlar qəbul etməyə qadir olmayanlar, yaxud da qəbul etmək istəməyənlər bütün ümidlərini “hər şeyə qadir və hər şeyin əlacı” kimi demokratiyaya bağlayırlar. Özlərinin bütün qüvvə və entuziazmını buna həsr edirlər. Elə təkcə demokratiyanın siyasi inkişafın öz həddinə çatdığı ən yüksək və son forma olması barədə səslənən bəyanatları xatırlatmaq kifayətdir.

Müasir siyasi nəzəriyyə belə baxışları sadələvh və səthi fikirlər kimi şübhə altına alır. Bunlara qarşı demokratiyanın ecazkarlığı, sehirliliyi, fəvqəltəbiiyi barədə şöhrət pərdəsini onun üzərindən qaldıran, onu bütün digər siyasi formaların “bərabər hüquqlu” elementi kimi təsəvvür edən təbii siyasi hadisələr sırasına aid edən bir sıra müşahidələr və nəticələr irəli sürür. Demokratik ideyanın həyata keçirilməsinin həddən artıq çətin, təhrif edilməsinin isə son dərəcə asan olması xüsusi vurğulanır. Böyük mütəfəkkirlərin bir çoxu hesab edirdi ki, demokratiya yalnız qeyri-adi, spesifik şəraitdə həyata keçirilə bilər. Üstəlik, əksəriyyəti aydın şəkildə bildirirdi ki, əgər demokratiya bütün ciddiliyi ilə başa düşülsə, onda demokratiya heç vaxt olmayıb, ola bilməz və yaxın gələcəkdə də olmayacaqdır.

Russo, Brays, Prevo-Paradol, Şerer, Girnşou kimi nüfuzlu alimlərin bu cür mülahizələri demokratiya haqqında həm tarixi təcrübədən doğan, həm də siyasi elmin gəldiyi nəticələri tamamilə təsdiqləyir və aydın şəkildə vurğulayır. Köhnə qaydanı “devirən” və

“ümumi azadlığı”, ümumi seçki hüququnu, xalqın özünüidarəsini elan edən kimi demokratiyanın öz-özünə həyata keçəcəyi barədə sadələvh mülahizələrdən danışmağa dəyməz. Köhnə dayaqların dağıdılması ilə dərhal həqiqi azadlığın başlanması haqqında fikir əslində demokratik nəzəriyyəyə yox, anarxist nəzəriyyəyə məxsusdur. Bu anarxist nəzəriyyənin əksinə olaraq, müasir tədqiqatçılar yekdilliklə qəbul edirlər ki, siyasi inkişafın daha sonrakı və mürəkkəb forması kimi demokratiya xalqın, cəmiyyətin, siyasi elitanın yetkinliyinin daha çox olmasını tələb edir.

Əvvəllərdə deyildiyi kimi, öz mahiyyəti etibarilə demokratiya xalqın özünüidarəsi deməkdir. Lakin onun boş söz olaraq qalması üçün xalq özünütəşkilin ona xas olan formalarını hazırlamalıdır. “Xalq özü-özünü idarə etmək üçün yetişməlidir, öz hüquqlarını başa düşməli və başqalarının hüquqlarına hörmət etməli, öz vəzifələrini dərk etməli və özünüməhdudlaşdırmağa qadir olmalıdır. Siyasi şüurun bu səviyyəsinə heç vaxt birdən-birə nail olunmur, bu, uzun və sərt həyat təcrübəsi nəticəsində əldə edilir. Dövlətin qarşısında qoyulan vəzifələr nə qədər mürəkkəb və yüksəkdirsə, bundan ötrü xalqın siyasi yetkinliyi, insan təbiətinin ən yaxşı cəhətlərinin köməyi və bütün mənəvi qüvvələrin səfərbər edilməsi bir o qədər çox tələb olunur”¹⁸⁴.

Demokratiyanın həyata keçirilməsinin bu şərtləri həm də onun əvvəldə toxunduğumuz digər tərifindən, azadlıq, siyasi relyativizm sistemi olmasından irəli gəlir. Bir halda ki, demokratiya cəmiyyətdə mövcud olan ən müxtəlif qüvvələrin yarışı üçün geniş meydan açır, onda bu qüvvələrin özlərini hansısa ali başlanğıca tabe etmələri zəruridir. İctimai rifahın və cəmiyyətin bütün üzvlərinin həmrəyliyinə əlifbasını inkar edən azadlıq özünüməhvə və dövlət hakimiyyətinin dayaqlarının dağılmasına gətirib çıxarır.

Azadlığa olan ehtiras kimi, bərabərlik ehtirası da kortəbii hərəkət xarakteri aldıqda özünüdağıtmanın son dərəcə güclü amilinə çevrilir. Sovet İttifaqı dövrünün açıq-aşkar “bərabərçilik əyintilərini” buna misal göstərmək olar. Bərabərlik də, azadlıq da yalnız

özünü ali başlanğıclara tabe etməklə ictimai inkişafın yaradıcı əsaslarına çevrilir.

Xalqın demokratik dəyərlərin ucuzlaşması və təhrif edilməsinin qarşısını almağa imkan verən yüksək mənəvi və mədəni səviyyəsi olmadan demokratiya mümkün deyildir. Üstəlik, biz bir çox müəlliflərdə “dərini hissin” demokratiya üçün müstəsna dərəcədə vacib olması barədə özünəməxsus fikirlərə rast gəlirik. Müasir demokratiyaların hətta təxmini idealdan da nə dərəcədə uzaq olması xalq hakimiyyətinin faktiki surətdə həyata keçirilməsi məsələsində özünü aydın göstərir. Şübhəsiz ki, Russo həqiqi demokratiya anlayışını bütün xalqın tək-cə qanunvericilikdə deyil, həm də idarəetmədə bilavasitə iştirakı ilə eyniləşdirərkən, nümayəndəlik sisteminin əsil xalq hakimiyyətindən geri çəkilmə olduğunu deyərək haqlıdır. Lakin o da həqiqi demokratik ideyanı həyata keçirməyin nə qədər çətin olduğunu başa düşürdü. Obyektiv olaraq hər bir cəmiyyətdə, o cümlədən demokratiya şəraitində həmişə az bir qisim – rəhbərlik edən azlıq, siyasi həyatı istiqamətləndirən rəhbərlər ümumi xalq kütləsindən yüksəkdə dayanır. Praktiki olaraq hər yerdə demokratiyanın azlığın idarəetməsinə çevrilməsi çoxdan məlum olan və kifayət qədər yaxşı təsvir edilən haldır.

Bununla belə, aşağıdakıları vurğulayaq. Bir çox digər görkəmli alimlərlə yanaşı, Kelzen də belə bir fikirlə razıdır ki, bütün başqa siyasi sistemlərdəki kimi, demokratiya zamanı da həlledici əhəmiyyət kütlələrə deyil, rəhbərlərə məxsusdur. Lakin eyni zamanda o, rəhbərlərin daha keyfiyyətli seçiminin demokratiya şəraitində olması fikrini əsas tutaraq, demokratiyanın üstünlüyünü müdafiə edir. Ola bilsin, bir çox hallarda bu, həqiqətən belədir, yəni əslində demokratizm aristokratizmlə əlaqələndirməni mümkün sayır. Lakin hər halda bu, tərifi baxımından demokratik ideyaların saflığı ilə ziddiyyət təşkil edir. Həyat qabiliyyətli demokratiyalar üçün aristokratik özəyin zəruriliyinin qəbul olunması isə, Russonun “həqiqi demokratiya insanlardan daha çox allahlar üçün yararlıdır” fikri ilə razılaşmaqla eynidir.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu qənaətə məlum siyasi sistemlərdən heç birinin təmiz şəkildə həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü barədə fikirlər asanlıqla etirazını bildirir. Demokratiyanın zəif cəhətlərini araşdırarkən deyə bilərik ki, elə həmin və yaxud digər nöqsanlar bu və ya başqa dərəcədə digər siyasi sistemlərə, yaxud ictimai formalara da xasdır. İnsan təbiəti, ağıl və xarakterin çatışmamaması, iradə zəifliyi bütün sistemlərdə eyni olaraq qalır. Lakin məhz bu qənaət demokratiyanı digər formalar sırasına daxil edir, ilk müjdəçilərin ona geyindirməyə cəhd göstərdikləri mükəmməllik və bitkinlik görkəmindən xilas edir.

1980-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-nin timsalında özünü parلاق şəkildə göstərən tələm-tələsik siyasi nikbinliyin əksinə olaraq, demokratiyanın həm üstünlüyü, həm də çatışmazlıqları, həm güclü, həm də zəif tərəfləri vardır. Həmin vaxt SSRİ-də elə hesab edirdilər ki, demokratiya nə isə ali və bitkin bir şeydir. Ona nail olan kimi hər şey düzələcəkdir. Ancaq həqiqətdə, – bunu etiraf etmək lazımdır, – demokratiya yol deyil, “yolayıcıdır”, nail olunmuş məqsəd yox, yalnız “aralıq məntəqədir”. Artıq qeyd edildiyi kimi, sən demə, onun “cığırın haraya apardığı bilinməyən meşənin ətəyi” olması vəziyyəti də mümkündür. “Biz ümid edirik ki, düz yol hələ itirilməyibdir; eyni zamanda görürük ki, kənara doğru aparan kəşşən yollar yaman şirnikləndiricidir”¹⁸⁵.

Demokratiya sanki özünün çox geniş imkanları və perspektivləri ilə gözlənilən ümidlər doğurmuş, ancaq onları təmin etməyə gücü çatmamışdır. Dözümlülük və bütün rəyləri qəbul etmək ruhu ilə meydan, o cümlədən onu qəti şəkildə məhv etməyə çalışan cərəyanlar üçün meydan açmışdır. Ancaq bu zaman o ayrı cür ola bilməz, çünki bu onun təbiəti, mahiyyəti, onun üstünlüyüdür. Bununla o, heç də hamını deyil, yalnız bəzilərini qane edə bilmişdir. Adamların xəyal kimi görünən mütləq ideali sonsuzluğa qədər tək-milləşdirməyə olan tələbatı həmişə qalır. Heç bir siyasi sistem də tək-milləşməyə olan bu istəyi təmin edə bilməz. Ona görə də “demokratiya başqa siyasi formalarla əvəz oluna bilərmi?” – sualının

aydın cavabı var: belə hallar əvvəllər olub, indi də baş verir və prinsipcə, gələcəkdə də ola bilər.

Demokratiya “yolayıcıdır”, çünki o, azadlıq sistemidir, mütləq heç bir şeyi qəbul etməyən relyativizm sistemidir. Demokratiya boş məkandır (“meşənin ətəyi”), burada ən müxtəlif siyasi istəklər (“cığırlar”) inkişaf edə bilər. Demokratiya barəsində göstərilən narazılığı prinsipcə insanların qeyri-müəyyənlikdən bezikməsi, konkret cəlbəedici inkişaf yolu, hətta yol yox, heç olmasa “cığır” seçmək arzusu kimi şərh etmək olar. Lakin bu suala birmənalı cavab vermək çətindir: “biz əvvəl-axır yenidən meşənin ətəyinə qayıtmayacağıqmı?”

İndiki halda biz U.Çörçillin məlum fikri ilə razılaşmağa daha meyllilik: “Demokratiya idarəetmənin formasıdır, lakin bəşəriyyət hələlik bundan yaxşısını tapa bilməmişdir”.

§ Azərbaycanda demokratiyanın modelləri: mümkün olanlar, məqbul sayılanlar və gözlənilməyənlər

Demokratiyaya keçid nəzəriyyəsi şübhəsiz ki, tranzitar cəmiyyətlərdə baş verən siyasi proseslərin və dəyişikliklərin izah olunmasında daha populyardır. Müxtəlif ölkələrin və regionların materialı əsasında onun işlənilib hazırlanmasında bugünkü siyasi elmin ən nüfuzlu nümayəndələri iştirak etmişlər və edirlər. Özü də ölkəşünaslıq tədqiqatlarının əksəriyyəti keçid nəzəriyyəsi metodologiyasından istifadə edilməklə aparılır.

Biz Azərbaycanda demokratiyanın inkişafının bir neçə modelini nəzərdən keçirəcəyik. Onların arasında mümkün olanlar (dövlətçiliyin tarixinin ssenarisinin yaxşı və ya pis inkişaf edəcəyi təqdirdə), məqbul sayılanlar (dövrün tranzitarlığı nəzərə alınmaqla) və gözlənilməyənlər (anarxist qüvvələrin hakimiyyətə gəlmək söyləri baş verdiyi təqdirdə mümkün olanlar) vardır.

Təbii ki, bütün bu modellər məhz heç də ideal olmadığına və universal model kimi tətbiq edilə bilmədiyinə görə, Azərbaycanın strateji inkişafında başlıca rola iddia etmirlər. Lakin şübhəsiz ki, onların məqbulluğu və milli mentalitetə uyğunluğu müəyyən modelin bu mühitdə davam gətirməsi üçün çox vacibdir. Ancaq hər şeyi zaman və xalqın siyasi yetkinliyi həll edir.

U.Rostounun təklif etdiyi, tarixi dəyişiklikləri özündə birləşdirən və 1890–1920-ci illərdə İsveçdə, 1945-ci ildən başlayaraq Türkiyədə demokratiyaya tarixi keçidin müəllif təfsirinə əsaslanan mümkün modeli kimi nəzərdən keçirək. U.Rostounun fikrincə, demokratiyaya keçidin birinci mərhələsində baza təşkil edən ilkin zəmin milli birliyə nail olmaqdır. Özü də bu model çox vaxt kortəbii sürətdə yaranır və kifayət qədər aydın deyildir. Bundan əlavə, demokratiyanın təşəkkülünün bu mərhələsində bir qayda olaraq, iqtisadiyyatın səviyyəsi milli birliyin formalaşmasına müxtəlif cür təsir edir.

Demokratikləşmənin ikinci fazası dövlət idarəetməsi oriyentirlərinin dəyişməsindən ibarətdir və adətən, iqtidarla müxalifət arasında uzun sürən mübarizə ilə səciyyələnir. Bu mübarizənin mənası onun rəhbərliyinə ehtiyac duyan sosial qüvvəyə arxalanan yeni elitanın bərqərar edilməsidir. Özü də demokratikləşmənin birinci fazası ikinci mərhələnin təşəkkül tapmasına kifayət qədər müsbət təsir göstərir. Bununla belə, milli birlik olmadıqda demokratiyanın yerində tamamilə başqa siyasi şərait – qütbləşmə yaranır ki, bu da dezintegrasiyaya və regional, etnik və ya hansısa digər əlamətə görə parçalanmaya səbəb olur.

Təəssüf ki, hazırda Azərbaycanda “sürətli demokratik dəyişikliklərin bir çox tərəfdarı” özləri belə qütbləşmənin daşıyıcılarıdır. Regional əlamətə görə müxalif partiya sisteminin təşəkkülü onun normal demokratik inkişafını pozur. Ancaq XX əsrin 90-cı illərinin və XXI əsrin başlanğıcının təcrübəsi göstərir ki, milli müxalifət çox vaxt sosial və siyasi layihələrlə deyil, öz təşkilatının formalaşdırılması və məhz regional əsasda protopartiyalar yaratmaq ideyasından çıxış edir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, demokratiyaya keçid son dərəcə çətin prosesdir və illər deyil, bəzən bir neçə onilliklər tələb edir. Tədricən siyasi liderlər millətin birliyi şəraitində mövcud olan müxtəlifliyi reallıq kimi qəbul etməyin zəruriliyini dərk edə və demokratik prosedurun ön mühüm cəhətlərini institusionallaşdırma bilirlər.

Faktiki olaraq bu, üçüncü fazanın – qərarlar qəbul etmək vaxtının başlanması deməkdir. U.Rostou misal kimi 1907-ci ildə İsveç siyasətçilərinin nail olduqları, seçki hüququnun və proporsional təmsilçiliyin uyğunlaşdırılmasına əsaslanan “Böyük kompromis”i xatırladır. Əlbəttə, baza demokratik prosedurların institusionallaşdırılması barədə qərar mümkün həllərdən biridir. O, tam bir sıra müxtəlif siyasi qüvvələrin oyununun nəticəsi kimi meydana gəlir və sonrakı kəskin siyasi mübarizəni heç də istisna etmir, əksinə, ehtimal edir.

Nəticədə demokratiyanın “vərdişətmə” fazası deyilən dördüncü fazası başlayır. Bu fazada demokratiya nisbətən saz və bütöv mexanizm kimi işləməyə başlayır. Bu faza vətəndaşlar və siyasi elita üçün “öyrənmək”, demokratiya texnikasını mənimsəmək və onun fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri vərdişləri və mövqeləri əldə etmək dövrüdür.

Hazırda bir sıra qərb politoloqlarının tədqiqatlarında əsas kimi tez-tez istifadə edilən digər modelləri nəzərdən keçirək. Ancaq bəri başdan deyək ki, bu modellər öz mahiyyəti etibarilə və ətraflı araşdırıldıqda keçid dövrünü yaşayan hər bir cəmiyyət üçün daha çox münasibə doğura bilən modellərdir.

Demokratik rejimlərin dağılması, habelə onlara keçid konsepsiyasının işlənilib hazırlanması şərfi Yel universitetinin politologiya və sosiologiya professoru Xuan Lintsə məxsusdur¹⁸⁶. O, avtoritar və totalitar sistemlərin, siyasi partiyaların və elitar qrupların, həm demokratik sistemlərin dağılması, həm də demokratiyaya keçid məsələlərinin öyrənilməsinə verdiyi töhfəsinə görə elmi dairələrdə yaxşı tanışdır. Lints və onun həmkarları demokratiya dedikdə, “siyasi alternativləri ifadə etməyə və müdafiə etməyə qanuni hüququ” başa düşmək barədə razılığa gəlmiş, demokratik rejimləri

kifayət qədər geniş şərh etməyə imkan verən “minimalist tərif” deyilən tərif irəli sürmüşlər.

Yeri gəlmişkən, bəri başdan demək lazımdır ki, birincisi, Lints öz misallarında Latın Amerikası ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanmışdır¹⁸⁷. İkincisi, prezident hakimiyyətinə az qala karikatura kimi yanaşan baxışları əsas götürmüşdür. Özü də Lints demokratik dəyərlərin və ideyaların formalaşması məsələsində üstün yer tutan milli mentalitet probleminin özünəməxsusluğunu heç də həmişə nəzərə almamışdır. Aydın ki, keçid dövrü ölkələrində demokratiya ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin təsiri altında formalaşır. Demokratiyaya keçid prosesini bu baxımdan araşdırarkən belə bir cəhəti nəzərə almaq vacibdir ki, Azərbaycanın reallıqları demokratik dəyərlərin formalaşmasına xüsusi, özünəməxsus yanaşma tələb edir.

70 il ərzində totalitarizm prinsipləri və demokratik prinsiplərdən uzaqlaşma əsasında tərbiyə olunan cəmiyyət öz-özünə və birdən-birə demokratik dəyişikliklərə keçə bilməz. Bu dövr üçün güclü prezident hakimiyyəti, tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı, ilkin mərhələdə KİV-lər üzərində nəzarət, kvazipartiyalı sistem xarakterikdir. Özü də fəaliyyətinin mahiyyəti etibarilə belə partiyaların əksəriyyəti əslində yalnız protopartiyalardır. Elə həmin dövr üçün iqtidarla müxalifət arasında kəskinləşən mübarizə səciyyəvidir. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu vəziyyət müvəqqətidir və cəmiyyətin inkişafında yalnız tarixi mərhələdir.

Dövlətçilik inkişaf etdikcə idarəetmə metodları təkmilləşir, mübarizənin yeni elementləri siyasi həyata getdikcə daha çox daxil edilir. Qarşıdurma cəmiyyət və dövlətin siyasi həyatında öncüllük uğrunda yarışa çevrilir.

Demokratiyaya keçid dövründə konkret vaxt göstərişləri yoxdur. O, çox və ya az müddət çəkə bilər ki, bu da həqiqi demokratik quruluşun tərkib hissəsi olan kvazipartiyalı sistemin seleksiyası prosesi ilə şərtlənmişdir.

Lints yazır ki, son dərəcə mürəkkəb şəraitdə olan və öz mövqelərini möhkəmləndirmək yolu ilə kor-koranə irəliləyən gənc de-

mokratik rejim dalbadal səhv edə və bununla da özünü məhvə yaxınlaşdırı bilər. Lints hesab edir ki, belə səhvlərdən biri hakimiyyətin güclü prezident modeli çərçivəsində maksimum cəmləşdirilməsinə meyil göstərməkdir.

Ola bilsin, onun bu fikri əsassız deyildir, lakin keçid dövrü ölkələrində güclü prezident hakimiyyətinin olmaması anarxist meylləri və hərə-mərclik vəziyyətini, bəlkə də hərki-hərkiyə şərtləndirir. Məsələn, güclü prezident hakimiyyəti Latın Amerikasında sabitliyə kömək etmişdir. Əgər Lints müstəmləkəçilikdən sonrakı Asiya və Afrika ölkələri üçün xarakterik olan sabitlik proseslərinə diqqətini yönəltməydi, yəqin tamamilə aydın şəkildə başa düşərdi ki, həmin ölkələrdə böhranın əsil "səbəbləri" məhz parlament sistemləri olmuşdur.

Bir çox dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, prezident idarəçiliyi formasına keçid posttranzitar dövrdə cəmiyyət daxilində fikir ayrılıqlarını yumşaltmaq üçün başlıca amildir. Məhz bu halda prezident hakimiyyəti sabit inkişafa təminat verir.

X.Lintsin konsepsiyasında seçki prosedurlarının məcburi prosedurlar sayıldığı konsolidasiya olunmamış demokratiyadan söhbət gedir. Lakin bir çox başqa demokratik təsisatları (siyasi partiyalar, müstəqil məhkəmələr, qanunverici və icra hakimiyyətinin dəqiq bölgüsü, postavtoritar Konstitusiyanın qəbul edilməsi və s.) möhkəmləndirmək üçün hələ zəruri şərait yaradılmamışdır. Belə təsəvvürə görə, cəmiyyətdə demokratik keçidi baş tutmuş hesab etmək olar; problem yalnız cəmiyyətin birləşməsindədir. Lakin məsələ demokratiyanın birləşməsinə gəlib çatanda, Lintsin nəzəriyyəsinə görə, bu zaman əsas problemlər meydana çıxır. Bu problemlər, onların cəmləşdirici təsiri və hakim rejimə dağıdıcı təsiri demokratik rejimlərin süqutu barədə nəzərdən keçirdiyimiz nəzəriyyənin diqqət mərkəzində olur.

Beləliklə, Lintsin başlıca səhvi bundadır ki, demokratik sistem konstitusiyalaşdıqdan sonra (demokratiyaya keçid tərəfdarlarının güman etdikləri kimi) möhkəmlənmək əvəzinə, zəifləyər və dağıla bilər. Öz həmkarları ilə birlikdə Lints Cənubi Avropa və Latın

Amerikası ölkələrinin materialları əsasında mövcud rejimin zəifləməsinə kömək edən amilləri aşkara çıxarmışdır. Həmin amilləri sadalayaq:

- rejimə loyal olmayan müxalifətin möhkəmlənməsi;
- onun mötədil müxalifətin və əhalinin bitərəf təbəqələrinin xeyli hissəsini öz tərəfinə çəkməsi;
- həlledilməz problemlərin və bundan doğan böhranların meydana gəlməsi;
- cəmiyyətdə böhran qruplarının meydana gəlməsi;
- demokratiyanın dağılmasının gedişində siyasi zorakılığın rolu;
- dövlətin məcburiyyət orqanları üzərində inhisarını təcridən itirməsi və demokratiyanın əldə olunmuş nailiyyətlərindən imtina edilməsi;

– parlamentarizm və prezidentlik təsisatlarının demokratik rejimin dərinləşməkdə olan qeyri-sabitliyinə təsiri;

– hökumətin hakimiyyəti itirməsi və demokratik rejimin sonu.

Bu sadalananlarla yanaşı, yenidən demokratikləşmə və təzə siyasi tarazlığın qazanılması ilə bağlı digər problemlər də yarana bilər.

Demokratik rejimin möhkəmlənməsi mərhələsində onun dayanıqlı olmasına və müxalifətlə aralıq sazişə gəlmək bacarığına tələbat artır, müxalifəti qərar qəbul etmək prosesinə cəlb edərək, onu mövcud hakimiyyətin istefası haqqında məsuliyyətsiz çıxış imkanından məhrum edir. Ona görə də prezidentə əlavə səlahiyyətlər verilməsi deyil, əksinə hakimiyyətin onun üç qolu – icra hakimiyyəti, nümayəndəli hakimiyyət və məhkəmə hakimiyyəti arasında optimal şəkildə bölünməsi prinsipinə daha vacib ola bilər.

Əgər böhrandan çıxış və demokratik rejimin sonrakı sabitləşməsi strategiyalarından heç biri səmərəli olmazsa, X.Lints rejimin süqutunun ehtimal olunan beş yolunu sadalayır:

1. Demokratik yolla seçilmiş hökumətin güc tətbiq etməyə hazır olan qrup tərəfindən konstitusiyaya zidd şəkildə əvəz edilməsi. Həmin qrupun hərəkətləri fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilərkən yaradılmış institusional mexanizmlər vasitəsilə legitimlik alır. De-

mokratik prosesi bərpa etmək niyyəti ilə keçid dövrü hakimiyyəti yaradılır. O, sonra müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır.

2. Öz sıralarına əvvəlki demokratik rejimin siyasətçilərini və qeyri-loyal müxalifətin liderlərini qəbul edən qeyri-demokratik (əsasən, demokratiyaya qədərki) strukturların koalisiyasının hakimiyyəti ələ keçirməsi, lakin sosial sahədə yalnız cüzi dəyişikliklər həyata keçirməsi – demokratik sistemin təsisatlarını yaratması.

3. Əvvəlki demokratik rejimin aparıcı siyasi xadimləri kənarlaşdırılmaqla, ictimai qüvvələr birləşməsinə əsaslanan, yeni siyasi təsisatlar yaradılmadan və təzə hakimiyyəti dəstəkləmək üçün qüvvələrin heç bir kütləvi səfərbərliyi aparılmadan yeni avtoritar rejimin yaradılması.

4. Hakimiyyətin yaxşı təşkil edilmiş, cəmiyyətdə kütləvi bazası olan, yeni sosial-siyasi quruluş yaratmağa can atan, lakin hakimiyyəti əvvəlki rejimin siyasətçiləri ilə deyil, yalnız keçid dövrü üzrə ikinci dərəcəli tərəfdaşları ilə bölüşmək istəyən qeyri-loyal müxalifətin əlinə keçməsi. Bunun nəticəsində həm sərt avtoritar rejim, həm də totalitarqabağı rejim yarana bilər.

5. Hakimiyyətin keçməsi və ya belə demək olarsa, transferi. Hətta zəifləmiş olsa da, demokratik rejim asanlıqla təslim olmur və uzunmüddətli mübarizə (vətəndaş müharibəsi) tələb edilir. Belə münaqişə demokratik hökumətin hətta opponentləri ilə bacarmadığı və solumun yüksək dərəcədə ictimai-siyasi səfərbərliyi, lakin hökumət və müxalifət tərəfdarlarına parçalandığı şəraitdə hakimiyyətdən getməkdən qəti şəkildə imtina etməsi nəticəsində yaranır.

Lints öz konsepsiyasında cəmiyyətdə yeni qarşıdurmanın mümkünlüyü nəticəsinə gəlir. Üstəlik o, dövlətçiliyin təşəkkülünün müəyyən dövründə güclü prezident hakimiyyəti tərəfindən qəsb olunduğuna görə demokratiyanın təkamül yolu ilə inkişafının mümkünlüyünü qəbul etmir.

Yeni demokratiya ölkələri və keçid dövrü cəmiyyətləri üçün digər, geniş məlum olan model nümayəndəli demokratiya konsepsiyasıdır. O, əsasən Latın Amerikasının ölkələrinin təcrübəsi zəminin-

də formalaşmışdır. Biz Latın Amerikasında yaşamasaq da, onun təcrübəsi siyasi proseslərin inkişafının mümkün, lakin heç də arzu edilməyən ssenarilərini götür-qoy etmək üçün faydalı ola bilər.

Argentina politoloqu, professor Gilyerno O'Donnellin konsepsiyası belə bir ehtimaldan çıxış edir ki, avtoritarizmin süqutundan sonra yaranan rejim müəyyən və kifayət qədər uzunmüddətli sabitlik nümayiş etdirə bilər¹⁸⁸. Lints belə avtoritarizmi “konsolidasiya olunmamış demokratiya” adlandırır və onun gələcəyinin son dərəcə qeyri-sabit olacağını söyləyir. G.O'Donnellinin fikrincə, sabitliyi güclü prezident hakimiyyəti və bu hakimiyyətə müqavimət göstərməyə qadir olan bütün digər sosial və siyasi təsisatların inkişaf etməməsi doğurur. O, belə rejimi “nümayəndəli demokratiya” adlandırır və hesab edir ki, onun meydana gəlməsini ölkələrin əksəriyyətinə keçmiş avtoritar sələflərindən miras qalmış dərin sosial və iqtisadi böhranlar stimullaşdırır.

Nümayəndəli demokratiya liberal və ya təmsilçi demokratiyadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, çünki ən vacib təsisatların olmadığı şəraitdə fəaliyyət göstərir. Üstəlik, o sosial və siyasi böhranların həlli üçün hökumət səmərəliliyinə malik deyildir. Bu isə onu daxilən qeyri-sabit edir, daim avtoritarizmə çevrilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Lakin belə vəziyyət kifayət qədər uzun müddət davam edə bilər.

Real demokratik təsisatlar olmadığına görə, cəmiyyətdə güclü prezident hakimiyyətinə tələbat son dərəcə yüksək olaraq qalır. O'Donnellin təsvir etdiyi nümayəndəli demokratiya Türkmənistan-da yaranmış mövcud rejimi çox xatırladır: seçilmiş prezidentin fəaliyyəti heç nə ilə və heç bir şəkildə məhdudlaşdırılmır; o, bütün millətin rəmzi və canlı təcəssümü, onun mənafələrinin başlıca müəyyənləşdiricisi və daşıyıcısı kimi çıxış edir; onun hökuməti seçki kampaniyasının gedişində prezidentin verdiyi vədlər üçün heç bir məsuliyyət daşımır; prezident hər bir qanunun təsir dairəsindən kənarda duran, bütün mövcud siyasi və digər mütəşəkkil maraqların fəvqündə dayanan hansısa bir ali qüvvə kimi təsəvvür edilir; prezidentlikdən savayı, yerdə qalan bütün siyasi təsisatlar, məsə-

lən, məhkəmələr və parlament qeyri-müstəqil və heç bir dəyəri olmayan qurumlar, prezidentə əlavələr kimi çıxış edir. Buna uyğun olaraq, bu qəbil siyasi quruluşlarda seçkilərin özü ölkənin sabitliyi üçün mənfi rol oynayır və ifrat dərəcədə qızıqdırılmış emosional-populist ab-havada keçir.

Nümayəndəli demokratiya konsepsiyası O'Donnellin əvvəlki nəzəri tədqiqatlarının bir növ inkişafıdır. Məsələn, bu, onun öz təbiətinə görə korporativ və texnokratik olan nümayəndəli demokratiyanın yaranması üçün əhəmiyyətli dərəcədə zəmin hazırlamış bürokratik-avtoritar sistemlərə dair tədqiqatlarına aiddir. Məhz belə rejim şəraitində ziddiyyətlər müəyyən vaxtadək gizli qalır və partiyalar bir-birini və prezidenti (özü də ona elə bir ziyan vurmada) tənqid etdikdə, mətbuat formal azadlıq qazandıqda, parlament isə seçildikdə və s. üzə çıxır.

Beləliklə, nümayəndəli demokratiya haradasa avtoritarizm ilə təmsilçili demokratiya arasında aralıq bir rejimdir. Buna görə də onun təkamülü iki istiqamətdən birində mümkündür – ya nümayəndəli demokratiyaya doğru, yaxud da avtoritarizmin meydana gəlməsinə doğru.

O'Donnellin bədbinliklə söylədikləri düz olarsa, avtoritar rejimin tipi necə olacaqdır? Tədqiqatçı özü buna aydın cavab vermir, buna görə də onun nə düşündüyünü yalnız güman etmək olar. Çox güman ki, o, avtoritarizm deyəndə, bürokratik avtoritar rejimi nəzərdə tutur. Bu anlayışın özü onun Latin Amerikasında, ilk növbədə Argentinada gedən siyasi proseslərə dair əvvəlki tədqiqatlarında ifadə olunmuşdur. Onun bürokratik avtoritarizm konsepsiyası üzərində ətraflı dayanaq.

O'Donnell kapitalizmin sürətli inkişafına ehtiyacı dövlətin siyasi rolunun möhkəmləndirilməsində əsas komponent hesab edir. Bürokratik avtoritarizm şəraitində üç əsas hərəkətverici qüvvədən ibarət olan blokun mənafeələrini məhz dövlət qoruyur. Birincisi, həmin qüvvələr ən böyük və daha dinamik milli şirkətlərə nəzarət edən milli burjuaziya. İkincisi, milli kapitalla sıx bağlı olan və xeyli dərəcədə ölkənin iqtisadi inkişafının hərəkətverici başlanğı-

cını təşkil edən beynəlxalq kapitaldır. Milli və beynəlmiləl kapitalın bu cür qarşılıqlı əlaqəsi həm də əlavə sayda törəmə multmilli korporasiyaların formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Üçüncüsü, qeyri-sabitliyin yüksək olması, kəskin siyasi münaqişələr, “komunist təhlükəsi”, vaxtaşırı baş verən iqtisadi böhranlar bu bloku sosial dezintegrasiyanın qarşısını almağa qadir olan daha bir çox mühüm hərəkətverici qüvvəyə – orduya arxalanmağa təhrik etmişdir.

Bu qüvvələr blokunun mənafeələrini müdafiə etməklə dövlət avtoritarlığın və bürokratizmin yüksək səviyyəsi, habelə iqtisadi proseslərin gedişinə fəal müdaxilə kimi faşizmə yaxın olan bir sıra əlamətlər əxz etmiş olur. Milli kapitalın mənafeələrinin beynəlxalq kapitalın artan iddialarından qorunmasının zəruriliyi nə qədər aşkar olursa, dövlətin bu rolu da bir o qədər aydın olur. Dövlət getdikcə daha çox milli burjuaziyanın bir növ himayəçisi rolunda çıxış edir.

Genişlənməsinə dövlətin diqqətlə nəzarət etdiyi elə həmin “xalq sektoru” inkişaf edənə və siyasi fəaliyyətdə iştiraka iddiasını bürüzə verənə qədər bu cür model Latın Amerikasının bir sıra ölkələrində mövcud olmuşdur. Sonra isə milli burjuaziyanın mənafeələrinin şaxələnməsi prosesi başlamışdır və artıq bu mənafeləri avtoritar rejim çərçivəsində təmin etmək mümkün deyildi.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən üç modeli təhlil edərək demək olar ki, bəzi politoloqlar üçün təklif olunan modellərdən Azərbaycandan ötrü daha məqbulu birinci model olacaqdır. Bu model indi üçüncü mərhələnin sonunu yaşayan milli demokratiyanın reallıqlarına daha yaxındır. Əslində o, dördüncü mərhələyə – “vərdişetmə” mərhələsinə, demokratiya texnikasının mənimsənilməsi fazasına və Azərbaycanda demokratik modelin inkişafının zəruri əsas funksional cəhətlərinin əxz edilməsi mərhələsinə keçidin astanasındadır.

Şübhəsiz və tamamilə aydındır ki, üçüncü fazanın başa çatması prosesi illər çəkəcəkdir. Lakin elə indinin özündə posttranzitar cəmiyyətin yeni “vətəndaş” mədəniyyətinin formalaşmasının başlanmasına zərurət duyulur. Axı posttranzitar dövrünün siyasi mə-

dəniyyəti keçid dövrünün siyasi mədəniyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və transformasiya zamanının ənənələrini, dəyərlərini və oriyentirlərini təkrar etməməlidir. Burada gizli təhlükə ondadır ki, əgər cəmiyyət posttranzitar dövrün oriyentirləri və dəyərlərini hazırlaya bilməyibse, onu durğunluq gözləyə bilər. Demokratik dəyərlər və ənənələr belə mühitə uyğunlaşa bilməz.

Postsovet dövlətlərində demokratiyanın təkamülü endogen xarakter daşmasına, yeni elitadaxili mübarizənin taktika və strategiyasından irəli gəlməsinə baxmayaraq, bu dövlətlərdən hər birinin gələcək inkişafı üçün posttranzitar cəmiyyətə çevrilmək strategiyasının işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Təbii ki, bəzi tədqiqatçılar problemin bu cəhətinə toxunaraq, onun əleyhinə çıxma və iddia edə bilirlər ki, bazar iqtisadiyyatına xas olan sərt rəqabət qanunlarının mövcud olduğu yeni cəmiyyətin iqtisadi əsası olmadan posttranzitar dəyərlərin nə işlənilib hazırlanması və formalaşması, nə təsbiti, nə də reallaşdırılması mümkün deyildir. Bu iddiada müəyyən məntiq var. Lakin uzun müddət transformasiya prosesində olan cəmiyyət üçün məhz posttranzitar dəyərlərin və oriyentirlərin işlənilib hazırlanması iqtisadi yüksəlişin sürətinin artmasına kömək edir. Bunu vətəndaşların həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə yetkinliyi və şüurluluğunun başlanması vaxtı kimi təsnif etmək olar.

Təhlilçilər posttranzitar cəmiyyətdə dəyərlərin və oriyentirlərin formalaşması kimi anlayışlara etiraz edəndə nəyi nəzərdə tuturlar? Həmin dəyərlərin və oriyentirlərin yaradılmasının zəruriliyinə istinad edərək vurğulamaq istədik ki, bunlar dövlətçiliyin formalaşmasında bir növ yeni əlaqə rolunu yerinə yetirirlər.

Lakin bu dövr artıq hansısa post-dövr kimi səciyyələndirilə bilməz. Əlbəttə, o, ictimai şüurda demokratik ideyaların və dəyərlərin təşəkkülü prosesinə yeni dinamika gətirir. Onu hətta post-posttranzitar dövr hesab etsək də, nəzərə almaq lazımdır ki, o, ənənələrin müəyyən varisliyini saxlayır, lakin vaxt ötdükcə, yeni oriyentirlərin və dəyərlərin çərçivəsi və sərhədləri totalitar keçmişlə bu varislik əlaqəsini də "yuyub" aparır.

Azərbaycan vətəndaşlarının yeni nəslinin təfəkkürü və şüuru artıq köhnə, şəxsiyyəti avtoritar təzyiqə məruz qoyan, onun azadlığını isə öhdəliklər və yaşayış şəraiti dairəsi ilə məhdudlaşdıran ideyaları, oriyentirləri və idealları qəbul etmir. Təəssüf ki, hələlik bu tezisi yeni nəslin hamısına aid etmək mümkün deyil, belə ki, istər təhsil sahəsində, istərsə də digər sahələrdə yaranmış boşluq özünü göstərir. Üstəlik, gənclərdə özlərinin perspektivləri haqqındakı təsəvvürlər bəzən elə problemlər doğurur ki, son nəticədə bunlar dövlətin inkişaf strategiyasının yeni nəsil tərəfindən adekvat qavranılmasında öz əksini tapır.

Berlin divarının uçurulması yarım əsrdən çox bir müddətdə bizim siyasi şüurumuzu və fəaliyyətimizi müəyyənləşdirən global münaqişələrə son qoydu. Qərbdən şərqdək bütün Avropa daha böyük demokratik məkana qədəm qoydu. 2004-cü ildə Avropa Şurası üzvlərinin sayı qırx beşə, Avropa Birliyinin üzvləri isə, yuxarıda dediyimiz kimi, iyirmi beşə çatdı. Hələ heç vaxt demokratiyanın inkişafı və onun keyfiyyətinin müdafiəsi məqsədi ilə vətəndaşların maraq və arzularından doğan bu qədər çox sayda fəal transmilli hərəkətlər olmamışdır.

Demokratiya öz mahiyyətini qoruyub saxlamaq üçün vətəndaşların sosial-siyasi, mədəni və iqtisadi rifahına, bu sahələrdə baş verən müsbət dəyişikliklərə reaksiya verməli və uyğunlaşmalıdır. Hazırda Avropada demokratiyaya təsir edən əsas amillər, məsələn, qloballaşma, Avropa integrasiyası, mədəniyyətlərarası miqrasiya, demoqrafik dəyişikliklər, iqtisadi göstəricilər, informasiya texnologiyalarının inkişafı, həm də terrorizmdən hamılıqla müdafiə hissinin olmamasıdır.

Avropada demokratiya öz inkişafının sanki son həddinə çatmışdır. İndi demokratik təsisatlar əvvəllər heç vaxt olmadığı qədər geniş şəkildə tanınmışdır və bütün kontinentdə fəaliyyət göstərir. Avropalıların getdikcə daha çoxu demokratik cəmiyyətlərdə yaşayır, və getdikcə daha çoxu gündəlik həyatında demokratik dəyərlərə qovuşur. Bununla belə, istər köhnə, istərsə də yeni demok-

ratyalarda artmaqda olan demokratiya qıtlığının hiss edilməsi demokratiyanın inkişafının aşkar problemidir. Formal siyasi təsisatlarda əhalinin iştirak səviyyəsi azalmaqla davam etdikcə, siyasi baxımdan fəal vətəndaşların diqqəti dövlətin nəzarətindən kənar məsələlərə getdikcə daha çox səmhlənir və kollektiv siyasətin ənənəvi təsisatlarından kənara istiqamətlənir.

Demokratiyanın tələbləri onun institusional strukturları və prosedurlarından irəli gəlir və geniş sosial-iqtisadi və siyasi problemlər ətrafında fırlanır. Birincisi, qloballaşma dəyişməkdə olan iqtisadi və demografik amillərə dövlətin reaksiya verməsini müəyyən mənada məhdudlaşdırır. İkincisi, müxtəlif ümumavropa orqanlarının konsolidasiya olunmuş fəaliyyəti əsas əqidələr, qaydalar və təsisatlar ətrafında birləşmək üçün şərait yaradır, eyni zamanda yerli, milli və regional fərqləri, eyniliyi qorumağa çalışır.

Proseslərin bu cür inkişafında müasir demokratiyanın aşağıdakı müddəaları əhatə edən əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranır: hakimiyyət bölgüsü, nümayəndəlik, şəffaflıq və hesabat verilməsi, yerli demokratiya və yuxarı orqanlar qarşısında hesabat, habelə vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu.

Parlament şəklində seçkili orqanlar demokratiyanın əsas institusional strukturudur. Nəzərdə tutulur ki, parlament cəmiyyətin sosial-siyasi və iqtisadi maraqlarının bütün spektrini özündə əks etdirən strukturdur.

Eyni zamanda, seçkili hakimiyyət orqanlarının nümayəndəliliyi səmərəli demokratik siyasətin bünövrəsini formalaşdıran çoxpartiyalı sistemlə təmin olunur. Bu baxımdan siyasi partiyaların maliyyələşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu maliyyələşdirmə milli qanunvericilik və inkişaf etmiş demokratik dövlətlərin təcrübəsi əsasında həll edilməlidir.

Hakimiyyət orqanlarının səmərəli fəaliyyəti onların şəffaflığı və hesabat verməsi sayəsində təmin olunur. İstər seçkili nümayəndələr olsun, istərsə də dövlət qulluqçuları – hakimiyyət orqanlarının demokratik cəmiyyətlərdə davranışın işlənib hazırlanmış müəyyən etik standartlarına əməl etmələri zəruridir. Demokratiya-

nın mahiyyətinə yad olan hallarla mübarizə üçün qanunvericilik və praktiki xarakterli tədbirlərin geniş dairəsi yaradılır. Hakim partiya, yaxud müxalifət partiyasına mənsubluğundan asılı olmayaaraq, siyasi xadimlər həmin standartlara əməl etməlidirlər.

Yerli özünüidare orqanlarının yuxarı dövlət hakimiyyəti orqanları qarşısında hesabat verməsi təkcə ümummilli və yerli siyasəti razılaşdırmaq vasitəsi deyil, həm də nümayəndəli orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması proseslərinin katalizatoru rolunu oynayır.

Eyni zamanda, demokratiyanın inkişafında, o cümlədən sosial-iqtisadi məsələlərin həllində vətəndaş cəmiyyətinin böyük rolu vardır. Bu baxımdan gənclər, qadınlar, pensiyaçılar və digər ictimai qrupların fəaliyyətinin genişləndirilməsinin də əhəmiyyəti az deyildir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, demokratik prinsiplər tədricən, müəyyən problemlərə və hadisələrə cavab olaraq formalaşır. Müxtəlif sosial-siyasi və milli şəraitlərdə bu prinsiplər demokratik təsisatların yaradılmasında çox vaxt bir-birilə rəqabət aparır. Buna baxmayaraq, onlar demokratiyanın əsasını təşkil edir.

Demokratiyanın sonrakı inkişafını müəyyən etmək üçün onun ayrı-ayrı dövlətlərin xüsusiyyətindən irəli gələn çətinliklərini, hakimiyyətin qollarının ayrı-ayrı institusional formalarda müəyyən olunmuş qarşılıqlı münasibətlərini nəzərə almaq lazımdır. Demokratik sistemin yaradılmasına demokratiyanın “ideal” modelinin olması mövqeyindən yanaşmaq olmaz. Demokratik dəyərləri müxtəlif siyasi və mədəni şəraitlərə uyğunlaşdırıla bilən cürbəcür institusional formaların kombinasiyası vasitəsilə həyata keçirmək lazımdır. Demokratiya cəmiyyətin siyasi təşkilinin sükunət forması deyil, o, hər bir xalqın yaşadığı şəraitə uyğun olaraq daim inkişaf edən prosesdir.

Dərk etmək son dərəcə vacibdir ki, daimi texnoloji sıçrayışlar dövründə bir addım belə geri getmək mümkün deyildir. Təminatlı, millətin və dövlətin inkişafını təmin edən, hətta ən kiçik ləngiməni də tam istisna edən daimi tərəqqi lazımdır.

Belə şəraitdə yeni posttranzitar dəyərlərin və oriyentirlərin formaları, xüsusiyyətləri və xarakteristikaları nədə görünür?

Cavab müəkkəb, lakin təbiidir: tranzitin əsası ictimai şüurun formaları və xarakterinin dəyişməsində, onun təkmilləşməsində və dövlətlə cəmiyyət arasında yeni münasibətlərə yönəldilməsində, cəmiyyətdə fərdin rolunda və onun vətəndaş mövqeyində, yeni “vətəndaş mədəniyyəti”nin yaradılmasındadır. Bütün bunlar cəmiyyət və dövlətin sabit inkişafının bünövrəsini qoyur, vətəndaş sosiუმunun formalaşmasını sürətləndirir. Şübhəsiz ki, bu proses olduqca müəkkəb və qeyri-adi.

Bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində istənilən cəmiyyətdə və dövlətdə transformasiyalar müəkkəb elitadaxili və cəmiyyətdaxili münaqişələr, yerdəyişmələr və ziddiyyətlərlə müşayiət olunmuşdur. Onlar siyasi vəziyyətin müəkkəbliyi, iqtisadi durğunluq və sosial marginallaşma ilə fərqlənmişdir. Lakin müəyyən tarixi müddət keçdikdən sonra transformasiya cəmiyyətlərinin əksəriyyəti keçid dövründən postkeçid dövrünə daxil olmağa başlamışdır. Məhz bu məqam özünün postmodernist dəyərləri və ənənələrinin formalaşdırılmasındakı geriliyi aradan qaldırmalı olan sosiումda postmodernizm dəyərlərinin təşəkkülünün başlanmasını şərtləndirir. Eyni zamanda cəmiyyətdə partiya sisteminin institusionallaşması baş verir ki, bu da vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas amillərindən biridir. Təəssüflər olsun ki, hazırda vətəndaş cəmiyyətinin mahiyyətinin başa düşülməsinin özü sosiումda heç də həmişə düzgün təfsir edilmir. Siyasətçilərin və hüquq müdafiəçilərinin bir çoxu vətəndaş cəmiyyətinin xarakteri barədə özlərinin subyektiv baxışları çərçivəsindən kənara çıxmayaaraq, son dərəcə mühüm olan bu politoloji anlayışı təhrif edirlər. Ona görə də vətəndaş cəmiyyətinin mahiyyəti məsələsinə diqqəti bir qədər cəlb etmək, eyni zamanda Azərbaycan sosiუმunun vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına nə dərəcədə hazırlığını və hansı qüvvələrin bu prosesi ləngidən əsas amillər olduğunu daha müfəssəl araşdırmaq istərdik.

§ Vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsi

Vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət politologiyasının qoşa kateqoriyalarıdır. Vətəndaş cəmiyyəti olmadan hüquqi dövlət də yoxdur, çünki hüquqi dövlət vətəndaş cəmiyyətinin mənafeələrini ifadə və təcəssüm etdirməli, yaxud da fransız politoloqu Mişel Düverjennin dediyi kimi, vətəndaş cəmiyyətinin “gecə gözətçisi” olmalıdır.

“Vətəndaş cəmiyyəti” anlayışı politologiyanın ən geniş yayılmış kateqoriyalarından biridir. Bu anlayış Aristotələ, Ş.L.Monteskyöyə, N.Makiavelliyə, C.Lokka, T.Hobbsa, İ.Kanta, G.V.F.Hegelə, N.A.Berdıyayevə məxsusdur. Bu böyük zəkalar həmin kateqoriyanı ətraflı araşdırmış və ya “vətəndaş cəmiyyəti – cəmiyyət” antitezində onu xatırlatmış, bizi təkidlə belə bir fikrə yaxınlaşdırmışlar ki, vətəndaş cəmiyyəti dövlətdənkənər, hər şeydə ona müxalif olan və qarşı duran bir şeydir.

Hələ Aristotel yazırdı ki, dövlət təbii məhsuldur, belə ki, o, polis (şəhər-dövlət), cəmiyyətin mənafeələrini əks etdirir, çünki siyasi canlı kimi şəxsiyyətin mahiyyəti vətəndaş sosiumą və dövlətlə qırılmaz surətdə bağlıdır. İnsanın siyasi mahiyyətindən çıxış etsək, onun həyat fəaliyyətinin bütün sahələri, o cümlədən mənevi, ailə-nikah, iqtisadi və s. sahələri siyasiləşmişdir. Yunan polisində yalnız məhkəmədə və xalq yığıncağında, yəni cəmiyyətin siyasi həyatında iştirak edənlər vətəndaş sayılırdılar.

Beləliklə, Aristotələ görə, vətəndaş cəmiyyəti siyasi vətəndaşların toplusu, dövlət isə vətəndaşların siyasi ünsiyyətinin tənzimləyicisidir. Aristotel vətəndaş cəmiyyətini dövlətdən ayırmır, onlar vəhdətdədir. O, siyasi fiqurların iki tipini fərqləndirir. Bunlardan biri məşvərətçi və məhkəmə hakimiyyətlərində, seçkilərdə və vəzifəli şəxslərin hesabatlarının dinlənilməsində iştirak edənlərdir. Digərləri isə həmin vəzifələri tutanlardır. İkincilərin mülkiyyəti var, birincilərin isə yoxdur, deməli, ikincilər xeyrxahlıqları ilə fərqlənirlər. Çünki Aristotələ görə, mülkiyyəti olmayan insan xeyrxah, yəni hərtərəfli vətəndaş ola bilməz.

Beləliklə, Aristotelin fikrincə, vətəndaş azadlığının və vətəndaş cəmiyyətinin əsası xüsusi mülkiyyətdir. Bu baxışları təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mülkiyyət vətəndaş cəmiyyətinin, dövlətin və siyasi canlı kimi müstəqil vətəndaşın mövcud olmasının təməl daşdır.

N.Makiavelliyə görə, dövlət vətəndaşların əmlak və şəxsi hüquqlarını qorumağa, yəni vətəndaş cəmiyyətinin mənafelərini əks etdirməyə borcludur. Makiavelli hesab edir ki, dövlət qorxu və zorakılığın köməyi ilə idarə etməlidir.

Bununla belə, nifrət doğurmamaq üçün o, vətəndaşların, yəni vətəndaş cəmiyyətinin əmlak və şəxsi hüquqlarını pozmamalıdır. Makiavelli öz əsərlərində dövlətin tətbiq etdiyi ən pis zülməndən – özünün yüksəlişi naminə cəmiyyəti gücdən salmaq və onun fəaliyyətini sarsıtmaq cəhdlərindən bəhs edir. Artıq burada cəmiyyət və dövlətin, mülki və siyasi sahələrin bölünməsi aydın görünür. Lakin vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin bu cür bölünməsi Makiavellinin siyasət və mənəviyyatın nisbəti haqqında fikirlərində xüsusilə aydın təzahür edir.

Onun konsepsiyasına görə, dövlətin timsalında siyasi fəaliyyət və siyasi hakimiyyət mənəviyyatsızlığın sinonimidir. Lakin bu mənəviyyatsızlıq artıq elə siyasi münasibətlərin kökündədir ki, həmin münasibətlər şəraitində kimsə istismarçı, yaxud istismar olunandır – “Tecium non datu!”. Makiavellinin dövründə belə hesab edirdilər. Üçüncü variant yox idi. Təbii ki, vətəndaş cəmiyyəti ictimai həyatın öz mahiyyətinə görə mənəvi məzmun daşıyan bir növ üçüncü sahəsi kimi meydana çıxır. Lakin o, mahiyyətə mənəvi məzmun daşısa da, daxilən siyasətdən kənardır (əmək, şəxsi tələbatın ödənilməsi, məhəbbət, ailə, maraqlar və mənafelər, mülkiyyəti artırmaq qayğısı). Başqa sözlə, şəxsi həyat adlanan bir şeydir.

Bu mənada vətəndaş cəmiyyəti istənilən rejimdə, hətta totalitar rejimdə də mövcuddur. O, həmişə var, lakin həqiqi həyatdan təcrid edilə bilər. Bax bu halda siyasi, dövlət strukturlarında mənəviyyatsızlıq vüsət alır.

Bizim dövlətin, eləcə də digər ölkələrin tarixi bu deyilənləri təsdiq edir. Vətəndaş cəmiyyəti siyasətlə bu və ya digər formada maraqlanmağa səy göstərərək, siyasi həyata nəzarət edə bilər. O, siyasi həyata qoşula, beləliklə də onu mənəvi cəhətdən saflaşdırar, öz meyarları və normaları ilə mühakimə yürütməklə hakimiyyəti dəstəkləyə və möhkəmləndirə bilər.

Müasir elmdə qəbul olunmuş mənada “vətəndaş cəmiyyəti” terminini siyasi elmdə politoloqlar arasında birinci dəfə T.Hobbs işlətməmişdir. Onun “Leviatan” kitabı dövlətə yazılmış himn olmuşdur. Bu kitabda vətəndaş cəmiyyəti termini yalnız bir cəhəti vurğulamaq üçün işlədilmişdir: hamı və hər şey bu nəhəngə tabe olmalıdır¹⁸⁹. T.Hobbsa görə, dövlətdən kənarda ehtirasların ağılığı, müharibələr, qorxu, yoxsulluq, rəzillik, tənhalıq, barbarlıq, vəhşilik, nadanlıq hökm sürür. Zəkanı, sülhü, təhlükəsizliyi, var-dövləti, əxlaqı hakimiyyətə yalnız dövlət gətirir. Vətəndaş cəmiyyətini hüquq əsasında sivilizasiyalı qayda-qanuna yalnız dövlət gətirir. T.Hobbsa görə, hüquqdan hər cür uzaqlaşma dövləti xəstəliyə, qiyamlara və məhvə doğru aparır. Roma imperiyası və dövlətin dayaqlarını pozan digər dövlətlər beləcə məhv olmuşdur.

“Vətəndaş cəmiyyəti” anlayışının sonrakı dəqiqləşdirilməsi C.Lokka məxsusdur və T.Hobbs kimi, o da bu kateqoriyadan geniş istifadə edir. Vətəndaş cəmiyyətinin dövlətdən üstünlüyünü, açıq-aşkar olmasa da, həqiqi mənada birinci elan edən də C.Lokk olmuşdur. C.Lokk deyirdi ki, vətəndaş cəmiyyətinin əsasını xüsusi mülkiyyət təşkil edir. Əgər T.Hobbs vətəndaş cəmiyyəti ilə yanaşı, lazım bildikdə istənilən xüsusi mülkiyyəti müsadirə edə bilən mütləq hökmranın – dövləti də göstərsə, Lokk xüsusi mülkiyyəti müqəddəs və toxunulmaz sayır. Lokk siyasi hakimiyyəti xüsusi mülkiyyətin tənzimlənməsi və qorunub saxlanması üçün qanunlar yaratmaq hüququ kimi təfsir edir. İnsanların dövlətdə birləşməsindən başlıca məqsədi dövlətin yaradılmasının əsası olan öz mülkiyyətlərini qoruyub saxlamaqdır. Əgər T.Hobbs sanki dövlətin qanunlarından kənarda qalan bir və ya bir neçə şəxsin olmasını mümkün sayırsa, C.Lokk üçün aşağıdakı fikir səciyyəvidir: heç

kim, hətta bir adam üçün də cəmiyyətin qaydalarından (qanunlarından) kənar istisna edilə bilməz. Hamı vətəndaş cəmiyyətinin hakimi olan qanuna tabe olmalıdır.

Ş.L.Monteskyö “Qanunların ruhu haqqında” traktatında hakimiyyətlərin diktaturası və özbaşınalığından qorunmağın iki təminatından bəhs edir: vətəndaş cəmiyyəti və hakimiyyət bölgüsü. Hüquqi dövlət konsepsiyasının əslində ilk nəzəriyyəçisi olaraq o, qanunun aliliyini əsaslandırır. O, azadlıq anlayışını formalaşdırır: azadlıq qanunun yol verdiyi hər şeyi etmək hüququdur.

Monteskyöyə görə, təbii vəziyyət, ailə, qəhrəmanlıq dövründən sonra vətəndaş cəmiyyəti bəşər tarixinin dördüncü pilləsidir. Onun fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti insanların bir-birinə düşmənçiliyi cəmiyyətidir. Bu səbəbdən də o, vətəndaşlar arasında düşmənçiliyin qarşısını almaq üçün zorakılıq orqanından dövlətə çevrilir.

T.Hobbsdan fərqli olaraq Ş.L.Monteskyö vətəndaş cəmiyyətini dövlətlə eyniləşdirmir. O, mülki və siyasi qanunları bir-birindən fərqləndirir. Siyasi qanunlar dövlətə çevrilmiş vətəndaş cəmiyyətinin qanununun mahiyyətidir və buna görə də siyasi qanunlar insanların təbii azadlığını məhdudlaşdıran və onlara azadlıq verən qanunlardır. Birinci qanunlar – məhz mülki qanunlar heç bir halda transformasiya olmayan qanunlardır.

Ş.L.Monteskyö mülki və siyasi qanunların dialektikasını nəzərdən keçirərkən bir növ siyasi qanunların və mülkiyyət qanunlarının (vətəndaş cəmiyyəti) ziddiyyətli vəhdətini formalaşdırır. Həmin tərəflərdən birinin yox olması ya anarxiyaya (siyasi qanunlar ləğv edildikdə), yaxud da totalitarizmə (mülkiyyət qanunları, mülki qanunlar pozulduqda) aparıb çıxarır.

J.J.Russo üçün vətəndaş cəmiyyəti onun ictimai müqavilənin köməyi ilə və özü də hökmən respublika formasında dövlətə çevrilməsi deməkdir. Bu halda dövlət vətəndaş cəmiyyətinin tələbi ilə istənilən vaxt devrilə bilər. Ş.L.Monteskyö kimi, J.J.Russo da siyasi qanunları və mülki qanunları (mədəniyyət, adətlər, ictimai rəy) fərqləndirir. Əslində o, vətəndaş cəmiyyəti anlayışını mahiyyəti təbəçiliyi və azadlığı uzlaşdırmaqdan ibarət olan siyasi orqanizm

kimi ifadə edir. J.J.Russonun fikrincə, mülki hökumətdə təbəçilik olur, ancaq təkcə azadlıq olduqda (təbəçilik olmadan) oxlokratiya (anarxiya) hökmranlıq edir¹⁹⁰.

İ.Kant vətəndaş cəmiyyəti haqqında təsəvvürü daha da inkişaf etdirir və dərinləşdirir. Bu cəmiyyət (J.J.Russoda olduğu kimi) insanın təbiətindən doğur. İ.Kantın fikrincə, öz təbiəti etibarilə insan bir yerdə dayanan deyil, paxıldır, şöhrətpərəstdir, nəyəsə nail olmaq hərisliyinə tutulmuşdur və eyni zamanda həmrəylik axtarır. İ.Kant hər bir kəsin azadlığını digərlərinin azadlığı ilə uzlaşdırmağın təbii yolunu – ümumi hüquqi və vətəndaş cəmiyyətinə, vətəndaş həmrəyliyinə nail olmağın yolunu görür¹⁹¹.

F.Hegel bir tərəfdən, İ.Kantın təlimini inkişaf etdirərək sələflərinin ideyalarını qəbul edir, digər tərəfdən isə, vətəndaş cəmiyyətinin dialektikasının – dövlətin nəzərdən keçirilməsinə prinsip etibarilə yeniliklər daxil edir. Hegelə qədər vətəndaş cəmiyyətini bu və ya digər şəkildə açıq-aşkar fərqləndirmir və onu nə isə azad və müstəqil bir kateqoriya kimi dövlətlə müqayisə etmirdilər.

İlk dəfə olaraq Hegel vətəndaş cəmiyyətini dövlətin daxilində deyil, onunla yanaşı nəzərdən keçirmişdir. Müstəqil təsisatlar kimi, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət eyniyyət təşkil edir. Bu eyniyyət xüsusi (vətəndaş cəmiyyəti, ailə) və ümumi (dövlət) mənafeələrə bölünür. Ailənin və vətəndaş cəmiyyətinin mənafeələri toqquşduqda onlar dövlətə tabe olmalıdırlar. Beləliklə, bu iki kateqoriya dövlətin hissələridir. Vətəndaş cəmiyyəti və ailə dövlətin yaşamaq vəsiyyəsidir, onlar bazisdir¹⁹².

Beləliklə, bizə elə gəlir ki, Hegel vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin bölgüsünü ardıcıl surətdə aparır, onların eyniyyətini ifadə edir, vətəndaş cəmiyyətinin dövlətdən asılı və ona tabe olduğunu, sonra isə vətəndaş cəmiyyətinin dövlət tərəfindən udulduğunu təsdiq edir. O, polis və məhkəmə hakimiyyətlərini vətəndaş cəmiyyəti sahəsinə, hökumətin hakimiyyətini isə dövlət sahəsinə aid edir. Əgər hökumət hakimiyyəti qanunçuluğu qorumaq üçün vətəndaş cəmiyyətinin hüduclarına daxil olursa, o, bir növ, vətəndaş cəmiyyətinə qarşı çıxmış olur. Vətəndaş cəmiyyəti və dövlət ya sadə ey-

niyyət, yaxud da ziddiyyətli vəhdət kimi yalnız həm vətəndaş cəmiyyətinin, həm də dövlətin həyatının obyektiv əsası olan zümrələrin çoxsaylılığının obyektiv bazasında mövcud ola bilər.

Real həyatda vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin dialektik baxımdan bir-birinə zidd üç variantı ola bilər:

– dövlət vətəndaş cəmiyyətini boğur və bunun nəticəsi kimi totalitar rejim yaranır;

– dövlət vətəndaş cəmiyyətinin iradəsini yerinə yetirir, hüquqi dövlət kimi hüquq çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Bu halda demokratik rejim meydana çıxır;

– vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında etibarsız bərabərlik olduqda, amansızlıq dərəcəsi müxtəlif olan avtoritar rejimlər yaranır.

Vətəndaş cəmiyyətini insanların bir-birindən və dövlətdən asılı olmayan fərdlər kimi qarşılıqlı əlaqədə olduqları sosial məkan kimi təsəvvür etmək olar. Vətəndaş cəmiyyətinin əsası mədəni, müstəqil, tam hüquqlu fərddir və bu cəmiyyətin keyfiyyəti və məzmunu fərdin mühüm keyfiyyətlərindən asılıdır.

Vətəndaş cəmiyyəti insanların qrup və fərdi mənafeələrini və hüquqlarını qorumaqlı olan müstəqil assosiasiyaların (dini və siyasi korporasiyaların, kooperativlərin, həmkarlar ittifaqlarının və s.) sımasında dövlətlə xüsusi münasibətlərdədir. Vətəndaş cəmiyyəti nə qədər güclü inkişaf edibse, demokratik rejimlər üçün əsaslar bir o qədər çoxdur. Əksinə, vətəndaş cəmiyyəti nə qədər zəif inkişaf edibse, avtoritar və totalitar rejimlərin meydana gəlməsi ehtimalı bir o qədər çoxdur.

Vətəndaş cəmiyyətinin meydana gəlməsi insan hüquqları və vətəndaş hüquqları arasında hədd qoyulması ilə bağlıdır. İnsan hüquqlarını vətəndaş cəmiyyəti, vətəndaş hüquqlarını isə dövlət təmin edir. Hər iki halda şəxsiyyətin hüquqlarından söhbət gedir, lakin əgər birinci halda ayrıca fərd kimi şəxsiyyətin yaşamaq hüququ, xoşbəxtliyə can atması nəzərdə tutulursa, ikinci halda onun siyasi hüquqları nəzərdə tutulur. Beləliklə, həm iqtisadi, həm də mədəni, mənəvi və siyasi potensiallarını özü reallaşdırmaq hüququna malik olan şəxsiyyət istər vətəndaş cəmiyyətinin, istərsə də

hüquqi dövlətin mövcudluğunun ən vacib şərti kimi çıxış edir və fərd vətəndaş cəmiyyəti vasitəsilə bu potensiallarını reallaşdıraraq, sosial həyatın təkrar istehsalını təmin edir.

Əgər vətəndaş cəmiyyətinin əsas elementi şəxsiyyətdirsə, bu cəmiyyətin dayaqları şəxsiyyətin özünü, onun maraqlarını, məqsədlərini hərtərəfli reallaşdırmasına kömək göstərməli olan elə həmin təsisatlar, təşkilatlar və qruplardır.

Fərdi azadlıq və xüsusi mülkiyyət ideyaları vətəndaş cəmiyyəti konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Fəhlələrin, fermerlərin, sahibkarların, müxtəlif peşələrin nümayəndələrinin (həkimlərin, vəkillərin, mühəndislərin, müəllimlərin, alimlərin) cürbəcür birlikləri və ya assosiasiyaları kimi marağı olan qruplar, ümumi mənafeələrə malik dini, qadın, gənclər təşkilatları və digər ictimai təşkilatlar vətəndaş cəmiyyətində mühüm yer tutur.

Marağı olan qruplar və təşkilatlar ayrıca götürülmüş şəxsiyyətə onun öz qabiliyyətini reallaşdırmasına imkan yaradır. Bu qrup və təşkilatlar insanların iqtisadi, etnik, dini, regional, demografik, peşə və digər maraqlarının müxtəlifliyini əks etdirir.

Vətəndaş cəmiyyəti heç kimin ümumi başlanğıc statusundan aşağı düşə bilməməsi üçün müdafiə tədbirlərinin görülməsini nəzərdə tutur və təbii ki, onun ən mühüm vəzifələrindən biri öz üzvlərinin yaşayışından ötrü zəruri olan vasitələrin minimumunu təmin etməkdir.

Struktur baxımından vətəndaş cəmiyyətini üç əsas sahənin – iqtisadi, siyasi və dini sahələrin dialektik məcmusu kimi təsəvvür etmək olar.

1. İqtisadi sahə – iqtisadi münasibətlər, ilk növbədə mülkiyyət münasibətləridir. Fəaliyyətin konkret formalarında ifadə olunan bu münasibətlər istehsal birlikləri və təşkilatlarının (kollektivlər, kooperativlər, artellər, şirkətlər, sahibkar assosiasiyaları, ailə birlikləri və s.) müxtəlifliyini müəyyən edir. Bu qurumların zənginliyi və rəngarəngliyi cürbəcür mülkiyyət formalarının müxtəlifliyindən birləşmə asılıdır.

2. Siyasi sahə – müxtəlif partiyalarda, hərəkatlarda, vətəndaş təşəbbüslərində, assosiasiyalarında iştirak vasitəsilə siyasi maraqların və azadlıqların təmin olunması ilə bağlı yaranmış münasibətlərdir. Məhz bu maraq üstünlük təşkil edir və təşkilatın siyasi simasını, onun mövcud dövlətə münasibətini müəyyənləşdirir.

3. Mənəvi sahə – vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyəti və inkişafının ictimai və fərdi şüurda əks olunmasıdır və öz ifadəsini təklif edilən səviyyədə elmi nəzəriyyələr, konsepsiyalar şəklində sosial psixologiyada adi şüur, həyat təcrübəsi, ənənələr və s. formasında tapır.

Bundan əlavə, vətəndaş cəmiyyətində onun uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan şərtləri də fərqləndirmək lazımdır. Bu şərtlər arasında aşağıdakıları vurğulamaq gərəkdir:

Birinci şərt mülkiyyətdir. O, vətəndaş cəmiyyətinin hər bir üzvünün onu azad insan edən mülkiyyətə malik olmasını nəzərdə tutur.

İkinci şərt cəmiyyətdə çoxlu maraqları əks etdirən müxtəlif sosial-iqtisadi, ictimai strukturların kifayət qədər inkişaf etməsini nəzərdə tutur. Burada ilk növbədə siyasi qrupların, ittifaqların, partiyaların, təşkilatların, təzyiq qruplarının müxtəlifliyindən söhbət gedir. Bu struktur (şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərində öz ifadəsini tapan mövcud vertikal əlaqələrlə yanaşı) cəmiyyətdə üfqi əlaqələr yaradır, onu daha mütəşəkkil, möhkəm və sabit edir. Bu sonuncular olmadıqda vətəndaş dövlətlə birbaşa bağlı olur və belə halda şəxsiyyətlə dövlət arasında kəskin ziddiyyət yaranır.

Üçüncü şərt şəxsiyyətin inkişafı, ictimai idarəetmədə onun fəal, şüurlu iştirakıdır. Vətəndaş cəmiyyəti fərdin inkişafının yalnız elə bir səviyyəsində mümkündür ki, o, həm sosial, həm də psixoloji mənalarda şəxsiyyət adlandırılılsın. Sonuncular isə vətəndaş cəmiyyətinin bu və ya digər təsisatına daxil olunma zamanı tam müstəqil fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Vətəndaş cəmiyyəti sosial, sosial-mədəni və mənəvi sahələrdə həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi, bunların təkrar istehsalı və də-

yərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi sistemi deməkdir. Bu sistem müstəqil və dövlətdən asılı olmayan ictimai təsisatlar və münasibətlər sistemidir, onların da vəzifəsi həm fərdlərin, həm də kollektivlərin öz potensiallarını reallaşdırması üçün şəraiti, habelə ayrıca fərdi və ya kollektiv maraqları və tələbatları təmin etməkdən ibarətdir. Sonuncu kateqoriyalar öz ifadəsini vətəndaş cəmiyyətinin ailə, təhsil sistemi, elmi, peşə və digər birlikləri, assosiasiyaları və təşkilatları və s. kimi təsisatları vasitəsilə tapır.

Vətəndaş cəmiyyətini tez-tez ayrıca maraqlar və tələbatlarla eyniləşdirirlər. Təbiəti etibarilə insana özünə tay olanlarla bir cəmiyyətdə yaşamaq istəyi xasdır, lakin eyni zamanda ona hər şeyi özü bildiyi kimi etmək meyli də xasdır. Şübhəsiz ki, o, öz istəklərini reallaşdırarkən hər şeyi öz istədikləri kimi etməyə çalışan digər fərdlərin müqaviməti ilə qarşılaşır. İnsan fəaliyyətinin hər bir sahəsinin kökündə dayanan münaqişə və konsensus vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində özünü həm də bunda göstərir ki, dövlətdən asılı olmayaraq onun elə vasitələri vardır ki, bu, hər bir kəsi ümumi qəbul olunmuş normalara əməl etməyə məcbur edə bilər.

Bəşər sivilizasiyası da ən mühüm təsisatları ilə birlikdə vətəndaş cəmiyyətini və dövləti də cəmiyyət həyatının əsaslarını dağıtmamaq üçün yaratmışdır. Vətəndaş cəmiyyətinin və dövlətin vəzifəsi müxtəlif maraqlar arasında harmoniyaya nail olmaqdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, bu *modus vivendi*-yə nail olmaq həmişə ölçətməz, çox vaxt dağıdıcı səylərin qarşısını almağa qadir olan konkret tarixi kompromisdə təcəssüm edən ideal, arzu olmuşdur.

§ Azərbaycan solumu və vətəndaş cəmiyyəti

Vətəndaş cəmiyyəti haqqında ingilis, fransız və alman ideyaları arasında olan fərqlərə baxmayaraq, siyasi fəlsəfədə onların hamısı vahid Qərb konsepsiyasına aid edilir. Vətəndaş cəmiyyətinin əsas konstitutiv elementləri və ya təsisatları vətəndaşların azad assosiasiyaları, iqtisadi bazar və ictimai sahədir.

Konseptual vəhdət strukturların formal şəkildə uyğun gəlməsindən daha çox onunla təmin edilir ki, Qərbdəki vətəndaş cəmiyyəti bir çox ölkələr üçün ümumi olan ənənə və ya ictimai həyat sahəsi kimi, özünüidarə, iqtisadi mübadilə və fikir mübadiləsi praktikalarının tarixi konfigurasiyası kimi formalaşmışdır. Bu ümumi fonda son iki yüz ilin ingilis, fransız və alman siyasi nəzəriyyələri vətəndaş cəmiyyəti ideyasını işləyib hazırlamışdır. Lakin həyatın və təfəkkürün yeni formalarının məhz sabit ənənəyə çevrilməsi sayəsində Qərbdə vətəndaş sosiumu haqqında diskussiyalar sırf tarixi-fəlsəfi baxımdan maraq doğururdu.

Vətəndaş cəmiyyəti ideyalarının formalaşması və bərqərar olması ilə bağlı problemlər 1980-ci illərin sonlarında Şərqi Avropa ölkələrində və keçmiş sovet respublikalarında aktuallıq kəsb etmişdir. Hər bir “antitotalitar” hərəkatları birləşməyə çağırış müxalif siyasi hərəkatın və təfəkkürün rəmzinə çevrilmişdi. Şərqi Avropada və Avrasiyada Qərb həyat tərzinin analogiyasını qurmağın dünya təcrübəsinə müraciət etmək üçün göstərilən bu cəhdlərə Qərbin müxtəlif dairələri adekvat reaksiya verirdilər. Qərb alimləri çoxsaylı əsərlər yazırdılar və bunlardan da məqsəd digər səbəblərlə yanaşı, “Şərqi Avropa entuziazmına” nəzəri baza hazırlamaq idi. Lakin Qərb nümunəli vətəndaş cəmiyyəti qurmaq cəhdlərinə yanaşmalardakı fərqlər, bəzən isə bu cəhdlərin başa düşülməməsi arzu edilənlə həmin cəmiyyətin formalaşdırılması üçün zəruri olan real amillər arasındakı əlaqəni getdikcə daha çox qırırdı.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurmaq problemi elmi, yaxud politoloji kateqoriya kimi əslində indiyədək öyrənilməmişdir. Təbii ki, “hakimiyyət uğrunda mübarizə” (siyasi rəqabət yox) məqsədi ilə müxalifət partiyaları və birliklərinin bir çoxu, habelə hüquq müdafiə təşkilatları çox vaxt “Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurulmasının zəruriliyi” ideyasından dəm vurur, lakin həmin prosesin mahiyyətinə əsla varmırlar. Özü də onlar bu konsepsiyanın milli müstəvidə reallaşdırılmasının mümkünliyünü nəinki araşdırmağa çalışmır, həm də bizim tariximizin və ictimai şəurumuzun xüsusiyyətlərini tamamilə inkar edirlər. “Vətəndaş

cəmiyyəti” anlayışının nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və məqbulluğu haqqında diskussiyalarda tədqiqat obyektinə çox vaxt onun barəsində hipotetik mülahizələrlə əvəz olunur. Bəzən bu mülahizələrin milli sosiumun həqiqi vəziyyətinə dolayısı ilə aidiyyəti olsa da, çox vaxt bundan tamamilə uzaq olur.

Bundan əlavə, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının xarakteri və mahiyyətini ümumiyyətlə dəqiq təsvir etmək mürəkkəb işdir. Kateqoriya səciyyəli bu ideya altında tamamilə cəfəng və həqiqətə uyğun gəlməyən ideya və fikirləri nəzərdə tutan, reallaşdırılan islahatların mahiyyətinə varmayan milli müxalifət partiyalarının bəzi qrupları vətəndaş cəmiyyətindən mümkün qədər qısa müddətdə həyata keçirilməli olan proses kimi bəhs edirlər. Həm də bu zaman onların çoxu düşünür ki, vətəndaş cəmiyyəti anlayışının özü xristian (katolik) mədəniyyətinin içərisində yaranıb və onu müsəlman, pravoslav, yaxud da, məsələn, konfusiçilik mühitində tətbiq etməyin özü ciddi xoşagəlməzlik doğura bilər. Lakin problem təkcə müxtəlif sosiomədəni ənənələrdə deyildir. “Vətəndaş cəmiyyəti” ideyasının beşiyi olan Qərbi Avropa ilə müqayisədə Asiya və Şərqi Avropa ölkələrinin iqtisadi göstəricilərindəki olduqca böyük fərq son dərəcə mühümdür.

Təbii ki, postsovet məkanı ölkələrinin keçdikləri transformasiya proseslərinin mahiyyətinin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması bir necə dialektik ziddiyyətlə qarşılaşır. Birincisi, öz mahiyyəti etibarilə tradisionalist olan Azərbaycan cəmiyyəti Qərbi Avropanın “yeni” dəyərləri və ənənələrini xüsusi tərzdə qəbul edir. Yəni uzun müddət totalitar, inzibati-amirlik sistemində yaşamış cəmiyyətdə bunları kütləvi şüura “yeridərkən” qərbçi modernistlərin, anti-modernistlərin və anti-qərbçi modernistlərin maraqlarının toqquşması baş verir.

Əvvəlki fəsillərdə biz belə qarşıdurmanın ayrı-ayrı cəhətlərini az və ya çox dərəcədə ətraflı işıqlandırmağa çalışmışıq. Burada isə Azərbaycan sosiumunda belə toqquşma problemini daha ətraflı nəzərdən keçirmək istədik. Dediymiz kimi, mahiyyəti etibarilə tra-

disionalist olan bu sosisum ümumi qloballaşma prosesi nəticəsində modernləşir və milli məkanda Qərb cəmiyyətinin həyat fəaliyyətinin forma və metodlarını yaradır. Başqa cür bunu milli sosisum şüurunun, fəaliyyətinin və funksiyalarının vesternləşməsi, yəni qərb-ləşməsi kimi səciyyələndirmək olardı. Ancaq indiki baxımdan burada Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti qurmağın konkret forma və metodlarından söhbət gedir.

Diqqəti ona da yönəltmək istərdik ki, siyasi elitada siyasi elmin səhv başa düşülən hansısa postulatları ilə bağlı olan və totalitarizm dövrünü yaşamış ölkələrin bir çoxu üçün səciyyəvi olan bəzi saxta stereotiplər dərin kök salmışdır. Onlar bəzən kifayət qədər səhih və dəqiq ifadə olunmamışdır, lakin konsensusa nail olmaq və vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü yolunda şüurlu surətdə dəfədlilməz maneələr yaradır. Onlardan bəzilərini sadalayaq:

- azadlıq hər bir şəxsiyyətin başlıca məqsədidir;
- demokratiya səmərəli iqtisadiyyatın yeganə və şəksiz təminatdır;
- hökumət xalqın qayğısına qalmalı, həyat səviyyəsindən tutmuş hüquqların tapdalanmasına qədər hər şey üçün məsuliyyəti boynuna götürməlidir;
- əgər həlledici vəzifələrə vicdanlı adamlar qoyulsa, bütün cəmiyyət korrupsiyanın aradan qaldırılmasına qoşulsa, korrupsiyanın kökünü müəyyən dərəcədə kəsmək olar;
- iqtisadiyyatda liberal islahatlar və dövlət nəzarətinin sərtləşdirilməsi bir-birilə tutmur; və sair.

Bütün bunlar onu göstərir ki, kütləvi şüur səviyyəsində totalitarizm hələ də qalmaqdadır.

Problemə tarixi baxımdan yanaşsaq deyə bilərik ki, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi dinamik və daimi amil kimi yalnız bir neçə il əvvəl, daha doğrusu ötən əsrin 90-cı illərinin axırlarında reallığa çevrilmişdir. Belə keçidin başlıca şərtləri iqtisadiyyat, siyasət sahələrində və məhkəmə-hüquq sistemində reallaşdırılan islahatlar olmuşdur. Bu islahatlar kütləvi şüurun tədricən və keyfiyyətə dəyişməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir gös-

tərmişdir. Qeyd edək ki, ötən illərin kütləvi şüurunda üstünlük təşkil edən amillər sabitliyin bərqərar olması və ölkənin iqtisadi inkişafının başlanması idisə, problemlər həll edildikdən sonra sosisumun təfəkkürünün oriyentirləri yaşayışın keyfiyyətinin və rifahın yaxşılaşdırılması tələblərinə doğru dəyişmişdir. Bu, Azərbaycanın tranzit cəmiyyətindən postranzit sosisumuna keçdiyini parlaq şəkildə sübut edir.

Ola bilsin ki, keçidin belə şərhli bəziləri üçün yenilik kimi görünər. Lakin tarixi gerçəklik göstərir ki, istənilən cəmiyyət hər bir keçiddən sonra müəyyən aralıq tarixi dövr yaşayır və bunu da posttransformasiya və ya posttranzitar dövrdən savayı başqa cür səciyyələndirmək olmaz. Bu dövrdə sosisum postindustrial cəmiyyətə keçid üçün əsas ehkamları və prioritet məsələləri işləyib hazırlayır.

Öz mahiyyəti etibarilə industrial cəmiyyət olan (sovet dövründəki nailiyyətlər və son islahatlar, o cümlədən neft sahəsindəki uğurlar baxımından) Azərbaycan mədəni, siyasi və iqtisadi tərkib hissələrinə malik postindustrial cəmiyyətin başlanğıc mərhələsinə keçir. Məhz bu cür keçidlə əlaqədar ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü baş verir.

Bu baxımdan bizim şəraitdə “vətəndaş cəmiyyəti” tərifinin mahiyyətini heç olmasa, elmi və siyasi elita səviyyəsində izah etmək lazımdır. Hələlik bu termin bizdən ötrü tam əməli xarakter deyil, bir qədər nəzəri marağını saxlamaqdadır. Yuxarıda deyildiyi kimi, bunun səbəbi həm dərin sosial proseslərdə (dövlətin uzun müddət cəmiyyət üzərində hökmranlığı), həm də indiki mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının müstəqil surətdə mövcudluğu imkanlarının olmamasındadır.

Təbii ki, aşağıdakı məsələni bir daha aydınlaşdırmaq lazımdır ki, “vətəndaş cəmiyyəti” termini bütün ölkələr üçün nə dərəcədə universaldır. Şübhəsiz, həm də aydın dərk etmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyətinin əslində bütün təsisatları güclü dövlət sayəsində mövcud olur.

Hazırda ölkədə ictimai təşkilatlar güclü şəkildə siyasiləşmişdir və onların fəaliyyət vektoru həmvətənlərin problemlərinin həllinə

deyil, bundan kənara yönəldilmişdir, onlar ya dövlətə işləyir, yaxud da onun əleyhinə fəaliyyət göstərirlər. Təəssüf ki, milli siyasi və ictimai təşkilatların çoxu vətəndaşların rifahına nail olmaq kimi məqsədə çatmağa çalışmaqda dövlətin real tərəfdaşlarına çevrilmədilər. Bunun səbəblərindən biri odur ki, Azərbaycanda özlərini müxalifət qanadına aid edən siyasətçilərin çoxu özlərini elə aparırlar ki, sanki dövlətdə öz düşmənlərini görür və hesab edirlər ki, hökumətlə birgə konstruktiv fəaliyyətdən söhbət belə gedə bilməz. Bunu yalnız “bizimlə olmayanlar bizim əleyhimizədir” kimi siyasi düşüncə çərçivəsində izah etmək mümkündür. Ancaq onu da vurğulamaq lazımdır ki, “hakimiyyət naminə hakimiyyətə can atmaq” bir sıra siyasi qüvvələri vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının yaradıcı prosesindən kənarda qoyur.

Lakin buna baxmayaraq, son illərdə Azərbaycanda yetkin vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü üçün şərait yaranmışdır. Bu şəraitə aşağıdakıları aid etmək olar:

- siyasi mədəniyyətin (vətəndaş mədəniyyətinin) təkmilləşməsi və ya vətəndaşların xüsusi mülkiyyətə sahib olması;
- vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət göstərməsinin ayrılmaz atributu kimi insan hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin artması;
- yeni orta sinfin (menecerlər, idarəedicilər, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər, yeni şəraitə uyğunlaşmış zehni əmək işçiləri) yaranması. O, artıq ictimai strukturdakı vəziyyətinə görə qeyri-siyasi və kommersiya fəallığına daha meyillidir.

Bundan əlavə, bir çox xüsusi istiqamətlər də var ki, vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının burada işləməsi tələb olunur. Bu sahələrə xeyriyyəçilik, təhsil, yeni texnologiyalar, kütləvi informasiya vasitələri, mədəniyyət, “humanitar əməliyyatların” bütün spektri aiddir.

Nəhayət, belə bir cəhət xüsusilə mühümdür ki, vətəndaş cəmiyyətinin mövcud olan Qərb nümunəsi bilavasitə müsbət təsir göstərir, ölkəmizdə bu cür proseslərə təkan verir. Məsələn, sərhədlərin açılması Qərb ölkələrinə gedən Azərbaycan vətəndaşlarına aktual problemlərin həllinə vətəndaş cəmiyyəti strukturlarının

nə dərəcədə cəlb olunduğunu görməyə, özünün rifahı ilə Avropa-nın həyat səviyyəsi arasındakı fərqi hiss etməyə, Qərb adamının stimullarını və davranış tərzinin əsaslarını başa düşməyə imkan vermişdir. Beləliklə, Azərbaycanda Qərb modelinə istiqamətlənmiş vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırmağın yolları və modelləri haqqında ümumi təsəvvür yaranır. Bu yolda Qərbin səhvlərini nəzərə alaraq, Azərbaycana xas vətəndaş cəmiyyətinin xeyrinə seçim etmək imkanı meydana çıxır.

Bununla yanaşı, heç də az mühüm olmayan daha bir amili vurğulamaq istədik. Vətəndaş cəmiyyətinin hüdudları yoxdur, ona görə də özünün təsisatları vasitəsilə dövlətin müsbət xarici siyasət xəttinə, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın iqtisadi, mədəni və digər əlaqələrinə kömək etməlidir.

Azərbaycan dövləti yalnız o vaxt dünya birliyinin tam dəyərli üzvünə çevriləcək ki, cəmiyyətin fikri bütün dünyada eşidilmiş olsun. Buna görə də cəmiyyətin və dövlətin dirçəldilməsi müxalifət liderlərinin etdikləri kimi, solumdan və onun inkişaf problemlərindən üz döndərmək cəhdlərindən, ölkənin inkişaf imkanlarını “görməməkdən” deyil, məhz vətəndaş mədəniyyətinin yüksəldilməsindən başlanmışdır.

Belə bir faktı təəssüflə vurğulamaq lazım gəlir ki, siyasi təşkilatların çoxu və onların yedəyində gedənlər formalaşmaqda olan siyasi mədəniyyətin çərçivəsinə hələ də uyuşmurlar.

Vərdiş etmədikləri mədəni siyasi mübarizənin çərçivəsindən kənara çıxmağa çalışan bu siyasi təşkilatlar dövlətin və cəmiyyətin inkişaf prosesinin sabitliyini pozmağa cəhd göstərirlər. Bunun da səbəbi təkcə müxalifətin Azərbaycanın vətəndaş cəmiyyətində öz rolunu düzgün başa düşməməsində deyil, həm də onun real demokratik təsir mexanizmlərinin və fəaliyyət strategiyasının olmasındadır. Daha konkret formalarda bu, aşağıdakı cəhətlərdə öz ifadəsini tapır.

Müxalifət düşərgəsindəki daxili ziddiyyətlər dövlət müstəqilliyi illərində onun partiyalarına kütlələrin geniş təbəqələrini öz sıralarına cəlb etməyə imkan vermədi. Əksinə, onlar milli müxali-

fətin funksional fəaliyyətinin mahiyyətini əslində iflic etdilər. Muxalifətin fəaliyyətini təhlil edərkən digər ölkələrdəki müvafiq strukturlarla müqayisə aparmaq çətindir. Axı hər bir mədəni dövlətdə muxalifət mürtəce qarşıdurma yolu tutmur, öz fikrini ifadə edir və hər bir mürəkkəb və çətin şəraitdən çıxmaq barədə öz təkliflərini verir. Muxalifət hakimiyyətə nail olmağa can atan, hakim elitanın baxışlarından fərqli baxışların bir qrup tərəfdarından ibarət deyildir. O, həm də cəmiyyətin üzvi hissəsidir və onunla əməkdaşlıq dövlət üçün zəruridir. Əgər muxalifət özünü dövlətdən kənar hesab edirsə və inkişafın alternativini cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətinin milli tələbatına zidd olan siyasətdə görürsə, onda muxalifət qısa bir tarixi vaxt ərzində siyasi təşkilatdan öz həyatından narazı olan adamların kiçik bir qrupuna çevrilir. Bu isə artıq psixoloji kateqoriyadır və biz tədqiqatımızda onu öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq.

Mitinq və qiyamların daimi stixiyasına meyilli olan muxalifət səylərini inkişaf və tərəqqiyə yönəltmiş cəmiyyətlə yanaşı mövcud ola bilməz. Bu, hökmən sosial ziddiyyətlərə və qarşıdurmalara, cəmiyyətin parçalanmasına, son nəticədə belə muxalifət mühitinin məhvinə və axırda isə tamamilə unudulmasına səbəb olur. Onun məkanında hakimiyyətlə deyil, dövlət mənafeləri və ictimai mənafezlərlə mədəni mübarizəyə, dialoqa və kompromisə hazır olan yeni struktur yaranır. Muxalifətin avtarkiyalılığı, onun dövlətin mənafeələrindən təcrid edilmiş qapalı "təsərrüfat" yaratması, milli mənafeələrə zidd olması və milli təhlükəsizliyin prioritetləri ilə uyğun gəlməməsi – keçid dövrü cəmiyyətlərinin təkamülünün tarixən şərtlənmiş meyilləri belədir.

Muxalifətin milli mənafeələrə qarşı çıxması bir sıra partiyaların, o cümlədən Müsavat Partiyasının fəaliyyətində özünü daha bariz şəkildə göstərir. Məsələn, bu partiya Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisinə münasibətdə öz mövqeyini dəfələrlə dəyişmiş, ölkənin iqtisadi prioritetlərinə uyğun olmayan cəfəng ideyalar təklif etmişdir. Belə vəziyyət Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası, Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası, Azərbaycan Demok-

rat Partiyası kimi digər muxalifət strukturlarında da aydın şəkildə görünür. Nəticədə bu partiyaların ölkənin siyasi həyatının ön səhnəsindən təcridən kənarlaşması baş verir.

Milli muxalifətin əsas problemləri onun dağınıqlığı və prioritetlərinin pərakəndəliyi olmuşdur ki, bu da onlara hakimiyyət uğrunda iqtidarla rəqabətdə vahid mövqedən çıxış etməyə imkan vermir. Muxalifətin baxışlarının istər öz düşərgəsi daxilində uyğun gəlməməsi, istərsə də, yuxarıda deyildiyi kimi, ölkənin həll edilməmiş bir sıra problemlərinə münasibətdə dövlət maraqlarına zidd olması göstərir ki, muxalifət milli mənafeləri, dövlətin və cəmiyyətin inkişaf strategiyasını dərinədən başa düşmür.

Demokratik prinsiplərin və hüquqi dövlətin normalarının hakim olduğu yerdə, təbii ki, fikir plüralizmi və dövlətin, cəmiyyətin inkişaf strategiyası barədə muxalifətin öz baxışlarının olması zəruridir. Lakin fikir plüralizmi mücərrəd anlayış deyildir. Onun aydın müəyyən olunmuş, vətəndaşların hüquqları, azadlıqları və vəzifələri hesabına formalaşan sərhədləri var. Bir insanın hüquqları digərinin hüquqları başlayan yerdə məhdudlaşır. Vətəndaşın sabit və təhlükəsiz sositumda yaşamaq hüququnu heç kim poza bilməz.

Hər bir hakimiyyət öz hərəkətlərini təkmilləşdirmək üçün stimül olan güclü, demokratik və konstruktiv muxalifətin olmasını istəyir. O, hakimiyyət strukturunun institusional keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa qadir olan bir növ dövlət aparatıdır. Bundan əlavə, demokratik və konstruktiv muxalifət yaranmaqda olan vətəndaş cəmiyyəti ilə birlikdə hüquqi demokratik dövlətin ayrılmaz atributudur.

Ancaq bir daha vurğulamaq istərdik ki, muxalifətin fəaliyyəti yalnız aşağıdakı hallarda səmərəli olur: 1) milli mənafeələrə və cəmiyyətin öz vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmaq səylərinə uyğun gəldikdə; 2) iqtidarla mədəni münasibətlər xarakteri daşıdıqda, bu isə cəmiyyətin siyasi mədəniyyətinin səviyyəsini təcəssüm etdirir; 3) dövlətin və sositumun demokratik inkişafı üçün real ideyalar təklif etdikdə – bu muxalifət arasında ölkənin inkişafının alternativ strategiyasının olduğunu sübut edir.

Təəssüf ki, Azərbaycanın reallığı tamamilə başqa bir vəziyyəti əks etdirir. Ölkədə müxalifət var, lakin onun fəaliyyətinin xarakteri getdikcə daha çox şəxsi hikkələrində görə narazı olan azsaylı davakar qruplaşmanın hərəkətlərinə bənzəyir.

Bütün bunlar cəmiyyətin belə müxalifət mühitinin olmasını yenedən nəzərdən keçirməyin zəruriliyini şərtləndirir. Çox böyük sayda partiyalar və onların yedəyində gedənlər milli siyasi məkanda dərəcə qalır, xüsusən də ona görə ki, bu amorf kütlə siyasi təşkilatın real, konstruktiv funksiyasını yerinə yetirmir. İndiki şəraitdə onun olmasını nə Azərbaycan cəmiyyətinin yaşadığı gerçəklik, nə də səkkiz milyon əhaliyə malik ölkədə bu qədər sayda siyasi təşkilatların olması zərurəti tələb etmir.

Müstəqil Azərbaycanın partiya ənənələrinin sabit inkişafını məhz bu amil ləngidir. Azərbaycan demokratiyası gənc olduğuna görə, hazırda ölkədə hər hansı partiya ənənələrindən danışmaq çətin olsa da, hər halda dəqiq yekunlaşdırmaq olar ki, 1993-cü ildən bəri keçirilmiş iki parlament və üç prezident seçkiləri, habelə bələdiyyə seçkiləri, məhkəmə və icra hakimiyyətləri sahəsindəki islahatlar, son illərdə iqtisadiyyatda qazanılmış nailiyyətlər gənc Azərbaycan demokratiyasının yetkinlik imtahanından uğurla keçməsi barədə tezisə əsaslı olduğunu sübut edir.

2001-ci ildə Azərbaycanın Avropa Şurasına daxil olması ölkə qarşısında bir sıra prinsipcə yeni vəzifələr qoydu, eyni zamanda diqqəti cəmiyyətin demokratikləşməsi, insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsi sahəsinə yönəltdi. Ölkə Avropa Şurasına 2001-ci ildə qəbul olunmasına baxmayaraq, Azərbaycanda hələ 1995-ci ildən qızğın hazırlıq işləri gedirdi. Bu, ən əvvəl məhkəmə-hüquq sistemində islahatlara, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə aid idi.

1995-ci ilin noyabrında qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə əsaslanan yeni dövlət quruculuğunun bünövrəsi oldu.

Konstitusiya dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin gələcək modeli üçün hüquqi əsasın təməlini qoydu.

Məhkəmə-hüquq islahatları çərçivəsində çoxsaylı tədbirlər görülmüşdür ki, bunlardan da məqsəd məhkəmə-hüquq sistemini beynəlxalq standartlara, o cümlədən İnsan Hüquqlarına dair Avropa Konvensiyasının, onun protokollarının və digər sənədlərin tələblərinə uyğunlaşdırmaq idi.

Məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılmasında ilk addımlardan biri islahatların həyata keçirilməsi konsepsiyasının yaradılması olmuşdur. Məhkəmə sistemində islahatların əsas məqsədləri məhz bu konsepsiyada müəyyən edilmişdi. Həmin məqsədlər isə hüquqi dövlət çərçivəsində müstəqil məhkəmə sisteminin fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsindən, vətəndaşların ədalətli məhkəmə araşdırmasına, hüquqi yardım almasına olan hüquqlarına əməl olunması, məhkəmə qərarlarından şikayət hüququnun həyata keçirilməsi və sairədən ibarətdir.

Son illərdə mülki, mülki-prosessual, ailə, əmək, cinayət, cinayət-prosessual məcəllələr, Cəzaların icra edilməsi haqqında məcəllə, İnzibati xətalər məcəlləsi, vergi və gömrük məcəllələri qəbul olunmuşdur. Dövlət və cəmiyyət üçün son dərəcə vacib olan Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi qəbul edilmişdir. Bu məcəllə ölkədə seçkilərin əsas mexanizmlərini müəyyən etmişdir. Qəbul edilmiş onlarca yeni qanunlar məhkəmələrin, prokurorluğun, vəkilliyyətin, polis, ədliyyə orqanlarının və digər hüquq mühafizə orqanlarının statusunu müəyyənləşdirmişdir.

“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” (1997) və “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunlar məhkəmə sisteminin müstəqilliyinin əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir. Bu prinsiplərə hakimlərin toxunulmazlığı, dəyişilməzliyi, şəxsi təhlükəsizliyi, onların fəaliyyətinə müdaxilənin yolverilməzliyi təmin edilməklə, hakimlərin siyasətsizləşdirilməsi, onların müsabiqə əsasında təyin edilməsi ilə, hakimlərə maddi və sosial təminatlar verilməklə nail olunur. Hakimlərin müstəqilliyi onların yalnız qanuna tabe olmalarını nəzərdə tutur. Yeni qanunvericilik məhkəmə icraatının hər hansı şə-

kildə məhdudlaşdırılmasına, ona müdaxiləyə, hakimlərin qərar qəbul etməsinə bilavasitə və ya dolayısı ilə təsir göstərilməsinə yol vermir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına uyğun olaraq, 1998-ci ildə Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmış və onun tərkibi formalaşdırılmışdır. Konstitusiya Məhkəməsi hüquq normalarını və insan hüquqlarına hörmət edilməsini rəhbər tutaraq onlarca qərar qəbul etmişdir ki, bunlardan da məqsəd qanunvericiliyi, icra hakimiyyətinin normativ-hüquqi aktlarını Konstitusiyanın müddəalarına uyğunlaşdırmaqdır.

Məhkəmə-hüquq sisteminin ön mühüm elementi birinci instansiyadan, apelyasiya və kasasiya instansiyalarından ibarət yeni məhkəmə sisteminin yaradılmasıdır. Buna uyğun olaraq respublikada Apelyasiya Məhkəməsi, Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Məhkəmə, Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Hərbi Məhkəmə, yerli iqtisad məhkəmələri, Beynəlxalq Müqavilələrdən İrəli Gələn Mübahisələrə Dair İqtisad Məhkəməsi və s. yaradılmışdır. Yeni qanunvericilik birinci növbədə əhalinin məhkəmələrə müraciətini asanlaşdırmağa, məhkəmə sisteminə etimadı möhkəmləndirməyə istiqamətlənmişdir. Belə münasibət insanların məhkəməyə iddiaları və müraciətlərinə hüquq, hakimlərin ədalətliyi, obyektivliyi və qərəzsizliyi əsasında baxılmasını təmin etməyə imkan verir.

Qanunun aliliyini təmin etməyin tərkib hissələrindən biri hüquq mühafizə orqanlarının insanın azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq, öz xüsusi həyatının toxunulmazlığı, mənzil toxunulmazlığı və s. kimi əsas hüquqlarına toxunan səlahiyyətlərini həyata keçirməsi üzərində məhkəmə nəzarətinin tətbiqidir.

Məhkəmə sisteminin müstəqilliyi və məhkəmə prosesində tərəflərin bərabərliyi prinsiplərini təmin etmək məqsədi ilə “Məhkəmə və hüquq mühafizə orqanları işçilərinin dövlət müdafiəsi haqqında” (1998), “Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi barədə” (1998), “Cinayət prosesində

iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında” (1998) qanunlar qəbul edilmişdir.

Dünya Bankının dəstəyi ilə 2000-ci ilin avqustunda hakimlərin aşkarlıq şəraitində test imtahanları verməklə seçilməsi və təyin olunması prosesi başa çatmışdır.

Milli Məclisin qəbul etdiyi “Prokurorluq haqqında” qanuna (1999) uyğun olaraq, prokurorluğun bir sıra səlahiyyəti, o cümlədən nəzarət funksiyaları ilə bağlı səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılmışdır. Qanun prokurorluğun səlahiyyətlərini yenidən müəyyənləşdirir və demokratik cəmiyyətdə məhkəmənin həqiqi rolunu tanıyır. Prokurorluq məhkəmə hakimiyyəti orqanı kimi müəyyən olunmuşdur; onun əsas vəzifələri istintaqa prosesual rəhbərlik və ittihamı müdafiə etməkdir. Keçmiş SSRİ-dən miras qalmış və prokurorluq orqanlarına xas olmayan səlahiyyətlər ləğv edilmişdir.

Avropa Şurasının, Almaniya Texniki Yardım Agentliyinin və Dünya Bankının ekspertləri ilə əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” qanun (1999) ittiham və müdafiə tərəflərinin hüquq bərabərliyini təmin edir; Konstitusiya ilə müəyyən olunmuş hüquqi müdafiə etmək üçün möhkəm təminat yaradır; İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq, məhkəmədə işlərə ədalətli baxılması hüququnu, vəkillik peşəsinin müstəqilliyini təmin edir.

Milli Məclisin qəbul etdiyi “Polis haqqında” (1999) və “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” (1999) qanunlarda onların strukturu, habelə polisin səlahiyyətləri müəyyən olunur. Bu qanunlar hazırlanarkən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasının müddəaları, o cümlədən şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət olunması hüququnu müəyyən edən 8-ci maddənin müddəaları nəzərə alınmışdır. Belə ki, insanların şəxsi həyatına müdaxiləyə, əgər qanunla müəyyən edilməyibsə, məhkəmənin müvafiq sanksiyası olmadan axtarırlar və digər axtarış tədbirlərinə yol verilmir.

Respublikada penitensiar sistemdə islahatlar aparılması sahəsində böyük dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Milli Məclis cəzalanın çəkilməsi haqqında yeni məcəllə qəbul etmişdir. Həmin

məcəlləyə görə məhkumların saxlanma şəraiti yaxşılaşdırılmış, onların hüquqlarının dairəsi xeyli genişləndirilmiş, ümumən penitensiar sistemdə dərin islahatlar aparılması üçün zəmin yaradılmışdır.

BMT-nin İsgəncələrə qarşı komitəsinin təklif etdiyi tövsiyələrin yerinə yetirilməsinə dair konkret tədbirlər görülmüşdür. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1999-cu ilin dekabrında qəbul olunmuş yeni Cinayət Məcəlləsinə “İsgəncə vermə” maddəsi (128) daxil edilmişdir və onun dispozisiyası İsgəncələrə qarşı konvensiyanın 1-ci maddəsinin tələblərinə cavab verir.

İsgəncələrə qarşı komitənin tövsiyələrində Azərbaycanın insanın əsas hüquqlarına təminat verən hüquqi normaların müəyyən olunması sahəsində gördüyü işlər, o cümlədən isgəncələrdən azad olunma, həbs edilən şəxslərin sayının son illər xeyli azalması, həbsxanalarda saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlər, milli və xarici dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlığa səy göstərilməsi müsbət qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanın MDB ölkələri arasında birincilər sırasında ölüm cəzasını ləğv etməsi də məhkəmə-hüquq sistemindəki ciddi dəyişiklikləri göstərir.

Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində bütün əsas beynəlxalq sənədlərə qoşulmuşdur. Son illər dövlət Amnesty International, Helsinki Civil Assembly, Human Rights Watch və s. beynəlxalq hüquq müdafiəsi təşkilatları ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş bir sıra tədbirlər görmüşdür. Bu təşkilatların nümayəndələri ölkəmizin müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edirlər.

Beləliklə, Azərbaycanda dünyəvi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl və məqsədyönlü proses gedir. İnsan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Hüquq sistemindəki islahatlar müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsində tarixi hadisə, ölkəmizin müasir sivilizasiyaya inamla daxil olmasının təminatı olmuşdur.

§ Yeni dövrün siyasətçisi

Dövlətin və cəmiyyətin tədricən inkişafı hökmən siyasi məkanda dəyişikliyə səbəb olur. İnkişafın məqsəd və oriyentirləri təkmilləşdirilir, sosiuma yeni ictimai-siyasi baxışlar, ideyalar və insanlar daxil olur. Belə dəyişmə həmişə müəyyən çətinliklərlə, gözlənilməz hadisələrlə, cəmiyyətin müəyyən hissəsinin baxışlarına və gözlədiklərinə uyğunsuzluqla bağlı olur. Buna baxmayaraq, dəyişikliklərin həyata keçirilməsi dövlətin siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafının dinamikliyinin sürətlənməsinə demək olar həmişə nəzərəçarpan təkan verir.

Azərbaycanın totalitar sistemdən demokratiyaya transformasiyası belə keçidin mümkünlüyü və yetərliliyi barədə çoxlu mübahisələrə səbəb olmuşdu. Təbii ki, bir sistemdən digərinə, o cümlədən totalitarizmdən demokratiyaya keçid həmişə çətin olmuşdur. Əgər Avropa ölkələrinin ötən əsr ərzindəki inkişafını təhlil etsək görürük ki, əksər hallarda belə keçidlər totalitarizmə yuvarlanmağa, sonra isə yenidən demokratiyaya qayıtmağa gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan öz qarşısına dövləti və cəmiyyəti demokratikləşdirmək məqsədi qoymuşdur və çətinliklərə, gözlənilməz hadisələrə baxmayaraq, mərhələ-mərhələ və ardıcıl surətdə bu məqsədə doğru irəliləyən ölkələr sırasındadır. Müstəqilliyin on dörd ilə yaxın bir dövrü göstərdi ki, Azərbaycan şəraitində yenidən geri qayıtmaq siyasətdə anarxist və separatist meyillərə yol verildikdə mümkündür. Ardıcıl surətdə və ağılla aparılan, qanunun aliliyinin qorunmasına yönəldilmiş siyasət olduqda iqtidar yalnız demokratiyaya can atacaqdır.

Müstəqillik illərində ölkə beş prezident, iki parlament və iki bələdiyyə seçkiləri keçirmişdir. Şübhəsiz ki, demokratiyanın tam təntənəsi barədə danışmaq çox çətindir və ola bilsin, seçkilər heç də həmişə beynəlxalq təcrübənin normalarına tam uyğun olmamışdır. Lakin demokratikləşmə tədrici, təkcə dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən ardıcılıq deyil, həm də mərhələ-mərhələ bürokratsızlaşdırma tələb edən, ön başlıcası isə kütləvi şüurun de-

mokratikləşməsinə tələb edən prosesdir. Əlbəttə, bu, çətin yoldur və onu istər indiki, istərsə də gələcək nəsillər keçməlidirlər. Demokratiyanın, qarşılıqlı münasibətlərdə aşkarlığın mahiyyətini bir çoxları hələ də başa düşmür. Əksəriyyəti vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyət prinsiplərini dərk etmir.

Belə mürəkkəb, əhalinin əksəriyyətinin “hamı üçün vahid sovet standartları” dövründə yaşadığı şəraitdə demokratiyadan danışmaq və demokratik dəyişiklikləri həyata keçirmək bəzən çətin olur. Tamamilə aydındır ki, böyüməkdə olan nəsil bu gün yaranan və qurulanları daha yaxşı başa düşəcək və dərk edəcəkdir. Ona görə də Heydər Əliyevin qarşıya qoyduğu və həyata keçirdiyi məqsəd, – güclü müstəqil, demokratik və dünyəvi dövlət qurmaq, – bütün nəsillər üçün öncül məqsədə çevrilir.

Dövlətlərin tarixindən məlumdur ki, böyük siyasi şəxsiyyətlər siyasi səhnədən gedəndən sonra ölkənin idarə olunmasında hansısa bir boşluq, hakimiyyət boşluğu yaranır və bu da çox vaxt millət üçün faciəyə çevrilir. Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini və Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü vəzifəsindən istefa verdikdən və emosional, fərasətsiz boşboğaz, hoqqabaz Əbdürrəhman Vəzirov Azərbaycanın rəhbəri təyin edildikdən sonra belə oldu. Dağlıq Qarabağda yerli və müxtəlif ölkələrdən cəlb edilmiş ermənilərin açıq separatçı çıxışları, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü, erməni millətçilərinin və onların xaricdəki ağalarının 1988-ci ilin fevralında Sumqayıtda törətdikləri fitnəkarlıq, ölkənin idarəetmə sistemindəki ixtilaf, kriminal ünsürlərlə bərabər insanların narazılığının artması və s. bunu aydın şəkildə göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev 1982-ci ilin axırında Moskvaya işləməyə getsə də, Azərbaycandan heç vaxt ayrı düşməmişdir. Onun respublikaya dəstəyi, köməyi və diqqəti daim hər şeydə hiss olunur və kəsilmirdi. Rəhbər işçilərlə az qala hər gün telefonla danışması, əgər haradasa hansı bir iş pozulanda buna kəskin şəkildə reaksiya verməsi göstərirdi ki, o, respublikanın işlərinə biganə deyildir. Hətta istefaya gedəndən sonra da o, respublikanın

qayğıları və ağrı-acıları ilə yaşayır, xalq hərəkətini dəstəkləyir, anti-milli qüvvələrə qarşı fəal mübarizə aparırdı.

Heydər Əliyevin 2003-cü ilin dekabrında həyatdan getməsi hakimiyyət boşluğuna və iğtişaslara səbəb olmadı. Bu hadisəni böyük milli faciə kimi qəbul edən insanlar öz nəzərlərini İlham Əliyevə çevirərək cəmiyyətdə sabitliyin, sülhün və həmrəyliyin təmin edilməsinə, özlərinin sosial və iqtisadi problemlərinin həllinə ümidlərini onunla bağladılar. İlham Əliyevin Prezident olduğu vaxt (bu isə bir ildən çoxdur və nəticələr çıxarmağa əsas verir) göstərir ki, insanlar öz ümidlərində yanılmamışlar.

Əlbəttə, yeni əsrin başlanması, qloballaşmanın tələbləri dövləti idarəetmə sənətinin məzmununu müəyyən edən öz xüsusiyyətlərini irəli sürür. Qərb dəyərlərinə sadiqlik, Avropaya inteqrasiya zamanın hökmüdür. Əgər biz millət kimi tab gətirmək, öz müstəqil dövlətimizi qoruyub saxlamaq, dünya siyasi məkanında layiqli aktor olmaq istəyiriksə, onda demokratiya dövrünün prinsipləri ilə hesablaşmalıyıq. Lakin bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün bunlarda milli dövlətlərin müstəqilliyinin ziyanına olaraq, beynəlxalq təsisatların təsirinin nəzərəcarpmadan genişlənməsi ilə bağlı müəyyən təhlükə də vardır.

Qəti şəkildə deyə bilərik ki, İlham Əliyev istedadlı şagird olub və öz müəllimindən, uzaqgörən dövlət xadimi, xarakterində milli ideyalara və prinsiplərə möhkəm sadiqlik, bəsirət kimi keyfiyyətlərin nadir şəkildə birləşdiyi Heydər Əliyevdən çox mühüm dərslər almışdır. İlham Əliyev müasir şəraitdə dövləti idarə etməyin hikmətinə tamamilə yiyələnmişdir. O, çox gözəl başa düşür ki, qloballaşma dövlətin sonu demək deyildir. Əvvəla, dövlətlər öz əhəmiyyətini ona görə saxlayır ki, hüquqi normaları məhz onlar müəyyən edir, çünki səmərəli hüquqi bünövrə cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. İkincisi, dövlətlər millətlərin özünəxas orijinal hisslərinin formalaşması və inkişafına kömək edir. Müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, qloballaşma insanların və xalqların öz xüsusiyyətlərinin və dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına olan söylərini ləğv etmir, əksinə gücləndirir. Üçüncüsü, məcbur

etmək hüququna, cinayətkarlığı yatırmaq və dövləti xarici təhlükədən qorumaq hüququna yalnız dövlətlər malikdir. Marqaret Tetçer haqlı olaraq deyir: “Dövlət cəmiyyətdən fərqlənir; son nəticədə dövlət insanların nökrəsidir, ağası yox; onun qorxu təlqin etmək qabiliyyəti azalmır. Bunların hamısı tam həqiqətdir. Lakin hər halda bizim dövlətə ehtiyacımız var və ona həmişə ehtiyac duyacağıq”¹⁹³.

Bu problem bizim ölkəmiz üçün də özünün böyük əhəmiyyətini və aktuallığını saxlayır. Müstəqil, güclü və demokratik dövlət ideyası hazırda dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsas ideya-hərəkətverici qüvvəsidir və şübhəsiz ki, Azərbaycan xalqına tərəqqi gətirəcəkdir.

Azərbaycan sivilisasiyanın ən qədim ocaqlarından biri, zəngin tarixi və mədəniyyəti olan ölkədir. Hələ eramızdan əvvəl 1-ci minillikdə burada ilk siyasi qurumlar meydana gəlmiş, eramızdan əvvəl IX əsrdə isə yüksək iqtisadi və mədəni səviyyəyə malik Manna padşahlığının simasında Azərbaycan dövlətçiliyi yaranmışdır. Sonralar, antik dövrdə Azərbaycanda Atropatena və Albaniya, orta əsrlərdə isə Şirvanşahlar, Eldəgizlər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətləri meydana gəlmişdir. Lakin əsrlər ərzində, böyük dövlətlərin hücumları, xüsusilə İran, Türkiyə və Rusiya arasında gedən müharibələr nəticəsində Azərbaycan öz dövlətçiliyini dəfələrlə itirmişdir.

Tarixə bu qısa ekskursdan məqsədimiz erməni təbliğatının təsiri altına düşərək, Azərbaycan ərazisində dövlətin XX əsrin əvvəlində, Rusiyada oktyabr çevrilişindən sonra yarandığını iddia edənlərə əsil həqiqəti xatırlatmaqdır.

Bugünkü Azərbaycan 8 milyondan çox əhalisi olan kiçik ölkə, müstəqil dövlətdir, qloballaşan dünya şəraitində öz müstəqilliyinin qorunub saxlanması və dönməzliyinə yönəldilmiş siyasət yeridir. Ona görə də xalqın öz tarixi nailiyyətini belə əziz tutmasında və bəzi beynəlxalq təşkilatların siyasi və iqtisadi xarakterli tövsiyələrinə barışmaz, ağırlı münasibətində, bu tövsiyələrdə müstəqil milli dövlətçiliyə təhlükə görməsində təəccüblü heç nə yoxdur.

Azərbaycan suveren, müstəqil dövlətdir. Ancaq İlham Əliyevin dediyi kimi: “Dünyada hamı bir-birindən asılıdır, xüsusən də ərazicə kiçik ölkələr. Bu ölkələr reallığı nəzərə almalıdır, bunsuz mümkün deyildir. Dünya birliyinə məhəl qoymamaq siyasəti heç vaxt xeyir verməz. Bəli, biz reallıqları əlbəttə nəzərə almalıyıq, amma öz taleyimizi özümüz müəyyənləşdiririk”¹⁹⁴. İlham Əliyevin bu sözlərində başlıca fikir odur ki, biz “öz taleyimizi özümüz müəyyənləşdiririk”. Bunsuz “müstəqil dövlət” anlayışı bütün mənasını itirir.

Azərbaycanı bəlkə hələ də on il əvvəlki, hər yanda anarxiya və hərc-mərcliyin hökm sürdüyü vəziyyətə qaytarmaq istəyənlərin səsi 2003-cü il oktyabrın 16-dək eşidilirdi və elə indinin özündə də eşidilir.

Sosial psixologiyada yaxşı məlum olan bir effekt var, peşəkarlar bunu “məqsədin dəyişdirilməsi” adlandırırlar. Məqsəd tamamilə aydın ifadə edilmiş və qoyulmuşdu: 2003-cü ilin prezident seçkilərini demokratik prinsiplərin təntənəsinə çevirmək. Lakin bir sıra müxalifət partiyaları bu məqsədi başqası ilə dəyişdirmək və siyasi meydana yeni “fenomen” çıxarmağı çox istəyirdi.

“Məqsədin dəyişdirilməsi”nə dair belə hərəkətlərin bir qismi “Heydər Əliyevdən sonrakı” dövrdə İlham Əliyevin roluna aid çoxsaylı yazıların dərc edilməsində özünü göstərmişdir. Özü də həm hakim dairələrin, həm də müxalifətin nümayəndələri bu məsələni eyni dərəcədə fəallıqla müzakirə edirdilər. Lakin siyasi dairələr məhz bu problemi gündəliyə çıxarmaqla müxtəlif məqsədlər güdürdülər.

İlham Əliyevin ünvanına bu cür siyasi ritorikaların səbəbləri az deyildir. Yeni Azərbaycan Partiyası 2000-ci ilin parlament seçkilərində bəyan etmişdi ki, onun sədri ilə yanaşı, olduqca böyük potensiala, siyasi iradəyə və xarizmaya malik cavan, seçki siyahısına başçılıq etməyə qadir lideri də var. Seçkilər göstərdi ki, partiyanın seçkiqabağı kampaniyası İlham Əliyevin fəal iştirakı ilə keçmişdir. Məhz bu amil nümayiş etdirdi ki, siyasi həyatda müxtəlif maraqlar-

la birləşmiş çoxsaylı qruplar İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşə bilər və birləşmək istəyirlər.

Seçkiqabağı partiya təşviqatının mövzusu İlham Əliyevin siyasi davranış tipinə tabe edilmişdi. Onun fəaliyyətinin güclü cəhəti məhz insanları sıx birləşdirməyi, bu enerjini müəyyən hərəkət formalarına yönəltməyi bacarmasındadır. İlham Əliyev bu və ya digər siyasi hərəkətin səmərəliliyini həmin hərəkətin məqsəd və prinsiplərinin mənimsənilməsi dərəcəsi ilə qiymətləndirirdi. Bununla yanaşı, o, nümayiş etdirirdi ki, verdiyi vədlərin əməli işlərdə təcəs-sümünü tapmaq dərəcəsi olduqca yüksəkdir.

Bir tərəfdən, siyasi liderlik xüsusiyyətləri nümayiş etdirilirdi. Digər tərəfdən isə, davranış üslubunun özü milli siyasi əks-elitanın bir çox nümayəndələrinin stereotiplərindən o qədər uzaq idi ki, istər-istəməz ənənə ilə yenilikçiliyin son dərəcə uğurlu sintezi, bununla bərabər, Azərbaycan mentalığının bütün incəliklərini bilməyin istedadlı şəxsiyyətin geniş dünyagörüşü ilə uzlaşması haqqında fikir doğurdu. Beləliklə, biz həm sosial-iqtisadi inkişaf, həm də qlobal strateji planlaşdırma problemlərini eyni dərəcədə adekvat qavramağa və həll etməyə qadir olan şəxsiyyəti görürdük.

İlham Əliyevin həyat yoluna nəzər salarkən demək lazımdır ki, onun siyasi, iqtisadi və mədəni baxışlarının formalaşmasına təsir göstərən heç də təkə ailə tərbiyəsi olmamışdır. Görünür, bunda onun şəxsi keyfiyyətləri, intellekti, ümumi mədəniyyəti, təvazökarlığı, şüurlu həyatı boyu topladığı bütün qiymətli və müsbət nə varsa, hamısını faydalı şəkildə sintezləşdirmək bacarığı mühüm rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, Heydər Əliyevdən savayı, başqa heç bir siyasətçinin qısa müddət ərzində İlham Əliyevin nail olduğu qədər belə geniş, kütləvi sosial bazası yoxdur. Onun sosial bazası hansısa coğrafi, milli və yaş sərhədi ilə məhdudlaşmır. O, bütün yaşlardan və ölkənin bütün bölgələrindən olan nümayəndələri öz ətrafında birləşdirən nadir bir siyasətçidir.

SSRİ-nin nüfuzlu və ən yaxşı ali məktəblərindən birində – Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda aldığı təhsil, namizədlik dissertasiyası müdafiə etməsi, elə həmin institutda müə-

limlik fəaliyyəti, neft sektorunda iş, partiya fəaliyyəti, Milli Olimpiya Komitəsinə və Avropa Şurasındakı nümayəndəliyə rəhbərlik, müxtəlif beynəlxalq forumlarda iştirak və s. İlham Əliyevin sanbalı siyasi aktivini təşkil etmişdir. Milli Olimpiya Komitəsində işlədiyi dövrdə özünün təşkilatçılıq bacarığı, beynəlxalq strukturlarla iş təcrübəsi sayəsində İlham Əliyev Azərbaycan idmanında olimpiya çempionlarının meydana gəlməsinə nail olmuşdur.

Azərbaycan parlamentinin Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı (AŞPA) nümayəndə heyətinin, – buraya həm Yeni Azərbaycan Partiyasını təmsil edən və bitərəf deputatlar, həm də müxalifətdən olan deputatlar daxildirlər, – fəaliyyəti göstərdi ki, İlham Əliyev ümummillə maraqların təmin edilməsi naminə qısa müddət ərzində onların hamısını sıx birləşdirə və mühüm uğurlar qazana bilmişdir. Burada məsələ heç də Azərbaycanın parlament qrupunun fəallığında deyildir. Həm də ondadır ki, milli xarici siyasət faydalı ideoloji konturlar almağa başlamışdır. İlham Əliyev bu sahədə Prezident Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı milli xarici siyasət xəttini davam etdirdi və beynəlxalq səhnədə Azərbaycanın maraqlarını fəal surətdə irəlilətmək üçün bütün qüvvələri səfərbər etdi. O, təcrübədə sübut etdi ki, realizm və pragmatizm bünövrəsi 1993-cü ildə qoyulmuş milli xarici siyasətin əsas prinsipləridir.

Dağlıq Qarabağ ərazisinin narkotiklərin istehsalı və yayılması, terrorçuların bazalarının yerləşdirilməsi və nüvə tullantılarının basdırılması üçün istifadə olunduğu barədə problemi AŞPA-da ilk dəfə məhz İlham Əliyev qaldırmışdır. Beləliklə, bəzən “ikili standartlar” prinsipini rəhbər tutan dünya ictimaiyyətinin və beynəlxalq strukturların diqqəti Dağlıq Qarabağın və onun ətrafındakı yeddi rayonun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunması məsələsinə yenidən cəlb edildi. Əvvəllər Heydər Əliyevin, indi isə İlham Əliyevin sayəsində dünya Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münaqişə haqqında həqiqətdən xəbər tutdu, Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında informasiya blokadası yarıldı. İlham Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində AŞPA Ermənistanı təcavüzkar kimi tanımağa məcbur oldu.

Azərbaycan müxalifəti İlham Əliyevin fəaliyyətini bir qədər başqa cür qiymətləndirir. Müxalifət terminləri və məfhumları so-fistcəsinə, ustalıqla dolaşdıraraq, məhz özünün qəsdən ortaya atdığı diskussiyanı siyasi və hüquqi məkandan emosional məkana keçirir. Qondarma varislik konsepsiyasını və ya planını, “Əliyevdən sonrakı Azərbaycan problemini” məhz onların mətbuatı şişirdib yaymağa başlamışdır. Bu mövzuya toxunmaq etikaya bir qədər sığmasa da, fakt faktlığında qalır: Heydər Əliyevin Azərbaycanda “hakimiyyətin genetik şəkildə verilməsi” deyilən ssenarini reallaşdırmaq “planlarının qanunsuzluğu” haqqında məsələ müxalifət sıralarında canfəşanlıqla müzakirə olunmaqda davam edir.

Müxalifət partiyaları liderlərinin bütün yazılarında, çıxışlarında hakimiyyətin verilməsinin Azərbaycanın Konstitusiyasında öz əksini tapmış demokratik prinsipləri tamamilə inkar olunur. Onlar cəmiyyətə belə bir fikir təlqin etməyə cəhd göstərirlər ki, guya ölkədə hakimiyyətin verilməsi qanunsuz olmuşdur.

Buna təəccüblənməyə dəyməz. Çünki hazırda aparılan siyasətin təşhihinə və ya siyasi xəttin təzələnməsinə dair hansısa proqramların gerçəkləşdirilməsi onların məqsədlərinə daxil deyildir. Onlar inkişafın milli strategiyasına məhəl qoymayaraq yeni siyasi sistem yaratmağa, dövlət quruculuğu prosesinə başlamağa cəhd göstərirlər.

“Hakimiyyətin verilməsinin qanunsuzluğu” ətrafında gedən bədnam söhbətlər müxalifətin ən güclü şəxsin meydanı tərk etməsi şərti ilə “hakimiyyət oyununa” başlamaq arzusunda olduğunu göstərir.

Bu və ya digər dövlət quruluşunun əhalinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmasını nəzərdə tutan demokratik dövlətçilik prinsipi hamıya məlumdur. Həmin prinsiplərə, norma və qaydalara məhəl qoymayan, konstruktivizm çərçivəsindən kənara çıxan, yaradıcı inkişafın, milli mənafehlərin və tərəqqinin əleyhinə gedən partiyalar müxalifət partiyaları adlandırıla bilməz. Onlar “antixalq” olmasa da, “antisistem” partiyalarıdır. Ancaq təəssüf ki, Azərbaycanın si-

yasi məkanında müxalifətin bir çox liderləri özlərini və partiyalarını “yeganə və tam həqiqətin” daşıyıcıları hesab edirlər.

Belə siyasi nihilizmin öz tarixi kökləri var. Xatırlayaq ki, bütün 1992-ci il ərzində Azərbaycanda faktiki olaraq üç dəfə hakimiyyətin qanunsuz verilməsi hadisəsi olmuşdur: Mütəllibovun getməsi və qayıtməsi, Y.Məmmədovun dövründəki hakimiyyətsizlik şəraiti, “cəbhəçilərin” hakimiyyəti silahlı yolla ələ keçirməsi. Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi tankların və zirehli transportyorların köməyi ilə həyata keçirilmiş nə isə bir “inqilab” idi. Hakimiyyətə zorakılıqla gəlmək praktikasına yalnız Heydər Əliyevin siyasi iradəsi son qoydu və parlamentin, habelə digər hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətini sırf qanuni məcraya yönəltdi. 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında baş vermiş dövlət çevrilişi cəhdləri Azərbaycanda “fəsiləsiz rejimlər” ənənəsinin yaranmasını istəyənlərin hamısının artıq can üstə olduğunu nümayiş etdirdi. Prezident Heydər Əliyevin tarixi xidməti isə bundan ibarətdir ki, o, Azərbaycanın siyasi mədəniyyətinə tamamilə yeni meyillər gətirdi. Özünün konkret fəaliyyəti ilə böhranlı şəraitdə siyasi konsensusun mümkünlüyünü nümayiş etdirdi və dövlətin birləşdirici funksiyasını gücləndirdi.

“Hakimiyyətin legitimliyi” anlayışını diqqətlə araşdırdıqda görmək olar ki, müasir politologiyada bu anlayış üç səviyyəyə – ideoloji, struktur və fərdiyyət səviyyələrinə bölünür.

Bir qayda olaraq, ideoloji səviyyə hakimiyyətin konkret adamın təşəkkülü və təkamülü prosesinə uyğun gəlməsinə əsaslanır. Bu halda həmin cəmiyyətin üzvü kimi konkret adamın təşəkkülü, həm də onun sistemə necə inteqrasiya etməsi nəzərdə tutulur. Legitimliyin məhz belə ideoloji səviyyəsi mövqeyindən nəzər salsaq görürük ki, ölkə əhalisinin əksəriyyəti Prezident İlham Əliyevi millətin qanuni lideri kimi qəbul edir. Onun nitqləri və çıxışları, bəyan etdiyi şüarlar Azərbaycan cəmiyyətinin mentalitetinə, arzu və ehtiyaclarına uyğundur. Ədalət haqqında hər bir postsovet məkanında şüurlara hakim kəsilən təsəvvür onun fəaliyyətində öz əksini tapır,

vətəndaşların ayrı-ayrı qrupları barəsində konkret humanitar tədbirlərə çevrilir.

Legitimliyin ideoloji səviyyəsi çox vaxt bir sıra xarici amillərdən birbaşa asılı olur. Öz dövlətinin nüfuzunun artmasına böyük maraq göstərən azərbaycanlılar ölkəmizin neft strategiyasının gerçəkləşdirilməsində İlham Əliyevin rolunu son dərəcə həssaslıqla qarşılayır, iri neft şirkətlərinin rəhbərləri və bu ölkələrin rəsmi nümayəndələri ilə apardığı uğurlu danışıqları, nümayəndə heyətimizin Avropa Şurasında və olimpiya yığma komandamızın beynəlxalq miqyasda uğurlarını yüksək qiymətləndirirlər. Şübhəsiz ki, kompleks şəkildə götürdükdə bütün bunlar İlham Əliyevin ideoloji legitimliyinin səviyyəsini yüksəldir.

Əgər struktur legitimliyindən danışsaq görərik ki, Azərbaycanda hakimiyyət sistemlərinin formalaşmasının artıq Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş qaydası var. Bu qayda kifayət qədər adi hal almışdır və siyasi sistem qanuni seçilmə mexanizmini prezidentliyə hər bir namizədə, eləcə də İlham Əliyevə şamil etmək üçün dəqiq mexanizmlərə malikdir. Lider kimi İlham Əliyevin fərdiləşdirilmiş şəxsi legitimliyinə gəldikdə isə, əlbəttə ki, ona etibar edirlər, rəğbət bəsləyirlər, xarizması çoxlarında ona qarşı xeyirxah münasibət doğurur.

Hakimiyyətin ideoloji və struktur legitimliyi həmişə onun səmərəliliyi və sabitliyindən bilavasitə asılı olmuşdur ki, bunlar da elitənin intellektual potensialı və fəallığı, konstruktiv müxalifətin və “əks-elita”nın olması ilə irəlicədən müəyyənləşdirilir. Bizim uğurumuzun səviyyəsi ictimai hərəkətlərin bütün müsbət amillərindən cəmiyyətin rifahı naminə nə dərəcədə istifadə edə biləcəyimizdən asılı olacaqdır. Amma nəzərə almalıyıq ki, aparılan siyasətin müsbət cəhətlərini başa düşməyin və təsdiq etməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Vaxtilə Bencamin Konstant hakimiyyətin əbədi prinsipləri sırasına daxil olmuş bir prinsip irəli sürmüşdü. O yazırdı ki, Yer üzündə heç bir qeyri-məhdud hakimiyyət – nə xalq hakimiyyəti, nə özünü onun nümayəndələri adlandıranların hakimiyyəti, nə də qa-

nunun hakimiyyəti olmamalıdır, qanun da onu verən hakimiyyətin özü kimi eyni hüddudlar daxilində olmalıdır. Prezident Heydər Əliyev özünün siyasi fəaliyyətində bu prinsipə dönmədən əməl etmişdir. Buna sübut kimi belə bir fakt gətirmək kifayətdir: post sovet məkanında az-az parlament tapılar ki, o, seçildiyi qanuni müddətin sonunadək fəaliyyət göstərmiş olsun. Hərçənd, məhz Azərbaycanda 1993–1995-ci illərdə Milli Məclisi də, içərisindən çıxdıqları Ali Soveti də dərhal buraxmağı və yeni parlament seçkiləri keçirilməsini təklif edənlər öz hərəkətlərini Milli Məclisin qeyri-legitimliyi ilə əsaslandırırıdılar. Bəlkə hər hansı başqa bir siyasətçi belə də edərdi. Amma Heydər Əliyev yox. Onda qanuna hörmət ənənələrə şəxsiz hörmətlə və cəmiyyətin sabitliyini poza biləcək addımlardan uzaq olmaq istəyi ilə vəhdət təşkil edirdi.

Ola bilsin ki, yeni reallıqların mahiyyətini tam şəkildə dərk etmək totalitar cəmiyyətin yetirmələri üçün bəzən çətindir. Məhz buna görə də biz cəmiyyətimizdə hadisələrin demokratik axarını idarəetmənin indiyədək adi olan sxemləri və qaydaları məcrasına yönəltmək cəhdləri ilə qarşılaşıq. Lakin Azərbaycan siyasətçilərinin gənc nəsli artıq yeni şəraitdə formalaşaraq həm ümumbəşəri, universal, həm də milli dəyərləri əsas tutur. Gənc siyasətçilərin azadlıq və demokratiyanın cəmiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətini dərk etməsindən ötrü on üç il kifayət qədər müddətdir. Ona görə də təəccüblü deyil ki, sabitləşmiş baxışlara və həyat təcrübəsinə malik siyasətçilərin yaşlı nəslinin yerinə tamamilə yeni tipli gənc siyasi elita gəlir. Təbii təkamül prosesi baş verir. İnamlı demək olar ki, indi hakimiyyət pillələri ilə qalxan gənc siyasətçilər həm cəmiyyətin sıx birləşdirilməsi vəzifələrini, həm də onun strateji inkişaf problemlərini həll etməyə qadirdirlər.

O ki qaldı “varis” və ya hakimiyyətin varisliyi probleminə, Azərbaycan üçün bir çox cəhətdən yaxşı nümunə ola biləcək ölkənin təcrübəsinə nəzər salaq.

Hakimiyyətin varisliyi barədə mülahizələr təkcə siyasi reallıqlarla deyil, tarixi analogiya və paralellərlə də şərtlənmişdir. Öz mahiyyəti etibarilə tarix analogiyalardan, təkrarlardan və tarixi para-

lellərdən ibarətdir. Bunlar bəşəriyyəti onun rəşional və mütərəqqi inkişafının bütün yolu boyu müşayiət edir. Bu cür analogiyalar çir-çəklənmə və tərəqqinin nəinki dövlətin, həm də hər bir vətəndaşın başlıca istəklərinə çevrildişi sabit gələcək qurmağa hazır olan sonrakı nəşillərin təqlid etməsi üçün bir çox cəhətdən nümunədir. Məhz bu tarixi paralellər bəzən ən pis hallardan qaçmağa, indinin və gələcəyin ən yaxşı imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə kömək edir.

Bu baxımdan Azərbaycan istisna deyildir. Tarixdə millətin və dövlətin dünya səhnəsindən yox olmaq həddinə çatmasına dair bir çox misallar var. Lakin hər bir konkret tarixi dövrdə millətin iradəşini və niyyətlərini, dövlətin diplomatiyası və strategiyasını, cəmiyyətin həmrəylişini və konsensusunu birləşdirməyə qadir şəxsiyyətin sayəsində bu dövlətlər tab gətirərək öz varlığını davam etdirmiş, millətlər isə dirçəlmişlər.

Almaniyanın tarixi və onun müharibədən sonrakı lideri Konrad Adenauerin fəaliyyəti indinin və gələcəyin ən yaxşı imkanlarını gerçəkləşdirməyə kömək edən tarixi paralelə əyani nümunədir. Əgər Almaniyanın – müharibənin od-alovlarından və xarabalıqlarından, totalitar ənənələrdən çıxmış, 1945-ci ildə özünün müharibədən əvvəlki ərazilərinin təxminən yarısını itirmiş ölkənin dirçəliş mərhələlərini araşdırsaq, onda K. Adenauerin İkinci Dünya müharibəsindən sonra dediyi bu sözlər istər-istəməz yada düşür: "...biz dünyaya sübut edəcəyik ki, çox və inadla irəliləyərək böyük millət ola bilərik".

Öz prinsiplərinə sadıq qalan və niyyətlərində inadkarlıq göstərən, Almaniyanın siyasi olimpinə hələ Veymar Respublikası dövründə yüksəlməyə başlamış, nasist rejimi dövründə "arzu edil-məyən" siyasi sima olmuş, ölkəşinin siyasi həyatının bütün mürək-kəbliklərini və gözlənilməz dəyişikliklərini öz üzərində hiss etmiş Konrad Adenauer təzədən hakimiyyətə gələndə yeni iqtisadiyyata, yeni dövlət quruluşuna və tamamilə yeni milli təfəkkür formasına malik yeni Almaniya qurmağa başladı. O, dövlət tərəfindən tən-zimlənmənin sərt nəzarəti altında olan planlı təsərrüfat yaratmaq

təkliflərindən üz döndərdi və sosial yönümlü bazar təsərrüfatı nə-zəriyyəsi ilə silahlanaraq, bazar iqtisadiyyatı uğrunda çıxış etdi. Bu nəzəriyyədə başlıcası ondan ibarət idi ki, dövlət iqtisadiyyatın sərbəst bazar əsasında inkişafına şərait yaratmalı və eyni zamanda sənaye, kənd təsərrüfatı, ticarət inkişaf etdikcə əhalinin həyat sə-viyyəşinin daim yüksəlməsi üçün qanunvericilik bazası işləyib ha-zırlamalı idi. Onun kansler olduğu dövrdə iş yerlərinin sayı artdı, bazar hamının ala biləcəyi mallarla doldu, Almaniya markası ən sa-bit valyutalardan birinə çevrildi, təkcə 1950-ci illərin birinci yarısında insanların real gəlirləri iki dəfə artdı, mənzil problemi sürətlə və etibarlı şəkildə həll edilir, işsizliyin səviyyəsi aşağı düşürdü.

Almaniya tarixinin "Adenauer erası" adlandırılmış həmin döv-rü təxminən on beş il çəkmişdir. Amma alman iqtisadi möcüzəsi heç onda da möcüzə kimi qəbul edilmirdi. Əksinə, həmkarlar itti-faqları ümumi tətillə hədələyirdilər və hətta üç il sonra deputatlar K. Adenaueri və L. Erxardı "islahatların iflası"na görə tənqid edərək sübut etməyə çalışırdılar ki, islahatlar xalqı ancaq var-yoxdan çıxarı-rır. Alman xalqının bəxtindən, K. Adenauer tənqidlərə qulaq asmadı, hökumət istefaya getmədi və öz işini axıra çatdırdı. Nəti-cələrin necə olduğunu aydınlaşdırmağa ehtiyac varmı? Almaniya totalitar rejimdən çıxıb mərhələ-mərhələ modernləşmiş idarəetmə sistemə, istehsala və güclü iqtisadiyyata malik demokratik dövlətə çevrildi. İndi Almaniya olduqca böyük insan ehtiyatlarına, güclü iqtisadi, texniki, elmi potensiala, ən yeni texnologiyaya malikdir, millət isə yüksək mədəniyyəti və ana dilinə sadıqlıyı ilə fərqlənir. Təbii ki, Konrad Adenauerdən sonra onun siyasi həmfikirliəri, xəttinin davamçıları olmasaydı, bütün bu nailiyyətləri və dəyərləri qo-ruyub saxlamaq və artırmaq mümkün olmazdı.

Konrad Adenauer və Heydər Əliyev. Bu şəxsiyyətlərin miqya-sına və istedadına, zəkasına və müdrikliyinə, dövlətçilik təfəkkü-rünə və məqsədyönlülüşünə görə ümumi, oxşar cəhətləri çoxdur. Heydər Əliyevin fəaliyyətinin birinci mərhələsi ölkə rəhbərinin rolunun totalitar rejimin prinsipləri ilə məhdudlaşdırıldığı sovet dövrünə aiddir. Dövlət müstəqilliyi əldə olunduqdan sonra isə

Azərbaycanın modernləşməsinin ikinci mərhələsi başlandı. Totalitarizmdən uzaqlaşma, dövlət idarəçiliyinin və cəmiyyətin demokratikləşməsi iqtisadiyyatın dirçəlişi və inkişafı, istehsal və digər sahələrə ən yeni texnologiyaların tətbiqi, insanların həyatının səviyyəsi və keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün yeni imkanlar açdı.

Lakin bütün bunlar birdən-birə əldə edilməmişdir. Ölkənin idarə edilməsinə 1993-cü ilin ortalarında qayıdan Heydər Əliyevə görünməmiş, ağır bir tale qismət oldu: qarmaqarışıqlıq, hərc-mərclik və vətəndaş müharibəsi, ayrı-ayrı qrupların separatçı çıxışları nəticəsində ölkənin parçalanma təhlükəsi, Ermənistanın başladığı müharibə, iqtisadiyyatın tənəzzülü, durğunluğu və staqflyasiyası, əhəlinin sosial vəziyyətinin kəskin şəkildə pisləşməsi, 1994-cü və 1995-ci illərdəki dövlət çevrilişi cəhdləri, dövlətin başçısı Heydər Əliyevə qarşı dəfələrlə terror aktları cəhdləri və sair. Heydər Əliyev özünün dövləti idarə etmək istedadı və qətiyyəti sayəsində ilk iki-üç il ərzində Azərbaycanı xilas etmək üçün təxirəsalınmaz fəvqəladə tədbirlər görməli oldu və yalnız 1996-cı ildə cəmiyyət və dövlət ölkədə dövlət quruculuğu problemlərinin həllinə və iqtisadi, siyasi islahatların və məhkəmə-hüquq islahatlarının aparılmasına tam şəkildə başlaya bildi.

Almaniyanın müharibədən sonrakı (1945-ci il) inkişafının nümunəsi Azərbaycanın bir çox problemlərinin həlli üçün çox mühüm örnək ola bilər.

Gənc siyasətçilər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi yoldan sapmamaq üçün nə etməlidirlər? Bu sual təleyüklü xarakter daşıyır və Azərbaycanın hər bir vətənpərvər insanını ona cavab verməzdən əvvəl dərinlən düşünməyə vadar etməlidir. Özü də bu zaman tək-cə şəxsi əmin-amanlıq baxımından deyil, həm də dövlətçiliyin, milli müstəqilliyin, ərəzi bütövlüyünün qorunub saxlanması və xalqın həyat şəraitinin ciddi şəkildə yaxşılaşdırılması mövqeyindən cavab verilməlidir.

2001-ci ildə Moskvada "Sülh, tərəqqi, insan hüquqları" rubrikası altında "Azərbaycan və Rusiya: cəmiyyətlər və dövlətlər" kitabı çap olunmuşdur. Onu Andrey Saxarov adına muzey və ictimai

mərkəz nəşr etmişdir. Kitabda A.Saxarov fondu və onun ABŞ-dakı şöbəsi çərçivəsində keçirilmiş konfransın materialları verilmişdir. Şübhəsiz ki, maraqlı, lakin müxtəlif səviyyəli və müxtəlif mənalı, bəzən də hətta xoşagəlməz materialların daxil edildiyi bu kitabda mənim də "Azərbaycan inqilabı" məqaləm dərc olunmuşdur. Orada mənim "Keçmiş gələcəyin kontekstində" sərlövhəli müsa-hibəmdən¹⁹⁵ sitatlar gətirilir. Cavablardan birində Heydər Əliyevin şəxsiyyəti haqqında mənim həmişə dediyim və heç vaxt dəyişmə-diyim bir fikir vardır: "Mən "güclü əlin" əleyhinəyəm, amma güc-lü hakimiyyətin və möhkəm nizam-intizamın tərəfdarıyam. Məsələn bu şəxsiyyətin avtoritarlığında deyil, nüfuzundadır. Odur ki, şəxsi rəyimi ifadə edərək deyəcəyəm – Əliyevin respublikada nüfuzu var... şübhəsiz ki, o, qeyri-adi şəxsiyyət, lider keyfiyyətlə-rinə malik böyük dövlət xadimidir".

Güclü peşəkar hakimiyyət, möhkəm nizam-intizam və qanun-çuluq. Bunlar Azərbaycanın – gənc demokratik, müstəqil dövlətin problemlərinin həlli üçün ən ümdə şərt, dövlət idarəçiliyinin aydın həqiqətidir. Dövlət başçısının hakimiyyətin bütün pillələrindən qa-nunçuluğa və nizam-intizama əməl olunmasını tələb edən güclü, iradəli lider keyfiyyətlərinə malik olması zəruridir. Həm də bu keyfiyyətlər tək-cə bu gün deyil, dövlət həyatındakı keçid dövrü və ölkədə gedən siyasi proseslərin mahiyyəti nəzərə alınmaqla, sabah da lazımdır və bu da demokratiyanın inkişafına əsla zidd deyildir.

Müasirlər haqqında yazmaq çox çətindir. Çünki saysız-hesabsız amilləri nəzərə almaq, adını bütöv bir xalqın taleyi ilə bağladığın siyasi xadimi dərk etməyi və başa düşməyi bacarmaq lazım gəlir. İndi biz Prezident İlham Əliyev haqqında – yeni dövrün siyasətçisi, texokrat siyasətçi barədə düşünürük. Kimsə bu sətirləri birmənalı qəbul etməyə bilər, amma mən əminəm ki, müəyyən mənada mil-yonlarla azərbaycanlının rəyini ifadə edirəm.

2003-cü ilin prezident seçkilərinin nəticələri bunu deməyə tam əsas verir. Cəmiyyətimiz Azərbaycanın inkişaf strategiyasını da-vam etdirməyə, zamanın tələbləri məcrasında ölkənin siyasətini və iqtisadiyyatını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməyə qadir yeni bir

sosial qüvvənin meydana gəlməsinin şahidi olur. Ona görə də biz dərk etməliyik ki, Azərbaycanda ilk baxışdan bəlkə də nəzərə çarpmayan hansısa “sakit inqilab” baş verir. Bu, “menecerlərin və texnokrat siyasətçilərin inqilabı”, informasiya cəmiyyətinin tələblərinə qarşı adekvat reaksiya kimi zərurətə çevrilən inqilabdır.

İdarəetmə və hakimiyyət strukturlarında elmin və elmi-texniki ziyalıların (texnokratların) rolu artır. Yaxşı məlumdur ki, indi sənayecə inkişaf etmiş cəmiyyətlər, demək olar, tamamilə elmi-texniki səmərəlilik prinsipləri ilə tənzimlənir. Ona görə də humanitar siyasətçilərin menecerlərlə və texnokratlarla ahəngdar birliyi ölkəmizin modernləşməsi şəraitində onun inkişaf maraqlarına daha çox uyğundur.

Karl Popper yazırdı: “Biz özümüzü peyğəmbərlər kimi göstərməkdənsə, öz taleyimizin yaradıcısı olmalıyıq. Biz hər şeyi bacardığımız qədər yaxşı etməyi və öz səhvlərimizi üzə çıxarmağı öyrənməliyik. Siyasi hakimiyyət tarixinin bizi mühakimə edəcəyi haqqında ideyanı başımızdan çıxarmaqla və tarixin bizə bəraət verib-verməyəcəyi barədə narahatlıqdan xilas olmaqla biz yəqin ki, müvəffəqiyyət qazana bilərik”.

Prezident İlham Əliyev mövzusu ilə bağlı tarixə müraciətimiz təsadüfi deyildir. Azərbaycanın ən yeni tarixi bizim gözlərimiz qarşısında keçmişdir. Biz onun şahidləri və bilavasitə iştirakçılarıyıq və onu görə də bilirik: müasir milli “əks-elita”dan tək-tük adam tapılar ki, yeni zamanın tələblərinə cavab verə bilsin. Bəlkə bu, respublika üçün çətin vaxtda ölkəni taleyin hökmünə buraxmış və hərbi təyyarəyə minərək məsuliyyətdən və öz xalqının qəzəbindən qurtarmaq üçün Moskvaya qaçmış Ayaz Mütəllibovdur? Yaxud, 70 milyon dollardan çox pulu mənimsədiyinə görə haqqında istintaq orqanlarının cinayət işi qaldırdığı və məsuliyyətdən yayınaraq ABŞ-da gizlənən Rəsul Quliyevdir? Yoxsa, əyalət siyasətçisi səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməyən Əli Kərimovdur? Yaxud, əbədi kiçik elmi işçi imici olan və müxalifətdəki “məsləkdaşlarının” üz döndərdikləri İsa Qəmbərdir? Yoxsa, öz sosial bazasını və silahdaşlarını itirən Etibar Məmmədovdur?

Fikrimin canı ondadır ki, bu adamların siyasi fəaliyyətinin özü cəmiyyətə təkzibolunmaz sübutlarla nümayiş etdirdi ki, tarixin hələlədi anlarında onlar kor adam kimi aciz qalmışdılar.

Faktlardan qaçmaq olmaz və onlar sübut edir ki, İlham Əliyev yeni dövrün siyasətçisidir və özünün dəfələrlə vurğuladığı kimi, hər bir azərbaycanlının Prezidenti olmaq, tarixin hələ tezliklə başa çatmayacaq mürəkkəb dövründə ölkəyə rəhbərlik etmək üçün bütün zəruri keyfiyyətlərə malikdir.

İlham Əliyevin dövlət və onun inkişafı barədə baxışları məlumdur. Onun başlıca arzu və istəkləri Azərbaycan dövlətini modernləşdirmək və ölkəni dünya miqyaslı mühüm qərarlar qəbul edən say-seçmə ölkələr birliyinə daxil etməkdir. O, fəaliyyətində ardıcıl və pragmatik, rəşional və səmimidir. Onu fərqləndirən cəhət budur ki, o, fəaliyyət dairəsi məhdud olan məmur deyil, geniş baxışlara malik siyasətçidir. Azərbaycana məhz belə siyasətçi – amerikalıların işgüzarlığını, britaniyalıların ehtiyatlılığını, almanların dəqiqliyini, habelə məsuliyyətliliyini, azərbaycanlıların açıqlığı, səmimiliyi və tolerantlığını özündə birləşdirən siyasətçi lazımdır.

ABŞ-da çıxan “Fortune” qəzeti yazır: “İlham Əliyevin fəaliyyəti göstərir ki, o, ölkənin inkişafında, əhəlinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsində, ölkəyə Qərb həyat tərzinin gətirilməsində maraqlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanın indiki cavan Prezidenti İlham Əliyevi alqışlamaq olar. Ötən il ərzində İlham Əliyev MDB-nin müsəlman ölkələrinin köhnə tipli liderlərindən üstünlüyünü sübut etmişdir”.

Fransanın “La Tribune” qəzetindəki yazıda isə deyilir: “Bir il ərzində öz ölkəsini Avropaya tamamilə yaxınlaşdırmaq söylərinə görə İlham Əliyevi alqışlamaq lazımdır. İlham Əliyevin Avropa Birliyi ilə əməkdaşlıq istiqamətində göstərdiyi səylər öz bəhrəsini vermişdir. Qafqazşünas politoloqların bir çoxu hesab edir ki, Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın digər ölkələrinə nisbətən, Azərbaycan AB-yə daha yaxındır”¹⁹⁶.

İlham Əliyevin dəyərlər sistemində dövlət birinci yerdədir, bununla bərabər o, şəxsiyyətin dəyərlərinin prioritetini istisna etmir.

Zəif cəmiyyətə malik güclü dövlət ola bilməz. Dövlət maşınını ətalətdən, idarəetmə aparatını durğunluqdan, şəxsiyyəti isə hakimiyyətin qanunsuz hərəkətlərindən yalnız sossiumun tam dolğun həyatı qoruya bilər.

“Güclü dövlət” və “dövlətin modernləşdirilməsi” – İlham Əliyevin dəyərlər sisteminin iki tərkib hissəsi bunlardır. Bunlara məsələn, Prezident Heydər Əliyevin xəttinə – güclü dövlətin, sabit ictimai inkişafın və yeni düşüncə tərzinin formalaşdırılmasına sadıqlıq kimi başlıca bir ideyanı da əlavə etmək olar.

Prezident İlham Əliyevin iqtisadi baxışları deməyə əsas verir ki, o, modernləşməni iqtisadi islahatla məhdudlaşdırılan proses kimi başa düşmür. Kiçik və orta biznesin inkişafı ilə paralel gedən demokratikləşmə ideyası onun üçün prioritetdir. O, iqtisadiyyat işlərində heç də təzə adam deyildir. Dövlət Neft Şirkətində birinci vitse-prezident, Azərbaycanın Baş naziri vəzifələrində işləmək onun üçün dövlətin iqtisadi maraqlarını öyrənməkdə və həyata keçirməkdə yaxşı məktəb olmuşdur. Qərbin iqtisadi strukturları ilə yaranmış səmimi münasibətlər, ölkədəki siyasi sabitlik Azərbaycana gələcəkdə də sərmayələrin fəal cəlb olunacağına ümid etməyə imkan verir.

İlham Əliyev Azərbaycan Prezidenti vəzifəsinə seçiqabağı kampaniya dövründə milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi və bunun yolları barədə dəfələrlə danışmışdır. Prezidentliyə namizəd İlham Əliyevin əsas tezisi 600 min iş yerinin yaradılması idi. İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra, 2003-cü il noyabrın 24-də “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Fərman imzaladı. Bu, İlham Əliyevin seçicilərə verdiyi vədi yerinə yetirməyə çalışmasına ilk sübut oldu.

Bununla yanaşı, demək lazımdır ki, 2004-cü il milli iqtisadiyyat üçün son dərəcə vacib il idi. 2005-ci ildə isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri işə salınacaq və bu, ölkəyə xeyli gəlir gətirəcəkdir. Bundan əlavə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin ti-

kintisində mühüm işlər görülməkdir. Bunlar görülməsi işlərin yalnız bir hissəsidir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı yeni formalar alır. Tədricən və planlı qaydada inkişaf edən fermer təsərrüfatları yaxın bir neçə ildə milli iqtisadiyyatın güclü sahələrindən birinə çevriləcəkdir.

İlham Əliyev hələ Baş nazir olarkən respublika vətəndaşlarına minlərlə iş yeri verən bir neçə zavodun açılışında iştirak etmişdir. 2004-cü il ərzində xüsusilə bölgələrdə bir sıra sənaye müəssisələri işə salınmışdır. İri şəhərlərlə yanaşı, kənd rayonlarının da inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Prezident İlham Əliyev 2004-cü il fevralın 11-də “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004–2008-ci illər)” imzalamışdır. Azərbaycanın bəzi bölgələri tədricən yenidən turizm obyektlərinə, kurortlara və istirahət zonalarına, şəhərlər milli iqtisadiyyatın sənaye mərkəzlərinə çevrilir.

Əvvəlki fəsillərdə Azərbaycanın son illərdəki inkişafına dair rəqəmlər və fikirlər verilmişdir. Ona görə də bunları təkrar etməyə lüzum yoxdur. Tamamilə aydındır ki, iqtisadiyyatda, həm daxili, həm də xarici siyasətdə hələ çox iş görmək lazımdır. Dövlətin yeni başçısının qarşısında böyük vəzifələr durur:

– Qarabağ münaqişəsinin və Xəzərin bölünməsi məsələsinin həlli;

– milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi və tam bazar iqtisadiyyatına çevrilməsi, əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi;

– milli siyasi məkanın təkmilləşdirilməsi və hakimiyyətlə müxalifət arasında sivilizasiyalı münasibətlərin yaradılması;

– Azərbaycan vətəndaşlarının həyat şəraitinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması və qaçqın-köçkünlər probleminin həlli.

Bunlar Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qarşısında duran vəzifələrin yalnız kiçik bir siyahısıdır. Prezidentin getdiyi yol yeni-liyi ənənələrlə ahəngdar şəkildə uzlaşdırır və bu yol ölkəni hökmən tərəqqi və firavanlığa çatdıracaqdır.

Den Syaopin vaxtilə yazmışdır: “Çayı keçərkən ayaqlarının altındakı daşları əllərinlə yoxlamalısan”. Ona görə də bizim hər

birimiz – istər Azərbaycanın siyasi elitası, istərsə də, ola bilsin “əks-elitası” bu suala cavab verməli olacağıq: biz hakimiyyətin Konstitusiya yolu ilə güclü siyasətçiye verilməsinin mümkünlüyünün Taleyin hədiyyəsi olduğunu və demokratik cəmiyyətin qurulması və vətəndaş konsensusunun formalaşdırılması yolu ilə gedən ölkənin inkişafında varisliyi təmin etməyə çalışarkən o hədiyyəni “əlimizlə yoxladığımızı” nə dərəcədə dərk etmişik?

BİBLİOQRAFİYA VƏ QEYDLƏR

- ¹ Вах: Лоренц Конрад. Агрессия. М., 1994.
- ² БМТ Тəhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ münəqışəsi nəticəsində işğal olunmuş ərazilərə dair dörd qətnamə qəbul etmişdir – 30 aprel 1993-cü il, №822; 29 iyul 1993-cü il, №853; 14 oktyabr 1993-cü il, №874; 12 noyabr 1993-cü il, №884.
- ³ “L’opinion chez un peuple est toujours determiny par un interkt dominant”. Sitat: Плеханов Г.В. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю // Плеханов Г.В. Избранные философские произведения. В 5-ти томах. М., 1956, т.1, с.611.
- ⁴ Yəpə orada.
- ⁵ Конт О. Курс положительной философии. СПб., 1899-1900, т.1 с.21-22.
- ⁶ Вах: Тоффлер Э. Третья волна. М., 1999.
- ⁷ Накасонэ Я. и др. После “холодной войны”. М., 1993, с.38.
- ⁸ Фукуяма Ф. Конец истории. “Вопросы философии”, 1990. №3.
- ⁹ Бюллетень оппозиции, 1939. №70, с.4-6.
- ¹⁰ The Guardian qəzeti. 3 sentyabr 2002-ci il.
- ¹¹ Вах: Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. М., 1989.
- ¹² Гайдар Е. Аномалии экономического роста. М., 1997, с.106.
- ¹³ Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı. B., 1975. C.51, s.55.
- ¹⁴ Н.Бердяев. Самопознание. М., 1990, с.214.
- ¹⁵ Демократия и гражданство // “Вопросы философии”, 1996, №7, с.6.
- ¹⁶ Вах: Токвиль А. де. Демократия в Америке. М., 1992.
- ¹⁷ Yəpə orada.
- ¹⁸ Вах: Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический сборник. М., 1987, с.49, 13,12.
- ¹⁹ Вах: Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995, с.97.
- ²⁰ Струб Тэлботт “Билл и Борис – Записки о президентской дипломатии” – Москва, 2003 г., с.42.
- ²¹ Вах: Токвиль А. Демократия в Америке. М., 1992.
- ²² Тоффлер Э. Третья волна. М., 1999, с.31.
- ²³ Солженицын А. Как нам обустроить Россию. Посильные соображения. Л., 1990.
- ²⁴ Вах: Пантин И.К. Драма противостояния демократия/либерализм в старой и новой России // “Политическне исследования”. 1994, №3.

- ²⁵ Вах: Красильщиков В.А. Вдогонку за ушедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. М., 1998.
- ²⁶ Вах: Хорос В.Г., Мирский Г.И., Майданик К.Л. и др. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. М., 1996.
- ²⁷ Вах: Виноградова О. Ресурсы "Большого Каспия". Ожидания и возможности в цифрах // Pro et Contra. 2000. С.5, №3.
- ²⁸ Переосмысливая грядущее: Перспективы и противоречия современного развития в ответах американских социологов // "Свободная мысль". 1998, №8, с.16.
- ²⁹ Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XXVII qurultayı. Stenoqrafik hesabat. B., 1986.
- ³⁰ Мехтиев П. Прошлое в контексте будущего. Газ. "Бакинский рабочий", 7 апреля 1992 года.
- ³¹ Commentary. 1984, February. P. 45.
- ³² Вах: Матц У. Идеологии как детерминанта политики в эпоху модерна // "Политические исследования". 1992, №1-2, с.130-131.
- ³³ Вах: Гаджиев К.С. Современный консерватизм: опыт типологизации // "Новая и новейшая история". 1991. №1, с.55.
- ³⁴ Вах: Боналд Л. де. Тщяорие ду поувоир политигуе ет релиэиеух. П., 1980.
- ³⁵ Вах: Goodwin B. Using Political Ideas. Chichester, 1978. P.150.
- ³⁶ Sitat: Гаджиев К.С. Политическая наука. М., 1995, с.302.
- ³⁷ Вах: Аристотель. Сочинения. Политика. М., 1983, т.4.
- ³⁸ Декларация независимости. М., 1992, с.3.
- ³⁹ Струве П.Б. О мере и границах либерального консерватизма // "Политические исследования". 1994. №3.
- ⁴⁰ Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения в 4 Т., т.4. М., 1983.
- ⁴¹ Фурье Ш. Социальная эволюция. // Деборин А. Книга для чтения по философии. М., 1925, т.2, с.368.
- ⁴² Законодательные акты Франции. СПб., 1905, с.28.
- ⁴³ Поппер Карл. Открытое общество и его враги. М., 1992, т.2, с.150.
- ⁴⁴ "Azərbaycan" qəzeti. 23 noyabr 2001-ci il/ Yeni Azərbaycan Partiyası II qurultayının materialları. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Yeni Azərbaycan Partiyasının Sədri Heydər Əliyevin nitqi. Bakı, 2001, s.3-33.
- ⁴⁵ Вах: Фромм Эрих. Берство от свободы. М., 1990.
- ⁴⁶ Вах: Routier L. Les mystiques yconomiques. P., 1983. P. 50-51.

- ⁴⁷ Вах: Чичерин Б. Различные виды либерализма // "Общественные науки и современность". 1993. №3, с.116-123.
- ⁴⁸ Вах: Фукуяма Ф. Конец истории? "Вопросы философии". 1990. №3.
- ⁴⁹ Вах: Макс Вебер. Политика как призвание и профессия // Вебер М. Избранные сочинения. М., 1990, с.698.
- ⁵⁰ Вах: Социологическая энциклопедия. В двух томах. М., 2003, т.1, с.340-341.
- ⁵¹ Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayı – 9-10 noyabr 2001-ci il. Bakı, 2002, səh.25.
- ⁵² Гегель "Философия права", с.44.
- ⁵³ Mosse G. Masses and Man. Nationalist and Fascist Perceptions. N.Y., 1980.
- ⁵⁴ Qloballaşmanı kor-təbii və idarə olunan təsirə yatmayan hal kimi yozan bir sıra alimlərdən və publisistlərdən fərqli olaraq, biz qloballaşmanı ümumi inteqrasiyanın dərinləşməsinin istiqamətləndirilmiş prosesi hesab edirik.
- ⁵⁵ Robertson R. Globalization. L., 1992.
- ⁵⁶ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М. 2000, с.VIII.
- ⁵⁷ Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Учебник. М.1999, с.315.
- ⁵⁸ Сорос Джордж. Тезисы о глобализации // "Вестник Европы", 2001. №2.
- ⁵⁹ Вах: Коллонтай В. Эволюция западных концепций глобализации // "Мировая экономика и международные отношения", 2002. №1, с.24.
- ⁶⁰ Yənə orada, s.25.
- ⁶¹ Əsas: Перегудов С. Неолиберальная глобализация: есть ли альтернативы? // "Мировая экономика и международные отношения", 2002. №4, с.22-23.
- ⁶² Вах: Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М., 2003.
- ⁶³ Лукашук И.И., s.XII.
- ⁶⁴ Yənə orada, s.XIII.
- ⁶⁵ Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Учебник. М.1999, с.296.
- ⁶⁶ Михеев В. Логика глобализации и интересы России // Pro et Contra, 1999, т.4, №4, с.49.
- ⁶⁷ Albrow M. The Global Age. Cambridge, 1996.
- ⁶⁸ Вах: Зерберс Клаус. Сшивая лоскутное одеяло... // Pro et Contra, 1999, т.4, №4, с.66.

- ⁶⁹ Вах: Киссинджер Генри. Нужна ли Америке внешняя политика: К дипломатии для XXI века. М., 2002.
- ⁷⁰ Тоффлер Э. Третья волна. М. 1999, с.33.
- ⁷¹ Sitat: Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. М., 2001, с.43.
- ⁷² Сакс Дж. Противоречия глобализации // “Независимая газета”, 11 октября 2000 г.
- ⁷³ Вах: Məsələ: Kohane Robert O. After Hegemony: Cooperation and Discord in The World Political Economy. Princeton, 1984.
- ⁷⁴ “Вестник Европы”, 2001, №2.
- ⁷⁵ Вах: Doyle M. Ways of War and Peace: Realism, Liberalism and Socialism. New-York, 1997. R. 480-481.
- ⁷⁶ Вах: Giddens A. Globalization: a keynote address // UNRISD news, 1996. R.15.
- ⁷⁷ Вах: Rosenau J. Along the Domestic – Foreign Frontier. Cambridge, 1997. R. 4-5.
- ⁷⁸ Сакс Дж. Противоречия глобализации // “Независимая газета”, 11 октября 2000 г.
- ⁷⁹ Пизано Диего. Глобализация и международный финансовый кризис. <http://www.ru//issues>.
- ⁸⁰ Вах: Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. М., 2001.
- ⁸¹ www.podrobnosti.com.ua. 22.01.2002.
- ⁸² Вах: Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. М., 2001, с.55.
- ⁸³ Вах: Делягин М.Г. Мировой кризис. Общая теория глобализации. М., 2002.
- ⁸⁴ Мише П. Суверенитеты в неустойчивой среде // “Коммунист”, 1991. №13.
- ⁸⁵ Waltz K. Globalization and American Power // The National Interest, 2000, Spring. R.47.
- ⁸⁶ Сарамано Жозе. Почему я поддерживаю антиглобалистов // Россия в глобальной политике, 2003, т.1, №1, с.177.
- ⁸⁷ Гавел Вацлав. Забытое измерение демократии // Journal of Democracy, 1995, vol. 6, №2; “Русский журнал”, 20 ноября 1997 г.
- ⁸⁸ Вах: Maynes Ch. W. America’s Fading Commitments. “World Policy Journal”. Summer 1999, p.18.
- ⁸⁹ Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. М.2002, с.386.
- ⁹⁰ Вах.: Социологическая энциклопедия. В двух томах. М., 2003, т.1, с.146-147.

- ⁹¹ Вах: Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. М., 1999.
- ⁹² Вах: Аннан К. “Независимая газета”. 31 декабря 1999 г.
- ⁹³ “Azərbaycan” qəzeti. 23 mart 2004-cü il.
- ⁹⁴ Вах: Пастухов В. Конец посткоммунизма // “Политические исследования”, 1997, №4, с.33-34.
- ⁹⁵ Sitat: Schaeffer R.K. Understanding Globalization. The Social Consequences of Political, Economic, and Environmental Change. Lanham – N.Y., 1997. P. 23-24.
- ⁹⁶ Иноземцев В. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. М., 1999, с.342.
- ⁹⁷ Sitat: Монтес М.Ф., Попов В.В. “Азиатский вирус” или “голландская болезнь”? Теория и история валютных кризисов в России и других странах. М., 1999, с.78.
- ⁹⁸ Вах: məsələ: Хонг Марк. Причины успеха Сингапура. М., 2000, с.240-241.
- ⁹⁹ Вах: Иноземцев В. Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. М., 1999.
- ¹⁰⁰ Simes D.K. After the Collapse: Russia Seeks its Place as a Great Power. N.Y., 1999.
- ¹⁰¹ “Azərbaycan” qəzeti. 1 may 2004-cü il.
- ¹⁰² “Московский комсомолец” qəzeti. 25 dekabr 2000-ci il.
- ¹⁰³ <http://www.ru//inopressa.ru>.
- ¹⁰⁴ “Azərbaycan” qəzeti. 4 fevral 2004-cü il.
- ¹⁰⁵ “Azərbaycan” qəzeti. 19 may 2004-cü il.
- ¹⁰⁶ “Azərbaycan” qəzeti. 27 avqust 2004-cü il.
- ¹⁰⁷ “Azərbaycan” qəzeti. 11 dekabr 2003-cü il.
- ¹⁰⁸ “Известия” qəzeti. М. 16 aprel 2004.
- ¹⁰⁹ “Политический журнал”. №11(14) 29 Марта 2004 г. “Усталость от Демократии”. Интервью с профессором Жан-Люк Нанси, с.63.
- ¹¹⁰ Хантингтон С. Третья волна. М. 2003, с.62.
- ¹¹¹ Yənə orada, s.61.
- ¹¹² Yusif əl-Kardavi. Əl-həll al islam Farida və dərurə. Beyrut. 1974, s.223. Bu kitab “İslam həllinin ləbüdlüyü” ümumi adı altında çapdan çıxan əsərlər seriyasında ikinci kitabdır.

¹¹³ Примаков Е.М. Восток после краха колониальной системы. М. 1982, с.72.

¹¹⁴ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М.2003, с.174.

¹¹⁵ M.E.Yapp. Contemporary Islamic Revival. – “Asian Affairs”, 1980, p.183.

¹¹⁶ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М. 2003, с.165.

¹¹⁷ Ali E. Hillal Dessouki, “The Islamic Resurgence”, v Ali E. Hillal Dessouki, ed., Islamic Resurgence in the Arab World (New York: Praeger, 1982) pp. 9–13.

¹¹⁸ Sitat: “Политическая глобалистика” И. А. Василенко. М.2000, с.12.

Holton R. Problems of Crisis and Normalcy in the Contemporary World // Rethinking Progress. Boston. 1990. P. 39, 43–44.

¹¹⁹ Ali E. Hillal Dessouki, “The Islamic Resurgence”, v Ali E. Hillal Dessouki, ed., Islamic Resurgence in the Arab World. New York: Praeger, 1982. p.108.

¹²⁰ Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М.2003, с.168.

¹²¹ Вах: Делягин М.Г. Идеология возрождения. Как мы уйдем из нищеты и маразма. М., 2000. С.50; The State in the changing World. World Development Report 1997. Wash. – Oxford, 1997. P.197.

¹²² Kennedy P. The rise and fall of the Great Power // The Globalization Last Hurra – . March, 2002.

¹²³ Вах: Аберкромби Н., Хилл С., Тернер С. Социологический словарь. Казань, 1997.

¹²⁴ Marks K. Lui Bonapartın on səkkiz brümeri. // Marks K., Engels F. Seçilmiş əsərləri, C.1, Bakı 1978, s.462.

¹²⁵ Ионин Л.Г. Социология культуры. М., 1996, с.221.

¹²⁶ Вах: Бергер П. Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М., 1995, с.153.

¹²⁷ Dankirk 1947-ci il. Müharibədən sonra Fransa ilə İngiltərə arasında hərbi-siyasi ittifaq haqqında ilk müqavilə imzalanmışdır. 1948-ci il martın 17-də Qərbi Avropa İttifaqının yaradılması haqqında Brüssel Müqaviləsinin imzalanma mərasimi olmuşdur. Müqaviləni beş dövlət – Belçika, Lüksemburq, Niderland, Birləşmiş Krallıq və Fransa imzalamışdır. Tərəflər müqaviləni imzalayaraq, iştirakçı ölkələrdən birinə hücum olacağı təqdirdə müharibəyə başlamaq barədə öhdəlik götürmüşlər. Müqavilənin bağlanması iştirakçı ölkələrin ümumi müdafiə sistemi yaratmaq və öz təhlükəsizliyinə

ideoloji, siyasi və hərbi təhdidin qarşısının alınması üçün öz əlaqələrini möhkəmlətmək niyyətindən irəli gəlirdi. 1948-ci il iyunun 11-də ABŞ prezidentinə Vandenburq qətnaməsi təklif olundu. Qətnamədə prezidentə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasından kənarda birgə müdafiə strukturunun təşkili yollarını axtarmaq təklif edilirdi. Bütün bunlar Sovet İttifaqının iştirakı olmadan baş vermişdir.

¹²⁸ А.Дугин. Основы геополитики.

<http://www.arctogaia.com/public/osnovygeo/geopol12.htm>.

¹²⁹ Сенарклен П. “Реалистическая парадигма и международные конфликты”, Международный журнал социальных наук, 1991, №3, с.9.

¹³⁰ Çex jurnalisti Dana Mazalovamn Azərbaycanın sabiq prezidenti A.Mütəllibovla müsahibəsi. “Независимая газета”, 02.04.1992.

¹³¹ Декларация принципов международного права от 1970 года.

¹³² İslam Konfransı Təşkilatı ölkələrinin xarici işlər nazirlərinin XXI görüşü, Kəraçi, 1993-cü il, İKT XIN-in XXII görüşü, Kasablanka, 1994-cü il, İKT XIN-in XXIII görüşü, 1995-ci il, İKT-nin üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının VIII görüşü, Tehran, 1997-ci il, İKT-nin üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının IX görüşü, Doha, 2000-ci il və dövlət başçılarının X görüşü, Putraqaya (Malayziya).

¹³³ Бжезински З. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə görüşü. AzərTAC, noyabr 2003-cü il.

¹³⁴ NATO and Caspian Security: A Mission Too Far?. R. Sokolsky, T. Charlick-Paley. Rand Corporation. 1999.

¹³⁵ Qazaxıstan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında qanun”u

¹³⁶ İran Prezidenti Məhəmməd Xatəminin çıxışından sitat.

<http://www.ricn.ru/ib/31/6.shtml>. 14.09.2001.

¹³⁷ US Sanctions and Caspian Sea Oil and Gas. Presentation by John II. Lichtblau at the Conference on Caspian Oil, Gas and Pipelines, May 29–30, 1997, N.Y., p.1.

¹³⁸ “Azərbaycan” qəzeti, 19 sentyabr 2002-ci il.

¹³⁹ “Azərbaycan” qəzeti, 19 sentyabr 2002-ci il.

¹⁴⁰ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2002-ci il aprelin 23–24-də Xəzəryanı dövlətlərin başçılarının zirvə toplantısında çıxışından // “Azərbaycan” qəzeti, 25 aprel 2002-ci il.

¹⁴¹ Amerikalı tədqiqatçı S.Hantiqtonun fikrincə, global miqyasda demokratiyanın inkişafı üç dalğanı yaşamışdır. Dalğalardan hər biri öz tarixi zaman kəsiyinə malikdir və adətən, demokratik rejim qurulmasından geri çəkilmə ilə başa çatmışdır. Demokratikləşmə dalğaları qeyri-demokratik rejimlərdən

demokratik rejimlərə keçidlər qrupudur. Bu proses demokratiyaya doğru global irəliləməyi, yaxud ondan uzaqlaşmağı təcəssüm etdirir.

Birinci demokratik dalğa milli demokratik təsisatların meydana gəlməsini əhatə edir və XIX əsrin fenomenidir. Bəzi ölkələrdə demokratik təsisatlar bütün yüzillik ərzində inkişaf etmişdir, ona görə də ilk demokratik dalğanın konkret tarixini müəyyən etmək son dərəcə çətindir. Lakin təxminən 1828-ci il, yəni, ABŞ-ın köhnə ştatlarında əmlak senzinin ləğv olunduğu və bütün yaşlı kişilərə seçki hüququ verilməsi şərti ilə yeni ştatların bu hərəkata qoşulduğu dövr birinci dalğanın başladığı tarix kimi qəbul edilir. Bütün yaşlı kişilərə seçki hüququ verilməsi isə prezident seçkilərində həqiqətən səs verən ağdərililə kişilərin sayını 50 faizə çatdırmağa kömək etmişdir.

Birinci dalğanın başlanmasının meyarları bunlar sayılır: 1) yaşlı kişi əhalisinin 50 faizi səs hüququna malikdir, və 2) icra hakimiyyətinin məsul başçısı ümumxalq səsvərmə yolu ilə seçilməlidir.

Birinci dalğanın geri çəkilməsi Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına, İtaliya və Almaniyada totalitar rejimlər yaranmağa başladığı vaxtlara təsadüf etmişdir.

İkinci dalğa İkinci Dünya müharibəsinin sonlarına təsadüf edir ki, bundan sonra demokratik inkişaf yolu seçən yeni dövlətlər yaranmağa başlamışdır. Bununla yanaşı, Qərbi Avropada "Marşal plan"nın yayılması Avropada demokratik təməllərin təkmilləşməsinə təkan vermişdir. İkinci dalğadan yayınma onunla bağlı idi ki, 1960-cı illərin əvvəllərinə yaxın demokratiya öz imkanlarını artıq tükətməmişdi. 1950-ci illərin axırlarında bir çox ölkələrdə siyasi inkişaf avtoritar xarakter almışdı. İkinci dalğa zamanı demokratikləşmiş olan bir çox Latın Amerikası və Asiya ölkələri avtoritarizmə doğru yuvarlandılar.

Demokratikləşmənin üçüncü dalğası 1974-cü ilin aprelində Portuqaliyada Salazar rejiminin süqutu ilə başladı. Bundan sonra demokratik dalğanın genişlənməsi prosesi dönməz xarakter aldı. 1975-ci ildə keçirilən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Helsinki Yekun aktı demokratik ideya və baxışların yayılması əsaslarını daha da möhkəmləndirdi. 1980-ci illərin axırlarına yaxın "Üçüncü dalğa" Şərqi Avropanı demək olar tamamilə bürüdü və burada Qərb ölkələri tərəfindən dəstəklənən qeyri-formal hərəkət və qruplar fəallıqla yaradılmağa başladı. Sovet İttifaqının dağılması "üçüncü demokratik dalğa"nın global təsir dairəsini daha da genişləndirdi.

¹⁴² Müəllif H.Kissincer tərəfindən təklif olunmuş "realpolitik" anlayışına oxşar anlayışdan ilk dəfə istifadə edir. İndiki halda bu anlayış müttəfiq

respublikaların müstəqilliyə qovuşmasının və Moskvanın mərkəzi rəhbərliyindən xilas olmasının ifadəsi kimi işlədilir.

¹⁴³ "Kaspi" qəzeti, 12 avqust 2004-cü il.

¹⁴⁴ Солженицын А.И. Как нам обустроить Россию. Посильные соображения. Л., 1990.

¹⁴⁵ "Зеркало" qəzeti, 3 fevral 2004-cü il.

¹⁴⁶ Beyme K.V. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State? – "Government and Opposition". 1996, Vol. 31, #2. P. 147.

¹⁴⁷ Философия Свободы. 2-й бурахылыш. Милтон Фридман. Фридрих Хайек. О свободе. М.Фридман, с.10. Институт Катона, "Социум" Челябинск, "Три квадрата" Москва, 2003.

¹⁴⁸ "Hürriyyət" qəzeti, 4-5 yanvar 2004-cü il.

¹⁴⁹ Milbrath. L.W. Political Participation: How and Why do People get Involved in Politics? – Chicago: Univ. Press. 1965. – P. 88.

¹⁵⁰ "Lümpen" almanca "cır-cındır" deməkdir. İlk dəfə "lumpen proletariat" anlayışı qəbul olunmuş sosial normalar çərçivəsində müstəqil, mütəşəkkil özünüifadəyə qadir olmayan, adətən, sinifsizləşmiş və düşkünləşmiş proletar təbəqələrini ifadə etmək üçün işlədilmişdir. D.V.Olşanskiyin fikrincə, lümpenləşmə cəmiyyətdə çox sürətlə gedən islahatların – əvvəlki sosial strukturun dağılması ilə müşayiət olunan islahatların labüd "yol yoldaşı"dır. 1990-cı illərdə sovet məkanında siyasi islahatlar, sonra da sosial-iqtisadi islahatlar gedişində əhalinin kəskin şəkildə sinifsizləşməsi və təbəqələşməsi lümpenləşmiş fenomenlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı.

¹⁵¹ Д.В.Ольшанский. Политическая психология. М. 2002, с.311.

¹⁵² Зияд Самедзаде. "Бакински работни" qəzeti. Преемственность созидания... "İqtisadiyyatı belə idarə etməzlər" məqaləsinə istinad. "Azərbaycan" qəzeti, 28 sentyabr 1993-cü il.

¹⁵³ "Azərbaycan" qəzeti. 25, 27, 30 may, 1, 4 iyun 2004-cü il.

¹⁵⁴ "Xural" qəzeti 30 noyabr – 3 dekabr 2003-cü il.

¹⁵⁵ "Üç nöqtə" qəzeti. 6 yanvar 2004-cü il.

¹⁵⁶ "Зеркало" qəzeti. 9 yanvar 2004-cü il.

¹⁵⁷ "Зеркало" qəzeti. 23 avqust 2003-cü il.

¹⁵⁸ Ю.В.Ирхин, В.Д.Зотов, Л.В.Зотов. Политология. М.2000, с.262.

¹⁵⁹ Əliməmməd Nuriyev. Yeni mərhələnin mübarizəsi və yaxud postseçki müxalifət: perspektivə baxış. "Şərq" qəzeti, 19 fevral 2004-cü il, №34 (1374).

- ¹⁶⁰ İlqar Altay. Seçki adlanan 2003-cü il hakimiyyət mübarizəsini təhlili. Seçki 2003. Say 03 (247). 1 fevral 2003.
- ¹⁶¹ Д.В.Ольшанский. Политическая психология. М. 2002, с.310.
- ¹⁶² Yənə orada, s.311.
- ¹⁶³ “Üç nöqtə” qəzeti. 27 aprel 2004-cü il.
- ¹⁶⁴ “Zerkalo” qəzeti. 8 noyabr 2003-cü il.
- ¹⁶⁵ “Zerkalo” qəzeti. 22 oktyabr 2003-cü il.
- ¹⁶⁶ “Azərbaycan” qəzeti. 8 noyabr 2003-cü il.
- ¹⁶⁷ “Zerkalo” qəzeti. 24 iyul 2004-cü il.
- ¹⁶⁸ “Yeni Müsavat” qəzeti. 12 noyabr 2003-cü il.
- ¹⁶⁹ “Şərq” qəzeti. 16 oktyabr 2004-cü il.
- ¹⁷⁰ “Palitra” qəzeti. 12 mart 2003-cü il.
- ¹⁷¹ “Üç nöqtə” qəzeti. 27 aprel 2004-cü il.
- ¹⁷² “Palitra” qəzeti. 11 mart 2003-cü il.
- ¹⁷³ “Azərbaycan” qəzeti. 1 may 2004-cü il.
- ¹⁷⁴ “Azərbaycan” qəzeti. 23 noyabr 2003-cü il.
- ¹⁷⁵ “Zerkalo” qəzeti. 6 mart 2004-cü il.
- ¹⁷⁶ Философия Свободы. выпуск 2. Милтон Фридман. Фридрих Хайек. О свободе. М.Фридман, с.7. Институт Катона, “Социум” Челябинск, “Три квадрата” Москва, 2003.
- ¹⁷⁷ “Şərq” qəzeti. 25 avqust 2004-cü il.
- ¹⁷⁸ “Известия” qəzeti. Əlavə. 22 may 2004-cü il.
- ¹⁷⁹ “Zerkalo” qəzeti. 7 may 2004-cü il.
- ¹⁸⁰ Философия Свободы. выпуск 2. Милтон Фридман. Фридрих Хайек. О свободе. Фридрих Хайек. Кто кого? С. 109. Институт Катона, “Социум” Челябинск, “Три квадрата” Москва, 2003 г.
- ¹⁸¹ Ceffri Saks, iqtisadiyyat professoru, Harvard Universitetinin Beynəlxalq inkişaf mərkəzinin direktoru. “Кровопускания” МВФ убивают Аргентину”. “Эхо” qəzeti. 23 may 2002-ci il.
- ¹⁸² Алексис де Токвиль. Демократия в Америке. М., Изд-во “Прогресс – Литера”, 1994.
- ¹⁸³ Алексис де Токвиль: “Демократия в Америке”, кн.2, ч.2, гл.1. М., Изд-во “Прогресс – Литера”, 1994.
- ¹⁸⁴ Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М., 1991.
- ¹⁸⁵ Yənə orada.
- ¹⁸⁶ Хуан Дж. Линц. Опасности президентства. Электронная публикация – “Русский журнал”, 1997.
<http://www/russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>
- ¹⁸⁷ Хуан Дж. Линц. Достоинства парламентаризма. Электронная публикация – “Русский журнал”, 1997.
<http://www/russ.ru/antolog/predely/2-3/dem31.htm>
- ¹⁸⁸ Гильером О’Доннел. Делегативная демократия. Электронная публикация – “Русский журнал”, 1997.
<http://www/russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>
- ¹⁸⁹ Гоббс. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. 2001.
- ¹⁹⁰ Жан-Жак Руссо. Сочинения. 2001. // Жан-Жак Руссо. Исповедь. 2002.
- ¹⁹¹ Иммануэл Кант. Собрание сочинений в 8 томах. Серия: Мировая Философская Мысль. 1994.
- ¹⁹² П.И.Новгородцев. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. 2000.
- ¹⁹³ Маргарет Тэтчер. Искусство управления государством. Стратегия для меняющегося мира. М. 2003., с.17.
- ¹⁹⁴ “Известия” qəzeti RU. 14 avqust 2003-cü il.
- ¹⁹⁵ “Бакинский рабочий” qəzeti. 7 aprel 1992-ci il.
- ¹⁹⁶ “Palitra” qəzeti. 16 oktyabr 2004-cü il.

TERMINLƏR LÜĞƏTİ

- ❖ Absorbsiya – (*lat. absorptio – udma, absorbeo – uduram sözündən*) udma.
- ❖ Aksiologiya – dəyərlər haqqında təlim.
- ❖ Aktor – praktik fəaliyyət göstərən subyekt.
- ❖ Aqregirləşdirmə – bu və ya digər qrupun vahid siyasi tələblərinin işlənilib hazırlanması çərçivəsində müxtəlif mikroqrup mövqelərini razılaşdırmağın texnologiyası.
- ❖ Ambivalentlik – əksyönlü hiss və hərəkətlərdə təzahür edən ikilik.
- ❖ Annihilyasiya – (*latınca annihilatio, an – doğru, tərəf, nihil – heç nə*) yoxolma, məhv olma. Zərrəciklə antizərrəcik toqquşduqda onların başqa zərrəciklərə – fotonlara, yaxud digər zərrəciklərə – başqa xassəli fiziki sahənin kvantlarına çevrilməsi prosesi.
- ❖ Arxetip – qrup təfəkkürünün insan tərəfindən qeyri-tənqidi qavranılan standartları və stereotipləri.
- ❖ Əmtəə dempinqi – əmtəələrin aşağı salınmış qiymətlərlə, yəni daxili bazardakından aşağı qiymətlərlə ixracı deməkdir. Satış bazarları uğrunda mübarizə vasitələrindən biridir. Tariflər və Ticarət Haqqında Baş Sazişin qaydalarına görə, əmtəə dempinqi bir ölkənin mallarının digər ölkənin bazarında “normal qiymət”dən ucuz qiymətə satıldığı hallarda, yəni, belə satış analoji məhsulun milli istehsalına xeyli ziyan vurduğu və ya ziyan vurmaq təhlükəsi törətdiyi hallarda baş verir.
- ❖ Ənənəvi cəmiyyət – sənayeləşdirmədən əvvəlki, əsasən aqrar, kənd cəmiyyətidir. O, “ənənə – müasirlik” kimi baza sosioloji tipologiyada müasir industrial cəmiyyətə qarşı qoyulur.
- ❖ Determinizm – bu təlimə görə, dünyada baş verən bütün hadisələr, o cümlədən də insan həyatının gedişi Allah tərəfindən müəyyən edilmişdir, yaxud ancaq təbiət hadisələri və ya tarixi hadisələr, xüsusən də insan iradəsinin təzahürləri müəyyən olunmuşdur. Belə olan təqdirdə insan iradəsinin azadlığına, eləcə də onun məsuliyyətinə yer qalmazdı.
- ❖ Diffuziya – maddənin elektrokimyəvi qradiyent vasitəsilə, yəni enerji sərf etmədən hüceyrə membranından axması deməkdir. Mədəni diffuziya (cultural diffusion) mədəni xüsusiyyət və komplekslərin təması (mədəni əlaqəsi) zamanı onların bir cəmiyyətdən digərinə qarşılıqlı surətdə keçməsidir. Diffuziya mədəniyyətlərin kortəbii surətdə qarşılıqlı təsiri və fəaliyyəti, zənginləşməsidir.
- ❖ Disfunksiya – hər hansı bir funksiyanın pozulması.
- ❖ Diversifikasiya – daxili bölünmə, hadisənin müxtəlifliyinin güclənməsi prosesi.

- ❖ Diskurs – ideyaların (ideologiyaların) qarşılıqlı təsiri və müzakirəsi prosesi.
- ❖ Dizyunksiya – (*latınca Disjunctio*) – məntiqi “və ya, yaxud” bağlayıcısının köməyi ilə iki fikrin birləşməsindən müəkkəb fikir əmələ gətirən məntiqi əməliyyat; alternativ.
- ❖ Ekstremum – (*latınca Extremum*). Aramsız funksiyasının ya maksimum, yaxud da minimum olan ən son həddi.
- ❖ Ekzogen – kənar səbəblərdən doğan zahiri törəmə.
- ❖ Endogen – daxili səbəblərdən doğan.
- ❖ Etatism – (*fransızca Etat – dövlət*). Cəmiyyətdə dövlətin rolunu mütləqləşdirən və ictimai rəyi onun başlıca məqsədi hesab edən təlim; dövlətin ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrinə fəal müdaxilə etməsi siyasəti.
- ❖ Evristika – (*yunanca heurisko – tapıram*) insan təfəkkürünün təbiətindən, onun müxtəlif vəzifələri həll etmək metodlarından bəhs edən elm sahəsi. Evristika hipotezaların məntiqi surətdə irəli sürülməsi metodikasına əsaslanır və belə vəzifələrin həlli təcrübəsi olduğu hallarda uğurlu nəticələrə gətirib çıxarır. Belə hallarda bu və ya digər strategiyaların ən yaxşı variantları barədə informasiya nəzərə alınır.
- ❖ Fundirləşdirmə – (*latınca Fundare*) əsaslandırmaq, bünövrəsini qoymaq.
- ❖ Fundirləşdirilmiş borc – qısamüddətli və ortamüddətli borclar üzrə ödəniş təxirə salınarkən onların birləşdirilməsi yolu ilə əmələ gələn uzunmüddətli borc. Fundirləşdirilmiş gəlir sabit mənbələrdən: torpağa, daşınmaz əmlak və s. malik olmaq nəticəsində əldə edilən gəlir.
- ❖ Homogen – vahid.
- ❖ İndoktrinasiya – bu və ya digər ideya və dəyərlərin ictimai süüra zorakılıqla yeridilməsi texnologiyası.
- ❖ İnformasiya cəmiyyəti – inkişaf etmiş ölkələrin informasiya-kompüter inqilabının başlanması ilə əlaqədar qədəm qoyduğu ictimai inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsini təsvir etmək üçün istifadə olunan nəzəri modellərdən biri.
- ❖ İndustrial cəmiyyət – elə bir cəmiyyətdir ki, burada onun inkişafının yeni texnoloji əsaslarını yaradan sənayeləşdirmə baş vermişdir.
- ❖ İnnovasiya – hər hansı bir sahədə onun inkişafının daha sonrakı dövründə meydana gəlmiş yenilik.
- ❖ İnstalasiya – a) yeritmə, yerləşdirmə, tətbiq etmə; b) vəzifəyə qoyma; c) quraşdırma.

❖ İntensionallıq – (*latınca intentio – canatma, niyyət, istiqamət; almanca intentionalitat*). E.Qusserlin fenomenologiyasına görə, şüurun mahiyyət strukturu olub, şüuru “sözün dəqiq mənası”nda səciyyələndirir. Fenomenologiya şüuru verilmiş məzmunla və ya onsuz olaraq, özünə qapılmış “subtansiya” kimi başa düşməkdən imtina edir.

❖ İnteraktiv rejim – insanın kompüterlə dialoqudur. Bu zaman istifadəçinin sorğusuna sistemdən dərhal cavab gəlir.

❖ İstehlak cəmiyyəti – istehlak prinsipi əsasında getdikcə daha böyük dərəcədə mütəşəkkil olan modern cəmiyyətin (müasir cəmiyyətin) xarakteristikalarından biridir. Bu, adətən, istehlak strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirən gəlirlərin artması (ən zəruri mallara deyil, uzun müddət işlədilən əşyalara, asudə vaxta və s. getdikcə daha çox vəsait xərclənilir); iş vaxtı müddətinin azaldılması və asudə vaxtın artması; identliyin formalaşmasının əmək sahəsindən ayrılaraq, istirahət və istehlak sahəsinə getdikcə daha çox meyil etməsinə gətirib çıxaran sosial diferensiasianın sinfi strukturunun və çoxamilli xarakterinin aradan götürülməsi; fərdi üsulu və imici formalaşdırın istehlakın fərdiləşdirilməsi kimi sosial dəyişikliklərlə əlaqələndirilir.

❖ Kliyalist qruplar – lobbiləşdirilmiş, yaxud haqqı ödənilmiş qruplar.

❖ Koqnitiv – idraka uyğun olan, dərk edilə bilən.

❖ Kommuntarizm – icma baxışları sistemi.

❖ Konformizm – (*latınca conformis – oxşar, uyğun*) 1562-ci ildə Yepiskol kilsəsinin 39 maddəsinə tabe olmuş ingilis protestantlarının hərəkatıdır. Maddələri qəbul etməyənlər nonkonformistlər, sonralar isə dissenterlər adlandırılmışdır. Konformizm şəraitə uyğunlaşma, mövcud sosial qaydaları, hakim rəyləri və s. passiv surətdə qəbul etməkdir.

❖ Sosiallaşma prosesində formalaşan baxışlarda, rəylərdə və mühakimələrdəki eyniliyin digər təzahürlərini, habelə inandırıcı dəlil-sübutların təsiri nəticəsində baxışların dəyişdirilməsini konformizmdən fərqləndirmək lazımdır. Konformizm fərdin müəyyən rəyi “təzyiq altında”, cəmiyyətin və ya qrupun təsiri altında müəyyən fikri qəbul etməsidir. Bu isə, başlıca olaraq, sanksiyalar tətbiq ediləcəyi ilə bağlı qorxudan və ya təklikdə qalmağı istəməməkdən irəli gəlir.

❖ Konnotasiya – əsas məna ilə müəyyən dərəcədə bağlı olan və ona təsir göstərən hər hansı anlayışın və ya ifadənin əlavə mənası.

❖ Korrelyasiya – qarşılıqlı münasibət.

❖ Kumulyativ – subyektin öz nüfuzunu və ya səlahiyyətini genişləndirməyə daxilən can atmaq xüsusiyyəti.

❖ Lakuna – (*latınca lacuna – çökəklik sözündən*). Linqvistika və ədəbiyyatşünaslıqda mətnə boşluq, çatışmayan yer.

❖ Latent – gizli, aşkar nəzərə çarpmayan.

❖ Marginallıq – müəyyən sosial qrupun tərkibinə tam deyil, yalnız qismən daxil olmaq. İlk vaxtlar bu termin, hər şeydən əvvəl, miqrantlar öyrənilərkən iki müxtəlif qrupun həyat tərzini və ənənələrini ayıran “mədəni hibrid”i ifadə etmək üçün işlədilir.

❖ Meritokratiya – ən yaxşı insanların hakimiyyətə gətirilməsi forması.

❖ Modern – Avropada Yeni zaman epoxasından başlanmış iqtisadi, siyasi, fəlsəfi, elmi, dini və mədəni təkamülün gedişində yaradılmış həyat şəraitinin bütün məcmusu.

❖ Modernizm – Yeni zamanın “ruhu”. Onun kökləri öz rəşional biliyə və texniki dəyişikliklərə pərəstişi, cəmiyyətin ardıcıl inkişafına, bəşəriyyətin sonsuz tərəqqisinə inamı ilə birlikdə müasir elmin meydana gəldiyi dövrlərə gedib çıxır.

❖ Modernləşmə – ənənəvi, aqrar cəmiyyətdən müasir, industrial cəmiyyətlərə keçid prosesidir. O, sənayeləşdirmə və ya kapitalizmə keçidlə müqayisədə daha geniş sosial prosesdir.

❖ Monetarizm – qiymətlərə, gəlirlərə, məşğulluğa və s. bilavasitə təsir göstərən pulların tədaviyədəki miqdarının iqtisadiyyata təsirini müəyyən edən ideyaya əsaslanan iqtisadi nəzəriyyə.

❖ Orta sinif – sosial stratifikasiya (cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi) sistemində yüksək və aşağı (yaxud fəhlə) sinfi arasında yerləşən təbəqə. O, iyerarxik fərqlər sistemində mövqeyi göstərmək üçün təsviri anlayış kimi işlədilir.

❖ Partikulyarizm – politologiyada – siyasi, inzibati və ya mədəni muxtariyyətə nail olmaq və onu əldə saxlamaq niyyəti. Separatizm – müstəqilliyə nail olmaq uğrunda hərəkət və desentralizm – dövlət orqanlarının rəhbər rolunun inkar edilməsi partikulyarizmin ifrat formalarıdır.

❖ Perversiv sistem – prioritetlərdən asılı olaraq dəyişkən sistem.

❖ Postindustrial cəmiyyət – bu anlayış ilk dəfə D.Böll tərəfindən 1962-ci ildə təklif olunmuşdur. Termin sənaye istehsalı potensialını tükədən Qərbin inkişaf etmiş ölkələrinin 1950-ci illərin axırları – 60-cı illərin əvvəllərində inkişafın keyfiyyətcə yeni mərhələsinə qədəm qoyduğunu bildirirdi. Bu mərhələ xidmət və informasiya sahəsinin artması hesabına sənaye istehsalının payının və əhəmiyyətinin azalması ilə səciyyələnir.

❖ Postmodern – postmüasirlik epoxası. Modernə – müasirlik epoxasına qarşı qoyulur. Postmodern nəzəriyyəçilərinin fikrincə, bu termin öz tarixi

potensialını tükədən moderndən sonra başlanan ictimai inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsini təsvir etmək üçün ən geniş anlayış kimi işlədilir. Adətən, postmodernin xarakteristikaları modernin başlıca xarakteristikaları ilə müqayisə (eləcə də onların inkar olunması) əsasında müəyyən edilir.

❖ Postmodernizm – postmodern epoxasının insanına xas xüsusi dünya-duyumudur.

❖ Relevantlıq – əldə edilən nəticənin arzu olunan nəticəyə uyğunluq dərəcəsi.

❖ Refleksiya – düşüncə, fikir.

❖ Resepsiya – (*latınca recertio-qəbuletmə*) – qavrama və dəyişdirmə, şəklini dəyişdirmə (transformasiya).

❖ Retritizm – həm bəyənən məqsədlərdən, həm də onlara nail olmağın bəyənən vasitələrindən imtina etmək.

❖ Ritualizm – bəyənilmiş vasitələrdən uğur əldə olunacağını gözləmədən istifadəni davam etdirmək cəhdi (məqsədin dəyərdən salınması).

❖ Sənayeləşdirmə (industrializasiya) – Böyük Britaniyada XVIII əsrin axırları – XIX əsrin əvvəllərində sənaye inqilabı gedişində başlanmış və digər ölkələrə yayılmış, kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatın və cəmiyyətin məşinli (mexanikləşdirilmiş) istehsal əsaslanan iqtisadiyyata və cəmiyyətə çevrilməsi prosesi.

❖ Sosial elita – sosial iyerarxiya sistemində cəmiyyətdə digər qruplar üzərində hakimiyyətə və nüfuza malik ali təbəqələr.

❖ Sosial ümumilik – həyat fəaliyyətinin və şüurun bəzi eyni xüsusiyyətlərini özləri üçün səciyyəvi sayan insanların müxtəlif təbəqələrini birləşdirən geniş anlayışdır. Müxtəlif tipli ümumilik insanların birgə həyat fəaliyyəti formaları, insanın birgə yaşayış formalarıdır.

❖ Staqnasiya – iqtisadiyyatda istehsalın durğunluğu və ya azalması ilə yanaşı, inflyasiya və işsizliyin də artdığı vəziyyət.

❖ Staqflyasiya – iqtisadiyyatda istehsalın durğunluğu və ya azalmasının (staqnasiya) getdikcə artan işsizliklə və qiymətlərin daim artması – inflyasiya ilə müşayiət edildiyi vəziyyət. Staqflyasiyanın səbəbləri böhranlar dövründə qiymətlərin yüksək səviyyədə olmasını dəstəkləyən inhisarların siyasəti ilə, habelə “tələbatın idarə edilməsi” (məsələn, dövlət satınalmaları) və qiymətlərin artımının “tənzimlənməsi” sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi antiböhran tədbirləri ilə bağlıdır.

❖ Substansiya – (*latınca substansiya-nəyinsə əsasını təşkil edən, mahiyyət*) varlığın ilk əsası, təməli.

❖ Şəxsiyyətin implisit nəzəriyyəsi – adamların zahiri görünüşü ilə davranışı və şəxsi xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqə haqqında insanda formalaşmış sabit anlayış. İnsanlar barədə kifayət qədər informasiya olmadıqda, onların haqqında bu anlayış əsasında mühakimə yürüdüür.

❖ Transfer – bir subyektin məna və əhəmiyyətini digər subyektə keçirmək mexanizmi.

❖ Ümumi rifah dövləti – (*ingiliscə – welfare state*) – elə bir cəmiyyətdir ki, burada vətəndaşların firavanlığına görə dövlət məsuliyyəti var və bu məsuliyyət nə fərdin özünün, nə özəl korporasiyanın, nə də yerli hakimiyyətin üzərinə qoyula bilməz.

❖ Verballaşdırma – mövcud təcrübənin sözlə ifadəsi. Duyğuların danışq şəklinə salınması.

❖ Vesternləşdirmə – Qərb nümunəsinin mexaniki təqlidi. Qərbləşdirmə.

MÜƏLLİF HAQQINDA

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor RAMİZ ƏNVƏR oğlu MEHDİYEV 1938-ci il aprelin 17-də Bakıda anadan olmuşdur. Uşaqlığı və məktəb illəri valideynlərinin vətəni Naxçıvanda keçmişdir. Bakı Dənizçilik Məktəbini, Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti fəlsəfə fakültəsinin aspiranturasını bitirmişdir.

1957-ci ildən 1961-ci ilədək "Xəzər Neft Donanması"nda işləməsi onun əmək fəaliyyətinin ilk mərhələsi olmuşdur. 1957-ci ildən komsomol işində çalışmış və həmin vaxtdan siyasətlə əlaqəsini kəsməmişdir. 1965-ci ildə, universitetin beşinci kurs tələbəsi ikən Azərbaycan LKGİ MK-ya işə dəvət olunmuş, 1967-ci ildə Naxçıvan Vilayət Komsomol Komitəsinin ikinci katibi seçilmişdir. Aspiranturanı bitirdikdən sonra – 1972-ci ilin mayından 1974-cü ilə qədər Bakı Dövlət Universitetində müəllim işləmişdir. 1974-cü ilin mayından – Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-da məsul işçi, şöbə müdürünün müavini, rayon partiya komitəsinin birinci katibi, sonra işə Azərbaycan KP MK-nın şöbə müdürü və katibi vəzifələrində çalışmışdır. 1988-ci ilin ortalarından Azərbaycan Elmlər Akademiyası İctimai-Siyasi Tədqiqatlar və İnformasiya İnstitutunda şöbə müdürü işləmişdir. 1993-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçiliyi Akademiyasının dövlət idarəçiliyi və kadr siyasəti kafedrasının müdürüdür.

1994-cü ilin fevralından Azərbaycan Prezidentinin İcra Aparatında çalışır. 1995-ci ilin fevralından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəridir.

Milli və sosial-siyasi münasibətlər, müasir Azərbaycan dövləti və cəmiyyətinin inkişafı problemlərinə dair çoxsaylı elmi məqalələrin və əsərlərin müəllifidir. Onlardan "XX əsrin sonlarında millətlərarası münasibətlər: nəzəriyyə və siyasət" (Bakı, 1995), "Azərbaycanlıların soyqırımının gerçəklikləri" (ingilis, rus, Azərbaycan dillərində, Bakı, 2000), "Azərbaycanın inkişaf dialektikası" (Bakı, 2000), "Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi" (Bakı, 2001) monoqrafiyaları, "Fəlsəfə" (Bakı, 2003) dərsliyi və başqaları xüsusi qeyd olunmalıdır.

ABSTRACT

About the author:

Prof. Dr. Ramiz Mehdiyev is the Head of the Office of the President of the Republic of Azerbaijan. Prof. Mehdiyev heads the department of public administration and human resources policy at the Presidential Academy of Public Administration. He authored numerous articles and manuscripts on national and social-political relations as well as on contemporary development of Azerbaijani statehood.

Contemporary humanity is a product of the era of global transformations conditioned by the change of historic paradigms, emerging of the Toffler's "Third wave," rapid science and technology progress as well as by a certain weakening of nation-states and rising significance of transnational corporations. All these factors fundamentally change the modern human being, society, political and economic elements of states.

A new world order and a new lifestyle began to emerge during the second part of the 20th century. The notions of information society and e-government have become a reality. This formed not only political but also economic and, importantly, cultural factors of contemporary development. The world is increasingly aware of the common cultural and humanitarian values. The process of globalization has turned into a reality which involves almost the entire Earth. However, along with universal political and economic factors, this led to the emergence of new challenges and dangers.

In the new millennium, threats to one country, to one continent represent a danger to all members of the international community. The terrorist attacks of September 11, 2001 on the United States affected every civilized state and a society. Azerbaijan sympathized with the victims of these barbaric terrorist acts and, once again reiterating its commitment to universal ideals, joined the ranks of the international coalition in the war on terror. Joint efforts of the international community in the struggle against global challenges prove that the world order is undergoing a fundamental transformation. If in the past potential

threats were rooted in then bipolar structure of the world, today the main sources of threats and dangers do not have clear geographic coordinates and, unfortunately, stand outside the sphere of influence of states as well as outside moral norms.

The collapse of the former Soviet Union created conditions for emergence of a new geopolitical environment, in which the “third democratic wave” was widely spread. Gradual break up of the USSR, its disappearance from the political map and merging of the West with the Eurasian space, which had been, prior to 1991, occupied by the Soviet state resulted in a collision between the traditionalist and the technology-based civilizations.

Emergence of the newly independent states led to the shaping of a new ideological environment. This established a basis for the transit of Western ideological constructions such as liberalism, conservatism, socialism, democratism as well as neo-conservatism and neo-liberalism into the society. As the newly independent states are living through a period of transition, each of the ideological constructions collided with the internal traditionalist base inherent in these societies.

The Azerbaijani Idea, a model of ideology, created an internal mutual synthesis with the new ideological constructions, which are being “imported” into the national space. It embodies a centuries-long tradition of harmony of the national life, coexistence of various confessions and mutual influences from all ethnic groups living in the country.

The Azerbaijani Idea reflects the commonality of interests of the united poly-ethnic nation in building the Azerbaijani statehood, developing democracy, liberalizing economy and reaching the level of universal prosperity. As an ideology, it includes socio-cultural and ethno-geopolitical aspects of independent Azerbaijan’s philosophical-sociological doctrine and represents an important foundation for mutual support, cooperation and equality. Therefore, theoretically and politically, the Azerbaijani Idea and neo-conservatism are closely linked. From the spatial and geographic perspective, the Azerbaijani Idea is a national version of neo-conservatism and an adaptation of its princi-

ples and ideas to the specific conditions of Azerbaijan. Internally, these two ideological systems are cohesive.

Contemporary globalization, a process of political, economic and socio-cultural integration, can be seen as a new phase of internationalizing various aspects of society’s life.

Globalization has brought tangible benefits to the humanity, opened prospects for development and accelerated the pace of history. Yet, similar to any other colossal process, it also has negative elements, which are reflected in different forms, including the nihilist ones. The foremost among them is the increasing gap in living standards between the rich and poor countries. Weakening barriers between sovereign states globalization channels social interaction within a society into a new direction, rigidly restricts national distinctiveness with the framework of certain worldview. Latently, it destroys priorities of national culture and traditions, increases the distance from distinctiveness and leads to westernization of a society regardless of its geography, economy or political system.

Frequently, globalization acquires characteristics of a unipolar process although it allows for the existence of a certain balance of power and development of states on the basis of national socio-cultural and religious-moral values without political pressure and economic sanctions aimed at reaching geo-strategic objectives of a group of states. For many anti-globalists, the global “intervention” of political and economic views in the world and “McDonaldsization” (Westernization) of eastern societies represents an unequal union in social terms.

The model of “modernization without westernization” suggested by an American political scientist Samuel Huntington, who envisioned the “clash of civilizations,” appears to be a more attractive solution to the problem of hybrid Westernization of non-Western societies. Essentially, it asserts that, while states in transition understand the objective necessity to reform and to develop their social, political and economic structures, they refuse to follow the West blindly. On the contrary, approaching liberalism in a limited context, the states are try-

ing to use Western technologies to serve traditional systems of national, i.e. religious, socio-political and other, values.

Azerbaijan entered the process of global integration by developing natural resources and routes to deliver them to world markets as well as by establishing complex economic interrelations among regional centers. As a new and, at the same time, a transitional state, Azerbaijan chose the strategic path of integrating into the world community with the understanding of global integration's historic prospects. Clearly, globalization is neither conflict-free, nor a linear process. However, ignoring the realities of the contemporary world order and not seeking to achieve maximum benefits from this process would be contrary to the objectives of Azerbaijan's long-term strategy of national development.

To ensure a successful transition, both national traditions and technologies of more developed countries should be utilized. This version of transition can be described as "pursuit," when the norms and motivations of the developed societies that are being "pursued" penetrate the transitional society through the new cultural, political and economic patterns. Such diffusion is latent. With maximum respect to the existing cultural norms and motivations it changes social mentality.

In the post-Soviet period, our new, independent state faced several conceptual tasks in developing priorities of the national foreign policy. Moreover, the success of envisioned foreign policy depended on an adequate implementation of these tasks.

First, a correct assessment of the country's new situation and of its position in the world community was needed. Azerbaijan was to gradually transform from a state with a planned economy and a command system of administration into a democratic, law-based, secular nation with market economy and civil society. Therefore, foreign policy had to include all these new elements and to demonstrate Azerbaijan's aspiration to start a new phase of its history.

Second, standing at the cross-roads of strategic interests of powerful neighbors and other even more powerful states, Azerbaijan had to align its foreign policy taking into consideration, first and foremost, its national interests as well as common interests of the West and East.

Third, the nation's foreign policy had to become an extension of the state policy as a whole. Foreign policy needed to be an important element of national security and, at the same time, to show Azerbaijan's readiness for mutually beneficial cooperation with all nations of the West and East.

In the age of unilateralist views in international relations, the national foreign policy had to consider the specific conditions of the world order, which formed following the collapse of the USSR.

The Armenia-Azerbaijan, Nagorno-Karabakh conflict remains as the most complex ethno-political confrontation on the post-Socialist space. In spite of the cease-fire agreement reached in May of 1994, Armenia's unconstructive position prevents a peaceful settlement of the conflict. Armenia, which rejects norms of international law, stands as an aggressor state, a rogue nation condoning terrorism and separatism, and a state that grossly violates human rights.

Azerbaijan's foreign and domestic policies since 1993 have established basis for prioritizing the national security strategy. This strategy can be divided into three fundamental parts: "European orientation," "atlanticism," and the "regional perimeter."

The Caspian region's significance is determined by the prospects of developing its energy resources. Gradually, economic ambitions produced geopolitical interests as well. As a result, the Caspian dubbed "the Great Caspian" has become more than a geographic name. The future of the nations of the region and some other states is linked, either directly or implicitly with the Caspian oil and gas resources.

Geopolitical and geo-strategic significance of the Caspian basin has increased since the signing of the 30-year agreement to develop the oil fields in the Azerbaijani sector of the Caspian. The agreement was signed in September of 1994 between the Republic of Azerbaijan and major oil companies representing 7 nations. The signing of the agreement on the Main Export Pipeline Baku-Tbilisi-Ceyhan by the Presidents of Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan, Turkey and Turkmenistan at the OSCE Istanbul Summit in November of 1999 was

a continuation of this policy. The signing ceremony was witnessed by the President of the United States.

In determining strategic objective to be addressed by the ruling elite President Heydar Aliyev considered a wide range of achievements in the economy, socio-cultural life and foreign policy.

Azerbaijan lived more than 70 years of the last century under the Communist economic doctrine. The people of Azerbaijan paid dearly for this social experiment. After restoring its statehood and independence at the end of 1991, the Republic of Azerbaijan has launched its own economic policy. The main element of this policy is building an economic system based on market mechanisms and diverse economy.

Azerbaijan's modern economic policy is built around the fundamental principles of economic development. These include free market competition; liberalization of all spheres of managing economy, i.e. currency market, trade, banks and finances; pluralism of all types of property ownership.

Investments into various spheres of industry, increasing the population's income and restructuring of external debt are important components of the economic policy's success. All of these new economic trends contribute to building a strong and effective statehood.

The economic strategy is founded on the vision of the national economy's future and place in the global system. Importantly, the strategy corresponds to the public preferences. This vision coincides with free acting market mechanisms, which can enable transition of the country into the post-industrial era. Azerbaijan's national economy becomes the basis, a launch pad for the economic sectors focused predominantly on human capital and technology.

Domestic political developments provide a foundation for a constructive dialogue between authorities and the opposition. The opposition leaders, especially those belonging to its radical and destructive wing, must realize that, as Azerbaijan enters a new phase of its socio-political and economic development, the power struggle can be only conducted by civilized means and methods. This includes dialogue as

well as developing realistic slogans and attractive socio-economic programs.

Post-industrial elite creates and builds social infrastructure, which, on one hand, is transnational and, on the other, is based on a new type of institutions – flexible social conglomerates. Political scientists describe the latter as “ambitious corporations,” for they prioritize socio-political goals over economic ones. In these circumstances old party structures must transform and improve to reflect new social priorities and changes in society's mass preferences.

Unrestricted, irresponsible radicalism and pseudo-revolutionary rhetoric, which ignore long-term objectives of national development, are alien to the transformed social priorities. The new, educated generation does not accept street politics and passions of street rallies. This underscores the lack of prospects for the “old,” “national” opposition unable over the years to modernize and enrich its ideological vision and views on Azerbaijan's future with global experience.

For the activists of the opposition movement the transition from one political system into another became an extremely painful process. They failed to accept new intentions and to adequately transform prior values by transiting into the new political landscape of the nation. Therefore, the conflict emerged between the “old” opposition, incapable of transition into a new era, and the authorities, which have modernization of the state and the society, development of civil consensus as their objective.

On October 15, 2003 the Azerbaijani voters demonstrated that they are fully satisfied with the political course chosen by the authorities. Naturally, the authorities had more opportunities to prove that Mr. Ilham Aliyev was the necessary choice to be the President. It is no secret that, along with his own personal qualities, which have contributed significantly to his popularity, he was helped enormously by the public's respect for the former President Heydar Aliyev and the population's trust in Ilham Aliyev's ability to lead Azerbaijan towards prosperity and democratic reforms.

President Heydar Aliyev's legacy proves that political success follows an optimal model of power, which allows for resolving even irreconcilable contradictions, stabilizing societies and mobilizing national resources. A successful optimal model also restores political balance of the elites and the entire society. This period of establishing and development of Azerbaijan's independent statehood, which can be rightfully called the era of Heydar Aliyev, represents a historic and invaluable heritage. The people of Azerbaijan should cherish, develop and pass this heritage from generation to generation.

The process initiated in Azerbaijan in 1993 served as a foundation for building an independent, civilized and democratic state with civil society and liberalized economy during the globalization era. Furthermore, a basis was established for a new political space, which, in the future, will create conditions for a successful transition into post-modernity. This is at the core of the authorities' course striving for the effective statehood, which has facilitated political pluralism and development of liberal economy.

MÜNDƏRİCAT

<i>Oxucuya</i>	7
<i>Ön söz</i>	11
I Fəsil	
SSRİ-nin dağılması: yeni reallıqlar və yeni imkanlar	19
II Fəsil	
Azərbaycanın modernləşdirilməsi: inkişaf yolları	63
III Fəsil	
Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət	121
IV Fəsil	
Müstəqil Azərbaycanın siyasi və iqtisadi strategiyası	209
V Fəsil	
Hakimiyyət və müxalifət: inkişaf naminə rəqabət	287
VI Fəsil	
Demokratiya dövlət və cəmiyyətin inkişafının prioriteti kimi ..	363
<i>Bibliografiya və qeydlər</i>	437
<i>Terminlər lüğəti</i>	448
<i>Müəllif haqqında</i>	454
<i>Abstract</i>	455

Texniki redaktor:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Emil Məmmədov</i>
Korrektor:	<i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 05.04.2005. Çapa imzalanmışdır 19.04.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 29. Ofset çap üsulu.
Tirajı 500. Sifariş 83.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.